

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Parmar, Mohanlal K., 2011, “ગુજરાતી લોકગીતો અને કથાગીતોમાં પ્રણયનિરૂપણ : એક અભ્યાસ”, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/850>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

ગુજરાતી લોકગીતો અને કથાગીતોમાં
પ્રણયનિરૂપણ : એક અભ્યાસ

*The Theme of Love in Gujarati Folk
Songs and Ballads : A Study*

of

*The Thesis to be submitted for the degree of
DOCTOR OF PHILOSOPHY IN GUJARATI to the
SAURASHTRA UNIVERSITY
RAJKOT.(Gujarat)*

Guide

Dr. K. M. Makwana

[M.A., Ph.D.]

Asso. Professor & Head

Shri V. D. Kanakiya Arts &

M.R.Sanghvi Commerce College,

Tal.Savarkundla, Dist. Amreli

By

Mohanlal K. Parmar

[M.A., B.Ed.]

Assi. Teacher

Shri Nagpur Lodrani Primary

School, Tal. Rapar

Kutchh.

JUNE - 2011

પ્રમાણપત્ર

આથી પ્રમાણીત કરવામાં આવે છે કે પરમાર મોહનલાલ ખોડાભાઈ આ મહાશોધ નિબંધ "ગુજરાતી લોકગીતો અને કથાગીતોમાં પ્રણય નિરૂપણ : એક અભ્યાસ" મારા માર્ગદર્શન નીચે પીએચ.ડી. (ગુજરાતી)ની પદવી માટે લેવાયો છે. આ સંશોધન મૌલિક છે. જે અન્યત્ર અને કોઈ પદવી માટે રજૂ કરવામાં આવેલ નથી.

મહાશોધ નિબંધ પીએચ.ડી.ની ઉપાધિની જરૂરિયાતના ભાગરૂપે રજૂ કરેલ છે.

તારીખ :

માર્ગદર્શક

સ્થળ :

ડૉ. કે. એમ. મકવાણા

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ
શ્રી વી. ડી. કાણકીયા આર્ટ્સ અને
શ્રી એમ. આર. સંઘવી કોમર્સ કૉલેજ
સાવરકુંડલા, જી. અમરેલી.

પ્રમાણપત્ર

આથી હું પરમાર મોહનલાલ જોડાભાઈ પ્રમાણિત કરું છું કે ગુજરાતી લોકસાહિત્ય પરનો અભ્યાસ "ગુજરાતી લોકગીતો અને કથાગીતોમાં પ્રણય નિરૂપણ : એક અભ્યાસ" આ શિર્ષક હેઠળ મેં પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થી તરીકે સંશોધનકાર્ય હાથ ધરેલ છે. આ સંશોધનકાર્ય એક સ્વતંત્ર અને મૌલિક સંશોધનના ભાગરૂપે છે. પ્રસ્તુત મહાશોધ નિબંધમાં કરેલ વિશ્લેષણ અને અભિપ્રાય તદ્દન મૌલિક છે.

આ મહાશોધ નિબંધની રજૂઆત સાથે આ વિશ્વવિદ્યાલય કે અન્ય વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી કોઈપણ પ્રકારની શૈક્ષણિક ઉપાધી પ્રાપ્ત કરેલ નથી જેની હું ખાત્રી આપું છું.

તારીખ :

સ્થળ :

પ્રસ્તુતકર્તા

પરમાર મોહનલાલ કે.

(એમ.એ., બી.એડ્. યુ.જી.સી(નેટ)

મદદનીશ શિક્ષક,

શ્રી નાગપુર લોદ્રાણી પ્રાથમિક શાળા,

તા. રાપર, જિ. કચ્છ-ભૂજ

નિવેદન

માણસનાં જીવનને નિરામય, જીવંત અને તાજગીભર્યું રાખતું હોય તો તે 'પ્રેમ' તત્ત્વ. પ્રેમની વ્યાખ્યા શું હોય શકે ? એ તો અનુભવ અને અનુભૂતિની બાબત છે. આપણા લોકસાહિત્યમાં એક ઉકિત છે.

"પ્રેમ પ્રેમ સબકોઈ કહે

પ્રેમ ન જાને કોઈ

પ્રેમ જાણે જગતમાં કોઈ તો,

તો તો જૂદા ન રહે કોઈ !

નાયક અને નાયિકા, ભાઈ-બહેન, માતા-પિતા કે પતિ-પત્ની વચ્ચે સર્વ સંબંધોને જોડતી કહી હોય તો તે પ્રેમ છે. વિજાતીય આકર્ષણ એ કુદરતી ઘટના છે. સ્ત્રી-પુરુષના આકર્ષણ પ્રણયનું માનવજીવનમાં બહુ મહત્ત્વ છે. તો એ પ્રણયભાવ આપણા લોકગીતો અનેકથાગીતોમાં કઈ રીતે નિરૂપણ પામ્યો છે તે જોવાનો મારો અહીં ઉદ્દેશ છે.

મને બરાબર યાદ છે, નાનો હતો ત્યારે ગામનાં ચોકમાં શરદપૂનમ અથવા સાતમ-આઠમનાં તહેવારોમાં મહોલ્લાની બહેનો, સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરી 'રાસડા' રમવા ભેગી થાય, જેનો નરવો અને ગરવો અવાજ હોય તેવી બહેનો ગવડાવે અને બાકીની બહેનો પાછળ ઝીલતી હોય. એક વર્તુળમાં પગની ઠેબ લેતી જાય, એક શ્રાબાળું ટોલના તાલ સાથે ગીતો ગવાતા હોય. મજાની વાત એ છે કે આ ગીતનાં કોઈ લેખકનું કે તેના સર્જકનું નામ પણ ન હોય છતાં બધી જ બહેનો એટલું સાહજિક રીતે ગાતી હોય જાણે કે પોતાનું બનાવેલ ગીત ગાય રહી હોય...!

અમે બધાં નાના-નાના છોકરાં તે વર્તુળ અંદર, ટોલીને આજુબાજુ ગોઠવાઈ જઈ આ બધું જોતા તે વખતે લોકસંસ્કૃતિ કે લોકવારસાની સભાનતા નહોતી માત્ર લોકકલાના સૌંદર્યનો આનંદ લૂંટતા હતા.

મને બરાબર યાદ છે. એ ગીતની પંક્તિ પરશિતા 'મેળે' જવાની જીદ લઈ

બેઠી હોય અને તેમાં બાધારૂપ કુટુંબ પરિવારનાં સભ્યો એને 'મેળે' જવાની ના પાડે છે. પણ નાચિકા 'મેળે' જવાની હઠ લઈ કહેતી જાય છે....

"જૂનાગઢનો મેળો, માધવપુરનો મેળો
જરૂર જાવું મેળે,
સસરોજી કહે વહુ નથી જાઉં મેળે
કે છાનો માનો રે'ને પાઘર ભેળો થાને
જરૂર જાવું મેળે"

અને બધી જ બહેનોના મુખ ઉપર આછું સ્મિત હોય, ટોલની સાથે તાળીનો તાલ, પગની ઠેબ અને આમ મોડી રાત સુધી આવા લોકગીતો-રાસડા ગવાતા.

તેમાં કૃષ્ણ-રાધા અને લૌકિક પ્રણયનાં ગીતો વધારે ગવાતા. તેમાનાં અમુક તળપદા શબ્દો જેને તે પ્રદેશનાં લોકો જ સમજી શકે; અથવા શિષ્ટ ભાષામાં તેનો અર્થ આપવો પડે એવું એક ગીત મેં સાંભળ્યું છે.

મારે આંગણ અંદણ-સંદણનાં ઓટા
વાલો મારે ફેંકે છે ફૂલડાનાં ગોટા
કે વનમાળી આવશે રે હો રમવા...

આ ગીતમાં 'અંદણ-સંદણના ઓટા અર્થાત્ ઘરના ઉંમરા પાસે બનાવેલ કેશર-ચંદનથી લીપેલા ઓટલા આવા પ્રાદેશિક બોલીનાં શબ્દો જે તે પ્રદેશના લોકોને ખૂબ આનંદ આપતા હોય છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ આમ તો મેઘાણી અને દુલાભાયા કાગનો ખૂંદેલો પ્રદેશ. શૌર્યગાથાઓ અને પ્રેમગાથાઓ આ પ્રદેશનાં લોકસાહિત્યમાં ભારોભાર પડેલી છે.

ગુજરાત પ્રદેશની અંદર પ્રેમી યુગલો ઉપર ઘણું સાહિત્ય કંઠસ્થ પરંપરામાં સચવાયેલું છે. આવા યુગલોના નામ લોકોની જીભે રમે છે. જેમ કે ઢોલો-મારૂ, કમલો અને હિરલ, પીઠો અને વેજી, આલણ અને દેવરો, મેરૂ અને માલણ, શૈણી અને વિજાણંદ. આ યુગલોની પ્રેમકહાણીએ ગુજરાતી ચલચિત્ર જગતને પણ ઘણો ફાયો માલ પુરો પાડ્યો છે.

રાસડાઓમાં પ્રણયનાં ગીતો એ અભણ મહિલાઓનો મનભાવન વિષય મને એ ગવાતા લોકગીતો તો ગમતા જ હતા. તેમના ઢાળ, તાલ સાથે તેમાં નિરૂપાતી પ્રણયકથાઓ મને સ્પર્શી ગયેલી તેમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થામાં પી.એચ.ડી. જેવા ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે અભ્યાસ કરવાનો મોકો મળ્યો. અભ્યાસના ભાગરૂપે મહાશોધ નિબંધ તૈયાર કરવાનું બન્યું. ત્યારે આ વિષય પસંદ કરી મારા રસની પ્રવૃત્તિ કરવાની ઉમદા તક ઝડપી લીધી.

આ મહાશોધ નિબંધમાં મેં ગુજરાત પ્રદેશનું ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિ દર્શનની આછેરી ઝલક કરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેથી કેટલીક રૂઢિઓની સમજ પ્રાપ્ત થાય છે. મેં આ પ્રકારના ગીતો ગ્રંથસ્થ પરંપરામાં સચવાયેલ તેમ આ પ્રદેશની વયોવૃદ્ધ બહેનો પાસેથી મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમજ ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપે સચવાયેલ છે. તેમાંથી મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મારા આ કાર્યમાં કેટલીક ત્રુટિ રહેવા પામી હોય સંભવ છે છતાં પણ ગુજરાતની ઓળખસમા આ ગીતો વિશેનો અભ્યાસ રજૂ કરતાં આનંદની લાગણી અનુભવું છું.

મોહનલાલ કે. પરમાર

આભાર દર્શન

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થામાં પીએચ.ડી. જેવા ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે અભ્યાસ કરવાનો મોકો મળ્યો. અભ્યાસનાં ભાગરૂપે "ગુજરાતી લોકગીતો અને કથાગીતોમાં પ્રણયનિરૂપણ : એક અભ્યાસ" એ વિષય પર મહાશોધ નિબંધ તૈયાર કરવાનું બન્યું.

આ મહાશોધ નિબંધ તૈયાર કરવામાં મને મદદરૂપ થનારમાં સૌપ્રથમ આભાર માનીશ મારા માર્ગદર્શકશ્રી ડૉ. કે. એમ. મકવાણા સાહેબનો તેમણે નિબંધના વિષય પસંદગીથી માંડીને તમામ પ્રકારના જરૂરી સલાહ સુચનો પુરા પાડી પથદર્શક બન્યા છે, તેમજ પોતાનો અમૂલ્ય સમય મારા આ સંશોધનના કાર્ય પાછળ આપીને પુરા ઉત્સાહથી પ્રોત્સાહિત કર્યો છે. તેમનો હું સદા ઋણી છું.

તેવી જ શ્રી એન. પી. આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજના ગુજરાતી વિભાગીય અધ્યક્ષ શ્રી ડૉ. એન. યુ. ગોહેલ સાહેબે જેમણે મને સંશોધનકાર્ય માટે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપી પરોક્ષ માર્ગદર્શન પુરૂ પાડ્યું તેમનો પણ હું અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

આ મહાશોધ નિબંધ તૈયાર કરવામાં મારા માર્ગદર્શકનો ફાળો છે તેટલો જ અમૂલ્ય ફાળો ગામડાની અભણ બહેનો તથા વૃદ્ધ મહિલાઓનો પણ છે. તેઓના સહયોગથી અમૂલ્ય ગીતો એકઠા કરી શક્યો છું તેમનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

તદ્વપરાંત મારા સ્નેહી મિત્રો તેમજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય, અમદાવાદ, શ્રી સહજાનંદ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ, ભુજ, પ્રસારભારતી, ભાવનગર અને તેમના ગ્રંથપાલ સાહેબશ્રીનો સદાય ઋણી રહીશ.

આ સાથે મારા સમગ્ર સંશોધન કાર્યમાં પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપનાર તેમજ દરેક તબક્કે મદદ કરનારા મારા વંદનીય માતા-પિતા, મારી જીવનસંગીની યાદદોસ્ત સરીતા, લેખન કાર્ય દરમિયાન વારંવાર સામગ્રી જરૂરીયાત લાગતા તુરંત લાવી આપતા ડો. શાંતિલાલ ચોટલીયા, ઉમાકાંત રાજયગુરૂ, નરેશ પરમાર, દેવેન્દ્ર આનંદ, પ્રવિણ બડવા, સુરેશભાઈ રાઠોડ, લલજીભાઈ પરમાર અને શાંતિલાલ ધુડાનો આભાર વ્યક્ત કરી શકયા વગર રહી શકું તેમ નથી. જ્યારે જ્યારે પુસ્તકોની જરૂરીયાત ઉપસ્થિત થઈ ત્યારે જે તે પ્રકાશનોમાંથી પુસ્તક મગાવી પહોંચતા કર્યા તેમને પણ સ્મરણ કરું છું. નામી-અનામી સૌને યાદ કરી આ કાર્યને વહેતું મૂકું છું.

પ્રસ્તુત લઘુશોધ નિબંધનું સમયસર અને સુંદર રીતે કમ્પ્યુટર જોબવર્ક કરનાર સોનાર કમ્પ્યુટર પ્રત્યે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. આ સંશોધન કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે સહાયરૂપ સર્વેભિત્રોનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

મોહનલાલ કે. પરમાર

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિગત	પૃષ્ઠ નં
પ્રકરણ-૧	લોકસાહિત્ય વિભાવના અને લોકસાહિત્યની ગરવી-ગરીમા	૧ - ૩૮
પ્રકરણ-૨	લોકસાહિત્યના સ્વરુપો લોકગીત-કથાગીતના સ્વરુપ, વ્યાખ્યા અને પ્રકારો	૩૯ - ૯૨
પ્રકરણ-૩	લોકસાહિત્યમાં પ્રણયનિરુપણ - વિશેષતા - મહત્વ	૯૩ - ૧૫૦
પ્રકરણ-૪	લોકગીત-કથાગીતમાં પ્રણયભાવનું નિરુપણ : એક વિશ્લેષણ	૧૫૨ - ૨૩૭
પ્રકરણ-૫	અભ્યાસના તારણો અને તારતમ્યો	૨૩૮ - ૨૫૪
પ્રકરણ-૬	લોકગીત-કથાગીત-પ્રણયગીતોનું સંપાદન : એક મૂલ્યાંકન	૨૫૫ - ૩૫૯
	૧. લોકગીતોમાં પ્રણયનિરુપણ સંબંધી ગીતો	
	૨. કથાગીતોમાં પ્રણયનિરુપણ સંબંધી ગીતો	
	૩. કંઠસ્થ અને ગ્રંથસ્થ ગીતોનું સંપાદન	
પરિશિષ્ટ	સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ	૩૬૦ - ૩૬૮

પ્રકરણ-૧

લોકસાહિત્ય વિભાવના અને લોકસાહિત્યની ગરવી-ગરીમા

- પ્રસ્તાવના
- લોકસાહિત્ય સંજ્ઞા
- લોકસાહિત્ય એટલે શું ?
- લોકસાહિત્યની પરિભાષા
- લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા
- ફોકલોર અને લોકસાહિત્ય
- લોકસાહિત્યનાં પ્રકારો
 - Verbal Folklore શાબ્દિક લોકવિદ્યા
 - Partly Verbal Folklore - અશત: શાબ્દિક લોકવિદ્યા
 - Non-verbal Folklore - અશાબ્દિક લોકવિદ્યા
- લોકસાહિત્યનાં ઘટક તત્ત્વો
 - કંઠસ્થપણું
 - વારસાગતપણું
 - પાંઠાંતરો (Variation)
 - અજ્ઞાત કર્તૃત્વ
 - સુત્રાવલી
- લોકસાહિત્ય : લોકસંસ્કૃતિની એક શાખા
 - પ્રાકૃતિક જીવનનાં અંશ
 - પ્રથમ અભિવ્યક્તિ
 - ધ્વનિનાં સંસ્કાર

- "Folk Lore" નાં મુખ્ય લક્ષણો
- લોકસાહિત્યનાં લક્ષણો
- લોકસાહિત્યનાં સ્વરૂપો
- લોકસાહિત્યનાં વર્ગીકરણ
- લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્ય એટલે શું ?
- લોકસાહિત્યની મહત્તા : ગરબી - ગરીમા

પ્રકરણ-૧

લોકસાહિત્ય વિભાવના અને લોકસાહિત્યની ગરવી-ગરીમા

કોઈ પણ પ્રજાનું આદિમ સાહિત્ય એનું લોકસાહિત્ય હોય છે. જ્યારે એ પ્રજા શિક્ષિત થાય છે, ત્યારે એનું શિષ્ટ સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવે છે એ દષ્ટિએ લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્ય એ બે પરંપરામાં લોકસાહિત્ય સવિશેષ પ્રાચિન સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. સાચે જ કહેવાયું છે કે ટૂંકીવાર્તા અને નવલકથાની જનની લોકકથા છે તો ઊર્મિગીતોની માતા લોકગીત છે.^૧

લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્ય બન્ને પ્રકારના સાહિત્યનો મુખ્ય હેતુ સમાન છે. અને તે આનંદ અને બોધ. તેમ છતાં આ બન્ને વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં ભિન્નતા પણ છે. દા.ત. કોઈ લેખક દ્વારા શિષ્ટ ભાષામાં સર્જાતું ગ્રંથ રૂપમાં પ્રકાશિત થતું અને શિક્ષિતજનો દ્વારા વંચાતું સાહિત્ય તે શિષ્ટ સાહિત્ય છે. જ્યારે અજાણ્યાં કે અનામી સર્જકો દ્વારા લોકોની જીવંત બોલીમાં રચાયેલું વિશેષ કરીને અશિક્ષિત લોકોમાં કંઠસ્થ રૂપમાં સચવાયેલું અને મૌખિક પરંપરા દ્વારા વિવિધ પ્રદેશોમાં પ્રસાર પામેલું સાહિત્ય તે લોકસાહિત્ય છે. લોકસાહિત્ય અતિ પ્રાચિન છે. જેનું મૂળ કે જન્મ સ્થાન લોકજીવન હોય તે લોકજીવનનો સ્મૃતિગ્રંથ છે. શિષ્ટ સાહિત્ય પહેલા તે અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. તેમ છતાં તેને ગ્રંથસ્થ કરવાની, તેનું સંશોધન વિવેચન કરવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી મોડી આરંભાઈ અને આ પ્રવૃત્તિ અર્વાચિન છે.^૨

લોકકથા, લોકગીતનું સ્વરૂપ તેના ઘટક તત્વો, તેનું બંધારણ, તેના પેટાપ્રકારો જેવા કે, બાળવાર્તા, કહેવત, ઉખાણા, હાલરડા, કથાગીતો, ટૂંકકા, જોડકણા જેવા પેટા પ્રકારોને સમજતા પહેલા લોકવિદ્યાના મૂળને તપાસી સમજી લેવું આવશ્યક છે. આ પ્રકારનાં સાહિત્યમાં સર્વસાધારણ લોકોની રહેણી-કરણી, રીત-રીવાજ, અંધવિશ્વાસ, પ્રથા, પરંપરા, ધર્મ, કામણ, ટૂંમણ, જાદુ-ટોણા વગેરે વિષયોના અભ્યાસ અને સંશોધન તરફ સૌ પ્રથમ યુરોપીય વિદ્વાનોનું ધ્યાન ગયું અને આ વિષયના અનુસંધાનમાં સૌ પ્રથમ જોન આબ્રેનું નામ લેવામાં આવે છે.^૩

આમ, તેમના પછી લગભગ બસો વર્ષ બાદ જે. બેન્ડેએ પોતાના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક ‘ઓબ્ઝરવેશન્સ ઓન પોપ્યુલર એન્ટિક્વિટીઝ’ ઈ.સ. ૧૮૭૭માં પ્રકાશિત કર્યું હતું. આમ લોકસાહિત્ય સંપાદન-પ્રકાશન વિવેચનની પ્રવૃત્તિ જેમ અર્વાચિન છે તેમ તેને માટે યોજાતો “લોકસાહિત્ય” શબ્દ પ્રયોગ પણ અર્વાચિન છે. આ શબ્દ અંગ્રેજીમાં "Folk" પરથી તેના પર્યાય રૂપે ગુજરાતીમાં ઘડાયો છે. ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૯મી સદીના મધ્યભાગમાં ઈ.સ.૧૮૪૬ની આસપાસ વિલિયમ જહોન ટોમસે આ પ્રકારનાં કંઠસ્થ સાહિત્ય માટે "Folk Lore" શબ્દ પ્રયોગ પ્રથમવાર કરેલો. તે પહેલા લોકજીવનનાં અભ્યાસ માટે ‘પોપ્યુલર એન્ટિક્વિટીઝ’ Popular Antiquelies શબ્દ પ્રચલિત થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૧૩ હેન્ની એલિસે જહોન બેન્ડેના ઓબ્ઝર્વેશન ઓન પોપ્યુલર એન્ટિક્વિટીઝનું સંપાદન કરેલું. તેમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ જોઈ શકાય છે. પરંતુ તેને કરેલા 'Folk Lore' શબ્દનો પ્રચાર સવિશેષ થયેલો. અંગ્રેજીમાંથી પ્રેરણા લઈ ફ્રેન્ચ, જર્મન વગેરે ભાષાઓમાં પણ 'Folk Lore' ના વિવિધ પર્યાય પ્રચલિત થયા હતા. "Folk Lore" સંજ્ઞામાં "Folk" એ જૂની અંગ્રેજીનો શબ્દ છે. જેનો અર્થ થાય છે સભ્યતાથી દૂર રહેનારી સુસંસ્કૃત જાતિ. "Lore" એટલે પરંપરા. આમ Folk Lore માં લોકના રીતરિવાજ, વહેમ, માન્યતા, લોકકલા, કારીગરી, લોકસાધના કે ઉપકરણો કંઠસ્થ સાહિત્ય વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે આમ જોઈએ તો આજે વિશ્વના ઘણા બધા દેશોમાં આ શબ્દ માન્ય થઈ ચૂક્યો છે. આમ, તો "Folk Lore" નો વિષય મૂળ સાંસ્કૃતિક નૃતત્ત્વશાસ્ત્ર (કલ્ચરલ એન્થ્રોપોલોજી) સાથે સંબંધ ધરાવે છે. છતાં પણ ગઈ શતાબ્દીથી સમાજશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન, ભાષાવિજ્ઞાન અને સાહિત્યનું અનુશીલન કરતી વખતે તેની મહાન ઉપયોગીતાનો સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એ માનવશાસ્ત્રના ઉદયકાળથી માંડીને આજ સુધીના પારંપારિક વિશ્વાસો, આચાર, વિચારો, પરંપરાઓ અને કલાત્મક

અભિવ્યક્તિને સમજવા માટે "Folk Lore" સહાયક બને છે.

“યુરોપમાં એન્ટિકવર્ટીઝ” નામે Folk Lore ના સંશોધનો થયા હતા. જર્મનીમાં ગ્રિમ બંધુઓએ સૌથી પહેલા પરીકથાઓનું સંપાદન કર્યું. જેકબ અને વિલહેમ નામના બે ભાઈઓ (૧૭૮૬-૧૮૫૮) એ લોકકથાઓનું સંપાદન કરીને લોકસાહિત્યનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ પ્રસ્તુત કર્યો. તેમણે જર્મનીના લોકગીતો અને લોકકથાઓના ફક્ત સંગ્રહો જ ન કર્યા, પરંતુ જર્મન ભાષા અને લોકાખ્યાન પર મહત્વનાં વિચારો પણ પ્રગટ કર્યા. આ ઉપરાંત તેમણે ગીતો અને કથાઓનું શાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ અને વર્ગીકરણ કરી તેની વ્યાખ્યાઓ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ રીતે ગ્રિમ બંધુઓએ લોકવાડ્મયના શાસ્ત્રીય આરંભકો કહી શકાય.^૩ ત્યાર પછી આવા અનેક સંગ્રહો થવા લાગ્યા ગ્રિમ બંધુઓ આ વિષયને "Volksunde" તરીકે ઓળખાવતા તો કેટલાક વિદ્વાનો "Popular Antiquilie" તરીકે ઓળખાવતા હતા.તેને સ્થાને ૧૮૪૬ પછી 'ફોકલોર' શબ્દ સાર્વત્રીક બન્યો. પછી તો આ શબ્દનો પ્રયોગ સભ્ય દેશોની સાધારણ જનતામાં પણ પ્રચલિત પ્રથાઓ, રીતરિવાજો અને અંધવિશ્વાસોનો અભ્યાસ દર્શાવવા માટે થવા લાગ્યો.^૪ પરંતુ આ 'ફોકલોર'માંના 'લોર' ને સ્થાને 'લાઈફ' શબ્દનું સૂચન રિચાર્ડ ડોર્સન કરે છે. આ શબ્દ વધુ વ્યાપક પણ બને તેવી સંભવના રિચાર્ડ ડોર્સન જેવા વિદ્વાનોને છે.

અઢારમી સદીમાં યુરોપીય જાતિઓની વિશ્વનો અન્ય સભ્યતાઓ તથા જનજાતિઓ સાથે સંપર્ક વધ્યો. આના પરિણામે તેમની રાષ્ટ્રીય ભાવના સવિશેષ પલ્લવિત થઈ. પોતાની જાતિ અને રાષ્ટ્રીયતા સર્વસ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કરવાના આશયથી યુરોપના વિદ્વાનોને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રમાં પુરાણી વસ્તુઓમાં અને વિશ્વની પ્રાચિન ભાષાઓનાં અભ્યાસ અને સંશોધનમાં રસ જાગ્યો. આના પરિણામે પ્રાચિન વિશ્વની પ્રજાઓના ભ્રમણોના રસ્તાઓની શોધ ચાલી. ધર્મયુદ્ધોના કારણે નાશ પામેલી સંસ્કૃતિઓના અવશેષો શોધવા

લાગ્યા. આ બધાના કારણે "Folk Lore" એક સ્વતંત્ર વિદ્યાશાખા તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી. આજે તો યુરોપમાં ભાગ્યે જ એવો દેશ હશે કે જ્યાં "Folk Lore" સોસાયટીની સ્થાપના ન થઈ હોય. આમ ઈ.સ. ૧૮૪૬ પછી "Folk Lore" શબ્દ આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ ગયો અને લોકવાર્તામયનાં વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ અધ્યયન અને સંશોધનનું નિમિત્ત "Folk Lore" બન્યું.

"Folk Lore" એ સામાસિક શબ્દ છે. એમાં બે શબ્દો છે. "Folk" અને "Lore" બન્ને વિશે વિચાર કરવો જરૂરી છે.

Folk એ શબ્દ એંગ્લોસેક્સનનું વિકસીત રૂપ છે. એંગ્લોસેક્સન Folk પરથી અંગ્રેજી "Folk" અને જર્મન "Volk" શબ્દ ઉતરી આવેલા છે. એનસાઈકલોપીડિયા બ્રિટાનિકમાં Folk ને સમજાવતા જણાવ્યું છે કે Folk નાં બે છેડાના બે અર્થો છે. (૧) આદિમ સમાજ કે સામાન્ય સંસ્કૃત સમાજ (૨) સભ્ય રાષ્ટ્રની સમગ્ર જનતા. આમ એક તરફથી "અસભ્ય" કે અવિકસિત માટે આ શબ્દ પ્રયોજાતો, તો બીજી તરફથી સમગ્ર વિકસિત કે વિકાસમાન રાષ્ટ્ર માટે.^૬ આમ, આ શબ્દની ચર્ચા કરતા જણાવ્યું છે કે પ્રાચિત સમાજમાં તો તેના બધાજ સભ્યો "Folk" હતા અને તેના વિસ્તૃત અર્થમાં સુસંસ્કૃત રાષ્ટ્રના બધા લોકો અને સામાન્ય કે સુસંસ્કૃત જનસુમદાયનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ડૉ. વાર્કરનાં મતે "Folk" શબ્દથી સભ્યતાથી દૂર વસનારી જાતિનો અર્થ નિર્દિષ્ટ થાય છે. આમ Folk Lore ના સંદર્ભમાં Folk નો અર્થ અસંસ્કૃત લોકો એવો થાય છે. તેની સાથે જોડાયેલી 'Lore' શબ્દ એ એંગ્લો - સેક્સન "Lore" માં જનમ્યો છે. તેનો અર્થ થાય છે "જે શીખી શકાય છે તે" અર્થાત જ્ઞાનવિદ્યા. આ રીતે Folk Lore શબ્દનો અર્થ થાય - અસંસ્કૃત લોકોનું જ્ઞાન અર્થાત "લોકવિદ્યા."^૭

હિન્દી લોકવાર્તામયમાં પ્રસિદ્ધ ભારતીય પુરાવિદ ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલે સન્ ૧૯૨૦માં 'ફોકલોર' માટે "લોકવર્તા શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો જે

આજે સ્વીકૃત બનીને રૂઢ બનતો જાય છે. ગુજરાતીમાં “ફોકલોર” ના પર્યાય તરીકે “લોકવિદ્યા” શબ્દ ડૉ. ઉમાશંકર જોષીએ, “લોક સાહિત્યમાળા”ના પ્રથમ મણકાના સંપાદન વેળા પ્રયોજ્યો છે. લોકસાહિત્યની વિભાવના ચર્ચતા શ્રી કનુભાઈ જાનીએ આ શબ્દ પર ભાર મૂક્યો છે. પછી “લોકવિદ્યા” ગુજરાતી લોકવાક્યમયમાં વધુને વધુ પ્રચલિત થતો જાય છે. ઈતિહાસનાં સંદર્ભમાં વિચારતા બંગાળના શ્રી આર. પી. ચાંદા પ્રથમ વિદ્વાન હતા જેમણે લગભગ સાઈઠ વર્ષ પૂર્વે “ફોકલોર” શબ્દનાં પર્યાય તરીકે “લોકવિદ્યા” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો. ત્યાર પછી ઉત્તર પ્રદેશનાં પંડિત રામનરેશે ‘લોક’ માટે ગ્રામ શબ્દ પ્રયોજે છે અને લોકસાહિત્યને “ ગ્રામ સાહિત્ય” કહે છે. ગ્રામ સાહિત્ય ગ્રામ અને ગ્રામોમાં તસતા લોકો સુધી સીમિત રહેવાના કારણે પ્રચલિત બની શક્યો નહિ.^૬

ભારતમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની જેટલી પ્રાચિન પરંપરા છે. એટલી જ પ્રાચિન પરંપરા લોકવિદ્યાની પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઋગ્વેદના પ્રાચિન સંવાદ સુક્તો પ્રેમાખ્યાનો, અનુષ્ઠાનો અને રીત-રિવાજો, લોકવિશ્વાસો તથા સામૂહિક લોકનૃત્યો વગેરે વિદ્યાઓમાં લોકવિદ્યાના વિવિધ સ્વરૂપો જોઈ શકાય છે. ઋગ્વેદમાં ‘લોક’ શબ્દનો પ્રયોગ સાધારણ જનતાના અર્થમાં અનેક સ્થળે મળે છે. આ ઉપરાંત ‘લોક’ શબ્દનો ‘સ્થાન’ ‘ભુવન’ અને ‘જીવ’ના અર્થમાં વ્યવહાર પણ ઋગ્વેદમાં કરવામાં આવ્યો છે.^૭ સંસ્કૃતમાં “લોક”ના ઘણા બધા અર્થો થાય છે. “ઈહલોક”, “ત્રિલોક”, “પરલોક” નામના પુસ્તકમાં શ્રી જયમલ્લ પરમાર લખે છે કે લોકવાણીનો સંગ્રહ તો આપણે ત્યાં વેદોથી થતો આવે છે. વેદની રચના પહેલા લોકોની જ અભિવ્યક્તિઓ થઈ હશે, થતી હશે તે લોકવાણીમાં જ જળવાતી આવતી હશે. લોકોની શ્રુતિમાં જે સચવાતું આવતું હતું તેમાંથી જ વેદોમાં હોય. વૈદિક-સંસ્કૃત વેદ વાણી પણ એ જમાનાની લોકવાણી છે. મધ્યયુગની સંતવાણીનું મૂળ આ વેદવાણી છે. લોકવાણીનો સેતુ

વૈદિક સંસ્કૃતિથી મધ્યયુગના સંતો સુધી ચાલ્યો આવે છે. આમ, 'લોક' અને તેની 'વાણી'ની પરંપરા અત્યંત પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ચાલી આવે છે.^{૧૦}

લોકવિદ્યાના વ્યાવર્તક લક્ષણ પરંપરાગત હોવું તે છે જે વસ્તુઓ પરંપરાથી ઉતરી આવી છે તે લોકવિદ્યા. પ્રસિદ્ધ લોકવિદ્યાવિદ્ આર્યર ટેલરે સન્ ૧૯૪૮માં લોકવિદ્યા પર વિચાર કરતા લખ્યું કે, લોકવિદ્યાની સામગ્રી મૌખિક રૂપે - રીત - રિવાજો દ્વારા તથા વ્યવહાર દ્વારા પેઢી દર પેઢી ઉતરે છે. આ સામગ્રી કોઈ લોકગીત, લોકકથા, ઉખાણુ અથવા લોકોક્તિ હોઈ શકે અથવા શબ્દોમાં સુરક્ષિત કોઈ બીજું ઉપાદાન પણ હોઈ શકે. આ સામગ્રી પરંપરિત ઓજારો, ભૌતિક વસ્તુઓ, અલંકારો, પ્રતિકો તથા વિશ્વાસોના રૂપમાં પણ હોઈ શકે.

લોકવિદ્યા એ લોકજીવનમાં વણાયેલી એવી વિદ્યા છે, જેમાં લોક કારીગરી, લોક-વેશભૂષા, લોકકલા, લોક વિશ્વાસ, લોકોપચાર, રીત-રિવાજ, પ્રથાઓ, લોક ચેષ્ટાઓ, કહેવતો, દંતકથાઓ, તહેવારો, જાદુ-મંત્ર પરંપરિત ઓજારો અને બીજી રૂઢિગત પરંપરાઓને પોતાનામાં સમાવી લે છે. આદિ માનવથી માંડી આજ સુધીની માનવ જાતિઓની બુદ્ધિની નૈસર્ગિક સહજ અને પ્રત્યક્ષ અભિવ્યક્તિ લોકવિદ્યામાં જોઈ શકાય છે. આ રીતે લોકવિદ્યા એ માનવજાતિના યુગોથી થતા આવેલા અનુભવો અને જાણેલી વાતોનો વારસો છે. લોકવિદ્યાના મૂળ માનવ અભ્યાસના ઈતિહાસમાં એટલા ઊંડા હોય છે કે તેના ચિહ્ન અતિ અભિજાત જાતિઓની સાંસ્કૃતિક ઉપલબ્ધિઓમાં પરંપરીત રીતે વિદ્યમાન હોય છે અને આદિકાળથી તે આજ સુધી વહેતી આવે છે. આ પરંપરીત વિદ્યામાં લોકમાનસ પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે.^{૧૧}

ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં વિચારતા સમયે સમયે "Folk Lore" નો અર્થ, વિસ્તાર અને દૃષ્ટિકોણ બદલાયેલો જોવામાં આવે છે. સન્ ૧૯૪૬માં લિયિમ જહોન થોમસે "Folk Lore" શબ્દ પ્રયોજ્યો ત્યારે અને તે પહેલા "Folk Lore"

નો સંબંધ કેવળ 'લોકપ્રિયપુરાવશેષો' સાથે જ હતો અને એ દષ્ટિએ જ તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવતો હતો. સમયના બીજા ચરણમાં તેનો પ્રાયોગિક અર્થ હતો અવશેષોની શોધ અને વિગત. સમયની સ્મરણીય થાપણ તરીકે તેનો સંગ્રહ કરતો અને નષ્ટ થતી અમૂલ્ય સામગ્રીને જેમ તેમ બચાવી લેવી. કાળના ત્રીજા ચરણમાં "Folk Lore" ને આદિમ મનુષ્યની મનોવૈજ્ઞાનિક અભિવ્યક્તિના રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું. અને તેનું ક્ષેત્ર પુરતું વિસ્તૃત માનવામાં આવ્યું. ચોથા ચરણમાં સાંસ્કૃતિક ઉપલબ્ધિઓના વારસારૂપે "Folk Lore" નો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. લોકવિદ્યા શબ્દના અર્થ વિસ્તારના પાંચમાં ચરણમાં "Folk Lore" નો સંબંધ સામાન્ય લોકો સાથે જોડીને તેને ગ્રામીણ અને નાગરિક બધા ક્ષેત્રોમાં ફેલાયેલું માનવામાં આવ્યું. અર્થ વિસ્તારના છઠા ચરણમાં હવે લોકવિદ્યાને સમસ્ત લોકોનું જ્ઞાન માનવામાં આવે છે. જે મૌખિક રીતે રજૂ થાય છે જે જ્ઞાન શાસ્ત્રીય પરંપરા દ્વારા સંચિત અને પ્રેષિત જ્ઞાનથી હંમેશા જુદું હોય છે.

લોકસાહિત્ય સંજ્ઞા

“લોકસાહિત્ય” શબ્દ ‘લોક’ અને ‘સાહિત્ય’ એવા બે શબ્દોના સંયોજનમાંથી બનેલી સંજ્ઞા છે. ‘લોક’ શબ્દનાં બે અર્થ મળે છે. (૧) જગત જેમકે ઈહલોક, પરલોક, ત્રિલોક વગેરે અને (૨) ‘લોક’ એટલે જન સામાન્ય. વાસ્તવમાં લોકો અને સાહિત્ય શબ્દને લાગેલું એક નવું વિશેષણ છે. ‘ફોક’ શબ્દની બાબતમાં એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકમાં બતાવ્યું છે કે આદિમ સમાજમાં તો તેના બધા જ સભ્યો ‘લોક’ (Folk) હોય છે અને વિસ્તૃત અર્થમાં તો આ શબ્દથી સભ્ય રાષ્ટ્રના લોકોનો નિદર્શ પણ કરી શકાય છે. પરંતુ સામાન્ય વ્યવહારમાં યોજાતી (Folk - Tale) લોકગીત, Folk Music વગેરે સંજ્ઞાઓમાં ‘લોક’નો અર્થ સંકુચિત થયો છે અને તે અલ્પ અક્ષરજ્ઞાનવાળા ગ્રામીણ લોકોનું સૂચન કરે છે. લોક સાહિત્ય એટલે અશિક્ષિત કે અલ્પશિક્ષિત

ગ્રામિણ સમાજનું અથવા અન્ય કોઈ પણ સમાજનું વારસાગત પ્રસાર પામતું કંઠસ્થ તળપદું અને અનામી (Anonymous) સાહિત્ય.^{૧૨}

- લોકસાહિત્ય એટલે શું ?

શિષ્ટ સાહિત્ય કરતા પણ લોક સાહિત્યના મૂળ ઘણા ઊંડા હોય છે. લોક સાહિત્ય એ સંઘોર્મિનું સર્જન છે અને તેથી તે સહુનું સહિયારું ધન છે. તેનો કોઈ નિશ્ચિત સર્જક હોતો જ નથી. આમ જનતાના હૃદયમાંથી નિકળેલું વિદ્વાનોની ઉપેક્ષા પામ્યું છે. નરસિંહરાવ અને ક. મા. મુનશી જેવા વિદ્વાનો તો તેને સાહિત્યગણતા ખચકાય છે. આમ છતાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ પણ લોકો સાહિત્યનું મૂલ્ય ઓછું નથી. ભારતની સાંસ્કૃતિ એકતાનું એના બધા પ્રદેશોમાં એક સરખું દર્શન લોક સાહિત્ય કરાવે છે.

કાઉન્ટેસ - અવેલીન માર્ટિનેન્ગો એ કહ્યું છે કે, “લોકકથાએ તમામ કથા સાહિત્યના પિતા છે અને લોકગીત એ સઘળી કવિતાની માતા છે. આમ શિષ્ટ સાહિત્ય ન હતું ત્યારે પણ લોકોની કંઠ પરંપરામાં સચવાયેલું ને સતત સર્જાતું લોકસાહિત્યનું એટલું જ નહિ પણ શિષ્ટ સાહિત્ય લોકસાહિત્યમાંથી બળ અને પ્રેરણા મેળવ્યાં છે. તળપદા નિચંડંબર નિખાલસ જીવન પાછળ રહેલા સંસ્કારો લોકસાહિત્ય પ્રગટ કરી આપે છે. મેઘાણીએ લખ્યું છે “ સાહિત્યના વિસ્તૃત અર્થમાં મનુષ્યની સમસ્ત સાર્થક અભિવ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે. આથી, અભિવ્યક્તિ લિખિત કે મૌખિક હોય છે. આ પ્રકારની સમસ્ત લોક અભિવ્યક્તિ લોકસાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.”^{૧૩}

આપ જન-લોક સમૂદાયમાં આ વર્ગ સમૂહ સમ્મિલિત માનવામાં આવે છે. જે વિશિષ્ટ વર્ગથી અલગ માનવામાં આવે છે. તેમનું જે મોખિક સાહિત્ય છે તેને લોકસાહિત્ય કહે છે. તેમના જ્ઞાનનો આધાર વિજ્ઞાન નથી, પરંતુ પ્રચલિત પરંપરા અને પેઢી દર પેઢી શ્રુત જ્ઞાન હોય છે. સમાજમાં વ્યાપ્ત

વિશ્વાસ, ભાવના, આદર્શ જ તેમનું જીવન ધોરણ નિશ્ચિત કરે છે અને કૃત્રિમ બનાવટથી દૂર હૃદયમાંથી ઉઠતી સરળ વાણીપ્રવાહ દ્વારા તે આનંદ મેળવે છે. આમ લોક સાહિત્ય અંતર્ગત પરંપરાગત પ્રચલિત જાદુ-ટોણા, તંત્ર-મંત્ર, ભૂત-પ્રેત, દોરા-તાવીજ, શકુન-અપશકુન, દેવી-દેવતા, રહેણી-કરણી, ખાન-પાન, રીત-રિવાજ, છન્દ, કથાઓ, વિધિ - ગીત - સંગીત, લોકનાટક આ જન-સમૂહની સંસ્કૃતિનો સમાવેશ થાય છે. તેને જ લોકસંસ્કૃતિ કહે છે. અંતમાં લોક સાહિત્ય જ લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. શિષ્ટ સાહિત્યથી જુદું લોકસાહિત્ય છે. તેમની ભાષા વ્યાકરણના નિયમોથી હંમેશા મુક્ત હોય છે. જનભાષાના માધ્યમ દ્વારા તેમની લાગણી, હર્ષ, દુઃખ, પીડા, વેદના તેમજ ઉલ્લાસ આનંદ જેવી અકૃત્રિમ અભિવ્યક્તિ લોકસાહિત્યની સૌથી મોટી વિશેષતા છે.^{૧૪}

લોકસાહિત્યની પરિભાષા

લોકસાહિત્યના વિષયમાં પરિભાષા (Terminology) ની બાબતમાં ચોક્કસાઈ રખાય તે અત્યંત જરૂરી ગણાય. અંગ્રેજી "Folk Lore" ના પર્યાય તરીકે હિન્દીમાં ડૉ. સત્યેન્દ્ર જેવા "લોકવાર્તા" શબ્દ વાપરે છે. એ ઉપરાંત હિન્દીમાં પાઠ એ જ 'લોકવાર્તા' શબ્દ 'લોકકથા'ના અર્થમાં અને એ સંદર્ભમાં પણ વપરાય છે. 'Folk Tale' માટે ગુજરાતીમાં 'લોકવાર્તા' સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે. એ જ રીતે ખુદ "Folk Lore" શબ્દ માટે પણ એક નિશ્ચિત શબ્દ હજી ભારતીય ભાષાઓમાં નિયત થયો નથી. આવી સ્થિતિમાં લોકસાહિત્યનું મહત્વનું એક કાર્ય પરિભાષા નિશ્ચિત કરવાનું ગણાય.

ગુજરાતીમાં પ્રથમવાર લોકસાહિત્ય શબ્દ કોણે, ક્યારે અને ક્યાં યોજ્યો તે જાણવા મળતું નથી. તે શબ્દનાં પ્રચાર પૂર્વે બીજા કેટલાક શબ્દો પણ યોજાતા હતા. દા.ત. પારસી લેખક ફરામજી બેમનજી પટેલ ઈ.સ. ૧૮૭૨ માં પ્રગટ કરેલ - ગુજરાત - કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તાઓ. (ભાગ-૧) નામની

લોકવાર્તા સંગ્રહને અંગ્રેજી નામ આપેલું "The Folk Lore of Gujarat" પરંતુ તેમણે 'Folk Lore' નો કોઈ ગુજરાતી પર્યાય આપ્યો ન હતો. તે પછી ગુજરાતીમાં 'લોકગીત', 'લોકકથા' વગેરે શબ્દ પ્રયોગનો પ્રથમવાર રણજિતરામ મહેતા દ્વારા થયેલો. ઈ.સ. ૧૯૦૫ માં અમદાવાદ મુકામે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અધિવેશમાં રજૂ કરવા માટે નિબંધોના જે વિષય ચૂંટવાયેલા તેમાં 'લોકગીત' અને 'લોકવાર્તા'નો પણ સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ 'લોકગીત' અને 'લોકકથા' બેઉને આવરી લે તેવા 'લોકસાહિત્ય' શબ્દ પ્રયોગ કર્યા ન હતો. તેનો સર્વાધિક પ્રચાર-પ્રસાર કરવા કરાવવાનો યશ શ્રી ઝવેરચંદભાઈ મેઘાણીને ફાળે જાય છે.^{૧૫}

લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા

લોકસાહિત્યની કોઈ એક ચોક્કસ કે રૂઢ વ્યાખ્યા આપવી એ લગભગ અશક્ય છે. લોક સાહિત્યમાં શું શું આવે તેની યાદી આપતા શ્રી કનુભાઈ જાની લખે છે, “લોક સાહિત્યની ઓળખ હું આમ આપુ તળપદી ભાષામાં તળપદા સંસ્કાર મૂર્ત કરતી, અજ્ઞાત, કર્તૃત્વવાળી, પેઢી-દર પેઢી મુખ પરંપરાથી ઉતરી આવેલી સર્જકની સભાન વ્યક્તિમતાના લક્ષણો વિનાની લોક સમાજની મુગ્ધ-નિવ્યાજતા - નૈસર્ગિકતાવાળી, ગીત હોય તો ક્યારે ટેક-ઠેક-નૃત્ય રમતને સાથે લાવતી સહેજે યાદ રહી જાય તેવા શબ્દ પ્રયોગની રચના કે શબ્દ લાઘવવાળી ઉપદેશવૃત્તિના અભાવવાળી જે તે સમાજના પ્રાણ ધબકાર વાળી, નિદંભ, સરળ અને ભાવસુંદર, મોટે ભાગે સંઘોમિઓ, વહેતી, મોટે ભાગે નિરલંકૃત (અલંકાર વિનાની) છતાં જો હોય તો લોક કલ્પનાને જ સુઝે એવા અલંકારોથી ઓપતી, જે રચનામાં લોક સમૂહને ઘટાડવા - વધારવાની અનુકૂળતા કે છૂટ હોય છે ને એથી જેના પઠાંતરો અનેક કે અગણ્ય હોય તેવી, શબ્દના કે ભાવ-વિચાર-લાગણીના પ્રભુત્વ માત્રથી ધ્યાન ખેંચે તેવી નહિ બલકે જેમાં ઉપરથી લદાતું કોઈ જ પ્રભુત્વ - કોઈ દેખાડો

ન હોય તેવી સૂક્ષ્મ અંગત સંવેદનો કે વિચાર - મંથન આત્મનિરીક્ષણ - પરીક્ષણ - પૃથક્કરણ આ બધું ન હોય તો તરત પરખાઈ જાય, તેવી ઘેરી લાગણીઓ હોય તેવી આંટી-ઘૂંટી વિનાની, અત્યંત સરળ રચનાવાળી મૂળ માં લિખિત કે લિખિબદ્ધ નહિ પણ મુખ પરંપરાગત કથ્ય કે ગેય વારસારૂપે સાપડેલી શબ્દકળા તે લોક સાહિત્ય.^{૧૬}

લોકસાહિત્ય - ગીતની વ્યાખ્યા આપતા શ્રી જયમલ્લ પરમાર કહે છે, “જેનો કોઈ ચોક્કસ કર્તા કે કર્તાઓ નથી જેના કર્તૃત્વના મૂળ માત્ર જનસમૂહમાં જ પથરાયેલા છે તેવું લોકોની મુખ પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું અથવા હસ્તપ્રતોમાં નોંધાયેલું સાહિત્ય તે લોકસાહિત્ય.” શ્રી જયમલ્લ પરમારે કંઠસ્થ પરંપરાની સાથે હસ્તપ્રતમાં નોંધાયેલા જનસમૂહનો પણ લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કર્યો છે. તો કે. કા. શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાન લખે છે” આપણી એ રૂઠ માન્યતા છે કે લોકસાહિત્ય એટલે એવું સાહિત્ય કે જે આપણા સુધી મુખ પરંપરાએ ઉતરી આવેલું છે અને જે લોકોની જીભ ઉપર જ રહેલું છે. જે જૂનું પણ હોય અને જેનો ઉદ્દગમ નવો પણ હોય. આ સાહિત્યનો કોઈ એક ચોક્કસ કર્તા કે કર્તાઓની કૃતિ તરીકે જાણવામાં આવ્યું ન હોય.’

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા દ્વારા જણાય છે કે લોકસાહિત્ય એ કંઠોપકંઠ પરંપરાને સાચવે છે તેનું કર્તૃત્વ નિશ્ચિત નથી.

તો પ્રાશ્નાત્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે :

એલેક્ઝાન્ડર એચ. કિપ્થ કહે છે,

“Folk Lore” (લોકસાહિત્ય) એટલે લોકોની અલિખિત પરંપરાની સામગ્રી નાગરિક - સંસ્કૃતિ અને શૈક્ષણિક સંસ્કૃતિથી જુદું એવું નિરક્ષરોનું સાહિત્ય.”

ડૉ. બાર્કરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે,

“લોકસાહિત્ય એટલે અસંસ્કૃત લોકોનું જ્ઞાન, સંસ્કૃતિથી દૂર રહેવાવાળી જાતિ સમૂહનું જ્ઞાન.”

“પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવતી જાતિઓનું જ્ઞાન તે લોકસાહિત્ય.”

એનસાયકલોપીડિયા ઓફ અમેરિકામાં લોકસાહિત્યની પરિભાષા આ પ્રમાણે આપેલ છે,

"Folklore is the science which embress cell that relates to ancient observaces and customes to the nations, leeleifs traditions superstitions and prejudices of the couenen people."^{૧૭}

આર. આર. મેરિટ લખે છે,

"Folklore may be said to include the culture of the people which has not be en work into the official religionand history but which is and has always been of self growth."^{૧૮}

હિન્દીમાં જુદા-જુદા વિદ્વાનોને લોકસાહિત્યની પરિભાષા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં ડૉ. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ આ બાબતમાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાના હેતુ સાથે લખ્યું છે કે,

“જો चीजे लोक चित से सीधे उत्पन्न हो साधारणजन को आन्दोलित करती है वे ही लोकसाहित्य नाम से पुकारी जाती है ।”^{૧૯}

ડૉ. ધીરેન્દ્ર વર્માનાં શબ્દોમાં,

“एसी मौलिक अभिव्यक्ति जो लोक की युग-युगीन वाली साधना मे समाहित रहते हुए जिसमे लोक मानस प्रतिबिम्बित रहता

है, लोक साहित्य है । वह मौलिक अभिव्यक्ति है और सामान्य जन-समूह उसे अपना मानता है ।”²⁰

आ व्याख्या टूंडी अने अपूर्ण छे. डॉ. सुनीति कुमार यटरजी लोक साहित्यनां संदर्भे लभे छे,

“परम्परागत जीवन यात्रा की पद्धति जिन सामाजिक आचार-विचार, श्रद्धा के द्वारा अभिव्यक्त होता है उसे लोकसाहित्य कहते हैं ।”²¹

आ व्याख्यामां पण्ड लोकसंज्ञन, समूह स्वरूपनां कर्ता अने स्थूलता बाबतोनो उल्लेख नथी.

लोकसाहित्यनां उपासक डॉ. कृष्णदेव उपाध्यायअे लोकसाहित्यनी परिभाषा आ प्रभाषे आपी छे,

“सभ्यता के प्रभाव से दूर रहने वाली अपनी सहज व्यवस्था में जो निरक्षर जनता वर्तमान है उसकी आशा-निराशा, हर्ष-विषाद, जीवन-मरण, सुख-दुःख की अभिव्यंजना जिस साहित्य में प्राप्त होती है उसे लोकसाहित्य कहते हैं ।”

महाराष्ट्रमां मराठी साहित्यनां विद्वान डॉ. नांदापूरकर कडयुं छे के,

“लोक वाडमय म्हणजे लोकांनी निर्माण केलेले आणि मौखिक परम्परे ने प्राप्त झालेले वाडमय ते लोक वाडमय ।”

अर्थात लोको द्वारा रचायेल, पोतानी मौखिक लोकभाषा द्वारा परंपराभांथी प्राप्त साहित्य ते लोकसाहित्य. तेना कर्ता लोकसमूह ज छे.

आ विविध व्याख्याओ द्वारा लोक साहित्यनुं स्वरूप जोवा भणे छे. परंतु कोईपण्ड व्याख्या संपूर्ण नथी.

“वृजलोक” ग्रंथमां डॉ. कैलाशचन्द्र भाटिया लोकसाहित्यनां संदर्भमां लभे छे,

लोक साहित्य में लोक जीवन प्रतिबिम्बित होता है । लोक जीवन की सृष्टि रूप में अभिव्यक्ति लोकसाहित्य में मिलती है । कोई एक व्यक्ति ऐसे साहित्य का न निर्माण कर सकता है न विनाश ही । समस्या जीवन का प्रतिनिधित्व ही लोकसाहित्य है ।”²²

डॉ. सत्या गुप्ता अे “जडी बोली का लोकसाहित्य” ग्रंथमां लोकसाहित्यनी व्याख्या आ प्रकार आपी छे.

लोकसाहित्य लोक ही मंगल कामनाओ की विराट सौन्दर्याभिव्यक्ति है जिसमे किसी प्रकार की विकृति नही आ सकती । इस विराट सौंदर्य को जो संसार मे भी हर लोक मानव तथा लोक समाज की पृष्ठभूमि मे समान रूप से जीवित है । यह लोक कलाओ तथा लोक संस्कृति में सम्पर्क बनाये रखने के लिए वह सेतु है, जिसके सहारे कला तथा संस्कृति विकास के लक्ष्य पहुंचती है ।²³

आ अेक व्याख्या संपूर्ण लागे छे. आ मुजब दिनेश्वर प्रसार “ लोकसाहित्य अने संस्कृति” नामना पुस्तकमां लोकसाहित्यनी व्याख्या आपता लभे छे.

“लोक साहित्य का केन्द्रीय लक्षण है सामुदायिकता । यह समुदायिकता या लोकबद्धता केवल अनुष्ठान औ क्रियामूलक गीतो, शिक्षापरक कहावतों और कक्षाओ फा मनोरंजनात्मक पहेलियाँ, गाथाओं और कहानियो के रूप मे ही नही दिखाई पडती, वरन् इस बात ये भी कि लोक रचनाएँ मौन पा की अपेक्षा लोक साहित्य के सदस्यो द्वारा या उनके बीच मुखर पाठ और प्रदर्शन के विषय है ।”²⁴

ઉપર્યુકત લોકસાહિત્ય વિષયક જુદી-જુદી ગુજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી વિષયક વ્યાખ્યા જોઈ તેમાં લોકસાહિત્યના સ્વરૂપ વિકાસ જોઈ શકાય છે.

આમ લોકસાહિત્ય એટલે જેને કોઈની કૃતિ ન કહેવાય જે શ્રુતિમાં હોય અને જેનો લોક માનસની પ્રકૃતિમાં સમાવેશ થતો હોય તે. જેમાં તમામ બોલીઓ અને એવી ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે કે જેમાં લોકોનું આદિતત્વ રહેલું હોય તે.

લોકસાહિત્ય એટલે કોઈનું કૃતિત્વ હોય પણ જેમાં લોકમાનસનું સામાન્ય તત્વ રહેલું હોય અને કોઈના વ્યક્તિ સાથે જોડાયેલું હોય તો પણ લોકો જેનો પોતાના વ્યક્તિત્વ તરીકે સ્વિકાર કરે અને જેમાંથી અવ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય તે.

આમ, લોકસાહિત્યના અભ્યાસ પરથી વિશ્વનો લગભગ સર્વસામાન્ય મત ઘડાયો છે. લોકો થકી, લોકો માટે, અને લોકો વચ્ચે રહીને (Of the people, By the People, For the people) જે રચાય તે લોકસાહિત્ય.

ફોકલોર અને લોકસાહિત્ય

પ્રાશ્ચાત્ય શબ્દ 'Folk Lore' અને ભારતીય શબ્દ 'લોકસંસ્કૃતિ'ને લોકસાહિત્ય અંગે એક મૂળભૂત ભેદ પ્રવર્તે છે.

પ્રાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવતી જાતિઓનું જ્ઞાન તે લોકસાહિત્ય. ભારતમાં 'લોક' કે એની સંસ્કૃતિને સાહિત્યની પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવતા આદિવાસીઓ પૂરતી મર્યાદિત નથી. ભારતીય 'લોક' આદિવાસીથી શરૂ કરીને શિષ્ટ સમાજની સીમા સુધી ચાલે છે. "Folk Lore" આદિવાસી ગણાયેલ જાતિઓના સાહિત્ય કે સાંસ્કૃતિક જ નહીં પણ એથી ઘણાં વિશેષ અભ્યાસ માટે પ્રયોજાયેલ શબ્દ છે.

આને પરિણામે ફોકલોરની પ્રાશ્નાત્ય વ્યાખ્યાના માપદંડમાં આપણી લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્યને બંધ બેસતું કરવાના પ્રયાસોથી ઘણાં ગુંચવાડા પેદા થાય છે.

લોકવિદ્યાના પ્રકારો

પ્રો. બુન્વાદે લોકવિદ્યાના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર પાડે છે.

1. Verbal Folklore (શાબ્દિક લોકવિદ્યા)
2. Party Verbal Folklore (અંશતઃ શાબ્દિક લોકવિદ્યા)
3. Non-Verbal Folklore (અશાબ્દિક લોકવિદ્યા)

શાબ્દિક લોકવિદ્યા : (૧) લોકવાણી, (૨) કહેવતો, ભડલી વાક્યો, (૩) ઉખાણા, કોયડા, (૪) લોકકથાઓ, (૫) લોકગીતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અંશતઃ શાબ્દિક લોકવિદ્યા : (૧) વહેમો, માન્યતાઓ, (૨) લોક રીત-રિવાજો, લોક-તહેવારો, (૩) લોકનૃત્યો, લોક-નાટકો, (૪) લોક રમતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અશાબ્દિક લોકવિદ્યા : (૧) લોક-સ્થાપત્યો, લોક-કલા, લોક હસ્તકલા, (૨) લોક-પોશાક અને લોક-ઘાન્યો, (૩) લોક-હાવભાવ અને (૪) લોક સંગીતનો સમાવેશ થાય છે.^{૨૫}

લોકસાહિત્યના ઘટક તત્ત્વો

પ્રો. બુન્વાદના મતોનુસાર લોકસાહિત્ય એ શાબ્દિક લોક વિદ્યાનો મુખ્ય પ્રકાર છે.^{૨૬} બોલતી વાણીએ લોકસાહિત્યના પ્રસાર - પ્રચારનું માધ્યમ છે. તેમના પાંચ ઘટક તત્ત્વ તારવ્યા છે : (૧) કંઠસ્થપણું, (૨) વાસાગતપણું (૩) પાઠાંતરો (૪) અજ્ઞાત કર્તૃત્વ (૫) વર્ણનો, પ્રસંગો, કાવ્યપંકિતઓ, અલંકારોની સુત્રાવલી.

કંઠસ્થપણું :

લોકગીત અને લોકકથા મૂળભૂત રીતે કંઠસ્થ સાહિત્ય છે. એમ મનાતું આવ્યું છે. કૃતિ કંઠસ્થ હોવી એ લોકસાહિત્યનું લક્ષણ છે. લોકસાહિત્યએ Performing Art છે. લોકોના અમુક જૂથ કે વર્ગમાં આવું સાહિત્ય કંઠસ્થ સ્વરૂપમાં જીવતું અને પ્રસાર પામતું હતું. અલિખિત તે મૌખિક સ્વરૂપમાં તે વહેતું હતું. એને માટે લોકબોલીમાં કહેવું હોય તો “હૈયે માંડેલું કહી શકાય.”

★ વારસાગતપણું

વારસાગતપણું એટલે કે ચારણ-ભાટ-તૂરી જેવી કોમ લોકસાહિત્યનો પ્રસાર કરે છે. બાપ હોય તો તેની કથન શૈલી સામગ્રી વગેરે પુત્રને વારસામાં આપી જાય છે. આમ પેઢી દર પેઢી લોકસાહિત્યનું સંવર્ધન થતું રહે છે. પેઢી દર પેઢી લોકકંઠે થોડા ઘણા ફેરફારો સાથે સચવાતું રહે છે.

★ પાઠાંતરો (Variations)

પાઠાંતરો એ લોકસાહિત્યનું અત્યંત મહત્વનું ઘટકતત્વ છે. કોઈ એક કૃતિના અનેક પાઠાંતરો મળે તો ઈષ્ટિ સ્થિતિ ગણાય. લોક સાહિત્યના સંશોધકે - સંપાદકે કૃતિના પ્રાપ્ત થઈ શકે તેટલા પાઠાંતરો એકત્ર કરવા જરૂરી છે એમ કરવાથી તુલનાત્મક અભ્યાસની દિશા પણ ખુલે છે.

★ અજ્ઞાત કર્તૃત્વ

લોકસાહિત્યનો સર્જક અનામી હોય છે. એટલે કે લોકસાહિત્યનો કોઈ નામ ધારી સર્જક હોતો નથી. જન સમાજ લોકસાહિત્યનો સાચો સર્જક હોય છે. લોકગીત કે લોકકથામાં તેના સર્જકનું નામ ક્યાંય જોવા મળતું નથી. કારણ કે એ જ છે કોઈ એક જ વ્યક્તિએ લોકસાહિત્યની કૃતિ રચી હોય એવું હંમેશા બનતું નથી. શ્રમકાર્ય કરતી સ્ત્રીઓ જે લોકગીત ગાય છે તે તેમણે કંઠોપકંઠ મેળવેલું હોય છે. એક-એક સ્ત્રીના કંઠમાંથી એક-એક પંક્તિ નીકળે અને

આખું લોકગીત તૈયાર થતું હોય છે. આમ, લોકસાહિત્ય એ સંઘોર્મિની પેદાશ બને છે. સર્જકનું અજ્ઞાતપણું (Anonymous) એ લોકસાહિત્યનું મૂળભૂત લક્ષણ છે.^{૨૬}

★ સૂત્રાવલી

લોકસાહિત્યની કૃતિમાં વર્ણનો, પ્રસંગો, કાવ્યપંકિતઓ, અલંકારોની સુત્રાવલી (Formulation) જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યમાં તૈયાર સુત્રોની હારમાળા વારંવાર જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં વાપરવા માટે તૈયાર જ હોય છે અને એ જ વપરાય છે. ઘોડે સવારી કે તલવારની પેત્રાબાજીના તૈયાર વર્ણનો એક લોકકથામાં હોય તેવા જ બીજા અનેક લોકકથામાં જોવા મળે છે. અને એ નિમિત્તે લોકજીવન અને લોક સંસ્કૃતિનું કેવુંક પ્રતિબિંબ પડે છે, તેનો પણ સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સુત્રાવલિની પરંપરાને પ્રો. બુન્વાદ લોકસાહિત્યનું વિશિષ્ટ લક્ષણ માને છે અને તેને સનાતન ગણાવે છે.

લોકસાહિત્ય : લોકસંસ્કૃતિની એક શાખા

લોકસંસ્કૃતિ એ લોકજીવનનાં વલોણાનું નવનીત છે. અને લોકસાહિત્ય એ લોક સંસ્કૃતિનાં વિશાળ વૃક્ષની એક શાખા છે. આ વૃક્ષના મૂળ અતીતમાં છે પણ એના ડાળા-પાંદડાનાં વર્તમાન સદા-નવપલ્લવિત રહેતા આવ્યા છે.^{૨૭}

પ્રાશ્ચાત્ય Folk Loreની દષ્ટિએ વિચારતા “હેન્ડ બુક ઓફ ફોકલોર”માં સોંફિયા બર્ન કહે છે કે ફોકલોર એ આદિમાનવની અભિવ્યક્તિ છે.^{૨૮} પછી એ દર્શન, ધર્મ, વિચાર કે વૈદકીય છોગમાં થઈ હોય અથવા કોઈ બૌદ્ધિક પ્રદેશમાં વિકસી હોય. ફોકલોરને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચે છે.^{૨૯}

૧. લોકવિશ્વાસ અને અંધપરંપરાઓ
૨. રીતરીવાજ અને પ્રથા
૩. લોકસાહિત્ય

પ્રાકૃતિક જીવનના અંશ

એમ કહેવાય છે કે એક કાળે જાતિ, ધર્મ કે કુળના ભેદ નહોતા મતમતાંતરો નહોતા ત્યારે મનુષ્ય પ્રાકૃતિક જીવન જીવતો હતો. એના આચાર-વિચારને રહન-સહન સરળ, સહજ અને સ્વાભાવિક હતા.

ચિતની પ્રસન્નતા, મનના આહ્લાદ કે હૃદયની વ્યથામાંથી જે ભાવો વ્યક્ત થતાં તે સ્વર (ધ્વનિ) શબ્દ અને અંગ ભંગ (નર્તન, નૃત, નૃત્ય અને અભિનય) રૂપે પ્રગટતા, આમ એ સમયના સાહિત્યમાં જે કોઈ અંશ બની બેસી ગયા છે એ જ લોકસાહિત્યનાં રૂપમાં મળી આવે છે.

પ્રથમ અભિવ્યક્તિ

ભય અને સુખ-દુઃખની ઊર્મિઓ આદિમાનવમાં પ્રથમ આનંદના ચિત્કાર અને વાત્સલ્યના ધ્વનિ અને અંગોની ખેંચતાણ, ફરકાટ કે અંગભંગ રૂપે વ્યક્તિ થયેલ હશે. આ ધ્વનિ એ જ લોકસાહિત્યનો પ્રાણ છે.

ધ્વનિના સંસ્કાર

પ્રકૃતિની ગોદમાં પોષાતા આદિમાનવ પ્રકૃતિના ધ્વનિને સંસ્કારો સિંચાઈ જ વાદળના ગડગડાટ, વીજળીના ચમકારા ને મેઘતાંડવ, વાવાઝોડા ને પ્રચંડ પશ્ચે ફુકાતા વાયુના હુહકારા, મંદમંદ હવાની લહેરોથી થતો પર્ણોના મધુર ધ્વનિ, વાસના વનમાંથી નીપજતા મધુર ધ્વનિ સ્વરો, પક્ષીઓના કલરવને ઝરણાના કલકલ ધ્વનિ વગેરે આદિમાનવમાં સિંચાયા કર્યા હશે.

માનવીના સુખદુઃખની પ્રથમ અનુભૂતિ આમ ધ્વનિસ્વર વડે થઈ જેવો ભાવ એવા સ્વરો ને જેવા સ્વરો એવા જ શબ્દોના સુંદર મેળમાંથી જ લોકગીતો સર્જાયા, કામગરા, શિકારી, પશુપાલક, ખેડુત, ખારવા કે પ્રત્યેક પ્રસંગ આનંદ ઉત્સવનો બની રહેતો હશે અને ગીતો વડે વ્યક્ત થતો હશે.

★ "Folk Lore" ના મુખ્ય લક્ષણો

ફોકલોરની એકવીસ જેટલી વ્યાખ્યાઓ આપ્યા પછી મારીયા લીયે એમની “ડિક્શનરી ઓફ ફોકલોર”માં લોકવિદ્યાની એક સર્વાંગ સંપૂર્ણ પરિભાષા (વ્યાખ્યા) આપવાની આવશ્યકતા જાહેર કરી છે. પરિણામે “ફોકલોર” શબ્દોના ઐતિહાસિક વિકાસક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને તેના મુખ્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

૧. લોકવિદ્યા પેઢી દર પેઢી પરંપરામાં ઉતરે છે પરિણામે તેનો એક જ વિશિષ્ટ સર્જક હોતો નથી, તે કોઈ ચોક્કસ જન-સમુદાય કે ક્ષેત્ર વિશેષની થાપણ હોય છે.
૨. લોકવિદ્યાની બધી સામગ્રી મૌખિક રૂપે પ્રચલિત હોય છે. તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અલિખિત રહે છે. લેખિત રૂપ આપવાથી તેનો સ્વભાવિક વિકાસક્રમ અવરોધાય છે.
૩. લોકવિદ્યાની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ સ્થાનિક લોકબોલી હોય છે. પરિણામે તેમાં સ્થાનિક લોક સંસ્કૃતિના રંગો ભરેલ હોય છે. સ્થાન બદલાતા બોલી અથવા ભાષાનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે. આ ભાષાનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે મૌખિક હોય છે.
૪. લોકવિદ્યામાં આદિમ જાતિઓ તથા ગ્રામો અને નગરોમાં રેહવાવાળા સાધારણ લોક સમુદાયની સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ વિદ્યમાન રહે છે.
૫. લોકવિદ્યા માટે શાસ્ત્રીય નિયમોનું પાલન કરવાની જરૂર નથી. છતાં પણ તેના પોતાના કેટલાક નિયમો હોય છે. જેના કારણે તેના વિવિધ

રૂપોનો ઉદભવ અને વિકાસ થાય છે.

૬. કેટલીક વખતે વ્યક્તિ વિશેષની રચના પણ લોકવિદ્યા બને છે. પરંતુ તેને લોકસમૂહનું એવું સમર્થન મળવું જોઈએ કે એ વૈયક્તિક રચના મટી, રચનારના નામને ભૂંસી સુધારા વધરા સાથે લોકોની બની રહે.

ડૉ. સત્યેન્દ્રે નિર્દેશયા પ્રમાણે એલેક્ઝાન્ડર એમ. કોપ્સ સ્ટાન્ડર્ડ ડીક્ષનરી ઓફ ફોકલોરમાં લખે છે કે ફોકલોર શબ્દનો બે અર્થમાં પ્રયોગ કરી શકાય.

૧. લોકોની અલિખિત - પરંપરાઓની સામગ્રી જે લોકવ્યાપી (અર્થાત અ-સાહિત્યિક) કથા-વારસા, રીવાજ અને જાદુ મંતર તથા અનુષ્ઠાનમાં મળે અને,
૨. તે વિજ્ઞાન જે આ સામગ્રીનું અધ્યન કરવા ઈચ્છે છે એટલે એ સામગ્રી અને અભ્યાસ બંને માટે “ફોકલોર” શબ્દ પ્રયોજાય છે.

“વિદ્યાપીઠ” દ્વિમાસિકના ચોથા અંકમાં લોકસાહિત્યની વિભાવના નામના લેખમાં શ્રી કનુભાઈ જાની લોકવિદ્યાના આ પ્રમાણે વિભાગો ગણાવે છે.

૧. લોકોના ભૌતિક જીવનને લગતો વિભાગ જેમાં માનવીની મકાન રચના, પહેરવેશ, અન્નાદિની ટેવો, વ્યવસાય, રાયરચીલું વગેરે આવે.
૨. સામાજિક જીવનને લગતો વિભાગ, જેમાં રીત-રિવાજો, ધાર્મિક વિધિઓ, લગ્નમરણની ક્રિયાઓ, ટૂંકા મંત્રોનું વેદુ-સૂકન-અપશુકન, સ્વપ્નો માન્યતાઓ વગેરે આવે.
૩. લોકકલાઓનો વિભાગ કે જેમાં સંગીત, નૃત્ય, નાટક અને ચિત્ર આવે અને,
૪. લોકસાહિત્યનો વિભાગ કે વાક્યમય કલાનો વિભાગ.

લોકવિદ્યાનો ક્ષેત્રવિસ્તાર ઘણો જ વિસ્તૃત છે. આ તેના મુખ્ય વિભાગો

છે. લોકવિદ્યા અંતર્ગત લોકસાહિત્યનાં લક્ષણો જોવા જઈએ તો નીચે મુજબનાં લક્ષણો જણાય આવે છે.

લોકસાહિત્યનાં લક્ષણો

જુદા-જુદા ભાષા સાહિત્યકારો દ્વારા લોકસાહિત્ય વિષયક કરેલ ચર્ચાને અંતે કહી શકાય કે,

૧. લોકસાહિત્ય એવા લોકોનું સાહિત્ય છે જે સભ્યતાની સીમાઓ બહારનું છે.
૨. લોકસાહિત્ય મૌખિક પરંપરા દ્વારા પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવેલ છે.
૩. માત્ર લોકસમુદાયનાં મનોરંજન માટે રચાયેલ સાહિત્ય છે.
૪. આવા લોકજીવનની વાચા વાણીનો દસ્તાવેજ છે.
૫. લોકસાહિત્ય જનસમૂહના માનસનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.
૬. કેટલાક વિદ્વાનો લોકસાહિત્યનો પર્યાયવાચી તરીકે ગ્રામસાહિત્ય, જનસાહિત્ય જેવા શબ્દો યોજે છે.
૭. લોકસાહિત્યને આદિવાસીનું સાહિત્ય પણ કહે છે.
૮. લોકસાહિત્ય કલા અને સંસ્કૃતિને જોડતો મહત્વનો દસ્તાવેજ છે.
૯. લોકસાહિત્ય ઇતિહાસ અને મનોવિજ્ઞાન જેવા વિષયોના અભ્યાસ માટે મહત્વનો દસ્તાવેજ છે.
૧૦. લલિતકલા અને શિષ્ટ સાહિત્ય પર લોકસાહિત્યનો ખૂબ ઊંડો પ્રભાવ જોવા મળે છે.
૧૧. શબ્દપ્રયોગ, વાર્તા, કથા, લોકકથા, ધર્મકથા, ગીત, કહેવતો, જાદુ-ટોણા જેવી અભિવ્યક્તિ અથવા શૈલી જેવી બાબતોમાં ખૂબ જ સમૃદ્ધ ભંડાર છે.
૧૨. સમાજ, લોકવ્યવહાર અને લોકજીવનનું મૂલ્યાંકન એટલે લોકસાહિત્ય.
૧૩. લોકસાહિત્યમાં વ્યક્ત થતી અભિવ્યક્તિ સરળ, સરસ અને અકૃત્રિમ હોય છે.
૧૪. લોકસાહિત્યમાં વ્યાકરણનાં નિયમોનું બંધન જોવા મલતું નથી. તે સંપૂર્ણ સ્વચ્છંદી સાહિત્ય છે.

૧૫. લોકસાહિત્ય એ સમગ્ર સામાન્ય જન સમુદાયના હર્ષશોક લાગણી-ભાવનાનું મધુર સંગીત છે.
૧૬. સ્વાભાવિકતા, સરળતા અને સરસતા તેના વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.
૧૭. સમગ્ર લોકસાહિત્ય લોકજીવનની પ્રયોગશાળા જેવું છે.
૧૮. લોકસાહિત્ય એક એવી ટૂંકી કલા છે. જેમાં ગીત, નૃત્ય, વાદ્ય, અભિનય જેવા વિવિધ કલાઓનું નિર્માણ થાય છે.
૨૦. લોકસાહિત્યમાં ભાવના, નીતિતત્વ, જ્ઞાન સંસ્કાર તથા ભાષા જેવા તત્વ સમાવિષ્ટ છે.
૨૧. લોકસાહિત્ય પ્રાચિન સાહિત્ય હોવા છતાં પણ અર્વાચિન સાહિત્ય જેવું લાગે છે.
૨૨. લોકસાહિત્ય પરિવર્તનશીલ અને સમૂહ દ્વારા સ્વિકૃત સાહિત્ય છે.
૨૩. આ સાહિત્ય લોકઈચ્છા, આંકાક્ષા, લોકપ્રવૃત્તિ અને લોકસમુદાયના સ્વપ્નોનો ત્રિકોણ છે.
૨૩. લોકના રહન-સહન, ખાન-પાન, આચાર-વિચાર તથા વ્યવહારનું મૌખિક સાહિત્ય છે.
૨૪. લોકસાહિત્યમાં એક સાર્વત્રિક પ્રયોગશાળા જેવા ગુણ છે. જે લોકસમુદાયના અનુભવો દ્વારા રચાયેલ સતસાહિત્ય છે.
૨૫. લોકસાહિત્ય ગેય, પ્રેય, સાંભળવાનું અને ગાવાનું સાહિત્ય છે.
૨૬. લોકસાહિત્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં વક્તા અને શ્રોતા જ છે, વાચન નથી.
૨૭. લોકસાહિત્યનાં રચનારા સમસ્ત જનસામાન્ય વ્યક્તિઓ છે, તે સંઘર્ષોર્મિનું સાહિત્ય છે.
૨૮. લોકસાહિત્ય એ ગદ્ય-પદ્ય મિશ્રિત ચંપૂકાવ્ય છે.

આમ લોકસાહિત્ય મનુષ્ય-જન સમુદાયની આદિમ અને તેના સ્વભાવ પ્રકૃતિની ભાવાભિવ્યક્તિને અભિવાક્ત કરતું મહત્વપૂર્ણ સાહિત્ય છે. તેની શૈલી અલંકારયુક્ત અને પ્રવાહી હોય છે. ટૂંકમાં આ સાહિત્ય વિવિધ સ્વરૂપ, વિવિધ

રંગી, વિવિધ શૈલી, વિવિધરૂપી અને સમૂદાય-સમૂહહિતનું સાહિત્ય છે.

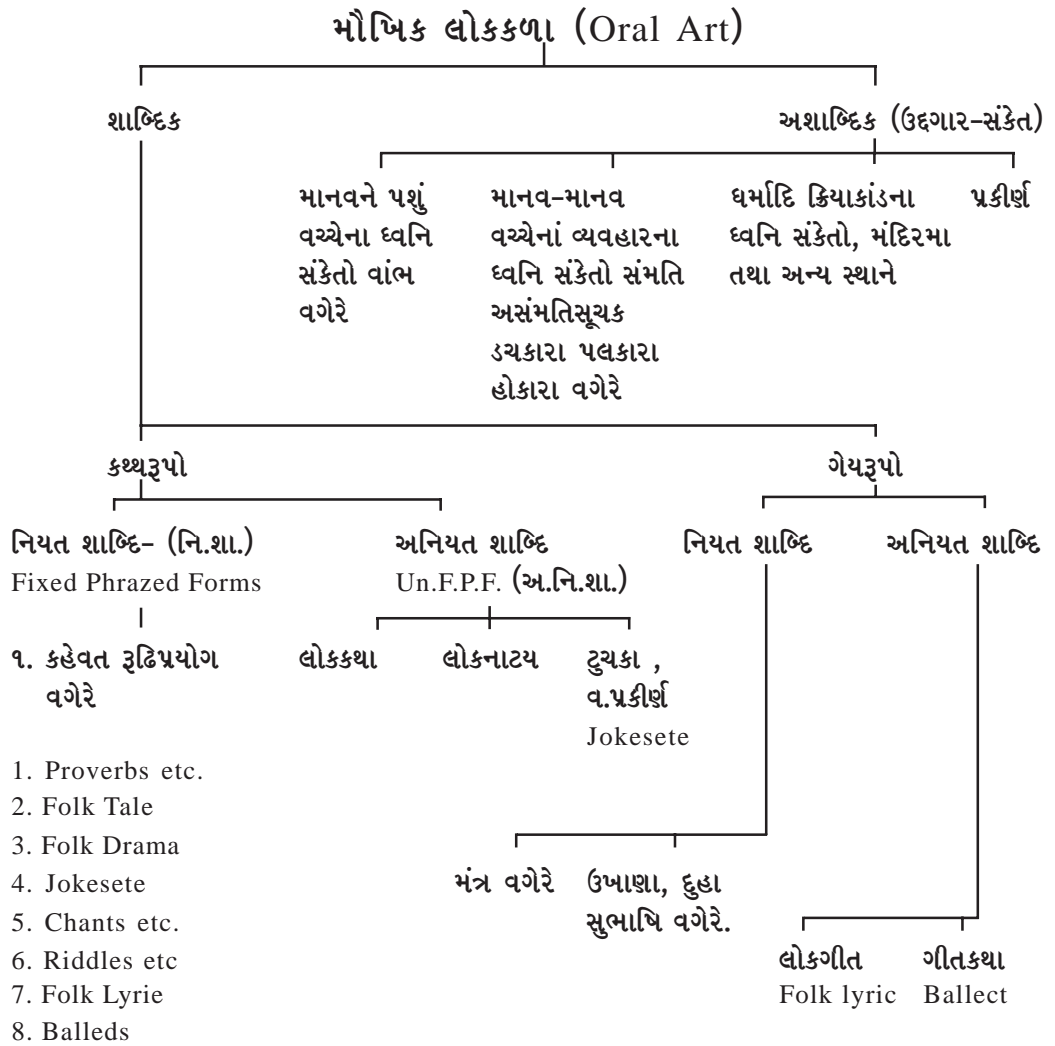
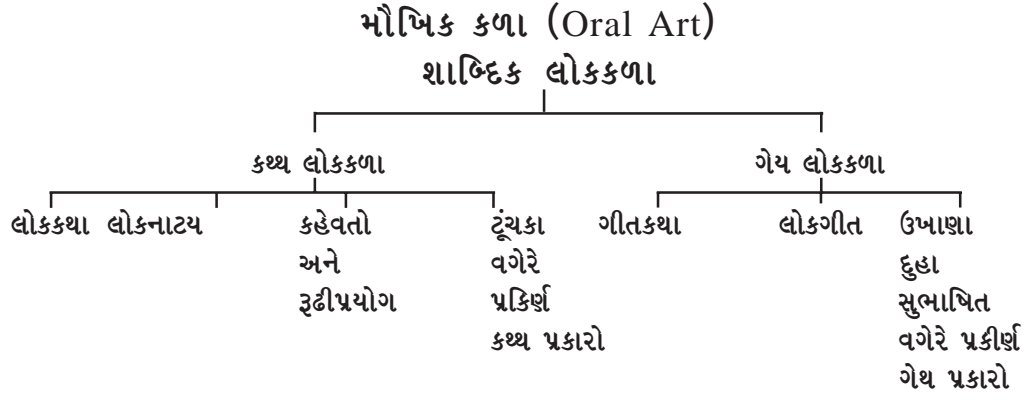
લોકસાહિત્યના સ્વરૂપ

લોકસાહિત્યના સ્વરૂપવાર અને વિભાગીકરણની બાબતમાં પણ સમાજે સમાજે સ્વરૂપો ભિન્ન ભિન્ન હોવાના જો કે રીચાર્ડ ડોર્સન, એલન ડંડિસ અને શ્રી કનુભાઈ જાનીના અભ્યાસોના આધારે લોકસાહિત્યના સ્વરૂપનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

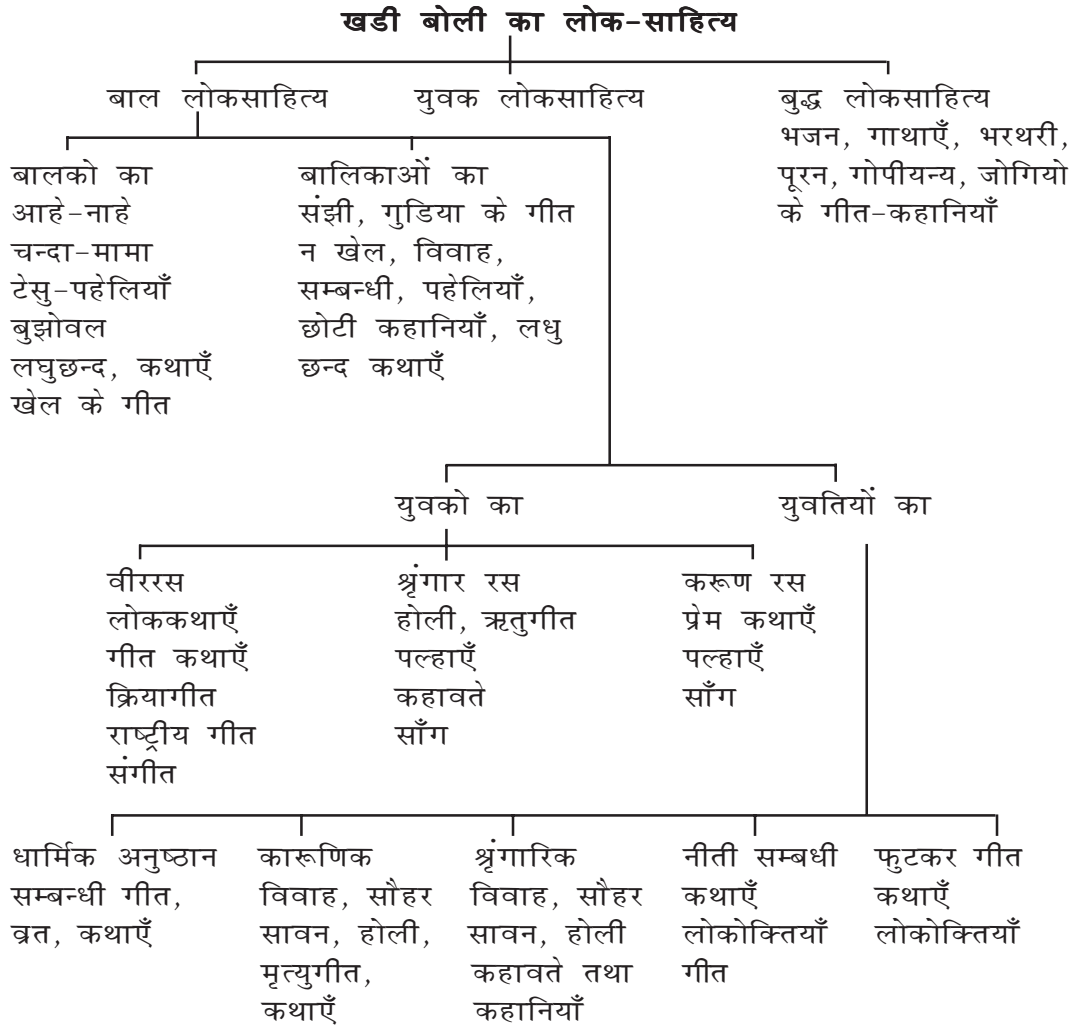
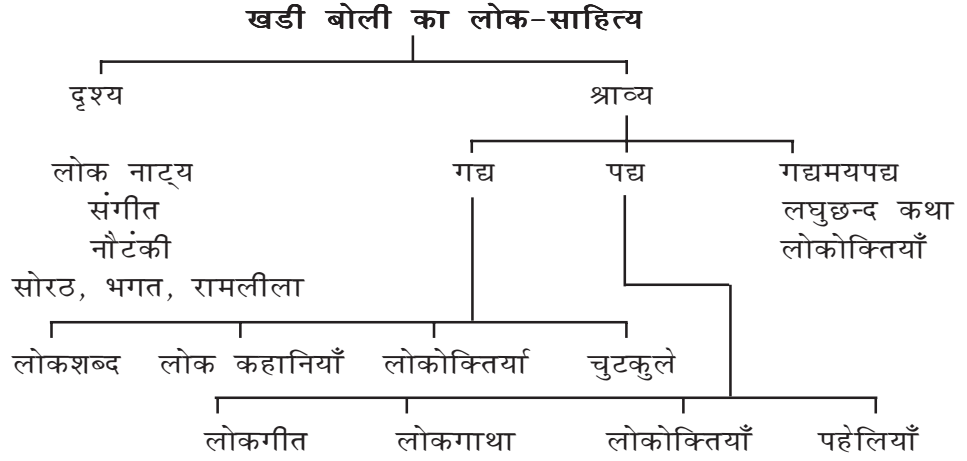
આમા જે અનિયતશબ્દી રૂપો છે. એમાં વધુ અનિયત શાબ્દિકતા લોકકથામાં હોય છે. લોકકથામાં માત્ર એના વસ્તુનું માળખું જ યાદ રખાય, પછી એકની એક કથા પ્રત્યે લોકકથાકાર પોતાની રીતે કહેતા હોય છે. શબ્દો, અમુક જ વપરાય એનું એના સ્વરૂપનું બંધન નથી. ઓછામાં ઓછી અનિયતશાબ્દિકતા લોકગીત-ગીતકથા, લોકનૃત્ય, એ સ્વરૂપોમાં હોય કે લોકગીતમાં મોટે ભાગે ધ્રુવપંડિત કે ટેક અફર રહે છે. બાકીનાં અંતરામાં શબ્દફેર કે પાઠફેર (જેને આપણે પાઠાંતરો કહીએ છીએ તે) અવશ્ય હોય છે. એ કારણે જ એ સ્વરૂપોને અનિયતશાબ્દિક ગણાવ્યાં છે. એ સિવાય એમાં મોટાભાગનું શબ્દ માળખું જાળવી રાખવામાં આવે છે.^{૩૦}

લોકસાહિત્યનું વર્ગીકરણ

લોકસાહિત્ય અભિવ્યક્તિનાં માધ્યમ તરીકે પદ્ય કેગદ્ય અને પદ્ય-ગદ્યનો સંયુક્ત ઉપયોગ કરે છે. મોટે ભાગે લોકગીતમાં પદ્યનાં માધ્યમનો ઉપયોગ તો લોકકથામાં, ગદ્ય માધ્યમનો ઉપયોગ થાય છે. તો ક્યારેક લોકકથામાં ગદ્ય-પદ્યનો એકી સાથે ઉપયોગ થયેલો પણ જોવા મળે છે. પ્રો. ડૉ. કનુભાઈ જાનીએ મૌખિક લોકકલા(Oral Art)નું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ આપ્યું છે.

હિન્દી લોકસાહિત્યમાં ડો. સત્ય ગુપ્તાને લોકસાહિત્યનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ કર્યું છે. જેમાં તેને ખડૂીબોલી લોકસાહિત્યનો આધાર લીધેલ છે.

ઉપરોક્ત બંને તાલિકામાં વર્ગીકરણની દૃષ્ટિએ ઘણી બધી ત્રુતિઓ જણાય છે. જેની વિગતે ચર્ચા કરવાનો અહિ ઉપકરણ નથી.

લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્ય એટલે શું ?

લોકસાહિત્ય એ "લોકવિધાનો" એક પેટા પ્રકાર છે. લોકસાહિત્ય (Folk literature) શબ્દ આજે તો રૂઢ બનીને પારિભાષિક શબ્દ બની ગયો છે. સાહિત્યને 'લોક' એક નવું વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું ભાસે છે, ખરું. પણ વાસ્તવમાં એમ નથી. સાહિત્ય શબ્દ એ અભિજાત સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય એમ સાહિત્ય સમગ્રતાનાં બે વિભાગો દેખાય છે, પણ એમ નથી. આ બન્ને અલગ-અલગ વસ્તુઓ છે આ બાબત પહેલા સમજવી જોઈએ.

'સાહિત્ય' શબ્દ લિટરેચર (Literature)ના પર્યાય તરીકે વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં સાહિત્ય માટે 'કાવ્ય' શબ્દ વપરાય છે. આ 'કાવ્ય' શબ્દ ગદ્ય અને પદ્ય બંને માટે પ્રચલિત છે. નાટકને 'દશ્ય કાવ્ય' કહેવામાં આવતું અને બધાજ પ્રકારના કાવ્યોમાં તે રમ્ય ગણાતું. આજે આપણે જે રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય વિવેચનમાં 'સાહિત્ય' શબ્દ પ્રયોગ કરીએ છીએ તે અર્થમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એ શબ્દ પ્રચલિત ન હતો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'સાહિત્ય' શબ્દ અંગ્રેજી સાહિત્યનાં 'Literature' શબ્દના પર્યાય તરીકે 'લલિત વાક્યમય'ના અર્થમાં પ્રચલિત થયો છે. સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાં સાહિત્યનો મૂળ અર્થ 'સામગ્રી' એવો થાય છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં 'સાહિત્ય દર્પણ' વગેરે ગ્રંથોમાં 'સાહિત્ય' શબ્દનો બીજો અર્થ પણ મળે છે. અહીં શબ્દ અને અર્થનું સાયુજ્ય એવી વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. 'શબ્દાર્થ સહિતો કાવ્યમ્' (ભામહ) સાહિત્ય એટલે શબ્દાર્થની 'સહિતતા' અથવા સમ્પૂર્ણિત.^{૩૩}

અંગ્રેજી 'Literature' ની વિભાવના પ્રમાણે સાહિત્ય તે શબ્દની કળા છે. એટલે કે શબ્દ અને અર્થ ભાવનુસારી સાયુજ્ય એટલે કળા એમ કહી શકાય. આ અર્થમાં 'સાહિત્ય'ને પણ અનેક કળામાંથી એક કળા તરીકે ઓળખી શકાય. કારણ કે કળાકાર ભાવ કે અનુભૂતિ ને મૂર્ત કરવા માટે શબ્દોની કૃતિ-કળાકૃતિ સર્જે છે. આ રીતે સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલો 'સાહિત્ય' શબ્દ અંગ્રેજી 'Literature' ના પર્યાય તરીકે ગુજરાતી વિવેચનમાં પૂરી અર્થક્ષમતા ધરાવે છે.

સાહિત્યની શબ્દ સૃષ્ટિમાં વૈયક્તિક કળાકાર પોતાની મૌલિક અનુભૂતિને મૌલિક આકાર દ્વારા શબ્દદેહ આપે છે. કળાકાર વૈયક્તિક ભાવો દ્વારા જે કળાકૃતિ મૂર્ત કરે છે. તેનો આકાર મૌલિક અને નિશ્ચિત હોય છે.

'લોકસાહિત્ય'નો વિચાર કરીએ ત્યારે તેમાં 'સાહિત્ય' શબ્દ હોવા છતાં લોકસાહિત્યની કૃતિ એ એક ચોક્કસ નામધારી કળાકારની કૃતિ નથી. પરંતુ લોકસમૂહની સહિયારી રચના છે. ભાવ-વ્યક્તિગત કે મૌલિક નથી. પરંતુ આખા સમાજ કે સંઘનો છે. કૃતિ એક કંઠથી બીજા કંઠ દ્વારા પરંપરાથી ઉતરી આવતા સ્થળ અને કાળ પ્રમાણે બોલીગત ફેરફારો થતા રહ્યા હોવાના કારણે કૃતિનો એક મૌલિક અને ચોક્કસ આકાર હોતો નથી, પરંતુ અનેક પાઠાંતરો મળે છે. આ રીતે સાહિત્યની માફક 'લોકસાહિત્યમાં' 'શબ્દ' અને 'અર્થ'નું સાયુજ્ય જળવાતું નથી. આ રીતે વિચારતા 'સાહિત્ય'નું સ્થાન સૌંદર્યશાસ્ત્રનાં એક વિભાગ, કળાના પેટા વિભાગમાં આવે જ્યારે લોકસાહિત્ય એ લોકવિદ્યા (Folklore) ના પેટાવિભાગમાં સ્થાન પામે છે. લોકવિદ્યાનું ક્ષેત્ર મોટું અને વ્યાપક છે. જ્યારે સાહિત્યનું ક્ષેત્ર તેની તુલનામાં સીમિત છે.

સાહિત્ય એ આમ કળા હોવાથી વૈયક્તિક સર્જકોન્મેષનું મૂર્તિકરણ કે શબ્દમાં પ્રગટીકરણ છે. એ મુખ્યત્વે જ્ઞાનોત્તેજક કે જ્ઞાનમૂલક પ્રવૃત્તિ નથી. જ્યારે લોકવાક્યમય એ સાંઘિક સર્જન છે. જે સમાજની કોઈ સમજપૂર્વકની જરૂરતના કારણે મૂર્તરૂપ લે છે. ને વિદ્યા કે જ્ઞાનની સમજ લોક એને ગણે છે. જાળવી રાખે છે. એ નિજાનંદની મસ્તી નથી. સમાજની વિદ્યા છે. એના જીવનનો એક ભાગ છે. સમગ્ર લોકવ્યાપારનો એ એક વ્યાપારોમાં પ્રક્રિયાઓમાં જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યમાં ગીતો, કથાઓ, બાળવાર્તાઓ કહેવતો, લોકોક્તિઓ, હાલરડા, ઉખાણા વગેરે આવે છે.

લોકસાહિત્ય કે લોકવાક્યમય એ કેવળ કળા નથી, પરંતુ પરંપરિત મૌખિક 'લોકવિદ્યા' છે તે લોકો પોતાના કોઈ હેતુ માટે સર્જાતું લોકમાં જ પ્રચાર-પામતું

રહેતું એવું લોકવાણીનું બનેલું પરંપરિત સાહિત્ય છે. ડૉ. સત્યેન્દ્ર લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા આપતા લખે છે. લોકસાહિત્યનાં અંતર્ગત એવી સમગ્ર બોલી અને ભાષાગત અભિવ્યક્તિ આવતી હોય છે. જેમાં (૧) આદિમ માનસના અવશેષ મળતા હોય, (૨) પરંપરાગત મૌખિક રીતે મળેલી બોલી કે ભાષાગત અભિવ્યક્તિ હોય, જેને કોઈની કૃતિ ન કહી શકાય, જેને શ્રુતિ જ માનવામાં આવે અને જે લોકમાનસની પ્રવૃત્તિમાં સમાવેલી હોય. (૩) તથા કૃતિતત્વ હોય પરંતુ એ લોકમાનસનાં સામાન્ય તત્વોથી યુક્ત હોય, એનો (કૃતિનો) કોઈ વ્યક્તિ સાથે સંબંધ રહેતો હોય તો પણ લોકો એને પોતાના જ વ્યક્તિત્વની કૃતિ તરીકે સ્વીકાર કરે.^{૩૪}

શ્રી ત્રિલોચન પાંડેના બતાવ્યા પ્રમાણે સન્ ૧૯૬૧માં પ્રકાશિત 'જર્નલ ઓફ અમેરિકન ફોલોર'માં અમેરિકન વિદ્વાન ફ્રાંસિસ ઉટ્લી કહે છે. 'લોકસાહિત્ય' એ મૌખિકરૂપે પ્રેષિત સાહિત્ય છે. તે ભલે સુદૂરવર્તી અથવા ગ્રામીણ માનવ સમુદાયોમાં કોઈપણ જગ્યાએ પ્રાપ્ત થાય, તે મૌખિકરૂપે જ સંચાલિત થાય છે.' આમ ફ્રાંસિસ ઉટ્લી લોકસાહિત્યની મૌખિક પરંપરા પર જ ખાસ ભાર મૂકે છે.

સાહિત્ય એ જાણીતા એક વ્યક્તિગત સાહિત્યકારનું સર્જન હોય છે અને મુખ્ય ઉદ્દેશ રસ હોવાના કારણે કોઈ એક જ વર્ગ કે સમાજ પુરતો તેનો પ્રસાર કે પ્રચાર મર્યાદિત હોતો નથી. વિશ્વની કોઈ વ્યક્તિ ભાષા જાણે તો સાહિત્યની કૃતિ માણી શકે - આસ્વાદી શકે, જર્મન કવિ ગર્ટે કાલિદાસનું અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્ વાંચતાં - વાંચતાં ભાવવિભોર બનીને નાચી ઉઠ્યો હતો. જ્યારે લોકસાહિત્યની કૃતિ જે તે લોક માટે મર્યાદિત હોવાના કારણે એ રીતે તે માણી કે આસ્વાદી શકાય નહીં. સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો આ મૂળભૂત તફાવત છે.

લોકસાહિત્યની મહત્તા - ગરવી - ગરીમા :

લોકસાહિત્ય એટલે લોકોનું સાહિત્ય, લોકસંસ્કૃતિના વિશાળ વટવૃક્ષની જ એક શાખા તે લોકસાહિત્ય. જેમાં જનજીવનનાં વૈવિધ્યસભર ઘબકારને વ્યક્ત કરતાં અનેક ઝરણાઓ આવી મળે છે.

ડૉ. સત્યેન્દ્રનાં મતે લોકસાહિત્યમાં 'લોક' શબ્દથી સમાજનો એ વર્ગ નિદિષ્ટ છે કે જે અભિજાત સંસ્કાર, શાસ્ત્રીયતા અને પાંડિત્યના અહંકારથી શૂન્ય છે અને જે એક પરંપરાના પ્રવાહમાં જીવિત રહે છે. આવા લોકોની અભિવ્યક્તિમાં જે તત્ત્વ મળે છે તે લોકતત્ત્વ કહેવાય છે.^{૩૧}

માનવહૃદયનું અને તેના જીવનનું યથાર્થ ચિત્ર પ્રતિબિંબ કરતી આદિમ જંગલી અભિવ્યક્તિઓ સહિતની બધી જ અભિવ્યક્તિઓનો લોકસાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. આ કથવાલી સમસ્ત વિરાટસંઘની સંઘોર્મિ વાણી છે. તેમાં નરી અન્નક્ષુધાને જાતીય ક્ષુધાવાળા આદિમાનવો પોતાની પ્રાથમિક ઊર્મિઓને કાવ્યાંકિત કરતા હોય છે અને તે દ્વારા અભિવ્યક્ત પામે છે. તો પરમતત્ત્વને શોધતા સંતો પણ બ્રહ્મરસને ગાતા હોય છે. એમાં દેહનગ્રતા સમી સુડોલ ઊર્મિ નગ્રતા હોય છે. જીવનનું કોઈ અંક એવું નથી કે જે એમાં ન પ્રગટતું હોય; હૃદયનો કોઈ ખૂણો એવો નથી કે જેનું ચિત્ર એમાં ન મળતું હોય. આ બાબતને સમર્થન આપતા ડૉ.કૃષ્ણદેવ ઉપાધ્યાય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે, "લોકસાહિત્યનો વિસ્તાર ખૂબ વ્યાપક છે. સાધારણ જનમસમુદાયનાં હાસ્ય, કરૂણ અને આનંદી અભિવ્યક્તિ લોકસાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિ થાય છે. આમ લોકસાહિત્યની વ્યાપકતા જન્મથી મૃત્યું સુધી સ્ત્રી-પુરૂષ, બાળક-યુવાન, વૃદ્ધો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

તેથી કોઈપણ દેશના લોકસાહિત્યનું અધ્યયન કરતાં એના દેશવાસીઓનું ભૂતકાળથી માંડી આજ પર્યંતનું બૌદ્ધિક, નૈતિક અને સામાજિક અવસ્થાનું એક સંપૂર્ણ ચિત્ર એમાં ઉપસ્થિત થાય છે. આથી લોકોને લોકોનાં લોકમાનસ,

વ્યવહાર, આચાર-વિચાર, સંસ્કૃતિ પરંપરા જાણવા સમજવા માટે લોકસાહિત્યનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

લોકસાહિત્યનો અન્ય વિજ્ઞાન-વિષયો સાથેનો સંબંધ :

લોકસાહિત્યને પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ, ધર્મ, મનોવિજ્ઞાન, ભાષા વિજ્ઞાન, નૃવંશાસ્ત્ર, સાહિત્ય વગેરે સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે.

ઘણીવાર લોકવાર્તામાં ઐતિહાસિક સંદર્ભ ગૂંથાયેલ હોય છે. આથી તે પુરાતત્ત્વવિદોને અન્વેષણ માટે પ્રેરણા આપે છે. લોકસાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ સચવાઈ રહેલ હોવાથી, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ નિર્માણ માટે અને સાંસ્કૃતિક સંશોધન માટે તે ઉપયોગી બને છે.

આથી એ વિશેષ સંબંધ લોકવાર્તા અને ઇતિહાસનો છે. લોકવાર્તામાંથી અને લોકગીતોમાંથી ઐતિહાસિક પ્રમાણો શોધી રજૂ કરવામાં આવે છે. ઇતિહાસનો કાચો માલ એમાંથી મળે છે. માત્ર એટલું જ નહિ, ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પણ એમાંથી ઉપસી આવે છે.

કોઈ લોકવાર્તાનો આધાર કોઈક વાર સત્યઘટના કે બનેલી ઘટના પર નિર્ભર હોઈ શકે. લોકવાર્તામાં અનેક ગામને અનેક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ હોય છે. એમાં અનેક નિર્માણસ્તર હોય છે. એમાંથી સત્ય તો ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વને આધારે જ તારવી શકાય.

લોકસાહિત્યમાં વિવિધ ભૌગોલિક સ્થાનો, નદીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો, દ્વીપો વગેરેનો નામોઉલ્લેખો પણ મળે છે. વિભિન્ન પ્રકારના વ્યાપારો, વ્યાપારનાં સાધનો, ઋતુઓ વગેરેનાં વર્ણનો એમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

લોકસાહિત્ય એ સામૂહિક ભાવોની અભિવ્યક્તિ છે. તેથી તેમાં સમાજના સઘળા, વર્ગોના સુખદુઃખ, રાગવિરાગ, આશા-નિરાશા આદિ મનોભાવોમાં આચારવિચાર, વ્યવહાર અને પરંપરાઓનાં સજીવ ચિત્રો મળે છે. સમાજમાં

વ્યાપ્ત સમસ્ત સંબંધોનું ભાવનાત્મક નિરૂપણ એમાં થાય છે. જમાને જમાને રચાતા ને ભંગાતા લોકસંસારની આપવીતી તેમાં આલેખાયેલી હોય છે. ભાઈ-બેનનો પ્રેમ, અપ્રત્યપ્રેમ, દાંપત્યનાં વિવિધ રંગો, દિયર-ભોજાઈને સાસરી-પિયરનાં સંબંધો, વ્રતકથાઓ, ઋતુગીતો, પ્રવાસવર્ણનો ને એ નિમિત્તે વિરહગીતો વગેરે સમાજના વિવિધ રંગો એમાં જોવા મળે છે. લોકજીવનના અનેક વહેમો, શુકત-અપશુકન, આખડી, જળપૂજા અને બત્રીશલક્ષણાનો ભોગ, સંતાન ખાતર, બાધા-આખડી, રાંદલદેવી ને પીરની પૂજા, વૃક્ષપૂજા, નાગપૂજા વગેરેના ઉલ્લેખો દ્વારા સમાજનું સાચું ચિત્ર જોવા જાણવા મળે છે. કોઈ ગહન કલ્પનાશક્તિ નહિ, કોઈ સાચા કે મિથ્યા કાવ્યપૂજમાંથી આનંદ લઈ લેવાની એકાંકી રસવૃત્તિ જ નહિ પણ સમાજ-જીવનનું ઊર્મિજનક વાસ્તવ જ આ લોકસાહિત્યનું પ્રથમ પ્રેરક હોય છે.

લોકસાહિત્યમાં ધર્મ સમાજનું અવિચ્છેદ અંગ છે. લોકસાહિત્યમાં સમાજ અને ધર્મના આ અતૂટ સંબંધ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. વિભિન્ન દેવી-દેવતાની પૂજા, નદીઓ, પર્વતો, સાપ અને વૃક્ષોની પૂજા, વિભિન્ન પ્રકારનાં વ્રતતપ, યજ્ઞયાગ, લગ્ન-મરણ વિધિ વગેરેની ચિત્રણા તેમાં થઈ હોય છે. આથી જ કોઈપણ ધર્મનો ઐતિહાસિક વિકાસ સમજવા માટે લોકસાહિત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે. ઈશ્વરની અદ્વૈત સત્તા, પુર્નજન્મ ને પરલોક, ઈશ્વરનું સાકાર-નિરાકારરૂપ, મૂર્તિકલા, યજ્ઞ, બલિ વગેરે ધર્મના મૂળ આદિમ વિચારો, લોકસાહિત્યમાં કોઈને કોઈ રૂપમાં અવશ્ય જોવા મળે છે.

પ્રત્યેક યુગના લોકજીવનની આર્થિક સ્થિતિનું ચિત્રણ લોકસાહિત્યમાં થતું હોય છે. જે સાહિત્યમાં 'દૂધડે મેહ' વરસવાનું અને 'સાકર કેરા કરા' પડવાનું વર્ણન હોય. સોનાની થાળીમા 'છપ્પન પ્રકારના ભોજન' પીરસવાની વાત હોય તે સાહિત્યમાં 'ભૂખ્યાં બાળક જુએ માનું મુખ' જેવી દરિદ્ર કુટુંબની કરુણ કથની પણ સાંભળવા મળે છે.

લોકોનાં નૈતિક સ્તરનું પણ લોકસાહિત્યમાં સજીવ નિરૂપણ થાય છે. પાવનકારી વ્યક્તિઓની પવિત્ર નિષ્ઠા અને સદાચાર, આદર્શનારીનું રૂપ, પુત્રનો પ્રેમ, પિતાનો ત્યાગ, ભાઈ-બેનનું મિલન-વિદાય વગેરે ભાવોત્કર્ષ કરનારા પ્રસંગો જેવા એમાં નિરૂપાયા છે. તો નૈતિક અપાકર્ષનું ચિત્ર પણ એમાં મળતું હોય છે.

લોકસાહિત્ય લોકભાષામાં રચાય છે. તેથી તેનું ભાષાવૈજ્ઞાનિક મહત્વ પણ એટલું જ છે. લોકબોલી, ભાષાનું સ્વરૂપ અને અર્થવિકાર વગેરેનો ખ્યાલ લોકસાહિત્ય દ્વારા આવે છે. કથ્ય ભાષાનું સાહિત્યની ભાષાથી નિરાળું સામર્થ્ય એ હતું કે તે ભાષાઓ તેના બોલનારાઓની પેઠે જ પરિભ્રમણની શોખીન હતી, તેનાં પોષક તત્વો દૂરદૂરના રઝળપાટમાંથી જ બંધાયા એટલે જ સંસ્કૃત તત્સમ્ શબ્દો કરતાં તદ્ભવ, પ્રાકૃત ને દશ્ય શબ્દો લોકવાણીમાં વિશેષ ગૂંથાયા છે. અનેક શબ્દો ઘણીવાર જીવિત બની પોતાની આજુબાજુ રચાયેલો ભાવ-સંદર્ભ ખડો કરે છે. પોતાની સાથે જોડાયેલો ઈતિહાસ ને ધર્મ પણ રજૂ કરે છે.

લોકસાહિત્યનાં તમામ અંગોમાંથી 'લોકગીતો' ભાષાવૈજ્ઞાનિક શોધને વધુ સહાય આપે છે કેમ કે એનું સ્વરૂપ મોટા ફેરફારો અનુભવતું નથી; અણિશુદ્ધ રહે છે. એના પર બેશક ભાષાના થર ચડે છે.

દા.ત. "જણ મારક કેસરી તુહો, રજ લગ્ગી તિરણાંહ,
તે ખડી ઊભાં સુખણી, નવ ચાખે હરણાંહ."

આ રાજસ્થાની દોહા પર કાળાન્તરે સોરઠી ભાષાનો નવો પુટ ચડયો.

'જે મારગ કેસરી, રજ લાગી તરણાં
તે ખડ ઊભાં શૂકાશે, નહિ ચાખે હરણાં.'

તેથી જ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લોકવાણીને 'નાની-નાની ચીંથરીઓમાં પુરાતન મૂલ્યવાન વસ્તુઓને અકબંધ સાચવી રાખીતી ડોશીમાં' કહી છે.

આમ, લોકસાહિત્યમાંથી ભાષા-વિકાસનો ઇતિહાસ પણ ઉકેલાય છે.

લોકસાહિત્યનો મનોવિજ્ઞાન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. જર્મન વિદ્વાન વિલહલ્મ હુંટે રાષ્ટ્રીય મનોવિજ્ઞાન (National Psychology)માં લોકવાર્તાના મનોવૈજ્ઞાનિક સ્ત્રોત પર ભાર મૂક્યો છે. જાતીય મનોવિજ્ઞાન, લોક-મનોવિજ્ઞાન આદિમ મનોવિજ્ઞાન વગેરે કેવલ લોકવાર્તાના અભ્યાસ પર આધાર રાખે છે, લોકવાર્તા મનોવિજ્ઞાનની મદદથી લોકમાનસને અને એના ઐતિહાસિક સ્તરને સમજવાની કોશિશ કરે છે.

લોકસાહિત્યમાં જીવનનું વિવિધરંગી ચિત્ર મળે છે. તે જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે. તો જીવનનાં વિવિધ અંગોને પ્રેરણા પણ આપે છે. આમ, લોકસાહિત્ય અને જીવનને ગાઢ સંબંધ છે. આ અંગે ડૉ. દિનેશ્વર પ્રસાદનાં વિચારો દષ્ટાંતરૂપ છે તે કહે છે. "લોકસાહિત્યની સામગ્રી બધાજ લોકસમાજની વાસ્તવિક જીવનપ્રણાલીને ચિત્રકરણ કરે છે. જો તેમનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તે વ્યક્તિ વિશેષમાં વ્યક્ત-અવ્યક્ત, ભૌતિક અને માનસિક જીવનને અદ્ભુત રીતે ઉજાગર કરે છે.

સાહિત્યની જેમ લોકસાહિત્યમાં પણ માનવ હૃદયની ભાવાત્મક અભિવ્યક્તિ થાય છે. તેથી તેનું સાહિત્ય મૂલ્ય પણ એટલું જ છે. 'રસાત્મક વાક્ય'ની અન્તછબિ લોકસાહિત્યમાં એટલી જ ઉજ્જવળ પડે છે. છતાં પણ લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટસાહિત્ય વચ્ચેનું અંતર પણ ધ્યાનાકર્ષક છે.

સંદર્ભગ્રંથ સુચી

૧. લોકસાહિત્યચર્ચા. ડૉ. રમણભાઈ પી. પટેલ, પૃ.૧-૨
૨. એજન
૩. લોકવાક્યમય . ડૉ. કનુભાઈ જાની, આ.૧૯૯૨, પૃ.૧, ૨
૪. એજન, પૃ.૫
૫. એજન, પૃ.૭
૬. એનસાઈકલોપીડિયા ઓફ બ્રિટાનિકા, વોલ્યુમ-૯, ૧૯૭૮, પૃ.૫૧૬
૭. લોકવાક્યમય. ડૉ. કનુભાઈ જાની, આ.૧૯૯૨, પૃ.૨
૮. લોકસાહિત્ય કા અધ્યયન. ડૉ. ત્રિલોચન પાંડેય, આવૃત્તિ-૧૯૭૮, પૃ.૯૧
૯. ઋગ્વેદ, ૧૦મું મંડલ, ૯૦મું શુક્ત, ૧૪મો શ્લોક.
૧૦. લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ. જયમલ્લ પરમાર, આવૃત્તિ-૧૯૭૬, પૃ.૧૩૯
૧૧. એનસાઈકલોપીડિયા ઓફ સોશલ સાયન્સિસ વોલ્યુમ-૫, પૃ.૪૯૬.
૧૨. મેઘાણી અને લોકસાહિત્ય. પૃ.૩૨.
૧૩. એજન, પૃ.૩૪, ૪૦
૧૪. એજન, પૃ.૪૩, ૪૪
૧૫. એજન, પૃ.૫૧
૧૬. લોકવાક્યમય. કનુભાઈ જાની, આવૃત્તિ-૧૯૯૨, પૃ.૬
૧૭. એનસાઈકલોપીડિયા ઓફ અમેરીકા. (લોકસાહિત્યશાસ્ત્ર) ડો. બાપુરાવ દેસાઈ, આવૃત્તિ-૨૦૦૮, પૃ.૧૬.

૧૮. એજન. પૃ.૧૫
૧૯. એજન. પૃ.૧૫
૨૦. એજન. પૃ.૧૫
૨૧. એજન. પૃ.૧૫
૨૨. એજન. પૃ.૧૮
૨૩. એજન. પૃ.૧૭
૨૪. એજન પૃ.૧૮
૨૫. લોકસાહિત્યબોધ. રમેશ ગાનાકાર, પૃ.૩૩.
૨૬. મેઘાણી અને લોકસાહિત્ય. ડૉ. નલિન દેસાઈ. પૃ.૧૯, ૨૦, ૨૫, ૩૦, ૧૫૪, ૧૬૬.
૨૭. લોકસાહિત્ય : પગદંડીનો પંથ અને બીજા લેખો. ઝવેરચંદ મેઘાણી, પૃ.૭, ૧૫.
૨૮. લોકસાહિત્યવિર્મશ. ડૉ. જયમલ્લ પરમાર. પૃ.૫૧, ૭૧.
૨૯. લોકસાહિત્ય. જયમલ્લ પરમાર, પૃ.૨૨, ૨૪, ૨૭, ૫૫.
૩૦. લોકવાક્યમય. કનુભાઈ જાની, આવૃત્તિ - ૧૯૯૩, પૃ.૩, ૫
૩૧. એજન, પૃ.૭
૩૨. યાદી બોલી કા લોકસાહિત્ય, ડૉ. સત્યા ગુપ્તા, પૃ.૧, ૮
૩૩. સાહિત્યવિવેચન, લેખન : ડૉ. બર્હચરભાઈ ર. પટેલ, પૃ.૨૮, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૮૪.
૩૪. લોકસાહિત્યવિજ્ઞાન. ડૉ. સત્યેન્દ્ર, આવૃત્તિ-૧૯૭૧, પૃ.૨, ૩

પ્રકરણ-૨

લોકગીત-કથાગીતનું સ્વરૂપ, વ્યાખ્યા અને પ્રકારો

- પ્રસ્તાવના
- લોકગીત નામાભિધાન
- 'લોક' સંજ્ઞા સંપ્રત્યય
- લોકગીતની વ્યાખ્યા
- લોકગીતનું સાહિત્ય સ્વરૂપ
- લોકગીતનાં લક્ષણો
- લોકગીતનું વિષયવસ્તુ
- લોકગીતનું સંગીત
- લોકગીત અને લોકમાનસ
- લોકગીત સાંસ્કૃતિક છબિ
- લોકગીતમાં રસ અને સાહિત્યિક અલંકાર
- લોકગીતમાં ઢાળ-ગેયતા
- લોકગીતોનાં પ્રકારો
- લોકગીતોનું વર્ગીકરણ : વિષય દષ્ટિએ
 - સંસ્કારગીતો
 - કાર્યલક્ષી (Functional) ગીતો
 - ઋતુંગીતો
 - ઉત્સવગીતો
 - જાતિગીતો
 - ક્રીડાગીતો
 - ભક્તિગીતો

- કથાગીત - ગીતકથા
 - પ્રાસ્તાવિક
 - વ્યાખ્યા
 - ગીતકથાનું સ્વરૂપ
 - લાક્ષણિકતાઓ
 - લોકકથાગીતો - ગીતકથાનાં પ્રકારો

પ્રકરણ-૨

લોકગીત-કથાગીતનું સ્વરૂપ, વ્યાખ્યા અને પ્રકારો

પ્રસ્તાવના :

લોકસાહિત્યની અંતર્ગત લોકગીતનું મુખ્ય સ્થાન છે લોકસાહિત્યના વિવિધ અંગ-ઉપાંગોમાં લોકગીતની સંખ્યા સૌથી વધુ છે. લોકગીત એટલે લોકોમાં ગવાતા પરંપરાથી ઉતરી આવેલા ગીતો. અંગ્રેજીમાં તેના માટે 'Folk Lyrics' એવો શબ્દપ્રયોગ રૂઢ થયો છે. આ પ્રકારના ગીતો કોણે, ક્યારે રચેલા તે જાણવા મળ્યું નથી. તેમાં માનવ હૃદયથી સનાતન લાગણીઓને, સંવેદનાઓને સહજ સીધી અને સરલ માર્મિક વાણીમાં અભિવ્યક્તિ મળતી હોય છે. કુદરતને ખોળે વિચરતા, અભણ-અબુઘ ગ્રામવાસીઓ ને શ્રમજીવીઓના અંતરનાં ઉદ્દગારો એમાં નિરાંતબર રૂપમાં પ્રગટે છે. તેમાં માનવ હૃદયની પ્રત્યેક ઊર્મિનું અને કુટુંબ તેમજ સમાજની પ્રત્યેક ગતિવિધિનું નિરૂપણ થાય છે. લોકગીતમાં લોકિક રીતરિવાજ અને પરંપરાઓનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

લોકગીતમાં જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધીની અનેક ઘટનાઓ શબ્દસ્થ થાય છે. એમાં ક્યારેક જીવનનો ઉલ્લસા પણ ગવાય છે, તો ક્યારેક જીવનની કરૂણતા, હૃદયસ્પર્શી બાનીમાં વ્યક્ત થાય છે. લોકગીતમાં પ્રસંગ અને વિષયનું વૈવિધ્ય હોય છે. એટલું જ નહિ એમાં લોકલાગણીનો હુબહુ પડઘો સંભળાય છે.

લોકગીત નામાભિધાન :

ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં મુખપાટીએ ગવાતા કંઠસ્થ ગીતોનું 'લોકગીત' નામાભિધાન શ્રી રણજિતરામ વાવાભાઈએ ઈ.સ.૧૯૦૫ની પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આપ્યું. તેમણે 'Folk-song' ઉપરથી 'લોકગીત' એ

શબ્દપ્રયોગ પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલા નિબંધમાં કર્યો.^૧ તે પછી 'લોકગીત' એ શબ્દપ્રયોગ કંઠસ્થ મુખપાટીના ગીત માટે પ્રયોજાવો શરૂ થયો. સર્વશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી^૨, ગોકુલદાસ રાયચુરા^૩, જયમલ્લ પરમાર^૪ વગેરેએ કંઠસ્થ પદ્ય ગીત સાહિત્ય માટે 'લોકગીત' એ શબ્દ સ્વીકારી લીધો અને મુખપાટીના ગીત પરિચય કે વિવેચન માટે 'લોકગીત' શબ્દને રૂઢ બનાવી દીધો. હવે તો કંઠસ્થ મુખ પાટીના તળપદા દેશ જ ગીતનાં પર્યાય તરીકે 'લોકગીત' નામ પ્રયોજાતું રહી છેલ્લા ૭૫-૮૦ વર્ષમાં ચલણી સ્વરૂપે સ્વીકારાઈ ગયું છે.

'લોક' સંજ્ઞા સંપ્રત્યય^૫ :

શ્રી રણજિતરાય વાવાભાઈએ 'Folk' શબ્દ અનુવાદરૂપે અંગ્રેજીમાંથી 'લોક' શબ્દ પ્રયોજ્યો હશે તેવું અનુમાન કરી શકાય ખરું. ગુજરાતી પરંપરાના દેશજ મુખપાટીના અને તળપદા સાહિત્યના નામાભિધાનમાં 'લોક' શબ્દ થોડોક સંકુચિત અને અર્થછાયાની દૃષ્ટિએ ઘણો તફાવતવાળો છે. શ્રી શ્યામ પરમાર 'ભારતીય લોકસંસ્કૃતિ' નામક પુસ્તકમાં લખે છે. 'Folk' (લોક) શબ્દ કી ઉત્પત્તિ 'Folk' સે હુઈ હૈ । યહ એંગ્લોસેકસન શબ્દ હૈ જો જર્મની મે 'Volk' મે પ્રચલિત હૈ । આંગ્લભાષી પ્રયોગ કી દૃષ્ટિ મે 'Folk' અસંકૃત ઓર મૂઢ સમાજ અથવા જાતિ કા ઘોતક હૈ ।^૬

આમ, ગુજરાતી કંઠસ્થ મુખપાટીની દેશજ સાહિત્ય માટે 'લોક' શબ્દ બંધબેસતો નથી. કારણ કે પરંપરા રૂપે વહેતી દેશજ - કંઠસ્થ સાહિત્યની ધારા શિષ્ટ સંસ્કૃતિ સમાંતર રૂપે વહેતી હતી. કંઠસ્થ સાહિત્યના પ્રયોજકો અભણ હશે પણ અજળ તો નથી જ.

મુખપાટીના દેશજ સાહિત્ય માટે 'લોક' શબ્દ જ યોગ્ય અને બંધબેસતો છે. 'લોક'નો અર્થ સમગ્ર જનજાતિને આવરી લે તેવો વિશાળ છે. આ સાબિત કરવા માટે વિદ્વાનોએ ઘણી બધી ચર્ચા કરી છે. ઋગ્વેદ્ સુકતમાંના 'દેહી

લોકમ' નો આધાર રજૂ કરી 'લોક' શબ્દ વેદવ્યાસથી પ્રચલિત છે - તે ઉપરાંત 'મુડકોસનિષદ' તેમજ ગીતામાં અર્જુનના મુખે પણ 'લોક' શબ્દ પ્રચલિત હતો. તેવું પુરવાર કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. પણ વેદવ્યાસના 'લોક' શબ્દમાં સ્થૂળ દિવ્ય લોકની વાત છે. તો ઉપનિષદ, ગીતા, મહાભારતમાં 'લોક' શબ્દનો અર્થ 'ભુવન' દેવ 'રહેઠાણ' એવો થાય છે. લોક શબ્દમાં સમગ્ર માનવ જાતિ, કુળ અને બધાજ વર્ણોને એક સાથે સમાવી લે તેવી વિશાળ પ્રકારની સંભવિતતા સ્પષ્ટ થતી લાગતી નથી.^૭

જૈનધર્મ ગચ્છમાં પણ 'લોકાગચ્છ' 'ખરતરગચ્છ' 'નાગરગચ્છ' - એમ જુદા જુદા ગચ્છ સમૂહને સ્પષ્ટ રીતે જુદા ગણ્યા છે. અહીં 'લોકાગચ્છ' તે 'ખરતરગચ્છ' કરતા જુદો છે. આમ ધર્મ પરંપરિત ગચ્છમાં પણ 'લોક', 'ખરતર', 'નાગર' એમ જુદા-જુદા વાદવાડાને જોતા લાગે છે કે 'લોક' શબ્દ સંયમિત જાતિપ્રકાર માટેનો છે. તે શબ્દ સમગ્ર જનસમૂહ જેમાં ચાર વર્ણ તેર તાંસણી અને વસવાયાં કોમ પણ આવી જાય તેટલો સમસ્ત વિશાળ પ્રકારનો નથી.

આધુનિક જમાનાની એક માન્યતા પ્રમાણે 'ગામડા-ગામનાં ગ્રામ લોકોએ રચેલું, પરંપરાગત રીતે ઉતરી મુખપાટીએ સચવાયેલું અને ગામડામાં જ પ્રયોજાતું કંઠસ્થ સાહિત્ય તે લોકસાહિત્ય - " પણ આ માન્યતા સંપૂર્ણપણે સાચી નથી; કારણ કે આ કંઠસ્થ સાહિત્ય કે મુખપાટીના ગીતો ગામડા અને ગ્રામજનતા પૂરતા મર્યાદિત નથી, પણ તે બધુંજ શહેરી સમાજમાં ઉજળિયાત વર્ણોમાં પણ પ્રયોજાય છે. તેથી કંઠસ્થ મુખપાટીનાં ગીતોને 'ગ્રામગીત' કે 'ગ્રામસાહિત્ય' તો નહિ કહી શકાય.

સૌરાષ્ટ્રમાં તો 'લોક' શબ્દનો અર્થ ખેડવાયા જાતિઓ પુરતો મર્યાદિત થાય છે, જેમાં કણબી, ખરક, સથવારા, કોળી વગેરેને 'લોકવરણ' કહેવાય છે.

ઘણાં ખેડવાયા જેને પોતાની જમીન ન હોવાથી કોઈની જમીન ખેડે લાવે છે. તેને જમીનનો માલિક તે ખેડ કરનારને 'લોક' કહે છે. ખાસ કરીને જમીનદાર ગરાસીયા પોતાના ખેડુતને 'લોક' જ કહે છે. આમ આ 'લોક' શબ્દ ખેડવાયાની અમુક કોમ જાતિ પુરતો જ મર્યાદિત બની જાય છે.

આ કંઠસ્થ દેશજ સાહિત્ય અને ગીતવાર્તાઓનું પ્રયોજન ઉપયોગ ઉપર વર્ણવેલી જાતિઓના સ્ત્રી-પુરુષો પુરતું મર્યાદિત નથી, પણ દેશ સમાજના બધા જ વર્ણના સ્ત્રી-પુરુષો જેવા કે કાઠી, ગરાસિયા, મોરી, કારડિયા, ચારણ, ઠક્કર, વાણિયા, બ્રાહ્મણ, નાગર, હરિજન, રખેસર, મોલે સલામ, વસવાયાઓ વગેરે વર્ણ સર્વર્ણના કુટુંબોમાં દેશજ ગીત સાહિત્ય પ્રયોજાય ગવાય છે. તો આ કંઠસ્થ સાહિત્ય કોનું? માત્ર લોકવરણની થોડીક જાતિઓનું કે સમગ્ર દેશપ્રજાનું?

લોકવર્ણ-સર્વર્ણમાં કંઠસ્થ સાહિત્ય બહોળી રીતે પ્રયોજાય છે - ગવાય છે. બધા લોકવર્ણના નથી છતાં મુખપાટીના ગીતો ગાય છે. અહીં ગૂંચ પડે તેવો નિવેડો એટલો જ કે - આ કંઠસ્થ સાહિત્ય 'લોક'નું નહિ 'લોક' પૂરતું મર્યાદિત નથી જ - તેથી આ કંઠસ્થ દેશ સાહિત્ય માટે 'લોક' શબ્દ જરાક સંકુચિત - મર્યાદિત બની જાય છે.

દેશકાળમાં - લોકજાતિના આચાર-વિચાર અને તેની મર્યાદિત જડતા જોઈને. દેશસમાજના અન્ય જનોએ 'લોક'ની મશ્કરી - કટાક્ષો પણ કર્યા છે.

'લોક' ફોકને લવારિયાં, ઈ મન ફાવે ઈમ ગાય'

દેશજ સાહિત્ય સમગ્ર પ્રજાનું સાહિત્ય હોવાથી સમાજની નીતિ, શોચ-અશોચની ભાવનાથી તે બંધાયેલું છે. સામાજિક મર્યાદા અને

લાજ-મરજાદા તેનાથી લોપાય નહિ. એટલે જ દેશજ સાહિત્ય સાવ ગ્રામ્ય કે લોકિયા જેવું પ્રયોજાતું નથી. આ મુખપાટીના સાહિત્ય માટે 'દેશજ સાહિત્ય' કે દેશજ 'ગીત' એ સાચુ નામાભિધાન છે. શ્રી મેઘાણીના મનમાં પણ આ મુખપાટીના સાહિત્ય માટે દેશજ નામનો અણસાર પડઘાય છે. તેમ ઢાળો અને બોલ પણ પકડતા હતાં, લોકગીતોમાંથી દેશી મરોડ એમણે છોડ્યો નહોતો.^૯

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત દેશી નામમાલા કે દેશજ બોલી કવિતાનો દેશી ઢાળ, દેશી ઢાંઢ અને દેહાણ ગાય, દેશી બાજરો કે દેશી માડું. ગ્રામ ઠાકોર માટે પ્રયોજાતો શબ્દ 'દેશોન', આ રીતે કંઠસ્થ મુખપાટીના સાહિત્ય માટે 'દેશજ સાહિત્ય' અને 'દેશગીતો' એ જ મૂળ નામ છે. પણ 'લોકગીત' અંગ્રેજી અસર સૂચવે છે.

ભાષા હંમેશા પ્રવાહી સ્વરૂપે વહે છે. જૂનું ભુલાતું જાય. નવું અપનાવી ચલણી સ્વરૂપે પ્રયોજાતું જાય. તે રીતે છેલ્લા ૧૦૦ વર્ષથી પ્રયોજાયેલ 'લોકગીત' શબ્દ આજે દેશજ ગીતોના પર્યાય તરીકે વ્યાપક અને ચલણી બની ગયો છે. આમ, 'લોકગીત' કે 'લોકસાહિત્ય' મૂળ તો દેશજ મુખપાટીનું જ સાહિત્ય છે. સાંપ્રત સમયમાં 'લોક' નો અર્થઘવનિ વધારે વિસ્તૃત વિકસિત સ્વરૂપે સ્વીકારી લેવાયો. એટલે આજે મુખપાટીના આ સાહિત્યને સૌએ 'લોકસાહિત્ય' અને ગીતને 'લોકગીત' એ નામે સ્વીકારી લીધું છે.

લોકગીતની વ્યાખ્યા :

લોકસાહિત્યમાં લોકગીતનું સ્થાન અનન્ય છે. લોકગીત એ લોકજીવનની જન્મોત્તરી છે. લોકગીતમાં લોકજીવનની સૌરભ, જીવનવિકાસનો પાયો, આનંદ, ઉલ્લાસ, વેદનાનું મનોમંથન, સદાચાર, લોકાચાર રીતરિવાજોનું ચિંતન વગેરેનો જીવનસ્ત્રોત વહેતો હોય છે. લોકગીતાનો વ્યાપ વિશાળ. અગાધ અને વિપુલ છે. લોકગીતની વ્યાખ્યા આજ પચાંત થતી આવી છે. લોકશાસ્ત્રનાં

અભ્યાસીઓ જ્યાં સુધી લોકગીતને સમજી શક્યા ત્યાં સુધી લોકગીતની વ્યાખ્યાને શબ્દસ્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ સંપૂર્ણ પરિભાષા એકપણ મળતી નથી. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ લોકગીતોને 'માનવહૃદયમાંથી ઉદભવેલું સહજ ભાવે સ્ફુરેલું સંગીત' કહ્યું છે.^{૧૦}

(૧) 'કંઠસ્થ સાહિત્યમાં પરંપરાથી ઉતરી આવેલું કે કોઈ અજ્ઞાત ગીતકારે જોડી વહેતું મૂકેલું તે. તે ગાન 'ફોક-સોંગ' 'બેલેડ'^{૧૧} - (બૃહદ ગુજરાતી કોશખંડ-૨જો)

(૨) 'લોકોમાં પ્રચલિત લોકોને ગમે એવું ગીત'^{૧૨} (સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ)

(૩) લોકસાહિત્ય - ગીતની વ્યાખ્યા આપતા શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી કહે છે, 'આપણી એ રૂઢ માન્યતા છે કે લોકસાહિત્ય એટલે એવું સાહિત્ય કે જે આપણા સુધી મુખ્ય પરંપરાએ ઉતરી આવેલું છે અને જે લોકોની જીભ ઉપર જ રહેલું છે, જે જૂનું પણ હોય અને જેનો ઉગમ નવો પણ હોય - આ સાહિત્ય કોઈ એક ચોક્કસ કર્તા કે કર્તાઓની કૃતિ તરીકે જાણવામાં આવ્યું ન હોય.'^{૧૩}

(૪) શ્રી જયમલ્લ પરમાર લોકસાહિત્ય - ગીતની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે, 'જેનો કોઈ ચોક્કસ કર્તા કે કર્તાઓ' નથી - જેનાં કર્તૃત્વનાં મૂળ માત્ર જનસમૂહમાં જ પથરાયેલાં છે - તેવું લોકોની મુખ્ય પરંપરાથી ચાલતું આવેલું અથવા હસ્થપ્રતોમાં નોંધાયેલું તે લોકસાહિત્ય.'^{૧૪}

(૫) તો લોકગીતની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે. લોકજીવનના અવ્યક્ત મનમાંથી, અચિંતયરૂપ અનાયાસે ઉદ્ભવતા મનોભાવોની લયાત્મક અભિવ્યક્તિ તે લોકગીત^{૧૫}

(૬) જેના રચનારાએ કદી કાગળ કે કલમ પકડયાં નહી હોય એ રચનારાં કોણ તેની જ કોઈને ખબર નહિ હોય અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે કેટલો કાળ વીંધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે. તેની યે કોઈ ભાળ નહિ લઈ શક્યું હોય એનું નામ લોકગીત ધરતીનાં કોઈ અંધારા પડોમાંથી વહ્યા આવતા ઝરણાનું મૂળ જેમ કોઈ કદાપિ શોધી શક્યું નથી, તેમ આ લોકગીતોના ઉત્પત્તિસ્થાન પણ અણ શોધ્યાં જ રહ્યાં છે. અને તેટલી વિશેષ તાજજુબીમાં શોધકો ગરકાવ થઈ ગયાં છે. જગતનાં ઉત્તમ ગણાતાં કાવ્યની આછી ઘેરી રેખાઓ ધારણ કરતી આ કંઠસ્થ કૃતિઓ ઉપર કયા અથવા તો એક સામટાં કેટલાં સર્જનહારોનો હાથ ફર્યો હશે તેની પણ ગમ આપણને પડતી નથી.^{૧૬}

(૭) 'શાસ્ત્રીય નિયમોની પરવાહ કર્યા વગર સામાન્ય લોકવ્યવહારના ઉપયોગ માટે માનવી પોતાના આનંદતરંગમાં જે છન્દોબદ્ધ વાણી સહજ ઉદભૂત કરે તે જ લોકગીત છે.'^{૧૭}

હિંદીભાષી લોકગીતોનાં સંશોધક - સંપાદક અને સમીક્ષક રામનરેશ ત્રિપાઠીએ કહ્યું છે કે "ગામગીત પ્રકૃતિના ઉદ્ગાતા છે. એમાં અલંકાર નહિ, કેવળ રસ છે. છંદ નહિ, કેવળ લય છે, લાલિત્ય નહિ કેવળ માધુર્ય છે. ગામડાંના સ્ત્રી-પુરુષોની વચ્ચે હૃદય નામના આસન પર બેસીને પ્રકૃતિ ગાન કરે છે. પ્રકૃતિનું એ ગાન તે લોકગીત છે."^{૧૮}

(૮) 'સામવેદ વસ્તુસ્થિતિએ જુદો વેદ નથી. સ્વલ્પે અપવાદે ગેયતાની દષ્ટિએ અમુક સુકતો સામવેદમાં રજૂ થયા છે. જે વસ્તુસ્થિતિ એ 'લોકગીત' જ છે. એ જાતિરાગોમાં ગવાતાં હતાં અને લાંબા યજ્ઞ થતાં ત્યારે જ દરરોજ રાતે ગવાતા હતા.'^{૧૯}

(૯) લોકગીતની સરલ અને સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા આપવી હોય તો કદાચ આ રીતે આપી શકાય. "લોકો દ્વારા, લોકોની ભાષામાં, લોકો માટે રચાયેલ લોક હૃદયને ડોલાવનાર અને તેનો પડઘો પાડનાર ગીત તે લોકગીત કહેવાય."^{૨૦}

લોકસાહિત્યનાં પદસ્વરૂપોમાં સૌથી સરસ અને સૌથી વધુ પ્રચલિત છે. લોકગીતો. પ્રકૃતિને ખોળે મુક્ત મને વિહરતા લાગણીશીલ મનુષ્યના અંતરની વિવિધ સંવેદનાઓને તેમાં સરળ, કોમળ, મધુર, માર્મિક લોકબોલીમાં વૈધક અભિવ્યક્તિ મળી છે. તેમાં 'ઘરસંસારની વિવિધ બાજુઓ અને જીવનના વિભિન્ન અનુભવોનું તેમજ પ્રકૃતિનાં અવનવાં રૂપો જોઈ જાગેલા સંવેદન કલ્પના - વિચારનું નિરૂપણ થયું છે. તેમાં મન-જીવનનાં આનંદ-ઉલ્લાસ પ્રેમ - વિનોદ ઉપરાંત વેદના - ચિંતા, દુઃખીનેય હૃદયવાચા મળી છે. ખાસ કરીને નારીમય જીવનનાં લાગણી, કલ્પના - વિચારનું તેમાં મર્મ સ્પર્શી આલેખન થયું છે. આ લોકગીતો સરલ મધુર, જીવંત, તળપદી લોકબોલીઓમાં રચાયાં છે. તે સુયોગ ઢાળોમાં હોય છે. તેમાં 'ટેક' યા 'ઢાળ'ની પંક્તિ (ધ્રુવપંક્તિ) વેધક હોય છે. તેમાં કોઈ કલ્પના, લાગણી, વિચારનું લાઘવયુક્ત સચોટ નિરૂપણ થાય છે. તો શબ્દ અને ભાવ બેઉનું માધુર્ય હોય છે. તેમાં આમ છતાં રોજિંદા જાનપદી જીવનમાંથી લેવાયેલ વાસ્તવિક અને વેધક તાજગીભર્યાં અલંકાર - કલ્પન - પ્રકૃતિઓ વિનિયોગ થાય છે. તેમાં વર્ણન ઓછાં છતાં હોય ત્યારે ચિત્રાત્મક હોય છે. પ્રેમ-કામ-યૌવન વગેરેનાં વર્ણન તેમાં સૂચક રીતે વ્યંજનાત્મક રૂપમાં કેટલીક વાર પ્રતીકાત્મક રૂપમાં થાય છે. તે સમૂહભૌગ્ય ઊર્મિગીતો છે. લોકજીવનનું તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. કોઈ સર્જક વિશેષના કશી આગલી મુદ્રા તેમાં કળાતી નથી. પેઢીઓથી આ લોકગીતો કઠોપકંઠ ઊતરી આવ્યાં છે. ચોતરફ ફેલાય છે, અને આજ સુધી જીવંત રહ્યાં છે. તેમાંના ઘણાં સામાન્ય લાગે છે, પરંતુ કેટલાંક કલાત્મક ઊર્મિગીતોના સરસ નમૂનારૂપ લાગે છે.^{૨૧}

શ્રી કનુભાઈ જાનીએ કહ્યું છે કે લોકસાહિત્યની ઓળખ હું આમ આપું : તળપદી ભાષામાં તળપદા સંસ્કાર મૂર્ત કરતી, અજ્ઞાત કર્તવ્યવાળી, પેઢી દર પેઢી મુખપરંપરાથી ઊતરી આવેલી, સર્જકની સભાન વ્યક્તિમતાનાં લક્ષણો વિનાની લોકસમાજની મુખ્ય નિર્વ્યાજતા નૈસર્ગિકતાવાળી, ગીત હોય તો ક્યારેક ટેક-ઠેક નૃત્ય રમતને સાથે લાવતી, સહેજ યાદ રહી જાય તેવા શબ્દપ્રયોગોની રચના, શબ્દ લાઘવવાળી ઉપદેશવૃત્તિના અભાવવાળી જે તે સમાજના પ્રાણ - ઘબકારાવાળી, નિર્દભ, સરળ ને ભાવસુંદર, મોટે ભાગે સંઘોર્મિઓ વહેતી, મોટેભાગે નિરલંકૃત, છતાં જો હોય તો લોકકલ્પનાને જ સુઝે એવા અલંકારોથી ઓપતી જે રચનામાં લોકસમૂહને ઘટાડવા - વધારવાની અનુકુળતા કે છૂટ હોય છે. ને એથી જેનાં પાઠાંતરો અનેક કે અગણ્ય હોય તેવી અથવા જેનો એક નિશ્ચિત અફર પાઠ ન જ હોય તેવી, શબ્દના કે ભાવ-વિચાર-લાગણીના પ્રભુત્વમાં નવી ધ્યાન ખેંચે તેવી નહિ બલકે જેમાં ઉપરથી લદાતું કોઈ જ પ્રભુત્વ કોઈ દેખાડો ન હોય Complete absence of all officialnate all influence experienced from above તેવી સુક્ષ્મ અંગત સંવેદનો કે વિચાર-મંથન-આત્મનિરીક્ષણ-પરીક્ષણ-પૃથક્કરણ આ બધુ ન હોય તો તરત પરખાઈ જાય તેવી ઘેરી લાગણીઓ હોય તેવી આંટીઘૂંટી વિનાની, અત્યંત સરળ રચનાવાળી, મૂળમાં લેખિત કે લિપિબદ્ધ નહિ પણ મુખ-પરંપરાગત કથા કે ગેય વારસારૂપે સાંપડેલી શબ્દકળા તે લોકસાહિત્ય."^{૨૨}

શ્રી કનુભાઈ જાનીની આ વ્યાખ્યા લોકસાહિત્યની વિભાવના આપવાને બદલે લોકસાહિત્યમાં શું શું આવે તે સૂચવે છે. તેમાં લોકગીતોને લોકસાહિત્યમાં એક પ્રકાર તરીકે સાંકળવામાં આવ્યું છે. પશ્ચિમમાં મારીઆ બ્રીચે પણ આવી લાંબી યાદીરૂપ ૨૧ વ્યાખ્યા આપી, અંતે લોકસાહિત્યને વ્યાખ્યાયિત કરવાનું કામ અશક્ય છે તેવો અભિપ્રાય આપ્યો છે.

સામાન્ય જનસમાજમાં પ્રચલિત કર્ણોપકર્ણ ચાલી આવેલું પરંપરિત ગીત તે લોકગીત. આ સામૂહિક સ્વરૂપ છે. ઊર્મિ-કવિતાના ઘણા કવિઓ માટે આ લોકગીતો પ્રેરણારૂમ બનેલા છે.^{૨૩}

શ્રી મેઘાણી લોકગીતની બીજી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે.

લોકભાષાના માધ્યમ દ્વારા સ્વર અને લયના સંગીતાત્મક આવરણ સાથે સામાન્ય જનસમુદાયની ભાવાનુભૂતિને લોકગીત કહે છે.^{૨૪} તો વળી "એનસાઈકલોપિડિયા બ્રિટાનિક"માં તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે.

"The primilive Spantaneous Music has been called Folksong."

તો વળી તે જ રીતે સ્ટાન્ડર્ડ ડિક્શનરી મુજબ.

"A Folk song is a spontaneous outflow of the life of the people, who live in a more ore less promitive conditions."

Folk-song, a song, origin usually unknown that is handed down orally from generation to generation and often exists in different forms in different parts of the country.^{૨૫}

એનસાઈકલોપિડિયાની આ વ્યાખ્યા Folksong ના ઉદભવ વિશેની તેમજ તેનાં કર્તા વિશેની અજ્ઞાનતાનો અને ઉદભવ પછીના એના પ્રસરણની વાત રજૂ થઈ છે.

Folk song, a song of unknown authorship that has been passed on preserved and adopted (often in several versions) in an oral tradition before later being written down or recorded.^{૨૭}

પ્રસ્તુત વિભાવનામાં લોકગીતના અજ્ઞાન કર્તૃત્વનો તેના પ્રસરણનો, કંઠોપકંઠ પરંપરાનો, આજના સમયમાં મળતાં તેના લેખિત અને રેકોર્ડિંગ સ્વરૂપનો પરિચય મળે છે અને છેલ્લે રીચમંડ કહે છે તે પ્રમાણે

લોકગીતો એવાં રૂઢિગત ઉચ્ચારણોનાં સ્વરૂપો તથા ગીતોનો સમાવેશ થાય છે. જેઓ પુનરાવર્તિત થતી હોય તેવી નકશી કે ભાત દર્શાવે અને ઉચ્ચારિત શબ્દ વડે જે ચલણમાં મુકાય છે. આવા ગીતો લોકપ્રિય કલાભિજ્ઞ કે કલારસિક માણસો દ્વારા ચિરસ્થાયી બનાવાય છે. જેઓ એક જીવંત પ્રણાલિકા તરીકે તેને જાળવી રાખે છે.

"લોકગીતો કોઈ એક પ્રસંગ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, તેમની કથાઓને નાટકીય રીતે આવરે છે. અને વિષયવસ્તુ પરત્વેની તેમની પહોંચમાં તેઓ વ્યક્તિનિરપેક્ષ હોય છે.

"Concentrate on a single episode, develop their stories dramatically and are impersonal in their approach to subject matters."^{૨૮}

લોકગીતોની સામાન્ય વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે મૌખિક પરંપરા છે એમાં બહુજન સમાજની ચેતના રહેલી છે. એ અજ્ઞાત વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ દ્વારા પરિવર્તન પામતાં રહી સામુદાયિક અભિવ્યક્તિનો ઘાટ પકડતાં જાય છે. લોકગીત એ સંવેદન પ્રેરિત માનવ હૃદયની રસાત્મક અનુભૂતિની રાગાત્મક અભિવ્યક્તિ છે."

આમ, ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી જણાય છે કે 'લોકગીત' એ તળપદ દેશજ પ્રજાનું પરંપરાથી ઊતરી આવેલું ગેય ગીત છે. તેનું કર્તૃત્વ કોઈ એકનું નહિ પણ સહિયારું છે. આ ગીતોની રચના કરનાર વિશેષતઃ નારી હશે તેવું અનુમાન કરી શકાય. કારણ કે નારી સહજ ભાવો, ઊર્મિ, સરળતા, આવેગ,

સંવેગ, લાગણીના ભર્યા ઉન્મેષ, નિદોર્ષતા તેમાંથી પામી શકાય છે. કલ્પનાના તરંગો પણ તેમાંથી પામી શકાય છે. તે બહુધા બોલચાલની ભાષામાં રચાવેલા છે. તેથી ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ તે સરળ છે. સમગ્ર જનસમૂહની સંવેદનાઓ તેમાં પ્રતિબિંબિત થતી હોવાથી તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ બંધાયેલું નજરે પડે છે.

લોકગીતનું સાહિત્ય સ્વરૂપ :

'લોકગીત' સાથે ગેયતા સંકળાયેલી છે. તેમાં રહેલો ગીત શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે સૂચન કરે છે કે તે ગાવા માટેનું છે. તેની ગેયતા સંગીત અને લય ઉપર આધારિત છે. લયના હિલ્લોળા સિવાય લોકગીતને માણવું લગભગ અસંભવ છે. લોકગીત પુસ્તકમાં છાપેલા શબ્દો પરથી પામી શકાતું નથી. છાપેલા શબ્દો દ્વારા લોકગીતમાં રહેલો મધુર સૂર સાંભળી શકાતો નથી. દરેક લોકગીતને આરોહ-અવરોહ હોય છે. લોકગીતને તેના પ્રચલિત ઢાળોમાં સ્ત્રીઓના કે પુરુષોના કંઠમાં ગવાતાં સાંભળીએ ત્યારે જ તેની શક્તિનો પરિચય પામી શકાય છે. લોકગીતના શબ્દે શબ્દેમાં સંગીત ઉછાળા મારતું હોય છે. આ સંગીતને ત્યારે જ માણી શકાય, જ્યારે તે પ્રચલિત ઢાળોમાં કોઈના દ્વારા ગવાતું હોય. ગીત ગાવાનો વિષય છે. તેથી તે સાંભળવાથી જ પામી શકાય છે. વાંચવાથી નહીં. આમ લોકગીત અને સંગીતનો સંબંધ શરીર અને અને આત્મા જેવો છે. આ કારણે ક્યારેક કોઈ એક લોકઢાળમાં રચેલું ભજન, પારંપારિક ઢાળને કારણે તથા શાબ્દાદિ રચના પારંપારિક હોવાને કારણે લોકપ્રચલિત બની જાય છે.

લોકગીતમાં સંગીતની બીજી વિશેષતા એ છે કે દરેક લોકગીત તેના પોતાના જ પ્રચલિત ઢાળમાં બેસતું હોય છે. તે બીજા ઢાળમાં યોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ શકતું નથી. ગોઠવાય તો ધારી અસર કે ચોટ ઉત્પન્નકરી શકતું નથી.

લોકસંગીતને લોકકાવ્યથી જુદું પાડવું અશક્ય છે. લોકકાવ્યની વિશિષ્ટ ભાષા તે ભાષાની નિર્વ્યાજતા, તાલબદ્ધતા અને અલ્પાક્ષરતા તેની અંદર પણ સંગીતનું સુક્ષ્મ અને અસ્પષ્ટ તથ્ય રહેલું છે જ. લોકસંગીત એટલે જુનું જ સંગીત એવો અર્થ નથી. સમાજની હૃદયની સરળતા અને મૌલિકતા જેની અંદર વ્યક્ત થાય. સંસ્કારી હોવા છતાં જેની મુગ્ધતા કાયમ રહે તે જ લોકસંગીત તે જ લોકકાવ્ય.

લોકગીતની શૈલી સરળ સાદી સહજ અને સ્વાભાવિક હોય છે. અભિવ્યક્તિને અસરકારક અને સજીવ બનાવવા માટે લોકબોલીમાં લોકકલ્પનો, પ્રતિકો, ઉપમા, ઉત્પેક્ષા, રૂપક, અનુપ્રાસ અને અંત્યાનુપ્રસ અલંકારો, શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ અને શાંત રસો વિશેષણો, વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો અને વાક્યપ્રયોગો, લોકગીતોમાં અંગભૂત હોય છે. ભાષાકીયલઢણ અને ગીતમાધુર્ય પ્રગટાવવા માટે વિશિષ્ટ શબ્દોને 'લ', 'ડ' અને 'ય' પ્રત્યયનો બહુવચનનો પ્રયોગ અને 'ચે' 'રો' 'રુ' પ્રત્યયનો છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ રૂઢ થયેલો છે. 'ય' શ્રુતિ કેટલીક લોકબોલીનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ હોવાથી લોકગીતોમાં પણ તેનો પ્રયોગ જોડાયેલો છે. ઉચ્ચારણ ભેદ, જાતિગત બોલીભેદ, પ્રાદેશિક ભાષાભેદ, લોકગીતોમાં એક આગળી લઢણનો પરિચય આપી જાય છે. લોકગીતની મર્મસ્પર્શી ટેકપંકિત, સમગ્ર લોકગીતનો આધારસ્થંભ હોય છે. લોકગીતની સફળતા તેની ટેકપંકિત ધ્રુવપંકિત કે ધ્રુવપદ પર અવલંબિત હોય છે. લોકગીતોમાં નાટકીય તત્વોનો સમાવેશ પ્રશ્નોત્તર અથવા સંવાદરૂપે વર્ણન અને આત્મકથાનાત્મક શૈલીગત વિશેષતાઓ છે. ડો. કૃષ્ણદેવ ઉપાધ્યાયનાં મત મુજબ લોકગીત જંગલી ફૂલની જેમ સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં ઉદભવે છે અને એમાંજ વિકસીત થાય છે. એથી એ ગીતોમાં સર્વાંગીણ ભાવ, ભાષા, અલંકાર તેમજ પિંગળ વગેરેની સ્વતંત્રતા જોવા મળે છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર લોકગીત અને ચારણી સાહિત્ય એ બન્ને વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતા લખે છે કે લોકગીતો અને ચારણી સાહિત્ય એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. ચારણી સાહિત્યમાં રાજવંશ એમના ભાયાતો, ગરાશિયાઓ એમનું જ જીવન આવે છે. જ્યારે લોકગીતમાં લોકજીવન પ્રધાન હોય છે.

લોકગીતનાં લક્ષણો :

શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમાર લોકગીતનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે બતાવે છે.

૧. એના રચનારા બહુધા અજ્ઞાન હોય છે.
૨. એ સહજ અને સ્ફૂરિત હોય છે.
૩. એમાં યત્ન વિનાનું કલાવિધાન છે.
૪. એમાં પ્રકૃતિનો મહિમા છે.
૫. એમાં માનવહૃદયની ઊર્મિઓ છે.
૬. એમાં અનેકમાં એક પ્રાણે પરોવાયેલાં હૃદયનો ઘબકાર છે.
૭. એમાં વ્યક્તિનો સર્વથા અભાવ છે.
૮. એમાં શબ્દસ્તર અને ગતિ-તાનનો સમન્વય છે.
૯. એમાં સમૂહને હૈયે ને સમૂહને કંઠે ચડે તેવી રચના છે. જેના સંસ્કાર અને સંવેદન સાર્વજનિક છે.
૧૦. એની રચનાયુક્ત પણ આંતરિક લયવાળી હોય છે.
૧૧. જે કંઠોપકંઠ વહેતા આવ્યાં છે અને વહેતા આવે છે. મૂળમાં કોઈ સર્જક કે ગાયક હોય પણ એનું સંવેદન સામૂહિકને સાર્વજનિક સ્વરૂપ પામે છે.

તો ડૉ. શ્રી સુચેતાબહેન ભાડલાવાલા સંક્ષેપમાં લોકગીતની વિશેષતાઓ આપતા લખે છે. 'અકૃત્રિમતા, સામૂહિક ભાવભૂમિ, મૌખિક પરંપરા, રૂઢ અતિશયોકિત અને સંગીતાત્મકતા આદિ લોકગીતની વિશેષતા છે.'

લોકગીતની સાહિત્યગીતથી વ્યાવર્તક એવી સામગ્રી એનો ભિન્ન હેતુ, ભિન્ન સ્વરૂપ અને રજૂઆત વગેરેને દષ્ટિમાં રાખીને જે રચાતું આવ્યું છે. તેને આધારે હરદ્વારીલાલ લોકગીતના નીચે મુજબના લક્ષણો ગણાવે છે.

(૧) લોકમાનસની અભિવ્યક્તિ (૨) આદિમ કે પ્રાથમિક અનુભવ સાથેનો અનુબંધ (૩) છંદ, વ્યાકરણ, અલંકારાદિથી મુક્ત એવી સ્વતંત્ર જીવન્નતા. (૪) કર્તૃત્વનો લોપ અને કંઠપરંપરા (૫) ભાષા નહીં પણ બોલીનું માધ્યમ (૬) ગેયતા (૭) એના પર્વતન પાછળ રહેલા આગુષ્ઠાનિક શ્રદ્ધા અને સામાજિક માર્મિકતા (૮) લયનું પ્રાધાન્ય અને નૃત્ય સાથેનો પણ સંબંધ (૯) સામૂહિકતા અને (૧૦) સ્ત્રીઓનું વિશેષ યોગદાન - એ દશ લક્ષણો દર્શાવ્યા છે. આવાં લક્ષણો સાર્વત્રિક છે.^{૩૦}

અમેરિકા નીગ્રોના લોકસાહિત્યનાં વિશેષ અભ્યાસી લોરેન્સ ડબલ્યુ. લેવિન પણ કંઈક આવા લક્ષણો તારવે છે.

(૧) Group Matare (૨) Participation and pervastve functionatity, improvisational character, Strang relationship in performance and boetily movements and expression^{૩૧} આવી સામગ્રીગત, સ્વરૂપગત અને હેતુ તથા રજૂઆતગત ભિન્નતાથી સાહિત્યગીત અને લોકગીત જુદા પડે છે. સામૂહિક જીવન અને commanal process લોકગીતનું ઉદ્દગત અને અભિગમનું મુળ છે.

વળી, ડૉ. નિરંજન રાજયગુરૂ લોકગીતનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે લક્ષણો બતાવે છે.

(૧) અજ્ઞાત સર્જક - અવ્યક્તિત્વ, (૨) લોકબોલીમાં સર્જન, (૩) સમૂહ દ્વારા સામૂહિક અનુભવોનું બયાન, (૪) તત્કાળ આરંભ, ઘસમસતો વેગ, (૫) પ્રાદેશિકતાનો રંગ, પ્રદેશે - પ્રદેશે ફેરફારો, (૬) અનિશ્ચિત પાઠ-પાઠાંતરો થતાં જ રહે. (૭) સંઘગાન, (૮) જીવનની વાસ્તવિકતાનું બ્યાન, મધુરતા અને કટુતા, હર્ષ કે શોકનું વાસ્તવિક ચિત્રણ, (૯) સ્વર, શબ્દ, ગતિ અને તાલનો સમન્વય. (૧૦) સમૂહને કંઠે ચડીને ટકી શકે તેવી સરળ પદાવલી, (૧૧) પુષ્કળ આવર્તનો, ધ્રુવ કે ટેક પંકિતનાં પુનરાવર્તનો, વર્ણનોની પુનરાવૃત્તિ, (૧૨) યત્ન વિનાનું કલાવિધાન, (૧૩) મૌખિક રૂપે જ જળવાય, (૧૪) કથા કે સંગીતનું તત્વ સર્વજન પરિચય હોય. (૧૫) પરંપરાનું અનુસરણ થતું રહે. (૧૬) વર્ણનોમાં આલંકારિકતાનો અભાવ. (૧૭) લાઘવ, સરળતા, ગેયતા, સ્વાભાવિકતા અને પ્રકૃતિ સાથેનું તાદાત્મ્ય જેવાં તત્વો અનિવાર્ય જરૂરિયાત, (૧૮) સંઘજીવનનો પરિપાક, (૧૯) સર્વભોગ્ય સાહિત્યપ્રકાર (૨૦) સમસ્ત માનવજાતનાં દુઃખ, દર્દો, હર્ષ-ઉલ્લાસ, ગમા-અણગમા, વિરહ ને મિલન, તપ ને ત્યાગ વેર ને બલિદાન, શૌર્ય ને નમાલાપણું એ તમામ માનવસંવેદનો અને પ્રકૃતિનાં તમામ તત્વો અગ્નિ, આકાશ તેજ, વાયુ, ધરતી, વૃક્ષ, સુર્ય, ચંદ્ર, પશુ-પક્ષીઓ, નદી, મંદિર, મહોલા, વાવ, કૂવો, તળાવને પાણિયારા, ઝાડી ને જંગલ, દરિયો ને નાવડી, ઘોડા ને ઘમસાણ, પ્રસન્ન દાંપત્ય કજોડાંના કલહ વડછડ કે વેરણ ચાકડી. અબોલા, રૂસણાં, મનામણાં, સાસું નણંદના ત્રાસ, કડવાં સાસરિયાં, મેણાનાં માર, માતૃત્વની ઝંખના, વરન-વરતુલાં, દારૂ-જુગારની બદીઓ, રાધા-કૃષ્ણ કે રામ-સીતાને નામે પતિ-પત્નીનાં વહાલભર્યા રસિક-જીવનનું ચિત્રણ, સમાજને ખાતર બલિદાન, ખારવાણોનો વિરહ, સવકીય-પરકીય પ્રેમસંબંધો, બહારવટિયાઓની પ્રશસ્તિ, માનવસર્જિત કે કુદરતી આપત્તિઓનાં વર્ણનો, જન્મ, યજ્ઞોપવીત, નામકરણ, વિવાહ, લગ્ન, સીમંત, મૃત્યુ વગેરે પ્રસંગોએ ગવાતાં પ્રાસંગિક ગીતોમાં વ્યક્ત વિધિવિધાનો તથા સાંસારિક સંબંધો...(૨૧)

એમાં વ્યક્ત થયાં હોય લોકમાનસ લોકમનોવિજ્ઞાન, લોકમાન્યતાઓ, લોકધર્મો, મૂળમાનવપ્રકૃતિ, આદિમ અંશો, લોકભાષા, ઈતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, લોકસમુદાયનું દર્શન.^{૩૨}

૩૦. નિરંજન રાજયગુરુએ દર્શાવેલ લોકગીતોના લક્ષણો સાથે તેમાં લોકસાહિત્યનાં લક્ષણોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. સાથે લોકગીતો - લોકસાહિત્યમાં કયા-કયા વિષયો વર્ણવાયા છે તેનો પણ ઉલ્લેખ આવી જાય છે.

આમ, સમગ્ર રીતે જોતા "લોકગીતોની સામાન્ય વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે મૌખિક પરંપરા છે. એમાં બહુજન સમાજની ચેતના રહેલી છે. એ અજ્ઞાત વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ દ્વારા પરિવર્તન પામતાં રહી સામુદાયિક અભિવ્યક્તિનો ઘાટ પકડતાં જાય છે. લોકગીતએ સંવેદન પ્રેરિત માનવ હૃદયની રસાત્મક અનુભૂતિની રાગાત્મક અભિવ્યક્તિ છે."^{૩૩}

લોકતત્ત્વ, લોકકલ્પન, લોકભાવ, લોકવિચાર, લોકસંવેદન, લોકબોલી, લોકઢાળ, લોકસંગીત, લાઘવ, ચિત્રાત્મકતા, નાટયાત્મકતા, સામૂહિકતા, સાર્વજનિકતા, નિવ્યાંજનીકા, સત્યનિષ્ઠતા, આત્મનિતાર, માર્મિકતા, મર્મસ્પર્શી, ટેકપંક્તિની પુનરાવૃત્તિ, તાલપ્રવાહની લયબદ્ધતા, નાદ વૈભવ, ઊર્મિગુંજન, વર્ણ-શબ્દ, ઢાળનું માધુર્ય, ગેયતા વેધક અર્થ, ભાવવાહી સુરેખ સજીવ મર્મસ્પર્શી રૂપક ઈત્યાદિ લોકગીતોની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ છે.

લોકગીતનું વિષયવસ્તુ :

લોકજીવનમાં ગર્ભાધાનથી સ્મશાન સુધીનાં જીવનચક્ર અંતર્ગત તમામ ગતિવિધિનું સાહિત્ય લોકગીતમાં નિરુપાયેલ જોવા મળે છે. લોકગીતોના વિષયવસ્તુમાં માનવજીવનની તમામ સંવેદનાઓ, લાગણીઓ, ભાવનાઓ,

ઉત્સવો, સંસ્કાર, રૂઢિ, રીત-રિવાજો, પ્રસંગો અને ઈતિહાસ સંચિત હોય છે. લોકગીતમાં સ્થાનિક ભૂગોળ, લોકમાન્યતાઓ, રહેણી-કરણી, વ્યવસાય, લોકસંસ્કારજીવન, લોકસભ્યતા, પશુ, પક્ષી, પ્રાણી, પ્રકૃતિનાં જડ ને ચેતન તત્ત્વો. લોકજીવનને જેની સાથે ગાઢ સંબંધ છે તેવી પ્રત્યેક જીવ જગત જલ સ્થલ, પ્રકૃતિની સમસ્ત સૃષ્ટિનો સમાવેશ થયેલો છે. લોકગીતોમાં વિષય વૈવિધ્ય અને વિષયવસ્તુનો વ્યાપ અતિ વિપુલ વિવિધ અને વિશાળ છે. ગીતોની વિવિધતાનો કોઈ પાર નથી. લોકગીત એ યુગ યુગનાં લોકજીવનો આંખ્યે દેખ્યો અહેવાલ છે. એમાં સમય-સમયની અને યુગ-યુગની અસરો ઝીલાયેલ હોય છે. એમાં લોકમાનસ અને લોકસમાજનું સીધું જ પ્રતિબિંબ તેમાં પડેલું હોય છે.

લોકગીતનું સંગીત :

સંગીતજ્ઞ શ્રી અમુભાઈ દોશી લોકગીતમાં લોકસંગીતની શુદ્ધતાં અંગે લખે છે કે "આમ જીવનના, દરેક પ્રસંગે શબ્દ, સ્વર અને તાલ સાથે વણાયેલ લોકગીતોએ ગુજરાતની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. જુદાં જુદાં ગીતોમાં તેને અનુકૂળ સ્વરો છે. હારમોનિયમ ન આપી શકે તેવા શ્રુતિસ્વરો છે. અને શાસ્ત્રીય સંગીતકારોને પણ મુશ્કેલ પડી જાય એવી લય, ખંડો અને તાલ પદ્ધતિ છે."^{૩૪}

શ્રી રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા લોકગીતનાં સંગીત અંગે લખે છે કે 'લોકગીત જેટલું સાહિત્ય છે તેટલું સંગીત પણ છે. સંગીતના આધાર વગર એ લોકગીત બની ન શકે એટલો પ્રચાર પણ ન પામી શકે. ઢાળના આધાર વગર નવી નવી કડીઓ એમાં ઉમેરવાનો ઉત્સાહ ન પણ રહે અને નવી કડીઓમાં સમાન રસનું પોષણ પણ તે વગર ન આવે. આ ક્રિયા પ્રચ્છનરૂપે થતી જ રહે છે."^{૩૫}

શબ્દના આધારે સહજ સ્ફૂર થતો રસ, કયા કયા સ્વર, ઉચ્ચાર, લહેકા, ખટક લાવે છે. એ વિષય પર જો નજર દોડાવવી હોય તો લોકગીતથી ચઢ

તું કદાચ બીજું કોઈ સાધન નહિ મળે. કારણ, લોકગીતમાં શબ્દ ને સ્વર એટલાં ઓતપ્રોત હોય છે અને ગીત પર 'ઢાળ બેસાડવાનો' કે એના ઢાળ પર ગીત બેસાડવાનો 'કોઈ કૃત્રિમ પ્રયોગ થતો હોતો નથી. લોકગીતના ઢાળ આમ કૃત્રિમ હોવાથી એના શબ્દ અને સંગીત વચ્ચે કુદરતી મેળ જોવામાં આવે છે. ભાષાનો મરોડ, એની વિશિષ્ટ શ્રુતિ, એનો ઉચ્ચાર, એની કુદરતી મીઠાશ - આ બધાને સાચવીને જ જાણે એની સ્વરરચના થઈ છે.

ગુજરાતનું પોતાનું વિશિષ્ટ દેશી સંગીત, પોતાનું સંગીતધન એના લોકગીતોનાં ઢાળોમાં છે. આપણા લોકગીતોમાંથી આધાર પામી સોરઠ, ગુર્જરી એવા રાગસ્વરૂપોએ ભારતીય સંગીતમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. આમ, લોકસંગીતનું ધાવણ પોષણ લઈને જ સંગીત શુદ્ધ સ્વરસંગીતની કક્ષાએ પહોંચી શકેલું. લોકગીતના ઢાળો સાદા, સોસરવા, શ્રમરહિત આરોહ-અવરોહણ ને બહુધા દાદરા, હીચને કેરવા તથા દીપચંદીના તાલ પ્રવાહમાં હોય છે. ખાસ કરીને સોરઠ, કાફી, ખમાજ, મહાડ, પીલું, કલ્યાણ, સારંગ એ રાગોના અંગો વારંવાર એનાં ઢાળોમાં ગૂંજે છે. પ્રથમ પંકિતનો ઉઠાવ લોકગીતમાં હંમેશા આકર્ષક હોય છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ તેમાં સંગીતની દૃષ્ટિએ પણ અને પ્રથમ પંકિતએ જગાડેલ ભાવ આખા ગીત પર એક જાતનું કવચ મઢી આપે છે. અને બીજી પંકિતના અર્થની ઉણપ હોય તો તે પણ આમાં દબાઈ રહે છે. આ ક્રિયામાં પ્રથમ પંકિતના ઢાળનું સાતત્ય જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. લોકકંઠ સરળ ઢાળ યોજે છે. આટલા રાગો ઉપરાંત માઢ, માડૂ, ધાનાશ્રી, ભીમપલાસી, બિહાગ વગેરે રાગોની પ્રગટ છાયા લોકગીતમાં જોવા મળે છે. લોકગીતોમાં, કેરવા, ઘમાર, ત્રિતાલ, હીંચ, દાદરા ને દીપચંદી જેવા તાલો હોય છે. પણ એમાં સૌથી વધુ મજા દીપચંદી તાલની હોય છે.

આમ, સામાન્ય રીતે ગુજરાત - સૌરાષ્ટ્રના લોકસંગીતમાં સારંગ, માંઢ, પીલું, કાફી, ધાનાશ્રી, કેદાર, ભીમપલાસ, બહારા વરોરે શાસ્ત્રીય રાગોની

છાયા દેખાય પરંતું એ શાસ્ત્રીય રાગોના શુદ્ધ બંધારણ મુજબના તમામ સ્વરો લોકગીતોમાં પ્રયોજાતાં નથી.

સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિના અભ્યાસી અને મરમી સંશોધકશ્રી જયમલ્લભાઈ પરમાર લખે છે "લોકસંગીતમાંથી ગાયન, વાદન અને નર્તનની ત્રણેય પાંખો વિકસી છે, એટલે કે લોકસંગીતમાં રાગ છે પણ એનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ નથી. સ્વરો છે પણ નિયમબદ્ધ થયેલા શાસ્ત્રીય રાગના પૂર્ણ સ્વરો નથી. વાદો છે પણ એના સ્વર કે તાલ અંગે શાસ્ત્રીય ચોક્કસ બંધારણ નથી."^{૩૬}

આમ, આપણા લોકગીતોમાંનું સંગીત શાસ્ત્રી સંગીત કરતાં સાવ જુદાં પ્રકારનું છે. કુદરતી રીતે ખૂબ જ આકર્ષક અને મધુર લાગતું આ ધ્વનિ માધુર્ય એની સમૂહગાનને કારણે જળવાયું છે. એક જ ધૂનમાં અનેક ગીતો ગાઈ શકાય છે કે એક ગીતને અનેક ધૂન-રાગમાં ગાઈ શકાય છે. એવી એની સરળતા છે. એમાં કોઈ ચોક્કસ બંધન નથી. સ્વરલિપિ નથી. નિશ્ચિત બંધારણ નથી. શબ્દ અને સ્વરોનું આવર્તન એ લોકસંગીતનો પ્રાણ છે. લોકગીતમાં સંગીતનો લય અને તાલ સાચવવા 'એ...' એ....જી રે...' હે જી', 'રે...' 'લોલ...' 'માણા'રાજ' 'હા...હા...હા' જેવા સ્વરો લોકગીતોમાં ઉમેરવામાં આવે છે.

જો કે લોકગીતો એ લોકસંગીતનો દેહ છે અને ઢાળ એ આત્મા છે. લોકગીતમાં શબ્દ અને સ્વર પરસ્પર ગૂંથાયેલાં રહે છે. લોકગીતમાં પ્રથમ સ્વર અને પછી શબ્દો આવે છે. સ્વરો થોડા અને ઢાળ વૈવિધ્ય ઘણું હોય છે. આવા સાહજિક સ્વયંસ્ફૂરાર્થી નિપજેલાં સ્વરો શુદ્ધ સ્વરો હોય છે. સ્વરસ્થાન પરંપરાગત રીતે સુનિશ્ચિત થયેલું છે. સ્વર લય અને શબ્દ સેંકડો વર્ષોથી નિયત થયેલા લોકઢાળો દ્વારા જ પ્રયોજાય છે. ત્રણ ચાર કે પાંચ સ્તરમાં આખું ગીત ધુમતું હોય છે. ભાવ સાથે સ્વર અને સ્વર સાથે લય આપોઆપ ઉદભવે

છે. લોકગીતોમાં લય બદલાતો નથી. જે લયમાં - ગીતનો ઉપાડ થયો હોય તે જ લયમાં પુરું થાય છે. આમ લોકગીતનું સંગીત સાદું, ભાવભરેલું અને જીવનનાં અનુભવના નીચોડમાંથી સતત વહેતું હોવાથી અંતરનો ઉદ્ગાર સાથે હૃદયસ્પર્શીથી ગવાય છે. એમાં લોકબોલીનો મરોડ એની વિશિષ્ટ શ્રુતિ, એનો લહેકો, એની કુદરતી મીઠાશ આ બધાને સાચવીને જ લોકગીતનાં લોકસંગીતની રચના પરંપરાગત રીતે થઈ હોય તેમ છે. આમ લોકગીતમાં લોકબોલીના શબ્દો, લોકઢાળોની પરંપરા, સ્વર, શબ્દ અને લયનો ત્રિવેણીસંગમ, મર્મસ્પર્શી ટેકપંકિતનું સમગ્ર કૃતિમાં પ્રભુત્વ, તાલપ્રવાહને લયબદ્ધતા, નાદવૈભવ, ઉર્મિ-ગૂંજન, કાકુસ્વરોની અભિવ્યક્તિ સંઘોર્મિ, સ્થાયી ઈત્યાદિ લોકગીતની લોકસંગીતની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ છે.

ગુજરાતનાં લોકગીતો મોટાભાગે લોકજીવનનાં વાર, તહેવાર, પર્વો, મેળાઓ અને ઉત્સવ પ્રસંગોએ તેના તળપદા ઢાળ અને હલકમાં ગવાતાં હોવાથી ઉત્સવમાં એક પ્રકારની અનેરી તાજગી ઉભરાય છે. આવા ઉત્સવમાં સ્ત્રી-પુરુષો સમૂહમાં અથવા માત્ર પુરુષો અથવા માત્ર સ્ત્રીઓ લોકગીતો ગાય છે. બે સ્ત્રીઓ ગવરાવે છે. બીજી દશ-વીસ ઝીલે તેવા પણ સમૂહ-સ્વરમાં લોકગીત ગાવામાં આવે છે. આવા ગાનમાં બસ ગતિ અને ગતિના જ સ્પંદનો હોય છે. તેની કુદરતી મધુરતા, મીઠાશ, તેની સ્વરાવલિ, ગામડાની બહેનો તીણાં સૂરે અને સરખા સૂરીલા કંઠે સમૂહમાં ગાતી હોવા છતાં તેમાં અંશ માત્રનો ફરક આવતો નથી. પરંતુ ભારોભાર કંપ અને ભેદકતીવ્રતા, નાદની તોફાની સુરાવલિએ એના કંઠમાં મૃદીલા રણકારમાં ગુંજતી હોય છે. સમુદ્રકિનારાનાં લોકોનાં સૂરો સાગરનાં મોજાનાં આવનજાવનમાંથી પ્રગટયાં હશે. સપાટ પ્રદેશનાં મેદાનોનાં લોકોનાં સૂરો ફૂંકાતા પવનને વંટોળીયાના સૂસવાટામાંથી પ્રગટયા હશે. ડુંગરને જંગલોનાં લોકોનાં સૂર, પાણીનાં ઘોઘ અને પશુ પ્રાણીઓનાં અવાજોમાંથી પ્રગટયાં હશે. આમ કુદરતનાં 'સાનિધ્યે

વસીને લોકસમૂહાયે અવાજ ઉપર અસાધારણ કાબુ મેળવી ભાષાનો મરોડ એની વિશિષ્ટ શ્રુતિ, ઉચ્ચાર, કુદરતી સ્વરમાધુર્ય તેમજ પરંપરાગત ઊતરી આવેલા લયને કારણે નિશ્ચિત સ્વર અને તાલની લયબદ્ધ રજૂઆત લોકગીતોમાં અદ્ભૂત હોય છે. લોકગીત લોકજીવનમાં મૌખિક પરંપરાથી જીવતું સહિયારૂ અને સાર્વજનિક સાહિત્ય છે. એટલે જ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાબુ ભગવાનદાસ કહે છે કે "લોકગીત એ તો પ્રકૃતિનું નિરંતર ગાન છે : એની સાર્વજનિકતા સરળતા, પ્રવાહિતા અને સંઘોમિની ભાવવાહકતાને કારણે' પૃથ્વીનાં અંત સુધી તો એ ટકશે જ." ^{૩૭}

લોકગીત અને લોકમાનસ :

લોકગીત દ્વારા લોકમાનસનું પ્રતિબિંબ પણ ઝીલાય છે. લોકસમાજમાં બનતી વિલક્ષણ ઘટનાઓ - પ્રસંગો ને લોકમાનસ પકડી ને પોતાની રીતે રજૂ કરે છે. તેથી લોકગીતમાં કોઈ એક વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની છાપ હોતી નથી. પરંતુ ગીતનું વ્યક્તિત્વ સમગ્ર લોકનો મનોવ્યાપાર બની જાય છે. તેવી તેની અભિવ્યક્તિ સમગ્ર મનોવ્યાપર બની જાય છે. ડૉ. સત્યેન્દ્રએ લોકગીતની વ્યાખ્યામાં આ મુદ્દાને સાંકળ્યો છે. "લોકગીતમાં લોકમાનસની અભિવ્યક્તિ હોય તે લોકગીતની અંદર આવે, લોકગીતનો સામાજિક સમુદાય સાથે સંબંધ છે. માટે જે તે ભૂમિપુત્ર છે અને નિર્વેચશક્તિક છે. તે પોતાની વિકાસ પરંપરામાં દેશકાળથી પ્રભાવિત હોય છે. તેનાં તત્ત્વોને ગ્રહણ કરતું હોય છે. પોતાના મૂળ માનવીય માનસના સમયમાં સુધારા-વધારા કરી પોતાની પરંપરા અને નિરંતરતા ટકાવે છે. આમ, ડૉ. સત્યેન્દ્રના ઉપર મુજબના કથનમાંથી પણ સાધારણ જનસમુદાયના વિચારો તેની લાગણી, તેનું માનસ અને ભાવનાઓ સાથે લોકગીત કેવું સંકળાયેલું છે તે જાણી શકાય છે.

લોકગીત સાંસ્કૃતિક છબિ :

લોકગીતમાંથી જેમ લોકમાનસ પારખી શકાય છે તેમ જ તેમાંથી લોકસંસ્કૃતિના વિશેષોને પણ પામી શકાય છે. તેમાં જે તે પ્રજાનાં રીત-રિવાજો, આચાર, વિચાર, ધાર્મિકભાવના - આસ્થા, સામાજિક સંબંધો, બંધનો, રહેણી-કરણી, સાંસ્કૃતિક રીતભાતો, લોકમાન્યતા, વ્યવસાય, લોકસંસ્કારજીવન, ઉત્સવો, સંસ્કારો, પ્રસંગો અને ઈતિહાસ વગેરે લોકગીતમાં વણાયેલાં હોય છે. આજે જૂના સંસ્કારો, પ્રથાઓ, રીતરિવાજો, આચાર-વિચારો કે ધાર્મિક ભાવનાઓ બદલાઈ ગઈ છે. લગભગ શહેરી જીવનમાં સમાપ્ત થવા આવી છે. ત્યારે લોકગીત દ્વારા તેની જાળવણી થઈ રહી છે અને થઈ શકે છે તે વાત અગત્યની બની જાય છે.

આમ, લોકગીતમાં સંસ્કૃતિ સુરક્ષિત જોવા મળે છે. આદિકાળથી વહેતું માનવહૃદયની ઊર્મિનું ઝરણું તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

લોકગીતોમાં રસ અને સાહિત્યિક અલંકાર :

લોકગીતો એ લોકજીવન અને સંસ્કૃતિનો આયનો છે. લોકગીતોમાં યુગો પરંપરાથી ચાલી આવતી સાંસારિક જીવનની લીલીસૂકી દરેક બાજુઓ વર્ણવાતી હોય છે. તેમાં ભાવ-ઉન્મેષ સાથે વિવિધ રસને પોષે તેવા ગીત વર્ણવાય છે. જેમકે તેમાં ક્રૂણ, શૃંગાર, વીર, હાસ્ય અદ્ભૂત અને શાંત રસ વગેરેનું રસિક નિરૂપણ થયું છે. સાથે સાથે લોકગીતોમાં વિવિધ અલંકારનું વર્ણન પણ જોવા મળે છે. જેમાં ઉપમા અને રૂપક અલંકારોનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે.

લોકગીતોમાં ઢાળ-ગેયતા :

લોકગીતોમાં એનો ઢાળ કે રાગ માંડણીની એક ચોકકસ નિયત થઈ ગયેલી ઘાટીજ હોય છે. ગીત ગેય જ હોવાથી તે ગીતનો ઢાળ, તેની લયકારી

અને જે પ્રકારનું ગીત ગવાતું હોય તે કથાવસ્તુ ગાનારને જાણીતું અને કંઠસ્થ હોવાથી સમૂહને ગાવામાં ખૂબજ સરળતા રહે છે. આમ લોકગીતોનો ઢાળ - લોકજીભે ચઢીને ચોક્કસ થઈ ગયો હોવાથી નાના-મોટા સમૂહને ગાનાર તેને મીઠી હલકે ગાઈ શકે છે અને તેમાં તેનું જીવંતતાપણું કાયમ ટકી રહેલું છે. લોકગીતોના ઢાળ - સાદા-સરળ અને દરેક હૈયાને સીધા અસર કરે, ગમે તેવા હોય છે.

આમ, લોકગીતોનું સ્વરૂપ તપાસતા જણાય છે કે તે સંગીતાત્મક રચના છે. તેમાં ગેયતા છે. મૌલિક પરંપરાથી તે કંઠોપકંઠ ઊતરી આવી આજ સુધી જળવાતી આવી છે. તેમા એક કર્તા નહીં કે અજ્ઞાત કર્તા નહીં પરંતુ કર્તાએ દ્વારા સર્જિત છે. તેમાં લોકમાનસની સાહજિક અભિવ્યક્તિ થયેલી જોવા મળે છે. લોકસંસ્કૃતિની અને લોકસમાજની છાપ ઝીલતું અને જે તે સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવું તે સ્વરૂપ છે તેમ કહી શકાય.

લોકગીતોના પ્રકારો :

લોકગીતોનાં વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણમાં વિદ્વાનો એક મત નથી. લોકગીતનું વર્ગીકરણનું કાર્ય અતિ શ્રમસાધ્ય અને કપરું છે. ડૉ. શ્યામ પરમાર, ડૉ. કૃષ્ણદેવ ઉપાધ્યાય, ભાસ્કર રામચન્દ્ર, ભોલેરાવ અને ડૉ. સત્યેન્દ્ર જેવા વિદ્વાનોએ લોકગીતોનું વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણના પ્રયોગ કરેલાં છે. શ્રી જયમલ્લ પરમારે લોકગીતોનાં પ્રકારોની યાદી આપતાં લખે છે. : "કહેવતો, ઉખાણાં, આખ્યાનો, કથા, અઘરણી, હાલરડાં, બાળગીતો, વ્રતગીતો, લગ્નગીતો, દામ્પત્યજીવન, જીવન-વૈષમ્ય, સાંસારિક આપદાઓ, સાગરજીવન, ગોપજીવન, ક્ષાત્રજીવન અને અનુષાંગિક ઘટનાઓમાંથી ઉપજતા, સંવેદનો, રાસ, રાસડા, ગરબા, ગરબી પછી વિલાપ ગીતો જેમાં આઝા, મરશિયા, રાજિયા, છાજિયા ને છેવટે શ્રદ્ધાભક્તિનો આધાર દુહા, છંદને સોરઠા ચોપાઈમાં ચાલણી વાર્તાઓ,

ભજનો, સ્તવનો, પદો, કિર્તનો, પ્રભાતિયાં, પ્રશસ્તિ, રામાવાળા, ચંદ્રવાળા વગેરે મુખ્ય વિષયોનાં અનેક પ્રકારોમાં ગુજરાતમાં લોકગીત લહેરાય છે. ભાષાભેદે કે બોલીભેદે ક્યાંક હાલેરા કહે, ઝેરિયા કહે, લાવણી કહે ને મેવલાનાં ગીતો કહે, મરસિયાને મુસલમાનોમાં 'માતમ કૂટવા' કહે.^{૩૯} ગીતનાં કૃષ્ણ પ્રકારને અહીં વિસ્તાર ભયથી છોડી દીધેલ છે. એ જ રીતે ઋતુગીતો ને પશુપક્ષી તથા વસ્ત્રાલંકાર ને રંગરૂપનાં ગીતો છોડી દીધેલ છે."

લોકજીવનમાં ઋતુગીત, શૌર્યગીત, ઊર્મિગીત, સંસ્કાર ગીત, પર્વગીત, ઉત્સવગીત, પ્રકૃતિગીત, કથાગીત, આખ્યાનગીત, દામ્પત્યગીત, પશુ-પક્ષી, પ્રાણીઓનાં ગીત, રમતગીત, વેદનાનાગીત, વ્યવસાયિકગીત, કૃષિગીત, બાળગીત, જ્ઞાતિઓ અને કોમોનાં ગીત, રાસગીત, વિનોદગીત, લગ્નગીત, કજોડાનાં ગીત, નર્તનગીત, દેર-ભોજાઈના ગીત, પ્રેમગીત, આવા અનેક લોકગીતોનાં વિભાગો પ્રચલિત છે. સ્વ.શ્રી રણજીતરામે લોકગીતોનાં મુખ્ય ચાર શાસ્ત્રીય પ્રકારો દર્શાવ્યાં છે. (૧) ભજનો, (૨) વિનોદપ્રદ ગીતો, (૩) શોકપૂર્ણ ગીતો, અને (૪) ઐતિહાસિક ગીતો.^{૩૯} શ્રી જમમલ્લ પરમારે લોકગીતનાં કેટલાંક વિવાદાસ્પદ પ્રકારોની યાદી આ પ્રમાણે આપી છે : ભજનો - કથા - આખ્યાનમાં ગવાતાં ગીતો, ભવાઈનાં ગીતો, યાચકવર્ગનાં ગીતો, રાસલીલા, દાણલીલા, રામલીલા, ઢાઢીલીલા વગેરેમાં ગવાતાં ગીતો તે ઉપરાંત સિંઘુડા, પવાડા, મેવાડા, સરજૂ, સામેરી, સાતત્યું, સોલા, સલોકો, રામગ્રી, પરભાતી, રાસ, ગરબા, ગરબી, રામવાળા ને ચંદ્રવાળા વગેરે ભજનો વિષે એમ કહેવાય કે એમાં સામૂદાયિક અનુભૂતિને બદલે વૈયક્તિક અનુભૂતિને વાચા મળેલી છે, એટલે એ લોકગીત ન કહેવાય. એ જ રીતે કથા - આખ્યાનમાં આવા ગીતો જે તે વ્યક્તિઓએ રચેલા હોય છે. ને તેમાંના ઘણાં ખરાં રાગદારી હોય છે. ભવાઈગીતોમાં નામી - અનામી કવિઓનાં ગીતો મિશ્ર અને ક્યારેક શુદ્ધ રાગોમાં ગવાતા હોય છે. યામકવર્ગના અથવા

આશ્રિતવર્ગનાં ગીતો એમનાં આશ્રયદાતાઓને રીઝવવા માટે મિશ્ર રાગોમાં જોડેલાં હોય છે. રામલીલા, રાસલીલા, દાણલીલા, ઢાઢીલીલા વગેરેમાં ગવાતાં ચોક્કસ વ્યક્તિઓનાં રચેલા હોય છે ને તે રાગોને આધારે ગવાય છે. રબારી અને વૈશ્ય સુતારોમાં ગવાતી સરજૂ ચોક્કસ વ્યક્તિઓની રચેલી હોય છે. સાવવ્યું માતાજીની ગવાય છે. રામદેવથી પણ ગવાય છે. રામદેવપીર લોકદેવતા તરીકે લોકોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. રાસમાંથી કેટલાંક રાસ નરસિંહ, મીરાનાં નામચરણવાળા હોય છે. જ્યારે ઘણાં ખરાં ગરબા અને મોટાભાગની ગરબી ચોક્કસ કવિઓની રચના હોય છે. જ્યારે રામાવાળા અને ચંદ્રવાળા પૌરાણિક પ્રસંગોમાંથી ઊતરી આવેલાં કહેવાય છે. સિંધુડા-મેવાડા, પવાડા, રામપરભાતી એ બધા શુદ્ધ રાગોમાંથી ઊતરી આવેલાં કહેવાય છે. - આમ લોકગીતોની સામાન્ય વ્યાખ્યામાં કેટલાંક લોકો આ બધા પ્રકારોનો સમાવેશ ન થાય એમ માનતા હોય છે. લોકો તો ઉપરનાં તમામ પ્રકારોને કોઈ ભેદભાવ સિવાય ગાતાં જ રહ્યાં છે. પણ લોકસાહિત્યનાં વિવેચકો એમનાં વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણમાં આ ભેદ પાડતા હોય છે.

લોકગીત : તત્વ અને તંત્ર સં. બળવંત જાની પુસ્તકમાં શ્રી ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ 'લોકગીત અને ભજન' નામનાં લેખમાં લોકગીતનાં પ્રકાર બાબતે આ પ્રમાણે બતાવે છે.

માણસનાં જન્મથી માંડીને મૃત્યું સુધીના પ્રલંબ જીવનપટ દરમ્યાન આવનારા દરેક પ્રસંગોને વિવિધ પ્રકારોનાં લોકગીતો એમાં માત્ર સ્ત્રીઓ દ્વારા, અમુક માત્ર પુરુષો દ્વારા, અમુક સ્ત્રી પુરુષો સાથે મળીને) ગવાય છે. જેમાં હાલરડાં, બાળગીતો, રમતગીતો, જોડકણા, વ્રતગીતો, રાસ, રાસડા, ગરબા, ગરબી, દુહા, છકડિયા, ઘોળ, કીર્તન, પદ, ઝાલણિયા, છાજિયાં, રાજિયા, મરશિયા, કથાગીતો, ભવાઈગીતો, બારમાસી, ઋતુગીતો, વાર તિથિ, મહિના, ધાર્મિક વિધિ-વિધાનો સાથે ગવાતાં ગીતો, વિવાહગીતો,

રાંદલનાં ગીતો, ગોર્યમાના ગીતો, સીમંતના ગીતો, પૌરાણિક પ્રસંગો કે પાત્રો વર્ણવતાં કથાગીતો, શ્રમભરી ગીતો, ખારવાનાં ગીતો, ટિપ્પણીનાં ગીતો, મંગળ, આરતી, થાળ, આંબો, હમચી, શણગાર, ધૂન, મહોર, કહકા તથા ડીંગ વગેરે ગણાવે છે.

આ ઉપરાંત શ્રી ખોડીદાસ પરમાર, લોકગીતોનાં પ્રકાર આ પ્રમાણે બતાવે છે.

લગ્નપ્રસંગના માંગલિક અને અન્ય લગ્નગીતો :

લગ્નપ્રસંગે ગવાતાં ગીતોમાં જુદી જુદી વિધિઓ વખતે જુદાં જુદાં લગ્નગીતો હોય છે. આ લગ્નગીતોમાં વરકન્યાને સંબોધીને તો ક્યારે કુટુંબનાં સગા-સંબંધને સંબોધીને ગવાય છે. વરના માતા-પિતા, ભાઈ-બહેનને પણ તેમા ફટાણા દ્વારા ગાળો બોલવામાં આવે છે. જોકે આવા ગીતો હવે ધીરે ધીરે નામશેષ પામતા જાય છે.

- (૧) વૈવિશાળ કરતી વખતનાં ગીતો
- (૨) લગ્ન વખતની વેળાનાં ગીતો
- (૩) સાંજનાં ગીતો
- (૪) મંડપરોપાણનાં ગીતો
- (૫) ચાંક વધાવવાના ગીતો
- (૬) ગોતરડી કે ગોતીડો ભરવાના ગીતો
- (૭) ઢોલ પૂંજનના ગીતો
- (૮) ફૂલેકાનાં ગીતો
- (૯) પસ ભરવાના ગીતો

- (૧૦) ઉકરડી નોતરવાના ગીતો
- (૧૧) જડ વાહનાના ગીતો
- (૧૨) પીઠીના ગીતો
- (૧૩) વાનાનાં (વાનેરાના) ગીતો
- (૧૪) પ્રભાતિયા
- (૧૫) લાડાને ઘેર રાંદલના ગીતો
- (૧૬) વર-લાડાની જાન પ્રસ્થાન કરે ત્યારના ગીતો
- (૧૭) જાન-સસરાના ગામ પહોંચે ત્યારે 'જાતરઢાળા'ના ગીતો
- (૧૮) વર પક્ષ તરફથી કન્યાને ચૂંડલી-મોડીયાને ઘરેણાં આપવા જાય તે 'છાબના' કે ગોળ ખાવાના ગીતો.
- (૧૯) મોસાળનાં ગીતો
- (૨૦) સામૈયાના ગીતો
- (૨૧) હસ્તમેળાપ - હથેવાળા -માયરાનાં ગીતો
- (૨૨) જાન જમવા બેસે ત્યારે ગવાતા ગીતો
- (૨૩) ચોરી - સાતપદીના ફેરા ફરતી વખતના - તેમજ કંસારના રમુજી ગીતો.
- (૨૪) 'માંડવો બાંધવાના અને જાન વિદાય કરવા' માટે 'શીખ'ના ગીતો.
- (૨૫) જાન વળાવવાનાં ગીતો.
- (૨૬) કન્યા વળામણાંના ગીતો
- (૨૭) પોખણાના ગીતો
- (૨૮) જાન પાછી આવે ત્યારે ઉકરડાં ઉડાડવાના પ્રથમવાળાં જ ગીતો ગાય છે.

સીમંત-અઘરણીનાં ગીતો :

પરણીને આવેલી વહુ સગર્ભા બને અને માતા બને ત્યારે જે તે સાસરિયાની ફળવેલમાં પ્રવેશી મનાય છે. અઘરણીયાતને 'ઘેણ્ય' કે 'ઘેણ્ય' કહે છે. પાંચ માસે પંચમસી અને સામતે મહીને સીમંત સંસ્કાર થાય છે. તે અઘરણીના દિવસથી સવારથી બીજી સવારે રાંદલને વળાવે ત્યાં સુધીના ગીતો.

- (૧) અઘરણીનાં દિવસે રાંદલ તેડવાનાં ગીતો
- (૨) ઘેણ્યને નવરાવવા લઈ જતી વખતનાં ગીતો
- (૩) ઘેણ્યને પગલા ભરાવે તે સમયના ગીતો અને ફટાણા
- (૪) 'ખોળો ભરવો' ની વિધિ વખતના ગીતો
- (૫) ખોળો ભર્યા પછીના રાંદલના પ્રશસ્તિ ગીતો.
- (૬) રાતે-રાંદલ સામે ઘોડો ખૂંદવાના ગીતો
- (૭) બીજી સવારે રાંદલને વળાવવાનાં ગીતો.

બાળ-હાલકરડા :

ગર્ભવતી સ્ત્રી પુત્ર કે પુત્રીને જન્મ આપે તેનાં શુભ-આગમન-અવસરનાં લોકગીતો.

- (૧) વાત્સલ્ય ભાવ અને બાળપ્રશસ્તિના હાલકરડાં
- (૨) બાળ-હુલામણા ના રમત જોડકણાં અને કજિયાળા બીક બતાવવાની વેળાના ગીતો
- (૩) રામ, કૃષ્ણ અને બીજી બાળલીલા વર્ણવતા પ્રકીર્ણ હાલકરડા.

બાળ-જોડકણાં અને અન્ય :

- (૧) બાળકો શબ્દાનુસહ સાથે પ્રયોજી શકે તેવા જોડકણાં.
- (૨) સર્વજન ઉપયોગી જ્ઞાન, બુદ્ધિ સાથે શીખ, ડહાપણનાં જોડકણાં.
- (૩) બ્રાહ્મણ, ઉજળિયાત વગેરે વર્ણમાં 'બડવા'ને જનોઈ સંસ્કારનાં વિવિધ ગીતો. સાંજના મંડપારોપણનાં 'જનોઈ' પહેરાવે વગેરે પ્રસંગનાં ગીતો.

કન્યા-કિશોરીઓનાં મોળાકત (ગૌરીવૃત)ના ગીતો :

- (૧) રમત-રાસડા
- (૨) દેદો કુટવાનાં છાજિયા

મોળાકત અષાઢ સુદ અગિયારસથી પુનમ સુધી હોય છે. તેમાં કોઈ એક જ ધાન દિવસમાં એકવાર મીઠામોળું ખવાય - શકિતમાતા, જુવારા, સુરજ અને ઘર ઉંબર અને ગાયનો ખીલો પુજાય છે. આમ, પાંચ પુજા સ્થાનમાં સમગ્ર પુજા - દેવ પ્રકૃતિ અને ગ્રહ અર્ચિત થતાં તે પ્રકૃતિપરાયણ જીવનનો ખ્યાલ આપે છે.

તુલસી વિવાહના ગીત :

તુલસી વિવાહ પણ માનવીય વિવાહની જેમ જ મંડાય છે. પૌરાણિક કથા પ્રમાણે તુલસી અને ઠાકરના વિવાહ કારતક સુદ અગિયારસે થાય છે તે પછી સંસારિયાનાં લગ્ન થાય છે.

સૌભાગ્યવતી અને પૌઠ સ્ત્રીઓનાં વ્રત - વરતુલા :

- (૧) કાઠા ગોરના ગીતો
- (૨) શ્રાવણ કે અધિક માસમાં ગવાતા 'ઝીલણિયાં'.
- (૩) કીર્તન
- (૪) જયા-પાર્વતી કે એવરત જેવરતનાં વ્રત ગીતો.

નારી સમૂહના રાસડા :

વારપરત કે વરત વરતુલાનાં દિવસોમાં રાસડો લેવાય છે નારી સમૂહના ગીતો રાસડા છે.

ગરબા, માંડવડી વગેરે :

દેવીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને ગરબા રચાય છે. આ ગરબામાં ભક્તિ, પૂજા, અર્ચના થતી હોય છે. માંડવડીમાં આદ્યશક્તિ અંબાની પૂજા થતી હોય છે. આવે વખતે તાલનૃત્ય સાથે સ્ત્રીઓ રમતી હોય છે.

માંગલિક પ્રસંગના ઘોળમંગળ :

ઘવલ-ઘઉલ-ઘુલમાંથી ઘોળ ઉતરી આવેલ છે. શુભ્યપ્રસંગ અને લગ્નજનનાં ગાડાની.... લાંબી વાટ પૂરી કરવા જાનડીઓ કથાનકવાળા ઘોળ ગાઈ રસ્તો ખુટાડે છે. ઘોળમંગળ ક્યારેય પુરુષો પણ ગાય છે.

શ્રમહરી ગીતો :

મજૂરો દિવસભરનો થાક અને કંટાળો દૂર કરવા ગીતો ગાતા. સમુ માં વહાણ ચલાવતા ખારવા હલેસાને તાલે ગીતો ગાતા. ખેતરમાં લરણી કે

નીંધણ કરતા ઘંટીએ દળતાં, મકાનમાં છોબંધ કે ભોયતળીયા ટીપણી ટીપતાં ગવાતા ગીતો. આ ગીતોને શ્રમહારી ગીતો કહેવામાં આવે છે.

મૃત્યુ પછીના શોક અને પ્રશસ્તિના છાજિયા :

મરનારની પ્રશંસા - પ્રશસ્તિ, મરશિયા, અરબ્બી, મર્સિયહ એટલે મરનારની ગુણ પ્રશસ્તિ. તો 'છાજિયા' મરનાર વ્યક્તિની ઉંમર, જાતિ, ગુણ વગેરે લાગુ પાડતા અને વય કે નરનારીની જાતિ પ્રમાણે જેને યોગ્ય રીતે છાજે યોગ્ય લાગે તે 'છાજિયા' તે ઉપરાંત વિલાપનાં ગીતો, વહેલી સવારે મૃતની શેરીના નાકે કે ઘર ફળીયામાં ગવાતા પરોઠિયા અથવા 'પોળીયા' ગુજરાતનાં વાગડના 'હરિયા' અને ઈસ્લામના માતમટૂકણા વગેરે મૃતના શોકના અને પ્રશસ્તિના ગીતો છે.

આનંદપ્રમોદનાં બૌદ્ધિક ગીતો :

- (૧) ખાયણા દક્ષિણ ગુજરાત, સુરત, નવસારી વગેરેમાં પ્રચલિત "ખાયણા" તે ઉત્સવનને - ઉરવણણા અને 'ઉખાણા' એવી પરંપરાથી ઉતરી આવ્યા હોય તેવી શક્યતા લાગે છે.
- (૨) ગીતમાં, હરિયાળી કે હળવી સમસ્યા મૂકીને ગવાતું 'લોકગીત' આ પ્રકારના ગીતો, રાસડા, લગ્ન ગીત, ભવાઈ વગેરેમાં મળે છે.

પુરુષસમૂહમાં ગવાતા લોકગીતો વગેરે :

(૧) સલોકા :

સંસ્કૃત 'શ્લોક' ની આગળ 'અ' નો વિશ્લેષ થતા શ્લોકમાં આગળ 'અ' પ્રયોજાઈને 'સલોક' થાય છે. તે સ્વરૂપ 'શ્લોક' નહિ પણ દેવી 'સલોકો' થતાં તેમાં રામકથાનક, કૃષ્ણકથાનક, લૌકિક પ્રકારના કથાઘટકો વગેરેનું લોકશૈલીમાં નિરુપણ થાય

છે. 'સલોકા' પ્રકારની પરંપરા શિષ્ટ અને લોકસાહિત્ય બંનેમાં હજી પણ રચાય છે.

(૨) ભજન, આગમ, પ્યાલા વગેરે :

ભજન-સંતવાણીની પરંપરા ઘણી પ્રાચિત છે. શબ્દની સૂરતા અને સ્વરની આરાધના દ્વારા ભજન મંડાય છે. શબ્દ અને સ્વર રૂપે નિયતાનું આરાધન, યજન તે ભજન.

માર્ગીય પંથ કે નિજીયા પંથને માટે શ્રી મકરંદ દવે કહે છે. 'મહામાર્ગે જાળવી રાખેલું પ્રતીક અને સ્ત્રીઓના પ્રાધાન્યતા આર્યોતર પરંપરાનો વારસો બતાવે છે. માર્ગીયપંથના નામ-અનામી સાધુ પુરૂષો અને કોઈ સ્ત્રી રચિત પણ લોકપરંપરાના ભજનો-કીર્તનો-પદો મળે છે. ભજનોમાં 'સાધુ પાવા, 'કોળી પાવળ', 'બીજ ઘરમ', 'નકળંગી' કે 'લકળંગી' (ઉર્ધ્વલિંગ - લક્ષ્મિશ) જેવા શબ્દો દેશી ધારા પરંપરાનું સ્વરૂપ અને પ્રયોજન રજૂ કરે છે, સૂચવે છે.

(૩) રામવળા, ચંદ્રવળા અને છકડિયા :

રામકથાના અને કૃષ્ણજીવન કથાના ચંદ્રવાળા સાથે અવનવિ લૌકિકકથા-વાર્તા આપજોડિયા છકડિયા પ્રયોજે છે. આ છકડિયા સૌરાષ્ટ્રભરના પુરૂષો ગાય છે.

(૪) ભરથરી - રાવળિયાના પ્રશસ્તિ રાસડા :

ભરથરી - નાથબાવા વગેરે રાણહથા પર કામઠીના ધૂધરાના તાલે શૂરવીર, સતી, બહારવટીયા, રાજવી વગેરેના પ્રશસ્તિ રાસડા

ગાય છે. આ રાસડા તે 'લઘુરાસા'ની પરંપરાનાં પ્રશસ્તિ ગીતો છે. તે માત્ર પુરૂષો જ ગાય છે, સ્ત્રીઓ ગાતી નથી.

(૫) જોગી, રાવળિયાની આરણ્યુ, સરજૂ, સાવળ વગેરે :

(૧) અરણ્યુ કે માતાજીને આરદા-વિનંતી રૂપે માની પ્રશસ્તિ ગીત છે. (૨) સરજૂ એ માત્ર મહાપ્રાણનું સ્વરગાન છે. જેમાં 'હા', 'હે', 'હો' ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રના રબારીઓ માતાજીના મઠ સામે, 'સામવેદ' જેવું 'સરજૂ' ગાન ગાય છે. (૩) સાવળ એ માતાજીની સ્તુતિ છે. એમાં નીચલા વર્ણના લોકો કે લોકવરણ અને ક્યારેક વેશ્ય પણ ગાય છે.

(૬) ગરબી અને માતાજીના ગરબા :

લોકગરબી માત્ર પુરૂષો જ ગાય છે. તેમાં કોઈ કથાપ્રસંગ કે માતાજીની પ્રશસ્તિ હોય છે તેમાં જોરદાર ફીરત-તાલનૃત્ય સાથે રમાય-ગવાય છે. નવરાત્રી દરમ્યાન માતાજીની માંડવી-ગરબી સામે બેસીને તો ક્યારેક વિવિધ નૃત્ય-તાલ સાથે પુરૂષો ગરબા ગાય છે. પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને નવરાત્રી દરમ્યાન કુમારીકાઓ કે સ્ત્રીઓ માના ગરબા ગાય છે અને તે પણ તાલનૃત્ય સાથે.

(૭) દુહા અને ગીતકથા :

લોકસાહિત્યમાં દુહાનો પ્રકાર ઘણો પ્રાચીન છે. ચારણ, આચર, રબારી, ભાટ, બારોટ કે માલધારી વગેરે ગાય - પ્રયોજે છે. સ્ત્રીઓ ભાગ્યેજ દુહા ગાય છે. ગીતકથાના રૂપમાં કોઈ લોકકથા-વાર્તાને સળંગ દુહાબદ્ધ રીતે રજૂ કરાય છે. ગીતકથાનું કતૃત્વ કોઈ અનામી

ભાટ, ચારણ કે મીર ઢાઢીનું હોઈ શકે ખરું. આવી ગીતકથા તે લોકોને કંઠસ્થ હોય છે. આ પ્રકારનું સાહિત્ય શુદ્ધ તળપદા લોકસાહિત્ય કહેવાય તેમાં ઓછું છે. કારણ કે તે થોડું દાયરાલક્ષી છે.

(૮) ડીંગ, પાંચકડાં, પબેડાં અને ભરવાડની લાવાડી :

ડીંગ એટલે અર્થ વગરનું ખાલી પોકળ, અર્થવગરનું ડીંગેડીંગ છોકરીઓ પાંચીકડાં રમતાં ગીતો ગાતી હોય છે. પબેડા એટલે કે તથ્ય વગરનાં જોડકણાં.

(૯) ભડલીપુરાણની અનુભવવાણી :

પ્રાકૃતિક તત્ત્વનાં લક્ષણ પરથી દેશજ પ્રજાએ જે અનુભવવાળી તારણ કહી તે 'ભડલી વાક્ય' (અંકાશી પુરાણ) 'ભડળ' એટલે દૂઝતું ભરનીંગળ તેના પરથી 'ભડલી' એટલે 'અંકાશી' તેની પાછળ 'પુરાણ' રૂપે જમાનાના અનુભવનો સંગ્રહ નિયોડ તે 'ભડલીપુરાણ'

(૧૦) અંબાવાણી - શ્રમહારી ગીત અને વર્ણક :

દરિયાકાંઠાના ખારવા લોકો કામ કરતી વેળા, કામનો થાક ભૂલવા કંઈક ગાય બોલે છે. સઢ ખેંચતા કે વહાણને હંકારતા તેઓ જે કંઈ બોલે છે, ગાય છે તે 'અંબાવાણી' અબાહ એટલે 'દેશવિદેશ' અને અબાહવાળી એટલે 'દેશપરદેશ'ની વાણી.

(૧૧) વડચડ, આપજોડિયાં અને હુડા :

(૧) વડચડ એ કોઈ કથા કે પ્રસંગને રજૂ કરતો વર્ણકબંધ વાદ સંવાદ છે. (૨) આપ જોડિયામાં લોકકવિ મન ફાવે તે અને

પોતાની ઉપર જે વિત્યુ હોય તે કહી દે છે. (૩) 'હુડા' ઉતર ગુજરાતમાં ઈડરિયા પ્રદેશમાં પુરુષો 'હુડા' ગાય છે. 'હુડા' કથાનકવાળા ગેય હોય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઝાલાવડમાં ભરવાડો 'હુડા' નૃત્ય કરે છે. 'હુડા'નો દેશ્ય શબ્દ અર્થ 'શીંગલા ઘેય' થાય છે. શીંગલા ઘેટાં, સાઠમારીમાં સામ સામે હોડે ચડે છે એ રીતે 'હુડા' કે 'હોડા' સામસામી હોડ.

(૧૨) ભવાઈનાં ગીતો :

લોકનાટ્ય ભવાઈમાં અંબા, બહુચરા અને ગણેશની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત તેમાં નાત જાત, વર્ણ, રૂઢિ પર કટાક્ષ કરીને પણ હસે તેવા ગીતો અને ઘણીવાર ઊર્મિને સ્પર્શે તેવા ગીતો પણ ભવાઈમાં વર્ણીત થયા છે.

આમ, લોકસાહિત્યમાં લોકગીતોના વિવિધ પ્રકારો છે. આ પ્રકારોમાં પણ પેટા પ્રકાર પાડી શકાય. આ બધા ગીતોમાં લગ્નગીતોનું વૈવિધ્ય વિશેષ જોવા મળે છે.

શ્રી કનુભાઈ જાની હિન્દી-ગુજરાતી પરંપરાના ગેય-લોકસામગ્રીના ચાર મોટા વિભાગો બતાવે છે. જેમાં મહાકાવ્ય, લોકાખ્યાન, રાસડા-બેલડ્ડ, ગીતકથા/કથાગીત વગેરે) તેમજ ઊર્મિપરક પ્રકારો Folklorics, શ્રમપરક અને નૃત્યપરક ગીતો; ને ચોથો વિભાગ મુક્તક, ઉખાણા દ્વારા પ્રકીર્ણ શ્રી કનુભાઈ જાનીએ તૈયાર કરેલ લોકગીતનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

★ લોકગીત :

સંસાર અને સંસ્કાર સંબંધી :

૧. જન્મ : (૧) હાલરડાંને બાળગીતો (૨) સીમંત (૩) રાંદલ (૪) જનોઈ (૫) મરશિયા વગેરે (૬) લગ્ન (૭) સ્નેહ (૮) સ્ત્રી-પુરુષ, ભાઈ-બહેન વાત્સલ્ય વગેરે.
૨. ઋતુ : (૧) ભડલી / વર્તારા (૨) ગોપ-દુહા-સોરઠા વગેરે (૩) વાર, તિથિ, મહિના વગેરે (૪) નવરાત્રી.
૩. વૃત : (૧) તુલસી (૨) ગૌરી (૩) તટ સાવિત્રી (૪) શીતળા - સાતમ વગેરે.
૪. શ્રમ : (૧) કોશ હાંકતાં (૨) ખાંડતાં-દળતા (૩) ટીપતાં(ટીપણી) (૪) વાવણી (૫) હોબેલાં (૬) મારતાં (૨બારી- ભરવાડ વગેરે).
૫. ભક્તિ : (૧) ચિંતન-જ્ઞાન બોધ (૨) ભજન (૩) પદ (૪) ગરબા-ગરબી (૫) ભવાઈને લોકનૃત્યનાં ગીતો
૬. પૃકીર્ણ : (૧) મુક્તકો (૨) સમસ્યા (૩) દુહા-સોરઠા (૪) રમતગમત (૫) બુદ્ધિચાતુરી

લોકગીતોનું વર્ગીકરણ : વિષય દષ્ટિએ :

૧. સંસ્કારગીતો : (૧) જન્મગીતો (૨) લગ્નગીતો (૩) વિરહગીતો (૪) મૃત્યુગીતો.
૨. કાર્યલક્ષી (Functional) ગીતો : આ પ્રકારના ગીતોમાં બે પ્રકારો જોવા મળે છે. (૧) કૃષિકાર્ય સંબંધી ગીતો, (૨) અન્ય વ્યવસાય સંબંધી ગીતો.

કૃષિકાર્ય સંબંધી ગીતોમાં અનેક પેટાપ્રકારો જોવા મળે છે. જેમકે, (૧) વાવણીનાં ગીતો (૨) રોપણીનાં ગીતો (૩) કાપણીનાં ગીતો (૪) ફસલના ગીતો (૫) કોસિયાનાં ગીતો વગેરે.

ઉપરાંત (૧) ગૃહજીવન સંબંધી ગીતો (૨) બાહ્યજીવન સંબંધી ગીતો.

૩. **ઋતુગીતો** : ઋતુગીતોમાં અનેક ઋતુનું વર્ણન જોવા મળે છે. આ ગીતોમાં 'બારમાસી' અને 'મહિના' પેટાપ્રકારો જોવા મળે છે. તેમાં ધાર્મિકતા, શ્રૃંગાર, વિરહભાવ તો કોઈમાં પ્રકૃતિની વિવિધ લીલાનું આલેખન થયેલું હોય છે.
૪. **ઉત્સવગીતો** : વિવિધ ઉત્સવોની ઉજવણી પ્રસંગે ગીતો ગાવાની એક પ્રણાલી પરંપરા ચાલી આવે છે. હોળીનાં તહેવારમાં ગવાતા ગીતો, હોળીગીતો કે ફાગ કહેવાય છે. નવરાત્રિનાં ઉત્સવમાં ગરબા કે જોડકણા ગાવાની પ્રથા ચાલી આવે છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં દીવાળીનાં ઉત્સવ પ્રસંગે 'ઘેરૈયા' રાસ ગાવાની પ્રથા આજે પણ પ્રચલિત છે.
૪. **જાતિગીતો** : વિવિધ જાતિનાં લોકો પોતાનું કામ કરતી વખતે આવાં ગીતો ગાય છે. આ ગીતોમાં પોતાના વ્યવસાયનો ઉલ્લેખ પણ આવી જાય છે. પંચમહાલ - ડાંગ - આહવા જિલ્લાની આદિવાસી જાતિ પાસે આવા કહી શકાય તેવાં જાતિગીતો મળે છે.
૬. **કીડા ગીતો** : બાળકો રમત રમતી વખતે આ પ્રકારનાં ગીતો ગાય છે. આવા ગીતો મોટે ભાગે જોડકણા સ્વરૂપનાં હોય છે. આપણે ત્યાં રમતનાં ગીતોનો સમૃદ્ધ ભંડાર છે.

૭. **ભકિતગીતો** : ભકિતગીતો યાને ભજનોનાં અનેક પ્રકાર જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે ભકિતગીતોના બે પ્રકાર જાણીતા છે.

(૧) સગુણ ભકિત-ગીત (૨) નિગુણ ભકિત-ગીત.

હિન્દીમાં ભજન, આરતી વગેરે સગુણ ભકિત ગીતોમાં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતીમાં સગુણ ભકિતગીતમાં કીર્તનો, ઘોળ, રામવાળા - કૃષ્ણવણા કે કોઈ દેવ-દેવીની સ્તુતિ પ્રશસ્તિ વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

નિગુણ ભકિતગીતો - સાધુ-સંતો, ફકીર કે કોઈ ભિક્ષુક ગાતા હોય છે. આ ભકિત ગીતો પ્રાચીન પરંપરાથી પ્રભાવિત હોય છે.

કથાગીત-ગીતકથા :

લોકસાહિત્ય અંતર્ગત લોકગીત અને ગીતકથા આ બંને સ્વરૂપો લોકવાક્મયમાં સર્વસ્વીકૃત થયાં છે. એમાં લોકગીતને એક સ્વરૂપ પ્રકાર તરીકે ગીતકથાઓમાં સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે. આમ છતાંય ભારતીય લોકસાહિત્ય લોકપરંપરામાં ગીતકથા એક વિશિષ્ટ પરિવેશ ધારણ કરીને લોકહૃદયમાં સ્થાન મેળવેલું છે.

એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં નીચે મુજબ એનું વર્ણન આપેલ છે.

અસલ ફ્રેન્ચ ક્રિયાપદ baller (to dance) પરથી બેલેડ રચાયો છે.

વ્યાખ્યા :

"ગોળ કૂંડાળે નૃત્ય કરતી મંડળીની ગીતોના તાલ સાથે એક તાલ બનીને ગવાતું લોકગીત એટલે 'બેલેડ' કે 'કથાગીત'".^{૪૦}

લોકોએ રચેલું, લોકોને માટે જ રચેલું અને લોકોની મુખ-પરંપરાએ ચાલ્યું આવતું ગીત જેમાં શૈલી રસ અને ઘટનાઓનું નિરૂપણ થતું હોય તેવું ગીત તે કથાગીત - ગીતકથા.

Balled - એટલે ગીતકથા : A tale talling itself in verse : ગીત વાટે પોતાને વર્ણવતી કોઈ લોકકથા.^{૪૧}

"કથાગીતો લોકોનાં છેક કલેજામાંથી જન્મ્યાં અને ગોવાળો, ભરવાડો તેમજ આયાઓ જેવા પ્રકૃતિ-જીવનની નજીકમાં, નજીક આવેલા વર્ગોનાં કંઠોપકંઠ પેઢી દર પેઢી પ્રવાસે ચડયાં, નાવિકનાં હલેસામાં અને રેંટિયાના ગુંજારવમાં સંગીત પૂરે છે અને હળ હાંકતા ખેડુના કદમે કદમે તાલ પૂરે છે. એ ગીતોના સર્જનમાં ગ્રામ્ય સૃષ્ટિ લોકોને સહાય દેતી હોય છે, તેમાં પંખીઓએ પોતાના ટૌકા, વૃક્ષોએ પોતાના મર્મર - ધ્વનિ, ઝરણાં એ પોતાના કલકલ સૂર અને ઠાકૂર દ્વારાની ટોકરીઓએ ટનટનાટ પૂર્યા દેખાય છે. કિનારે પડેલા શંખો - કોડાઓમાં જે રીતે મહાસાગરના ગર્જન ગાજે છે, તેવી રીતે આ ગીતોની અંદર ખેડુત - સમૂહનો ખૂદ પ્રાણ પડઘા પૂરતો હોય છે. કથાગીતો તો ગુપ્ત નિર્જનતાના, અબોલ જનતાના અને લાંબા કાળથી વિલય પામેલા ભૂતકાળનાં ભણકારા છે. ને એથી કરીને જ એ આપણાં દિલોને એની અદ્ભૂત આત્મીયતાથી ઝણઝણાવે છે કે જે આત્મીયતાને કલાત્મક કાવ્યરચના પહોંચી શકતી જ નથી."^{૪૨}

"ભીતરમાં સળગતા, હૃદયમાંથી ઊછળતા, જવાળામુખીની જવાલ - જિહ્વાઓ જેવાં એ પ્યાર અને વેદનાનાં ગીતો છે."^{૪૩}

તો ગીતકથા વિશે કવિ સર ફિલીપ સીડની લખે છે "એ પણ સુમધુર પ્રમાણમાં ગોઠવેલા શબ્દો અને જાદુભરી સંગીત-કલાની સંગાથે તમારી સન્મુખ આવે છે અને એ તમારી પાસે કોઈ એક કથા લઈને આવે છે. બચ્ચાને રમતમાંથી રોકી રાખે તથા વૃદ્ધોને સગડી પરથી ખડા કરી મુકે એવી કથા લઈને એ આવે છે.

યુરોપી વિવેચનકારો કહે છે "ભય સામે ઝૂઝૂમતા વીરત્વની, યુદ્ધમાં પ્રગટતા પરાક્રમની, પ્રણયમાં બતાવાતી વફાઈની અને વીરનરો સામે રચાતા વિશ્વાસઘાતની એ વાતો છે.

'Taken as a whole they represent life in its sombre (dark) rather than joyful aspect; એકંદરે જોઈએ તો એ જિંદગીની ઉલ્લાસભરી દિશા કરતાં ઉદાસીભરી દિશાને વધુ પ્રમાણમાં રજૂ કરે છે.'

ગીતકથા-કથાગીત અંગે સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી લખે છે. "એકાએક ઘટના પ્રવાસમાં જ આપણને ઘસડી જનારા અને આસપાસની પ્રકૃતિ કે વાતાવરણનું બચાન આપ્યા વિના પ્રસંગ પછી પ્રસંગોની જ પરંપરાની પાર નીકળનારા આ કથાગીતની વેગીલી નિરૂપણ - શૈલી હરએક ગીતકથામાં પડેલી છે. વેગ, પ્રબલ, ઝંઝાવેગ અને ઘટનાના નિરૂપણ - પૂર પછીથી આછરતો જીવન-ધ્વનિ એ 'બેલડ'ના લક્ષણો છે. ગીતકથામાં વિચાર ધ્વનિરૂપે રહેલો છે. ગીતકથા ટૂંકી વાર્તાનાં તેમજ મહાકાવ્યના બેઉનાં લક્ષોણોનો મેળ સાધનારી છે."^{૪૪}

ગીતકથાનું સ્વરૂપ :

ગીતકથામાં તત્કાળ આરંભ અને વેગવંત પ્રવાહમાં ગૂંથાતું ઘટના વસ્તુ પ્રદેશ અને બોલી ભેદનાં રંગે વ્યક્ત થાય છે. એમાં પાઠાંતરો છે. સંઘની ઊર્મિનાં સંવેદનો - લાગણીઓ છે. એમાં ભાવાભિવ્યક્તિ અને વિરહનાં દર્દભર્યા ઉદ્ગારો છે. મન, દેહ અને આત્માને સ્પર્શે તેવી તેની સ્વર-શબ્દ અને લય-લીલા લોકમાનસને હૈયે ને હોઠે ચડે તેવી પંકિત-ટેકનો ઉપાડ લોક હૃદયને, પરંપરાના અનેક યુગોથી સૈકાઓથી સાંકળે છે. લોકગીતકથાઓમાં પુનરાવર્તન છે. એની પ્રક્રિયામાં પંકિત સામ્ય વર્ણનોની પુનઃ પુનઃથતી ઘૂંટાયેલી અભિવ્યક્તિ લોકપ્રતિભાનું નૈસર્ગિક કલાવિધાન છે, લોકવિધાન છે. ગીતકથાઓ લોકસંગીતના કાકૂ સ્વરમાં અલંકારોની સરળતાને જીવંત કરે છે. લાઘવ ને સ્વાભાવિક સ્વર-નાદ પ્રક્રિયા ગેયતાની સરળતાને છતી કરી છે. એમાં સર્વમનોહર ને સર્વતોભદ્ર ધ્વનિરમણ કવિતાની ધ્વનિપરંપરાનું કામણ છે અને સર્વભોગ્ય લોકસંવેદનાનું ચિત્રણ છે. લોકજીવનનાં તે માનવમનના આદિમબિંબ (Archy Type) એમાં છે. ગીતકથાઓમાં પુરાણકથાનાં પુરાકલ્પનો છે. અગ્નિના વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ જેવી ઋતુલીલાનાં વારવરતોલાના મહિમાવંત પ્રસંગ લોકગીતકથાનાં ઊર્મિ મંથન દઢાવે છે. નારીના માતૃત્વની, યુવતીનાં પ્રેમમય દર્શનચિંતનની અને મિલન ઝંખનાથી પ્રગટ વિરહની દગ્ધ ઉકિતઓ ગીતકથાને અદ્વિતીય કમનીય રૂપ વિધાન છે. સંસાર વ્યવહારનાં સત્યો, લગ્ન, વિધિવિધાન, પ્રસંગચિત્રો ને ઉપાલંભનો લોકના આનંદલક્ષી નિર્દોષ મનોરંજન સાક્ષીભૂત તત્ત્વ તેમાં છે. એમાં સ્વકીય ને પરકીય પ્રેમલીલાની ચાતુરીઓ પણ છે. લોકમાન્યતાઓ વહેમબદ્ધ છતાંય લોકસ્વીકૃત પરિભળ એ ગીતકથાનું અભ્યાસમૂલ્ય - પ્રેરક દર્શન છે. એમાં ઈતિહાસ અને દંતકથાનાં સત્યો છે.

લાક્ષણિકતાઓ :

- (૧) કર્તૃત્વમાં લોકગીત- લોક-ગીતકથાઓ સર્જક-નામ વ્યક્તિત્વ અજ્ઞાત છે.
- (૨) લોકઢાળ - લોકસંગીત, લોકવાદ્ય અને લોકનૃત્યનો આવિર્ભાવ સતત સ્વરનાદનો અનુભવ કરાવે છે. નાદતત્ત્વ, લયતત્ત્વ અને સ્વરલીલાની રમણીયતાનો આસ્વાદ એમા છે.
- (૩) તળપદી ભાષાના શબ્દપ્રયોગો - બોલીભેદો અને ઉચ્ચારભેદો એમાં લોકપ્રિયતાનું માધ્યમ છે.
- (૪) રૂઢિપ્રયોગો, શબ્દના લાડલડામણ, રવાનુંકારી શબ્દોની વિરુક્તિઓ ભાવ-અર્થ સંવેદનાને વાચા આપે છે.
- (૫) એમાં પ્રકૃતિતત્ત્વોની રમણીયતાનાં વર્ણનો સરળ અને લોકભોગ્ય અલંકારોથી તાદશ થતાં હોય છે.
- (૬) નરનારીનાં પહેરવેશ, વિવિધ ભરતગૂંથણ અને અન્ય સાજ-શણગારોનાં વર્ણનો ગીતકથાઓમાં વર્ણીત થાય છે.
- (૭) ઋતુ, ઋતુના ચિત્રોનું ભાવસભર વર્ણનો તેમાં છે. શબ્દગૂંફન અને ઉર્મિસભર ભાવબદ્ધ થતાં સંવેદનો ચિરંતર લયની છટામાં ગુંજે છે.
- (૮) ભાવપલટા પ્રમાણે ઋતુપલટા, ભાવનુસભર વર્ણનછટા, ભાવરૂપ અલંકારમયતા, ભાવનિબદ્ધ, રસનિરૂપણ, ભાવાનુસારી કથાપાત્રો અને કથાપ્રસંગોની માવજત ગીતકથામાં રસાયણ તત્ત્વ છે. વ્રતોત્સવો, ઉત્સવમેળાઓ, વિવિધગીતોને વિધિવિધાન - ગીતકથાઓમાં વર્ણનાત્મક કવિતાનાં લક્ષણો છે.
- (૯) વૈશ્વિક જગતનાં હાવભાવ, ફેરફારો અને મનની ગડમથલો, આશા-નિરાશા, મિલનની પિયાસી, અંબિયા અને વિરહનાં

ઝુરાપા લોકગીત-કથાઓમાં વર્ણનવિષય છે. તેમાં નારીનાં મનોભાવોની, કામનાઓની, આશા-અરમાનોની રૂપસૃષ્ટિ ગીતકથાઓનો વિષય છે.

- (૧૦) રસ, રૂપ, ગંધ અને સ્પર્શતી કલ્પનાત્મક અભિવ્યક્તિમાં પ્રતીક અને કલ્પનોથી ઓપતી કાવ્યમય કથાસૃષ્ટિ ગીતકથાઓનું પ્રભાવક તત્વ છે.
- (૧૧) ગીતકથામાં ઘટનાતત્વને માર્ગદર્શનને એના મનોભાવો, એના દેહ, અલંકારો, પ્રકૃતિનું વાતાવરણ અને કથાના આદિ મધ્યમ - અંત સ્પષ્ટ ને સુરેખ ઊર્મિસભર સંવેદનોની ગૂંથણી રૂપ છે.
- (૧૨) ગીતકથામાં સંગીતલય, રાસ-નૃત્યની લય છે.
- (૧૩) ગીતકથાનાં દુહાએ ગેયતત્વને સ્પર્શે છે.

ગીતકથામાં નીચેનાં વિલક્ષણ તત્વો છે.

- (૧) ધ્વનિ-વ્યંજતાલક્ષી કથાતત્વ.
- (૨) પાત્રો બે કે ત્રણ હોય છે.
- (૩) કથાવસ્તુનો વિકાસ ઝડપી ગતિથી થાય છે.
- (૪) કથાનક કે કથાપાત્ર કેન્દ્રમાં છે.
- (૫) ભાવસંવેદનો પાત્રના મનોગતને વાચા આપે છે.
- (૬) વૃતાંતની સગેય - સાભિનય અભિવ્યક્તિ છે.
- (૭) દંતકથા, ઈતિહાસકથા, પુરાણકથા કે કલ્પનાકથા લોકગીતની સંવેદનસૃષ્ટિ છે. જ્યારે ગીતકથામાં આ જ વિષયવસ્તુ ભાવાર્થને કથાસંદર્ભ વર્ણવે છે. એમાં સંસાર સમાજનું ચિત્રણ છે.

- (૮) ઘટના દ્રાસની પ્રક્રિયા લોકગીત-કથામાં પ્રતીકો ઈંગિતો ને કલ્પનોમાં અનુભવાય છે.
- (૯) રસસ્થાનની વિલક્ષણસૂઝ તેમાં સંકલિત થતી હોય છે.
- (૧૦) ચિત્રાત્મક કલ્પનાત્મક ને સંવાદાત્મક વર્ણનકલા એનું કાવ્યતત્વ છે.
- (૧૧) પ્રસંગને પાત્રનું ઔચિત્ય નવીનતાથી પરંપરાગતરૂપને તાકે છે. એટલે લોકપરંપરાને, લોકજીવનદષ્ટિ, લોકનીતિની વિભાવના, લોકધર્મની આચારનિષ્ઠા અને સામાન્ય રીતરિવાજો એમાં સ્થાન પામે છે.
- (૧૨) એમાં સુપ્રિલ્પ્ટ સઘન કથાવેગ છે.
- (૧૩) વિષય-વસ્તુને પ્રસ્તારલક્ષી નથી.
- (૧૪) નાટયાત્મકતા ને પ્રત્યેક્ષતાનો ગુણ ગીતકથાનું પ્રધાન લક્ષણ છે.
- (૧૫) એમાં આકારગત મર્યાદાથી પુસંગસંકલના પ્રતીત થાય છે એટલે એમાં સુસંકલિત પાત્રવિધાન નૃત્ય-સંગીતથી ધ્વનિમય છે.

કવિ સિડની નીચે મુજબનાં લક્ષણો બતાવે છે.

- (૧) તેમાં મધુરસ્વરની નાદલીલા છે.
- (૨) ગીતકથાના શબ્દોનું માધુર્ય સંગીતકલા અને વાદ્યકલાનાં સ્વરમણની ભૂમિકામાં વિહરે છે.
- (૩) ગીતકથામાં પ્રસંગની ચમત્કૃતિ જ મન, હૃદયને એક રાગાત્મક

પ્રક્રિયામાં જકડી રાખે છે. સંમોહક તત્વો ગીતકથામાં સવિશેષ પણે વ્યાપેલા હોય છે.

(૪) કથાપ્રસંગનું ધ્વનિમય સંકલન ગીતકથાનો ચૈતન્યસભર આવિષ્કાર છે મનને વેધક પરિબળો અને હૃદયને અહ્લાદજન્ય પરિવેશમાં ગીતકથા લોકવૃંદમાં નૃત્યરમણની લયાત્મકતા પ્રેરે છે, સર્જે છે અને ભાવસંવેદનોમાં આસ્વાદક્ષમ અર્થવતા ઉમેરે છે.

લોકકથાગીતો - ગીત કથાનાં પ્રકારો :

લોકસાહિત્યમાં લોકગીતોનો સીમાવિસ્તાર એ વડલાની અનેક શાખાઓ જેવો છે. જેમા કે રાસડા, કીર્તનો, ઘોળ, સળુકા, રામાવાળા, કૃષ્ણવળા, ભજનો, દુહાઓ ઈત્યાદિ.

રાસડામાં પણ જૂજવી જાતો (૧) કથાગીતો (બેલડ્ડ) (૨) ઉર્મિગીતો (૩) ઋતુગીતો (૪) બાળગીતો (૫) સંસાર-ચિત્રો (૬) મર્મ-ગીતો.

કથાગીતો :

ઐતિહાસિક કથાગીતો : જસમાનો, રાણકદેવીનો રાસડો, દાદુભા - દાજીરાજની કુંવર, સોનલ ગરાસણી, વેલો રાવળ, બાલુડો જોગી, ગોપીચંદ વગેરે જેમાં ગ્રામ્ય ઈતિહાસના, સતીત્વના, વિષપ્રદાનના અપહરણના આદિ કરૂણ બનાવો ગવાયા છે.

કૌટુંબિક કથાગીતો :

જેવાં કે મોટાં ખોરડાં, પાતળી પરમાર વીરને વખડાં, વાંઝિયાં આદિ કુટુંબ-જીવનના કલેશોમાંથી જન્મતી પણ અબોલ

આત્મસમર્પણની અથવા અનુકમ્પાજનક જીવન-અંતની ઘટનાઓ.

ઈતિહાસયુગ પૂર્વેની :

પ્રિ-હીસ્ટોરિકલ કાળની કથાઓ કહેતા ગીતો જેવા કે હરચંદ્ર રાજા, રામના લગ્ન, સીતા-વનવાસ વગેરે.

યુરોપી વિવેચનકારોનાં મતે : They are the stories of

- (૧) Heroism in danger
- (૨) Gallantry in war
- (૩) Constance in love
- (૪) The conflict of the treacherous against the brave in battles.

ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં અને લોકગીતોમાં રાસડા એ લોકગીતોમાં સમાષ્ટિ છે અને તેમાંયે આ રાસડાનાં વિભાગમાં તેમાં ઘણા પ્રકાર પડે છે જેવાં કે :

- (૧) કથાગીતો અથવા ગીતકથા Balad
- (૨) ઊર્મિગીતો
- (૩) ઋતુગીતો - હેમંત, શિશિર, વસંત વગેરેના
- (૪) બાળગીતો, હાલરડા, રમતગીતો વગેરે
- (૫) સામાજિક - લોકજીવનનાં ગીતો
- (૬) હાસ્ય-કટાક્ષનાં મર્મલક્ષી મર્મગીતો - વર્ગીકૃત થયાં છે.

જેમાં ગીતકથાનું વિષયદર્શન છે.

કથાગીત અથવા ગીતકથાનાં પ્રકારોમાં નીચેના વિભાગો છે. :

(૧) ઐતિહાસિક ગીતકથાઓ :

(૧) જસમા-ઓડણની ગીતકથા (૨) રાણક-રા'ખેંગારની ગીતકથા (૩) દાજીરાજની કુંવરની ગીતકથા (૪) વેલો રાવળની ગીતકથા (૫) બાળ જોગી

ભરથરીની ગીતકથા જે ભજન કથા રૂપે લોકપ્રસિદ્ધ છે.

(૨) ગામજીવનની ઐતિહાસિક કથા પરથી ગીતકથા :

- (૧) માંગડાવાળાની ગીતકથા
- (૨) વીરત્વની ગીતકથાઓમાં બહારવટિયાની ગીતકથાઓ
- (૩) સતીનારીના જીવનની ત્યાગપ્રધાન ગીતકથાઓ
- (૪) મરણિયાઓની હત્યા કથાઓ આત્મબલિદાન અંગેની કથાઓ
- (૫) અપહરણ પામેલી સ્ત્રીઓની ગીતકથા જેમાં કરુણ રસ છે.
- (૬) પ્રેમ-ત્યાગની કથાઓ.

(૩) શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી ગીતકથાનાં નીચે મુજબનાં વિભાગો પાડી આપે છે.

- (૧) સ્ત્રીઓના ગરબા-રાસડામાં પડેલી ગીતકથાઓ
- (૨) નાવિકોનાં ગીતો
- (૩) પુરુષોને જ મુખે ગવાતી દુહાબદ્ધ પ્રેમકથાઓ - વીરકથાઓ
- (૪) રાવણહથ્થાના બજવૈયા ભરથરી નાથ બાવાઓની 'ધૂધરિયાજ', કામઠી પર લલકાર પામતી બહારવટાંની, કરુણ અકસ્માતોની કે ભક્તોની કથાઓ.
- (૫) તંબૂરના એકલ તાર પર ગવાતી સંતકથાઓ.
- (૬) રાજ-આશ્રિત ચારણોની વાદ્યવિહોણણી, અગેય છતાં રાગયુક્ત છંદોમાં વહનારી, પ્રશસ્તિયુક્ત શૌર્યની દાતારવટાંની ભીરુતા-કાયરતાની હાસ્યકથાઓ.

શ્રી મેઘાણી બતાવે છે કે આ વિભાગીકરણ છેક સંપૂર્ણ નથી. એની સીમાઓ બહાર રહી જતા કેટલાક જૂજ પ્રકારો છે. દા.ત. રજપૂતોના લગ્ન-પ્રસંગે ગામના ચોરા પાસે એકઠા મળીને લોક-સંઘ કેટલીક કથાઓ ગાય છે.

આમ, સમગ્ર રીતે જોતા ગીતકથામાં કથાતત્વ પ્રસંગ કે ઘટનાનું નિરૂપણ હોય છે. તેની ઘટનામાં ગીતપ્રધાન ગેય સ્વરલયમાં ઢળે તેવી સંકલના ગીતકથાનું અનિવાર્ય અંગ છે. આમ ગીતાત્મક રૂપ ગીતકથાને જીવંત રાખવાનું પરિબળ છે. સ્વર-લયની રચનાત્મક નાદાત્મકતા, લયાત્મકતા, નૃત્યાત્મકતા, સંગહિલ્લોલમયતા હસ્ત-પાદની તાલાત્મકતા કે હાથ-તાળીના તાલમય તાબોટા કે પગ-પંજા-પેનીના થડકારમાંથી વ્યાપ્ત થતાં ઠેકાં, ઠઠકારા કે પેનીના પડધાના રવાનુકારી ઝાંઝરના રણઝણાટ ગીતકથાને કર્ણમંજૂલ સ્વર સંવેદ્ય બનાવે છે. ભાવ-અર્થ-સ્તર-નાદ ને વાજિંત્રો કે વાદ્યો વગરના અંગ-ઉપાંગો પરના આભ્રમણોનો ખણખણાટ લયક કે ત્રિભંગ પ્રમાણે નેત્રોનું નમવું કે નેત્રોનું વિસ્ફારણ ગીતકથાનું આસ્વામધૂ છે. કથા-પ્રસંગનું - ઘટનાનું પાત્રબદ્ધ ઊર્મિ-સંવેદના ગીતકથાનું આત્મસ્પર્શી તત્ત્વ છે. જીવનનું સારભૂત રહસ્ય - ચિંતન - દર્શન ગીતકથાના પ્રત્યેક લયાત્મક શબ્દમાં પારદર્શકરૂપે નિખરે છે. અને એમાં પ્રેમ, શૌર્ય, ભક્તિ અને આત્મસમર્પણની હૃદયવિદારક ભાવ સબલતા દેહ - પ્રાણ - મન - આત્માને રસિકપણથી હલબલાવી દે તેવી કાવ્યમયતા છે. એમાં નાયક-નાયિકા-લોકહૃદયનું મનોજગત ઊર્મિમય ઉદ્વેકથી કવિત્વની ભાવનામય રીતે નિખારે છે. આમ લોકગીતમાં ગેય ઊર્મિ છે. જ્યારે ગીતકથામાં કથાનું ઊર્મિ-સંવેદન ગતિપ્રધાન લયમાં છે.

સંદર્ભગ્રંથ સુચી

૧. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન. શ્રી ઝ.મેઘાણી, વ્યાખ્યાન, ત્રીજું - પૃ.૧૧૬
૨. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન - શ્રી ઝ. મેઘાણી, ભા.૧-૨
૩. રાયચૂરાની લોકવાર્તાઓમા પણ લોકશબ્દ.
૪. આપણી લોકસંસ્કૃતિ વગેરેમાં - લોકગીત - લોકવાર્તારૂપે.
૫. 'લોક' શબ્દની વિસ્તૃત ચર્ચા - 'લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ' શ્રી જગમલ્લ પરમાર - પૃષ્ઠ-૧૦૫.
૬. 'ભારતીય લોકસંસ્કૃતિ' ડૉ. શ્યામ પરમાર, પૃષ્ઠ-૧૨
૭. ગુજરાતી લોકગીતો - ખોડીદાસ પરમાર, પૃ.૬, આવૃત્તિ-૬, ૧૯૮૧.
૮. 'ઊર્મિ-નવરચના', દીપોત્સવી અંક - સં.૨૦૩૪, પાનું-૪૦૪
૯. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, પૃ.૧૨૩
૧૦. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર - પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૨, પૃ.૧૯
૧૧. બૃહદ ગુજરાતી કોશખંડ - ૨જો.
૧૨. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ.
૧૩. લોકગુર્જરી વર્ષ બીજું, અંક બીજો. માર્ચ-૧૯૬૯, પૃષ્ઠ-૬૭
૧૪. 'લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ' શ્રી જયમલ્લ પરમાર. પૃ.૧૪૦.
૧૫. એજન-પૃ.૧૪૦
૧૬. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિ વૈભવ - લક્ષ્મણ પર્ણગણશી ગઢવી. પૃ.૫૪.
૧૭. એજન. પૃ.૫૩
૧૮. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર, સં.બળવંત જાની. (લોકગીત : સ્વરૂપ સંદર્ભે જયમલ્લ પરમાર. પૃ.૧૮-૧૯)

૧૯. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ. લક્ષ્મણ પીંગળશી ગઢવી. પૃ.૫૪
૨૦. એજન. પૃ.૫૪.
૨૧. લોકસાહિત્યનાં સ્વરૂપ, લોકગુર્જરી અંક-૧૨, પ્રો. જશવંત શેખડીવાળા.
૨૨. 'વિદ્યાપીઠ' દ્વિમાસિક, અંક-૪ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-૧૯૭૩, પૃ.૪
૨૩. 'આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞાકોષ', ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા, ૧૯૮૬ પૃ.૧૦૬.
૨૪. મેઘાણી અને લોકસાહિત્ય, ડો. નલિન દેસાઈ, પૃ.૧૫૮.
૨૫. એજન, પૃ.૧૫૮
૨૬. એજન, પૃ.૧૬૬
૨૭. ડાંગી લોકગીતો (એક અભ્યાસ). ડૉ. પુંડલિક સી. પવાર
આવૃત્તિ-૧-૨૦૦૬-પૃ.૫૪
૨૮. 'લોક ગુર્જરી' એક સત્તર, સં. બળવંત જાની, પૃ.૧૪
૨૯. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર - સ.બળવંત જાની. લોકગીત સ્વરૂપ
સંદર્ભો-પૃ.૨૪.
૩૦. 'લોકવાર્તા વિજ્ઞાન', ડૉ. હરદ્વારીલાલ શર્મા. ઉત્તરપ્રદેશ હિન્દી સંસ્થાન,
લખમલ ૧૯૯૦ ખંડ-૧, પૃ.૬૪.
૩૧. લોકગુર્જરી, અંક સતર સં.બળવંત જાની.
૩૨. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર સં.ડૉ. બળવંત જાની, લોકગીત અને ભજનો,
ડો. નિરંજન રાજયગુરુ, પે.૪૪-૪૫, વર્ષ-૨૦૦૨.
૩૩. લોકસાહિત્ય વિમર્શ- જયમલ્લ પરમાર.
૩૪. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ - લક્ષ્મણ પીંગળશી ગઢવી - પૃ.૫૯.
૩૫. એજન, પૃ.૬૦.
૩૬. આપણી લોકસંસ્કૃતિ, જયમલ્લભાઈ પરમાર

૩૭. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ - લ. પી. ગઢવી - પૃ.૭૩
૩૮. લોકસાહિત્ય : તત્ત્વદર્શન અને મૂલ્યાંકન - જયમલ્લ પરમાર
૩૯. લોકસાહિત્ય વિમર્શ - જયમલ્લ પરમાર
૪૦. લોકસાહિત્ય ઘરતીનું ધાવણ - ઝ. મેઘાણી પૃ.૩૨
૪૧. એજન, પૃ.૩૭
૪૨. લોકસાહિત્ય ઘરતીનું ધાવણ - ઝ.મેઘાણી પૃ.૩૨
૪૩. એજન, પૃ.૩૨
૪૪. એજન. પૃ.૩૭
૪૫. એજન પૃ.૨૫૨.

प्रकरण-3

लोकसाहित्यमां प्रणयनिरुपण : विशेषता-महत्व

- प्रणयभीमांसा
- लोकनारीनुं रुपवर्णन
- लोकसाहित्यमां प्रणयनिरुपण

પ્રકરણ-૩

લોકસાહિત્યમાં પ્રણયનિરુપણ : વિશેષતા-મહત્વ

પ્રણયમીમાંસા :

પ્રણય^૧ મનુષ્ય હૃદયની સ્વયંભૂ અને સનાતન ઊર્મિ છે. તેથી કોઈ પણ સાહિત્યમાં સહજ રીતે તે આવિભાવ પામે જ છે. પ્રેમ એ કવિતાનો માનવ-જૂનો એટલે જ તો સનાતન વિષય છે. પ્રેમ જીવનનો ધારક છે. જીવનને સંવર્ધીને પોષનાર પ્રેરનાર તરીકે 'પ્રેમ'નું તત્ત્વ માણસની જિંદગીના પાયામાં રહેલું છે. પ્રેમ અને જીવન જાણે કે અવિભાજ્ય છે. બન્ને પરસ્પર પોષક અને એકબીજા વિના અપૂર્ણ લાગે. ઘણીવાર તો પ્રેમ અને જીવન એકબીજાનાં પર્યાય બની જાય. પ્રેમની તીવ્રતા એનો ત્યાગ જીવનને આંબી જાય.

પૃથ્વી ઉપર જીવનની શરૂઆતની સાથે જ પ્રેમની શરૂઆત થઈ ચૂકી હશે. પ્રેમ વિના જીવન અશક્ય નહીં, તો શુષ્ક અને નિરસ સત્વહીન બની જાય છે. પૃથ્વી ઉપરનો આદિમાનવ જંગલી અવસ્થામાં હતો. એનાં મનમાં જાતિસહજ આવેગથી સ્ત્રી પ્રત્યે આકર્ષણ થયું હશે. આ આકર્ષણમાં સ્ત્રી તરફનો પુરુષને પુરુષ તરફનો સ્ત્રીને એનો પક્ષપાત કોઈ બિંદુએ આવીને પ્રેમમાં પરિણામ્યો હશે. જાતીય આવેગ ઓસરી ગયા પછી પણ પેલા પ્રેમના તત્ત્વથી એ સાથે રહેતાં એકબીજાના સુખદુઃખે સુખીદુઃખી થયાં હશે. એ તત્ત્વ તે 'પ્રેમ' એમ કહી શકાય. એ પ્રેમના સમભાવે એમણે કુટુંબજીવન શરૂ કર્યું હશે. એમ કુટુંબમાંથી સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યાંનું વિદિત થાય છે. લગ્ન સંસ્થાનું અસ્તિત્વ એની વિશિષ્ટ રીતભાતો કે પ્રકારો વગેરે એ પ્રેમના તત્ત્વને પોષીને સમાજને દઢ કર્યો હશે. સમાજ પછી રાજ્ય, દેશ એમ વિસ્તાર થતો ગયો. માણસે સંસ્કૃતિ સર્જી. આ સંસ્કૃતિના પાયામાં મૂળે તો પ્રેમ જ રહેલો છે. જીવન સંકુલ બનતું ગયું હશે - એમ માણસનું માનસ એવી

સફલતાથી ઘડાતું, ટેવાતું તો ગયું હશે જ સાથે વિસ્તાર, વર્તન પણ એ દિશામાં ગતિ કરતાં રહ્યાં હશે ને પછી પ્રેમનું તત્વ પણ વિવિધ સ્થિતિગતિ પામીને જીવન જેટલી જ શક્યતાઓનું ધારક બન્યું હશે. સ્ત્રી-પુરુષની વચ્ચે સંભવિત આ સાહજિક પ્રેમ ઉપરાંત પ્રેમના બીજા સ્વરૂપો પણ એ પછી એની સાથે જ ક્રમશઃ ઉપસતા વિકસતાં ગયા હશે. પિતૃપ્રેમ, માતૃપ્રેમ, ભાતૃપ્રેમ, ભગિનીપ્રેમ, બાળકો પ્રત્યે મમતા, વાત્સલ્ય, દેશપ્રેમ , માણસ પ્રત્યે પ્રેમ પોતાની વસ્તુઓ સાથેનું મમત્વ પણ એક પ્રકારનો પ્રેમ જ છે. આમ પ્રેમમાં અનેક રૂપબિંબો જીવન સાથે ગૂંથાય ગયાં. પ્રભુને પામવા માટે પણ ભક્તિ કરીને ભક્ત 'પ્રેમનાં તંત્રમાં' એને ઝાલે છે. આ ભક્તિ વડે પ્રભુને પામવામાં માર્ગો એકાધિક છે. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે સંભવિત પ્રેમની આપણે વાત કરીએ છીએ.- જે પ્રેમ એમને ક્યારેય જુદા રાખી શક્યો નથી. જે પ્રેમ એમને વિધારી નાંખે છે. મથી નાંખે છે ! બીજા કોઈપણ પ્રકારના પ્રેમ કરતાં સ્ત્રી અને પુરુષનો પ્રેમ વિશિષ્ટ, વધુ તીવ્રતાવાળો અને વધુ બળકટ હોય એ ખરું પણ એથીયે એમાં 'કશુંક વિશેષ' હોય છે કે જે એકબીજા માટે પ્રાણની આહુતિ સુધી આપી દેતાં ખચકાતું નથી.

ગુજરાતી લોકસાહિત્યનું અધ્યયન કરતા જણાય છે કે ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં પ્રણયના શાશ્વત સંવેદનનું સ્વતંત્રપણે નિરૂપણ થયું છે એ સાચું, પરંતુ કોઈપણ પ્રદેશનું, યુગનું સાહિત્ય સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને સ્વયંપર્યાપ્ત હોઈ શકે નહિ. એમાં પૂરોગામી સંસ્કારો તેમજ પરંપરાઓનું અનુસંધાન અવશ્ય રહેલું હોય છે. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય - લોકગીતમાં પ્રણયનિરૂપણમાં ભારતના સાંસ્કૃતિ અને પરંપરાગીત વારસાની મુદ્રા અંકાયેલી છે એ ભારતીય વારસો જ પ્રણયનિરૂપણમાં ગુજરાતી લોકસાહિત્યને આગવું રૂપ અર્પતું પ્રેરક બળ છે. જો કે કોઈ જગ્યા પર માર્કસની અર્થવાદી તેમજ ફોઈડની કામવાદી વિચારધારાની પણ ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં પ્રણયનિરૂપણમાં જોઈ શકાય છે.

અર્વાચીન યુગમાં માનસશાસ્ત્રે સ્ત્રી પુરુષનાં પ્રણયસંબંધોની છણાવટ કરી, તેની પરિભાષા^૨ આપવાનો પ્રયત્ન પણ કરેલો છે. આવા સંબંધો જટિલ 'સાઈકીક' અનુભવ છે. કોઈપણ શાસ્ત્રની ચતુઃસીમામાં આ 'સાઈકીક' અનુભવનું સંપૂર્ણપણે વિશ્લેષણ થઈ શકે તેમ નથી. સાહિત્યે આ અનુભવને વ્યક્ત કરવા માટે યુગોથી મંથન આદર્યું છે. નારદ ભક્તિસુત્ર(૫૧) માં વર્ણવ્યા મુજબ 'અનિર્વચનીય પ્રેમ સ્વરૂપમ । મુકા સાદનવત્ ।' નો રસાસ્વાદ, સાહિત્ય દ્વારા ભાવક કરતો આવ્યો છે. સાહિત્યમાં થતું પ્રણય નિરૂપણ ભાવકપક્ષે આનંદાભૂતિ કરાવી, તેના આનુસંગિક ફળરૂપે વ્યવહારજગતનાં અનુભવનું પણ કંઈક વધારે રહસ્યસ્ફોટન કરી આપે છે.

ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રણય નિરૂપણ વિશિષ્ટ દષ્ટિકોણથી થયું છે. આ સાહિત્યે પ્રણયનો ઉદાત આદર્શ સાંસ્કૃતિક વારસાના રૂપમાં અનુગામી પેઢીઓને આપ્યો છે. ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં સ્ત્રી-પુરુષનાં પ્રણય સંબંધોના મૂળમાં રહેલી કામપ્રેરણાનો સ્વીકાર છે. એટલું જ નહિ. જીવનના અન્ય પુરુષાર્થ, ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ-વિષયક ગ્રંથોની જેમ કામવિષયક ગ્રંથોની રચના પણ થઈ છે. ઋગ્વેદનાં નાસદીયસુક્તમાં 'કામ'ને જ સૃષ્ટિની મૂળ પ્રેરણા કહ્યો છે. 'પ્રિય', 'પ્રિયા', 'પ્રેમે' તેમજ 'પ્રેષ્ટ' જેવા શબ્દોની સાથે યમયમી સંવાદોમાં 'કામ' શબ્દનો પ્રયોગ પણ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ આમ 'કામ' શબ્દ એક બાજુ સૃષ્ટિ સંકલ્પરૂપી પરમતત્વને માટે યોજવામાં આવતો હતો, તો બીજી બાજુ એમાંથી બનેલા 'કામી' શબ્દનો અર્થ વાસનામય પુરુષ પણ કરવામાં આવતો હતો. ઋગ્વેદની પુરુરવા - ઉર્વશીના પ્રેમાખ્યાનની તેમજ યમયમીના સંવાદોની ઋચાઓમાં થયેલું પ્રણયનિરૂપણ પ્રગલ્ભ અને હૃદયસ્પર્શી છે.^૪

આદિ મહાકાવ્ય રામાયણની પ્રેરણાનું નિમિત્ત કોંચપક્ષીમાં યુગલમાંથી કામથી મોહિત થયેલા એકનું મૃત્યું બને છે. રામની વિરહદશાનું વર્ણન કરતા

વાલ્મીકિ 'કામદેવ', 'કામાવેગ' તેમજ 'કામ'^૫ જેવા શબ્દોના પ્રયોગ દ્વારા ઉદાત્ત પ્રકારના પ્રણયમાં પણ કામની ભૂમિકાનો સ્વીકાર કરે છે. સંસ્કૃત કવિઓ તેમજ નાટ્યકારો કાલિદાસ, ભાસ, ભવભૂતિ આદિમાં સંભોગ અને વિપ્રલંબ શૃંગારના વર્ણનમાં લલિત કામલીલાઓનો સમાવેશ થાય છે જ. હૃદયમાં જાગેલી પ્રણયોર્મિના પ્રાગટ્ય^૬ સ્પર્શાદિ ઈન્દ્રિયો દ્વારા મળતો સંભોગનો અદ્વિતીય આનંદ સ્ત્રી-પુરુષના પ્રણયસંબંધોમાં અપરિહાર્ય તત્વ છે. કામ દુર્જન છે. તેમજ જગતની સ્થિતિ માટે એ કલ્યાણ સાધન છે. એમ ગોવર્ધનરામ કહે છે. આપણી પરંપરાદિત સંસ્કૃત લગ્નવિધિમાં કન્યાદાન પછી પૂરોહિત પ્રશ્ન પૂછે કે આ કન્યાદાન કોણે, કોને, શા માટે કર્યું? પછી મંત્રના ઉત્તરમાં પોતે જ જવાબ આપે છે કે દાતા અને ગ્રહણ કરનાર કોઈ નથી. 'કામ' જ દાતા છે અને કામ જ પ્રતિગ્રહિતા છે. આ બધી માયાજાળ કામની છે. આમ છતાં મનુષ્યની કામભાવના અન્ય જીવસૃષ્ટિની જાતીયવૃત્તિ કરતાં ઊંચા પ્રકારની છે. મનુષ્ય પોતે સમાજમાં રહેતો હોવાથી સ્વયંના અને સમાજના કલ્યાણ માટે તેણે કામવૃત્તિ ઉપર નિયંત્રણ મૂકી તેને વિશિષ્ટ રૂપ આપ્યું છે. પ્રિયજન સાથેના રતિવ્યાપારમાં ગમે તેટલા વિધનો આવે તો પણ તે સહન કરે છે. આ વિધનોથી તેની કામવાસના પરિમાર્જિત બની, સુક્ષ્મ અને ગહન પ્રણયાનુંભૂતિના અદ્ભૂત આનંદની ઉપલબ્ધિ કરાવે છે. ઋગ્વેદમાં, રામાયણમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં તેમજ નાટકોમાં વિરહાગ્નિથી પરિમાર્જિત થયેલાં કામનું જ અધિષ્ઠાન થયું છે. આ કામભાવના વાસના તૃપ્તિ અને સંવર્ધનના પ્રારંભિક પ્રયોજનોની પરિસીમાને અતિક્રમી જીવનના અન્ય પુરુષાર્થોને સાધવામાં પણ પ્રયત્નશીલ બને છે. ગોવર્ધનરામ પરિશીલન અને પુત્રાયિત કામને જ ઈષ્ટ ગણે છે. શ્રી પ્રસાદજી સાત્વિક કામને ઉત્તમ ગણે છે. જે દિવ્ય બનીને જીવનની શક્તિ અને પ્રેરણા બને છે.^૭

કામસુત્રનાં કર્તા વાત્સ્યાયન કામની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે.

"આત્માથી સંયુક્ત મનથી અધિષ્ઠત, કાન, ત્વચા, ચક્ષુ, જીભ અને નાક ઈચ્છાનુકુળ બની પોતપોતાના કાર્યમાં પરોવાઈ જાય તે પ્રવૃત્તિને કામ કહે છે."

કામભાવના આત્મતત્વ સાથે અનુસંધાન સાથે છે, ત્યારે જ તેમાંથી ઉદભૂત આનંદાભૂતિમાં અલૌકિક અંશ ભળે છે. પ્રણય બે શરીરોનાં મિલનમાં પરિસમાપ્તિ પામતો નથી; પરંતુ તેની સુક્ષ્મ વ્યંજના હૃદય અને આત્માનું ઐક્ય સાથે છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં અદ્વૈતનો અનુભવ કરતા પ્રયણીઓની ઉપમા દ્વારા પરમાત્મા સાથે જોડાયેલી જીવાત્માના સંબંધને સ્કૂ કર્યો છે. "એમ કહી શકાય કે આધુનિક માનસશાસ્ત્ર ભલે ભૂખ તરસની જેમ કામને એક પ્રબળ શારીરિક પ્રેરણા ગણાવે, પરંતુ પ્રણયાનુભવ એ માત્ર શારીરિક અને માનસિક અનુભવની કોટિનો જ નથી. ફોઈડ કહે છે તેમ 'Attachment'^{૧૦} નથી, પરંતુ એ તેના ઉદાત્ત સ્વરૂપમાં એવી પ્રબળ ગહન અને વ્યાપક અનુભૂતિ છે કે અશ્રદ્ધેય મનુષ્યને પણ અંતઃકરણમાં રહેલાં કોઈ ગૂઢ તત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ જ અર્થમાં તેને 'સાઈકીક' અનુભવ કહેવાય છે. મનુષ્યના અસ્તિત્વને શરીર અને મનની સીમામાં મર્યાદિત કરી શરીરવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનના ચકોઠામાં કોઈપણ સમયે બાંધી શકાશે નહિ એવું પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં થયેલો તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ સૂચવે છે.

આત્માને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રણયની વિચારણા કરનારાં પ્રાચીન ભારતીય ઉપનિષદો, 'આત્મા જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે.'^{૧૧} એમ માને છે. એ વિચારસરણી પ્રમાણે બ્રહ્મના સત, ચિત અને આનંદ સ્વરૂપમાંથી આનંદના સહજ-ગમ્ય સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર માટે આત્માને નિર્ગુણમાંથી સગુણ રૂપમાં આવવું પડે છે. આત્મા નિર્ગુણ અને સગુણ બને છે. સગુણ રૂપ, ચિત અને દેહના માધ્યમથી પ્રગટ થાય છે. પ્રેમ દ્વારા આત્માને આનંદરૂપનો સાક્ષાત્કાર પ્રગટ થાય છે. પ્રેમ દ્વારા આત્માને આનંદરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં તેનું ઉન્મીલન

થાય છે. ત્યારે જીવન અને પ્રકૃતિનું સંપૂર્ણ રહસ્ય સમજાઈ જાય છે. આ અનુભવમાં જ પ્રાણી પ્રકૃતિનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે.^{૧૨} અને પવિત્ર થઈ દેહ અને ચિતનાં સ્તરથી ઉત્થાન પામી પોતાના આત્માના આનંદમય સ્વરૂપમાં ભીન થાય છે.

આત્માને ભલે સર્વોત્કૃષ્ટ ન માનીએ, પરંતુ પ્રણાયાનુભૂતિના આનંદમાં બે વ્યક્તઓનું 'કમ્પ્લીટ યુનીઅન'^{૧૩} સઘાય છે. અને થોડી ક્ષણો માટે રાગ, દ્વેષ, ગ્રહો, પૂર્વગ્રહો તેમજ ગમા-અણગમાનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ તેઓ સૌન્દર્યદષ્ટિ પ્રાપ્તિ કરે છે. તેનો સ્વીકાર કરવામાં વાંધો નથી. એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનાર પ્રણયીઓ આલંબન પાત્રમાં તેમજ પ્રકૃતિમાં સુંદરતાનું જ દર્શન કરે છે. સૌન્દર્ય દ્વારા જ પ્રેમ જન્મે છે. તેમ પ્રેમદષ્ટિ પણ સૌન્દર્યને નવી આભા અર્પે છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં શૃંગાર નિરૂપણમાં આલંબન વિભાવ તરીકે આવતા નાયક નાયિકાના અંગોપાંગનું સૌન્દર્ય વર્ણન પાછળ થી એક પરંપરા બની જાય છે, પરંતુ મૂળમાં તો એ પ્રણય અને સૌન્દર્યના સંબંધનું જ સૂચન કરે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક ઓસ્વાલ્ડને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે પ્રેમ એ માત્ર ઊર્મિ કે ઈચ્છા નથી, પરંતુ બીજી વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના અર્કને ગ્રહણ કરાવી આપનાર 'Cognitive' પ્રક્રિયા છે.^{૧૪}

ભરતમુનિએ શૃંગાર રસને બધા રસોમાં નિર્મળ અને આત્માને ઉચ્ચ બનાવે તેવો ગણ્યો છે.^{૧૫} આ સંદર્ભમાં ભોજનું મંતવ્ય પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

"ખરી રીતે રતિ વગેરે ભાવો પણ સ્થાયી નથી. તેઓ પ્રકર્ષ પામે તો પણ ભાવનાની સ્થિતિમાં છે અને નામરૂપાંતમક છે. ખરો રસ ભાવનાની સ્થિતિ અને નામરૂપથી પર છે. ખરો રસ અલૌકિક આસ્વાદ્યરૂપ છે, તે મનુષ્યના આત્માનો જ અશ છે, આત્મામાં જ અનુભવાય છે; આ રસનું નામ અહંકાર છે. તે જ અભિમાન છે તે જ કામ છે અને તે જ શૃંગાર છે.^{૧૬}

કાવ્યશાસ્ત્રનાં ગ્રંથોમાં શૃંગાર રસનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય રીતે થયું છે. નાયક-નાયિકાના પ્રકારો, વિભાવ, અનુભવ તેમજ વ્યભિચારી ભાવોની વિશદતાથી ચર્ચા કરી અંતે રસાભાસનું પણ એમાં વિવેચન છે. પરંતુ તેમાંય સદા એકરસ રહેવાવાળી પ્રીતિને જ ઉત્તમરતિ કહી છે. ભાસ, ભવભૂતિ તેમજ કાલિદાસ જેવાના શૃંગાર નિરૂપણમાં સૌંદર્યના કાવ્યશાસ્ત્રની પરિપાટીને અનુસરી નાયક-નાયિકાના સૌંદર્યના વર્ણનો, પ્રકૃતિના સૌંદર્યના વર્ણનો, વ્યભિચારીભાવ અને અનુભવોનું સુક્ષ્મ આલેખન થયું છે. એ સાચું, પરંતુ તેમા તેમણે પોતાની મૌલિક પ્રતિભાનું દર્શન કરાવી સ્ત્રી-પુરૂષના પ્રણય સંબંધો વિશે વિશિષ્ટ અભિગમ વ્યક્ત કર્યો છે. જે 'ભારતીયતા'ની મુદ્રાને ધારણ કરે છે. વિરહ, તપ, કષ્ટ દ્વારા પરિશોધન પામી સીતા-રામનો દામ્પત્યપ્રેમ આત્માનું અદ્રૈત સાધી, ધર્મ, અનુકૂળ બની સમાજ અને રાષ્ટ્રને માટે કલ્યાણકાર બન્યો હતો. તેમ ભાસની વાસવદતા, ભવભૂતિની સીતા અને કાલિદાસની પાર્વતી, શકુંતલા કે અન્ય નાયક-નાયિકાઓનો પ્રણય વિરહાગ્નિમાં બાહ્ય-સૌંદર્ય કે યુવાવસ્થા પર આધારિત કામનું પરિશોધન કરી, ધર્મને અનુકૂળ આત્માના ઐક્યને સાધી સમાજ માટે કલ્યાણકારી બને છે. જીવન-વસંતના રોમેન્ટિક પ્રણયનું નિરૂપણ જગતના સાહિત્યનો પ્રિય વિષય છે. આ રોમેન્ટિક પ્રણયનું નિરૂપણ કવિઓએ પૂરા કૌશલ્યથી કર્યું છે. પરંતુ ભારતીય સાહિત્યની પરંપરા દર્શાવે છે કે આ રોમેન્ટિક પ્રણયની તાવણી વિરહાગ્નિથી થતા ઉદાત પ્રણયની ભાવના પ્રગટે છે અને તેથી એ સુંદર અને યુવાન શરીરોનું મિલન જે પૂર્ણ વસંતની પશ્ચાદભૂમિકામાં થયું હતું. તે હવે જીવનની કઠોર ભૂમિકામાં ધર્મને અનુકૂળ બે આત્માના ઐક્યરૂપે સધાય છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ આ પ્રેમને બંધનવિહીન અને તોફાની પ્રેમના કરતા વિશેષ મહાન અને અદ્ભૂત ગણે છે.^{૧૦} વ્યવહારમાં તેમજ સાહિત્યમાં સમાજ કે ધર્મના નીતિનિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતા પ્રણયસંબંધો જોવા મળે છે. એ હકીકતનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ કહી શકાય કે વ્યક્તિ

અને સમાજના હિત માટે ઈતિહાસમાં લગ્નની કોઈપણ પ્રકારની પ્રથા સ્વીકારાયેલ જ છે, અને એક પતિ-પત્નીત્વની પ્રથા ઉત્તમ મનાઈ છે.

કોઈપણ પ્રકારના પ્રણયાનુભવમાં મળતો આનંદ જ આ ક્ષણભંગુર જીવનમાં અનેક સ્ખલનો સાથે જીવતા મનુષ્ય માટે મોટું આનંદસક બળ છે. કવિ-હૃદય તેની અભિવ્યક્તિ અનાદિકાળથી કરતું આવ્યું છે; ને ભાવક પણ જીવનની સઘળી, કટુતા, કરૂપતાને વીસરી જઈ તેના રાસસ્વાદમાં મગ્ન થાય છે. પ્રણયાનુભૂતિમાં મળતાં આનંદને પામવા માટે ગમે તેવા કષ્ટ, તપ, તેમજ વિરહનાં દુઃખોને સહન કરી દુર્લભ વિધનોને પાર કરી મનુષ્ય આત્મસમર્પણની કક્ષા સુધી પહોંચે છે. વિરહ જ પ્રણયની ગાઢ અનુભૂતિ કરાવે છે. વિરહભાવે વ્યક્ત કરતા કાવ્યોનો ઉત્કટ ભાવોદ્દેક મિલનના ઉલ્લાસ કરતાં વધારે હૃદયને વલોવી નાખે તેવો હોય છે.

આમ, પ્રેમ એટલે કોઈનામાં દિલચસ્પી હોવી. પ્રેમ એટલે એક વ્યક્તિનો બીજી વ્યક્તિ માટેનો ત્યાગ ! આ ત્યાગમાં વ્યક્તિ પોતાના સર્વસ્વને ય હોડમાં મૂકી દે છે. સાચો પ્રેમ સમર્પણ છે. નર્યા કામથી પ્રેરેલો પ્રેમ એ પ્રેમ નથી. એ તો માણસની પ્રાણીસહજ વૃત્તિ જ છે. જે ક્ષણભંગુર છે. પ્રેમ તો છે એક આત્માની બીજા આત્માને પામવાની ઝંખના, પ્રેમ માત્ર દેહ સૌન્દર્યને નહીં આત્મસૌન્દર્યને પણ જૂઓ ! ખરેખર તો પેલા બાહ્ય દેહ સૌન્દર્ય સંબંધી આકર્ષણો પહેલાં ઓગળી જાયને પછી પમાય આત્મસૌન્દર્ય જેમાં નર્યા ત્યાગ હોવાથી, બે આત્માનું એકત્વ હોવાથી એ આદર્શ સ્થિતિ છે. પ્રેમની આ સ્થિતિ અલૌકિક દિવ્ય ગણાય. જેમાં લૌકિક એષણાઓ ઓગળી ગઈ હોય. પ્રેમનો પવિત્ર પાવક પેલી દુન્યવી એષણાઓને ગાળી નાખે, બાળી નાંખે ને પછી બે આત્મા એક થાય. એકબીજા માટે સર્વસ્વ હારી જાય. એકબીજા માટે ઝૂરે, જિંદગી પર્યન્ત ઝૂરે, બંને મળે તો જીવન વળી નવા રંગેરૂપે રસાઈ જાય. એ પ્રેમનો જાદુ છે. પ્રેમજીવનનો એક રંગ છે. પણ એ

આગળ વધીને જીવનરૂપ બની જાય, અણુમાં વસતો આ પ્રેમ જાણે વિરાટને ય આંબી લે. આ પ્રણયનું તત્ત્વ મર્યાદિત શક્તિ મર્યાદિત શક્યતામાં રહેતું નથી. જેટલી જીવનની અવસ્થાઓ એટલું પ્રેમનું વૈવિધ્ય. જેટલી જીવનની શક્યતા એટલી પ્રેમની શક્યતાઓ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રેમની દસ અવસ્થાઓ ગણાવી છે.^{૧૮} તેમ છતાં જીવનમાં પ્રણયનું સ્વરૂપ કે એની અવસ્થા સ્થિતિ અનેક હોઈ શકે એ સમજાય એવું છે.

પ્રેમ કરવો, પ્રેમ પામવો એ જીવનનો ને એટલે જ એ માણસનો સ્વભાવ છે. પ્રેમ વિનાનું જીવન નિરર્થક શુષ્ક હોય. (To meet to know to love and to part is the sad tale of every human heart) નિષ્ફળ પ્રેમની ઉદાસી માણસને વધુ ભગ્ન કરી છે, એ ખરું. પણ એણે જે પ્રેમનાં સંવેદનને હૃદયપૂર્વક અનુભવ્યું હોય એની તોલે બીજા અનુભવ આવતો નથી. (It is better to loved and lost than never to be loved) કવિ કલાપીએ કહ્યું છે.

"હર્ષ શું હોત જિંદગીમાં ને હર્ષ શું હોત મૃત્યુમાં
પ્રેમના રંગથી જોના રંગાયું વિહોત આ !"

આમ પ્રેમ માણસ માટે બંધનરૂપ નથી. એ એક "મુક્તિ પદારથ" બને છે. માણસ એના સહારે જીવનને પામે છે. જીવનમાં પ્રેમની હૂંફે, અને એની પ્રેરણાથી એ ઘણાં કાર્યો પણ કરી શકે છે

બે વ્યક્તિનો ઓછોવતો સહવાસ દૈહિક અને માનસિક સ્થિતિ, એમની વચ્ચેનું સામ્ય અને એકબીજામાં તેમને દેખાયેલી વિશેષ ગુણવત્તા એમને એકબીજાનાં ચાહક-પ્રેમી બનાવી મૂકે છે, સંસ્કૃતમાં પ્રીતિના ઉદભવથી માંડીને મૃત્યુ સુધીની દસ અવસ્થાઓ ગણાવેલી છે અને આ અવસ્થાઓ કોઈપણ સાહિત્યમાં વિષય બની છે. પ્રેમ એ સહજસ્ફરણ છે. આત્માની ઝંખનાનું પ્રગટીકરણ પ્રેમ વડે (સિદ્ધ) થાય છે. જેમ કાવ્ય કવિના આત્મા સાથે તેમ પ્રણય પણ આત્મા સાથે સંકળાયેલો છે. એટલે

કાવ્યના સ્વાભાવિક ઉદ્ગારો સાથે આત્માનો પેલો સાહજિક પ્રેમ અંશ હોવાનો જ. બીજા વિષયો કરતાં પ્રેમનો વિષય વધુ સાહજિક છે. પ્રણય એ માણસના - હૈયામાં ઉદ્ભવે છે. એટલે એ સહજ રીતે જ આત્મસાત્ હોય. પ્રેમ એ માનવીના હૃદયનો સનાતન ભાવ છે. ને સનાતન જીવન મૂલ્ય છે આ ભાવ અને મૂલ્ય ઉભય રીતે તેનું પ્રણયનું વિશેષ મૂલ્ય છે. યુગોથી પ્રણય વિષયક કવિતાઓ રચાતી આવી છે. આમ પ્રેમ જીવન જેટલો પ્રાચીન, જીવન જેટલો વ્યાપક અને જીવન જેટલો વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. પ્રેમ અને જીવનનો સંબંધ નાભિનાભ સંબંધ છે. એમ પ્રેમ શાશ્વત સનાતન ભાવ છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ. ગુ.વિદ્યાપીઠ. આવૃત્તિ-૫, પૃ.૫૫૭
૨. Encylopaedia of Religion and Ethics : Vol. 8 p.151.

Love as a complex psychics experience may be classed as a "sentiment" or "passion the term" passion" being here understood not as an explosive emotional outburst, but as a deep and stead fast euthusiasm.
૩. ઋગ્વેદ : ૧૦ : ૧૦
૪. Treatment of Love in Sanskrit Literature (1929) S. K. De P.1
૫. "વાલ્મીકિ રામાયણ", કિષ્ટકિંધા કાંડ : સર્ગ : ૧ અનુક્રમે શ્લોક ૬૮, ૬૯, ૭૧.
૬. The ability to love : Allan Fromme p.73

"This is exactly why sex is necessary for the deepest expression of love. The effection we feel in a relationship in strangest when we act it out, when we use our body. This use of body by a man and women for the purpose of seeking and expressing satisfaction in each other is what we mean by sex."
૭. "કામાયની" શ્રી પ્રસાદજી : શ્રદ્ધાસર્ગ.
૮. "કામસુત્ર મૂળ લે. વાત્સ્યાયન અનુ. વસિષ્ઠ શાસ્ત્રી. પૃ.૯
૯. ભારતીય સૌન્દર્યશાસ્ત્ર. લક્ષ્મીનાથ બદ્રીનાથ શાસ્ત્રી. પૃ.૩૪
૧૦. The ability to love : Allan Fromme. P.19.
૧૧. ભારતીય દર્શન. પં. બળદેવ ઉપાધ્યાય. પૃ.૪૧૫-૧૬.
૧૨. નારદ ભકિતસુત્ર : ૪૬, ૪૭ અને ૫૦

૧૩. The psychology of sex : P.94, Oswald Schwarz Love is the very opposite of anguish to be in love means to be unchored in the safest anchorage that is, in complete union with another human being.
૧૪. The psychology of sex : Oswald schwal, P.100
૧૫. નાટ્યશાસ્ત્ર "ભરતમુનિ, અધ્યાય-૬
૧૬. "ભારતીય સૌન્દર્યશાસ્ત્ર", આ.૧, લક્ષ્મીનાથ બદ્રીનાથ શાસ્ત્રી, પૃ.૭૬-૭૭.
૧૭. "પ્રાચીન સાહિત્ય". રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. અનુ. મહાદેવભાઈ દેસાઈ. પૃ.૭૬-૭૭.
૧૮. નાટક લક્ષણરત્નકોષ - સાગરનંદી આવૃત્તિ-પ્રથમ, વિ.સંવત-૨૦૨૮, પૃ.૨૨૪ થી ૪૪.

લોકનારીનું રૂપવર્ણન :

પ્રણયનો અર્થ પ્રેમ, પણ અહીં જે 'પ્રેમ' નામના વિષય ભાવ કે નિરૂપણની ઈત્યાદિ - તપાસવાનો તારવવાનો ઉપક્રમ છે. એ માનુષી પ્રેમ એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનાં પછી તે દામ્પત્ય સ્વરૂપ હોય કે અન્ય સ્વરૂપે - પ્રણયની વાત અભિપ્રેત છે. આમ માનવિય સંબંધમાં પ્રેમ એટલે કોઈનાં પ્રત્યે અનુરાગ હોવો, આકર્ષણ હોવું કે થવું. કોઈના ગુણ લક્ષણો કે સ્વભાવ પ્રત્યે આકર્ષાવું કોઈને કોઈકનું કંઈક ગમવું ! પસંદ કરવું કે થવું અને આમ સ્ત્રીને પુરુષ પ્રત્યે અને પુરુષને સ્ત્રી તરફનો આવેશ, આવેગ, આકર્ષણ. માનસશાસ્ત્રીય અને આધ્યાત્મિક અર્થમાં કહીએ તો આ આવેગ કે Passion, લાગણી, પ્રેમભાવ - દેહકેન્દ્રીકામભાવ એ માત્ર પ્રજોત્પતિ નિમિત્તનું સાધન નથી, પરંતું તેના લીધે જ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સંવાદિતતા સાંધી આદિકાળથી આજ સુધી ટકી રહી છે. આ એ જ તત્ત્વ છે જે સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને સૃષ્ટિ સર્જનથી માંડી આજ સુધી બાંધી રાખતું આવ્યું છે. સ્ત્રીને પુરુષ તરફનું આકર્ષણ અને પુરુષને સ્ત્રી પ્રત્યેનું આકર્ષણ આ એક સનાતન સ્થાયી ભાવ છે અને આ ભાવ તે જ પ્રેમ - સામાજિક વ્યવસ્થા ખાતર તેને જુદા-જુદા રૂપ આપ્યા છે. આ આવેગને ઉદ્ભવના માટે ઉદીપન રૂપે સૌન્દર્યતત્ત્વ રહેલ છે, દૈહિક લાલિત્ય કે સૌન્દર્ય - રૂપ. આમ દૈહિક સૌન્દર્ય એ પ્રેમ - પ્રણય ઉદ્ભવના માટે ઉદીપનરૂપે આવતો ભાવ છે. (સૌન્દર્ય એટલે આંખ, કાન, મનને ગમે તે, આ દૈહિક સૌન્દર્ય - રૂપ, આકર્ષણ પ્રણય - ઉદ્ભવનને નિમિત્ત બને છે અને એક બીજા પ્રત્યે આકર્ષણનું કારણ બને છે. આવું રસાળ દૈહિક સૌન્દર્ય - રૂપ, લોકસાહિત્યમાં લોકકવિએ ખૂબજ શૈલીમાં અને જાજી શબ્દજંજાળ વગર ખૂબ જ ઓછા અર્થઅલંકાર અને રૂપકો વાપર્યા વગર આકર્ષક અને લોકબોલનાં શબ્દોમાં વર્ણવ્યું છે.

લાઘવ એ લોકગીતોનો પ્રાણ છે અને તેથી નારીદેહના વિસ્તૃત રૂપવર્ણનો લોકગીતો - લોકસાહિત્યમાં ભાગ્યેજ મળી આવે. પરંતું રૂપવર્ણનની જે આછી પાતળી રેખાઓ લોકસાહિત્યમાં, લોકગીતોમાં નજરે પડે છે તે બહુ આકર્ષક અને ધ્યાનપાત્ર બને છે. સંક્ષેપમાં એક બે લીટીમાં રૂપવર્ણન રજૂ કરી દેવાની કળા લોકસાહિત્યમાં - લોકગીતોને સહજ સિદ્ધ થયેલી જણાય છે.

લોકસાહિત્યમાં - લોકગીતોમાં આવતા નારીસૌંદર્યના સંક્ષિપ્ત વર્ણન એવાં તો નમણાં હોય છે કે ઘણી વાર તે આપણને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દે છે. એમાંય લોકગીતો એ નારીસમાજનું વહાલું ઘન છે. એનું ગોપન અને સંવર્ધન નારીને હાથે જ મોટે ભાગે થતું આવ્યું છે. એટલે એમાં નારી સૌંદર્યની છટાદાર રેખાઓ ઠેરઠેર વેરાયેલી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

લોકનારીના નમણાં દેહનું સૌંદર્ય તેના ગ્રામ્ય છતાં મોહક અલંકારોથી વધુ ચિત્તાકર્ષક બનેલું છે. પણ લાઘવની કળાને વરેલા લોકકવિ બાહ્ય અલંકારોની વિગતોમાં ઉતરવા કવિચિત જ રોકાય છે.

નારી સૌંદર્યનું વર્ણન કરતા શરૂઆત માથાના કેશથી કરી ક્રમે ક્રમે નીચે આવતાં પગની પાનીએ રૂપવર્ણન સમાપ્ત કરવાની રૂઢિ છે તે રૂઢિ લોકકવિએ જ કદાજ પાડી હશે.

"તારા માથાનો અંબોડો રે, જાણે તેજી ઘોડો રે"

"તારા આખ્યોનો ઉલાળો રે, જાણે દરિયાનો હિલોળો રે"

"તારા નાકડિયાની દાંડી રે, જાણે દીવડીયે સગ માંડી રે"

"તારા વાંસાનો વળાકો રે, જાણ સરપનો સળાકો રે"

"તારા હાથની હથેળી રે, જાણે બાવનપરની થાળી રે"

"તારા હાથની આંગળીઓ રે, જાણે ચોળા મગની ફળીઓ રે"

"તારા પેટડીઆનો ફાંદો રે, જાણે ઉગ્યો પૂનમનો ચાંદો રે"

લોકનારીના માથાનો અંબોડો તે જાણે હણહણાટ કરતા તેજી ઘોડા જેવો છે. એની આંખમાં ઉઠતા હિલોળા દરિયાના તરંગો જેવા છે. સાગરના તરંગોની પેઠે ભલભલાને ચડાવવા તથા પાડવાનું સામર્થ્ય જાણે એ હિલોળામાં સૂચિત થાય છે. એના નાકની દાંડી દીવેલના કોડીયામાં બળતા દીપકની રાગ જેવી છે. લોકકવિ અલંકાર ઓછા વાપરે છે પણ જ્યારે વાપરે છે, ત્યારે તે અનુકરણમુક્ત હોય છે. નાયિકાના વાસાના વળાંકને સર્પના સળાકની હુબહુ ઉપમાં આપેલી છે. હાથની સ્વચ્છ સ્ફટિકશી વિશાળ હથેળીને જાણે બાવનપરની થાળી હોય એમ લાગે છે. એની લાંબી સુરેખ આંગળીઓ જાણે ચોળા મગની શીંગોના જેવી જણાય છે. અને એના ઉદરનો ફાંદો એ જાણે પૂનમનાં ચંદ્ર જેવો જણાય છે.

આમ કેશથી માંડીને ઉપર સુધીનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું. એમાં પેટ, ઉર તથા કટીનાં વર્ણની બીજી રેખાઓ વીણીને ઉમેરીએ.

"બળે બીજાના ઉર, હાલેને વળી હલબલે,
છાતી ચાકમચૂર, હોય કોટાળી કુંવરની."

"પાતળ-પેટાં, ચીપરંગા, પશવને પારે,
રાવળ, રેખાળાં માનવી, ઉતર્યા કિયે આરે ?"

બીજાના હલબલ થતાં ઉર (સ્તનો) તો નકામા જ ગણવા, સ્તન-છાતી જોવી હોય તો યૌવનથી ચાકમચૂર સ્તનવાળી કુંવરીની જુઓ. કુંવરને શોધવા અને તેનું રૂપ વર્ણવતા તેના વિજોગી પ્રેમિકની આ ઉક્તિઓ છે. તે પ્રેમિક

ગીરની રાવળ નામની નદીને કાંઠે આવી નદીને પૂછે છે. "હે રાવળ ! પાતળા પેટવાળી પીળા વર્ણવાળી સુંવાળા પશવ નામના પ્રાણી જેવી કોમળ અને જેના ગળામાં તેમજ પેટ ઉપર રેખાઓ પડેલી છે, તેવી સુંદરી તારે કયે કિનારે ઉતરી ?"

સ્વ. મેઘાણી કહે છે તેમ ઉરને કનક-કલશની ઉપમાં આપનાર કવિ શામળથી ઉરને (સ્તન ભાગને) 'છાતી ચાકમચૂર' કહેનારને લોકકવિ ઘણો વેગલો છે. અને અણબોટયું, અનુકરણયુક્ત સાહિત્ય ખેડનાર છે. "છાતી ચાકમચૂર" એ લોકવાણીનો શબ્દપ્રયોગ એટલો સમૃદ્ધ છે કે બીજી ઉપમાઓ તેની આગળ ફીકી પડી જાય.^૧

પાતળા-પેટવાળી જેના ગળામાં કપોતના જેવી રેખાઓ છે. અને પેટ ઉપર રમ્ય ત્રિવલી (ત્રણ રેખાઓ)ની શોભા છે. તેવી પશવ જેવી સુંવાળી લોકનારીનું ચિત્ર ઘણું મોહક છે !

આમ, યૌવનમસ્ત સ્ત્રીનાં વિવિધ કામોત્તેજક અંગોનું નિરૂપણ લોકગીતોની એક ખાસ લાક્ષણિકતા છે. તેમાં ઉપર મુજબ સ્ત્રી-સ્તનનું નિરૂપણ મુખ્ય રહ્યું છે. લોકગીતો અને દુહા - સોરઠામાં તેનું આલેખન વારંવાર થયું છે. કવચિત તે સ્થૂળ અને સ્ફૂટ રૂપમાં થયું છે; પરંતું ઘણું ખરું તો લજ્જા ક્ષોભમુક્ત આલંકારિક યા પ્રતીકાત્મક રીતિમાં થયું છે. ગાનાર અને સાંભળનાર ઉભય માણી શકે તેવું તે સુંદર છે. અનેક દુહા-સોરઠામાં 'ઉર ઊઠતી નાર'નું આકર્ષણ રાગપૂર્વક વર્ણવાયું છે. દા.ત.

"મોસર ફૂંટો માઢૂડો, ઉર ઊઠતી નાર,
ગાભે પેટે બાજરો, કણસ નીંઘલતી જાર."

એક છકડિયા દુહામાં કહેવાયું છે. 'સાજણ એવાં કીજિયે, જેનાં હોય અણિયાળાં ઉર', લોકગીતોમાં સ્ત્રીનાં 'ઉર' ઘણે ભાગે 'શાખ' (પાકવા માંડેલી કેરી), 'દાડમ', 'ઉમર' (ઉપરડાં), 'નારિયેળ', 'ટોડા-ટોડલાં', 'તંબું', 'સોના વાટકડી', 'વાટકા', 'લાડવા', 'ગાગરડી', 'માણેક' વગેરે જેવાં પ્રતીકો - રૂપકો દ્વારા જ આલેખાયાં છે. કવિયિત્ તેને માટે 'બરછી'નું રૂપક પણ યોજાયું છે ! એક છકડિયાં દુહામાં તે જોવા મળે છે.

"સાજણાં ઊભા સામા, બબ્બે બરછી તોળી;
નાખીને નમેરાં થિયા, લઈ છાતીમાં ચોડી."

ઝંદા-ઝૂલણના ભવાઈવેશમાં ગવાતા એક દૂહામાં 'ઉર'ને ગુલાબની કળીઓનું રૂપક અપાયું છે.

"મોતનવાડી પ્રેમની ફળ ને ફૂલ અપાર;
નૈનકમળ હલચલ ઘણી, કચ દો કળી ગુલાબ."

આવા કૌશલયુક્ત નિરૂપણને લઈ, સ્ત્રી-સ્તનનું આલંકારિક આલેખન કરતા આ લોકગીતો સંકોચ-ક્ષોભ-લજ્જાપ્રદતાના ભાવથી મુક્ત રહી શક્યાં છે અને ભાવક સ્ત્રી-પુરૂષ માટે ઢચિકર તેમજ આસ્વાદ્ય બન્યાં છે. આવા થોડાં વધુ ઉદાહરણ

મારે ટોડલે બેઠો રે મોર કાં બોલે ?

મારું હૈયું લે'રા લે'ર જનાવર જીવતું ઝાલ્યું રે;

× × × × ×

લાડા તમારો હાથ પડેલો લેજો રે !

મારું માણેક મેલું થાય, મારું શિયળિયું અભડાય;

લાડા તમારો હાથ, પડેલો લેજો રે !

× × × × ×

અંગમાં આંબો મ્હોરિયો, કંચવે લાગી શાખ;
વખત પરમણે વેડજો, રોળી ય કરશો રાખ,
રોળી ય કરશો રાખ, તે અજબ કેરી,
ઘણમૂલાં સાજણ ન થઈએ નમેરી,
સાંભળ મારા સાંજણ, જોબન જાળવી રાખ.
અંગમા આંબો મ્હોરિયો, કંચવે લાગી શાખ.

નારીનાં અન્ય મોહક અને કામોત્તેજક અંગો અને લક્ષણો છે - તેની અણિયાળી આંબો, પાતળી કમર, કંચનવરણી કાયાં, લાંબા વાળ અને મલપતી ચાલ, તરવરિયા તરુણોને તે ઉત્તેજિત કરી દે, તેમનાં મોહ અને કામ જગાવે, તેનું આલેખન પણ અનેક દુહા-સોરઠા અને લોકગીતોમાં થયું છે. એક છકડિયા દુહામાં 'ગોરીના નેણ તો કટારીની ઘાર' કહેવાયાં છે ! એક અન્ય દુહામાં ગોરીનાં નેણને 'અરજણ બાણ'ની ઉપમા અપાઈ છે ! એ બાણ જે દિશામાં જાય ત્યાં ભંગાણ પડે.

"ગોરી તારાં નેણ બે જેવાં અરજણ-બાણ;
જે દિસ જાવે વાંકણાં, તે દિસ પડે ભંગાણ."

ઋતુમતી સ્ત્રીનાં, સ્નાન કર્યા પછી સૂરજ તડકે મુકાતા કેશ પણ ભારે ઉત્તેજક ! એક દુહામાં તેનું આવું ચિત્રણ થયું છે.

'મારું ચાલી મ્હોલ પર, છુટા મેલ્યાં કેશ,
જાણે નરપતિ ચાલિયો, કોક નમાવા દેશ.'

આવું જ એક રૂપવર્ણન રાણીદેવીનું જોઈએ.

"વાયા વાયા રે કાંઈ ઓતર દખણા વાય રે.'

ચૂંદડીના છેડા ફરુકીયા,

દીઠો દોઠો રે એની કેડય કેશ લાંક રે,

દીઠો સવા ગજ ચોટલો.'

રા'ખેંગાર રાણકદેવીનું જે સૌંદર્ય નિહાળી મોહ પામે છે. તેનું આછું વર્ણન ઉપરની પંકિતઓમાં કરેલું છે. પવનથી રાણકની ચૂંદડીના છેડા ફરકી ઉઠ્યાં, એની કેડયનો સિંહણ જેવો લાંક અને સવાગજ લાંબો ચોટલો રા'ખેંગારની નજરે પડ્યો. બસ આટલા આછા વર્ણનથી લોકગીતનો કવિ રૂપવતી રાણકનું રૂપ આપણી આંખ આગળ ખડું કરી દે છે. તો ઉપરમાં બીજા દુહામાં લોકકવિ લોકનારીનાં રૂપ-સૌંદર્યનું ઉપમા નરપતિ સાથે સરખાવી તેના દેહ-લાલિત્યની રૂઆબદાર અદાનું ચિત્રણ કરી આપે છે. તેવી જ રીતે પાતળી કેડયવાળી ગોરી પણ કમનીય લાગે છે. અનેક દુહામાં સ્ત્રીની પાતળી કેડની પ્રશંસા થઈ છે.

'સોપારી વખાણું સોરઠી, જેના લીલા પીળા રંગ;

ત્રિયા વખાણું કેડ-પાતળી, જેનાં વાળ્યા વળે અંગે.'

× × × × ×

ગોરી મોરી ! આછાં સાળું પે'રો જો;

પરબતડી ભીંડો તો દીસો પાતળાં રે લોલ.

× × ×

પાનસરીખી ઢોલા પાતળી રે; ઢોલાજી, બીંઝણો લ્યો !
કે તારે મુખડે રમતી આવું, રાજ; ઢોલાજી વીંઝણો લ્યો !

× × ×

'કાઠીઆણી કેડય પાતળી, હલકતી માથે હેલ્ય,
બરડા કેરી બજારમાં, ઢળકતી આવે ઢેલ્ય.'

પાતળા કેડયવાળી સોટા જેવી સુરેખ પાન સરીખી, સુરેખ કાઠિયાણી માથે છલકાતી હેલ્ય લઈને બરડાની ભરી બજારમાં ચાલી આવે છે. જાણે ઢળકતી ઢેલ ન હોય ! એની ચાલની છટા, કટીનો લાંક, છલકાતું બેડલું, ને એ બધા દ્વારા સૂચિત થતું ગોરું આકર્ષક વદ-મુખ ને જોઈને બરડાની આખી બજાર સ્થંભિત થઈ જતી હોય એવું આપણને લાગે છે. સવાગજ લાંબા ચોટલાનું રૂપવર્ણન બીજે સ્થળે વળી આ રીતે થયું છે.

"મારૂં નાઈ ગંગાજળ, ઊભી વેણ સુકાઈ,
ચંદન કેરે રૂખડે, (જેમ) નાગ ઝપાટા ખાય."

તો, વળી લોકગીતોમાં લોકનારીનાં મુખનાં સૌંદર્યનું વર્ણન પણ જોવા મળે છે.

"પ્યારી પોઢી પલંગ પર, મુખ પર ચીર લગાય.
જેણક ઝીલી બાદલી, ચાંદલો લીયો છિપાય."

પ્રિયતમાં પલંગ પર પોઢી ગઈ છે. તેણે પોતાના મુખ પર ચીર સાડીનો પાલવ ઢાંકી દીધો છે. પણ મો પરનું ચીર બહું બારીક છે. એટલે જાણે કે આછી વાદળીએ ચંદ્રને છુપાવી દીધો હોય એમ લાગે છે. મુખ પરના વસ્ત્રને આછી વાદળી અને મુખને માટે ચંદ્રની ઉપમા તો બહુ જૂની છે. પણ તેની

સાથે ચીરને ઝીલી બાદલીની ઉપમા આપીને લોકકવિએ કથનકલામાં નાવીન્ય લાવી દીધું છે.

યુવતીની ઠમકતી, મલપતી, મચકતી ચાલ અને તેનાં ઉત્તેજક વસ્ત્રાભૂષણ પણ જૂવાનોને આકર્ષે છે. તે જોઈ જુવાન દિલના ઘબકારા વધી જાય; તેમના હૃદયમાં તેને માટેની ચાહત જાગી ઉઠે. દુહાઓમાં અને લોકગીતોમાં તેનું પણ પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે. દા.ત.

"સોના સરખા રંગની હાલે મોટા મોર;
પાયે કાંબી ઠમકતી, બોલ્યે ઝાઝું જોર."

× × × × ×

"મચકે પગલા માંડતી, લચકે પીઠનો લાંક;
સલજ હસતી સુંદરી, દામડકળી દમંક."

× × ×

"હાથે ચૂડલી હેમની, કાંબી કડલાં જોડ;
ઠેસે ઠણકારો કરે, મલપતી ચાલે મરોડ."

× × ×

ફૂલ ફગરતો ઘાઘરો, ઓઢણો કસબી કોર;
ઝાંઝરિયે દીવા બળે, હૈડે નાયે મોર.

આમ, આવી યુવાન નટખટ નારી અને એનાં યૌવનનો તરવરાટ, કમનીયકાયા, માદક અંગ-ઉપાંગ, લટકણી ચાલ, ઉત્તેજક શણગાર અને એમાંથી ફોરંતો મનમોહક કામભાવ યુવાન મર્દના હૈયામાં પણ એવો જ ઉત્કટ કામભાવ પ્રગટાવે તેવા રૂપવર્ણનો લોકસાહિત્યમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે.

નારીરૂપના વર્ણનમાં પ્રથમ દ્રષ્ટિએ વર્ણવવા જેવા તેના દેહ અને અંગોપાંગના વર્ણનને સ્પર્શ પણ કર્યા વગર કોઈ જુદી જ રીતે તેના રૂપની વ્યંજના કરવાની લોકનીતીની લઢણનું વળી એક ઉદાહરણ જોઈએ.

"કુંવર કાળી નાગણી, સકેલી નખમાં સમાય,
એનું કરડયું ડગનો માતરે, કુંવર આભડય કે'વાય."

કુંવર કાળી નાગણી છે. અને નખમાં પણ સંકેલી શકાય તેવી છે. એ જેને ડસે તે પુરૂષ ડગ પણ ચાતરી શકે નહીં. જ્યાંનો ત્યાં જ મરી જાય એવું એ નાગણનું જલદ ઝેર છે.

ભલા લોકકવિ તું આ રૂપ જોબનથી ફાટફાટ થાતી કુંવરને નાગણી કહીને તેનું જે વર્ણન કરે છે. તેથી અમારો ઉરનો રસમદારી બેઠો થઈ જાય છે. જેને એ ડસે - જેના ઉપર એની નજર પડે એ પુરૂષ તુરત જ ફાટી પડે, ડગ પણ ના ચાતરે એ તે કેવું કાતીલ વિષ ? નાગણ સમી જલદ પ્રેમમુર્છા પમાડનારી એ કુંવરનું રૂપ અને ઠસો કેવા હશે ? એના નેણમાં કેવી વીજળીઓ રમતી હશે ! એના લાલગુલાબી હોઠમાંથી કેવું અમૃત ઝરતું હશે ? અને ગોરાગોરા પુષ્ટ અંગોપાંગમાંથી કેવું જોબન નીતરતું હશે એની કલ્પના ભાવક કરવા લાગી જાય છે. રૂપનો સશબ્દ ઈશારો કર્યા વગર પણ અપ્રતિમ સૌંદર્યમૂર્તિ લોકનારી આપણી કલ્પનામાં ખડી કરી દેનાર લોકકવિ ખરેખર ઘન્યવાદને પાત્ર છે.

લોકગીત-લોકસાહિત્યમાં નારીદેહના વર્ણનમાં કટિથી નિમ્ન ભાગનું વર્ણન ભાગ્યે જ આવે છે. કારણ કે લોકગીતો નારીરૂપના વર્ણનમાં કે શૂંગાર વર્ણનમાં મર્યાદાહીન વર્ણનો નથી આવતા. લોકગીતો એ લોકસમૂહના એકત્ર ઉપભોગનું સાધન હોય તેમાં જંઘાદિના બેમર્યાદ વર્ણનો સુરુચિનો ભંગ કરે એ દેખીતું છે.

લોકસાહિત્ય અંતર્ગત લોકગીતોમાં લોકનારીનાં કેવળ દેહ, સૌંદર્યનું જ વર્ણન નથી જોવા મળતું, પરંતુ સાથે લોકનારીનાં શણગારનું વર્ણન પણ જોવા મળે છે.

'ગુર્જરી' ના ગરબામાં બાદશાહની છાવણી જોવા જતી ગુજરીના નારીરૂપની નીચેની છબી જોવા મળે છે.

"કે ફૂલ ફાગરનો ઘાલ્લરો, સાળુકે કોર રે,
કે કડલા કાંબી અણઘડ, વીછુંઆ ઝાંઝરનો ઘમકાર રે."

મધ્યકાલિન ગુર્જર નારીના પોશાકનું આ ચિત્ર ફૂલફગરની ભાતના ચણિયા તથા કસબી કોરવાળા સાળુનો ઉલ્લેખ છે. એના પગમાં કડલા તથા કાંબીઓ અને આંગળીએ અણછટ તથા વીછુંઆ પહેરેલા છે. અને તે ચાલે છે ત્યારે પગના ઝાંઝરનો ઝમકાર થઈ રહે. આ શણગાર પહેરનારી તંદુરસ્ત, તસતસતા યૌવન થનગનાટવાળી, સશક્ત ગુર્જરનારી આપણી કલ્પનામાં આવી જાય છે, એવી જ રીતે

મારા તે ઘરને સામસામી હવેલી, કયા ભાઈ,
ઝવેરી તે અમ્મર મૂલવે ?
અમ્મર પહેરી જમ્મર જમ્મર ચાલુ, વાંક વિના
લજવાઉ રે મોટાની કુંવર."

"મારા તે ઘરને સામસામી જાળી, સવા બે લાખની
વાળી કયાં બેનના નાકમાં ?
તાળીએ વાળીએ ત્રણસે મોતી, આરસી
લઈને જોતી ચાંદની ચોકમાં"

આ "ખાંચણાં"માં અમ્મર (અંબર) વાંક તથા મોતીની વાળીઓના શણગારનો ઉલ્લેખ આવે છે, અને તે લોકનારીની શણગાર પ્રિયતાનું સુચન કરે છે. આ "ખાચણા" સુરત જિલ્લામાં વધુ પ્રચલિત છે. એટલે સુરત પ્રદેશની રસિક લોકનારીના આધુનિકતા તરફ ઢળતાં અંબર અને વાંક જેવા અલંકારો તેમાં દાખલ થયેલા છે. તો વળી 'અસોરણ ભરવાડી' ના લોકગીતમાં.

"કાળી અતલસનું કાપડું રે, એના કામ ઝબકતા જાય.

અસોરણ ભરવાડી રે, રંગમા રેલાતી જાય."

લોકગીતનાં મહેરામણમાં નારી સૌંદર્યને લગતા એક એકથી ચઢિયાતા અનેક મુક્તકો મળી આવે તેમ છે. અહિં તે બધા ન લઈ શકાય.

આપણે જોયેલી ઉપરોક્ત છુટી છુટી રેખાઓમાંથી લોકસુંદરીનું આખું ચિત્ર ગોઠવી બતાવવું હોય તો તે નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય.

લોકસુંદરીનાં માથાનો અંબોડો હણહણાંટ કરતાં તેજીલા ઘોડા જેવો છે. જ્યારે તે પોતાનો કાળી નાગણ જેવો સવા ગજનો ચોસરિયાળ ચોટલો છુટો મૂકે છે ત્યારે એના ગોરા દેહ ઉપર ઢળકતી એ લાંબી વેણી ચંદનના ઝાડ ઉપર નાગણી ઝપાતા ખાતી હોય તેવી લાગે છે. એની આંખોમાંનું ચાંચલ્ય સાગર મોજની પેઠે હિલોળા લેતું દેખાય છે. એના નાકની દાંડી તે જાણે દીવડીએ રાગ ન માડી હોય ? એના ગોરા સુવાળા વાંસાનો વળાંક તે જાણે સાપનો સળાકો હોય તેવો દેખાય છે. એની છાતી-સ્તન યૌવનથી ચાકમચૂર છે. એના હાથની સુરેખ લાંબી આંગળીઓ ચોળા અને મગની લીલી શીંગો જેવી શોભે છે એના હાથની સ્વચ્છ સ્ફટિકશી હથેલી બાવનપરની થાળી જેવી છે અને એના પેટનો ફાંદો ? જાણે પૂનમનો ચંદ્ર ! એના પાતળા પેટ ઉપર ત્રિવેલીની રેખાઓ પડેલી છે અને એનો આખો દેહ પશવ જાનવર જેવો સુવાળો દેખાય છે. એની કેડયનો લાંક સિંહણના જેવો છે, અને જ્યારે માથે

પાણીની છલકતી હેલ્ય મૂકી પાતળી કેડયને લચકાવતી ભરબજારમાં ચાલે છે ત્યારે એ ઢળકતી ઢેલ્યને લોકો મુઘ્ઘ બની જોઈ જ રહે છે. જ્યારે મો પર મુલાયમ વસ્ત્રનો ઘૂમટો નાખી સુઈ જાય છે. ત્યારે જાણે આછી વાદળીએ ચન્દ્રને છુપાવી ન દીધો હોય તેમ લાગે છે. દૂરથી એનો રૂપાળો દેહ જોઈને ભલભલા દેવતાઓ પણ ડગી જાય તો માનવી બીયારાનું શુ ગજુ ?

એણે ફાટેલી ગોદડી ઓઢી હોય તો પણ તેનું રૂપજોબન બોલી ઉઠે છે. એને જોતા ભલભલી ગોડના માણસો ઊંચાનીચા થઈ જાય છે. એ ઝેરી વિંછી-નાગની ગાંઠ જેવી હોવા છતાંયે જુવાન માણસ તેના કઢાલિંગર વગર મરવા પડે છે. રૂપભરી એ લોકસુંદરી કાળીનાગની જેવી ઝેરપૂર્ણ છે. એ જેને ડસે તે ડગ પણ ચાતરી શકે નહી, ત્યાંને ત્યાં જ મુઓ પડે. એવી જલદ એના રૂપની પ્રેમમૂર્છા છે.

એ બહુધા ફલફગરનો ઘાઘરો અને કસબીકોરનો સાળુ તથા અતલસનું કાપડું પહેરે છે. કડલાં, કાંબી, અણવટ, વિછુઆ, ઝાંઝર એ એના પગના શણગાર છે, એ ચાલે છે, ત્યારે રુમઝુમ કરતી હવેલી કે શેરીને કંકણ, ઝાંઝર આદિના મધુરા નાદથી રણઝણાવી મુકે છે. કોઈક સ્થળે તે રેશમી ભરતવાળુ અંબર અને વાંક તથા મોતીની વાળી પહેરે છે અને ચંદનચોકમાં ઊભી રહીને પોતાના શણગારને અરીસામાં નીરખે છે.

આમ, લોકગીતમાં રેખાંકિત થયેલી લોકસુંદરીનું સંક્ષિપ્ત રેખાંકન જોઈ શકાય છે એમાં સાદાઈ તાજગી અને નાવિન્યના અંશો રહેલાં જોઈ શકાય છે.

લોકસાહિત્યમાં પ્રણય નિરૂપણ :

પ્રેમ^૨ એ વ્યક્તિનિષ્ઠા અને પ્રાકૃતિક એવું લાગણી-તત્વ છે, હૃદયમાંથી ઉદભવતો સહજસ્ફરણા છે, અને પ્રણય^૩ તેનું જ કૌટુંબિક એવું સાંસ્કૃતિક અંગ

છે. સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય બન્નેમાં આ બન્ને જનક-જન્ય એવાં ભાવોનું નિરૂપણ મુખ્ય જ નહીં, પણ પ્રાણભૂત રહ્યું છે. પ્રેમનો અહીં અર્થ બે વિજાતીય વ્યક્તિઓનું પારસ્પરિક અદમ્ય અને ઉત્કટ આકર્ષણ એવો છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેની લાગણીમાં જ મુખ્યત્વે સમાજ અથવા તો કુટુંબ ક્યાંક ક્યારેક પ્રેરક અને સહાયક બને છે તો ક્યાંક ક્યારેક બાંધક બને છે. કેમ કે ભારતીય સમાજમાં કે પછી કોઈપણ સંસ્કૃત સમાજમાં પ્રણયભાવ પ્રત્યક્ષ રીતે જ કુટુંબ અને સમાજને સ્પર્શતો ભાવ છે, કેમ કે, પ્રણયભાવની આશ્રય સ્થિતિ તે દામ્પત્ય છે. આમ જોઈએ તો એ છે તો વ્યક્તિ-વ્યક્તિ સંબંધ પરંતુ દામ્પત્યનું રૂપ પામ્યા પછી તે વ્યક્તિઓ પૂરતો જ મર્યાદિત ન રહેતા કુટુંબ-પણું સંચિદ્ર કરનારું મુખ્ય ઘટક બની રહે છે. પ્રેમ આડે જે સમાજિકતાનું વિદન આવતું હોય છે. મુખ્યત્વે વિશ્વની કોઈપણ પ્રેમકથામાં તે આ કારણે જ. વિજાતીય વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ બિનસામાજિક સંબંધ રહી જ શકતો નથી, એ સંદર્ભમાં સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યમાં પ્રણયભાવ એ માત્ર દામ્પત્યનો જ પર્યાય બની રહે છે. તેમાં પણ લોકસાહિત્ય એ ક્યારેય સામાજિકતાની પૃષ્ઠભૂની વાસ્તવિકતા છોડી શકતું નથી. આથી લોકસાહિત્ય અંતર્ગત લોકગીતમાં જે પ્રણયભાવનું નિરૂપણ છે તે દામ્પત્યની ભૂમિકા પર જ થયેલું જોવા મળે છે. આમ છતાં પણ લોકસાહિત્ય એ લોકજીવનનો પરિપાક હોય તેમાં લોકસમાજમાં બનતી વિવિધ ઘટનાઓનું પ્રતિબંબ પડયાં વગર રહે નહીં. તેથી દામ્પત્ય પ્રણય સિવાયની વિવિધ પ્રણય ઘટના - પ્રસંગો પણ લોકસાહિત્ય અંતર્ગત લોકગીત દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે.

સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય વચ્ચે જે કેટલોક પાયાનો તાત્ત્વિક કહી શકાય એવો ભેદ છે એ કારણે સાહિત્યનિરૂપિત પ્રણયભાવ કરતાં લોકસાહિત્ય નિરૂપિત પ્રણયભાવ, ખાસ તો લોકગીત નિરૂપિત પ્રણયભાવ, એના વૃત્તિવલણમાં, એનાં ક્ષેત્રવિસ્તાર - ઘટના - પ્રસંગ વલણમાં અને સ્વરૂપમાં

જુદો પડે છે. પ્રેમભાવમાં સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનાં નિરૂપણમાં જે કેટલીક મૂળભૂત એકરૂપતા અને સમાનતા છે, તે પ્રણયભાવમાં નથી. લોકગીતનો પ્રણયભાવ એટલે કુલવધૂ બનેલી નારીનું સાનુરાગી મનોવિશ્વ અને એમાં એનું સ્નેહભાજન, પિયુ-પરણ્યો તો હોય જ, સાથે સાસુ-સસરા, જેઠ-જેઠાણી, નણંદ-ભોજાઈ, દેરાણી-જેઠાણી, ભાઈ-ભાભી, માતા-પિતા, દાદા-દાદી એમ આખું કુટુંબ જ વિસ્તરેલું જોવા મળે છે. સાહિત્યકૃતિ માટે ભાગ્યે જ ખપની એવી આ સૃષ્ટિ લોકગીતનો તો પ્રાણાધાર છે. એમાં ઉપપત્ની, શોક્ય પણ દષ્ટિબહાર રાખી ન શકાય, માતા, ભોજાઈ, દેર, નણંદ જ નહીં પરંતુ શેરીના કૂતરા અને ઘરના દરનાં ઉંદર-છંછુન્દરો સાથેનો સંબંધ પણ કેવો જીવતો જાગતો હોય છે. તે જોઈ શકાય છે.

લોકસાહિત્ય એ લોકજીવન - સમાજ અને સંસ્કૃતિનો ઘબકાર છે. લોકજીવનનાં વાણી-વર્તન, જીવનશૈલી ઘટના, પ્રસંગો, ક્રિયા એનો હુબહુ ચિતાર લોકસાહિત્યમાં વર્ણવાયેલો જોઈ શકાય છે. આમ, લોકજીવનના પ્રણયભાવની વિવિધ બનતી ઘટના, પ્રસંગો, ભાવોનો પણ એની યથાર્થ રૂપે રજૂ થયું હોય એવું જોઈ શકાય છે. જેમ કે કુંવારા-યુવક-યુવતી વચ્ચે પ્રથમ દષ્ટિએ થતું મિલન ને ત્યાર બાદ થતો પ્રેમનો વિકાસ તો પરણિત યુવક-યુવતી વચ્ચે જોવા મળતો પ્રેમ તેમનાં વિવિધ ભાવો, પતિ-પત્ની વચ્ચે પ્રણયભાવે થતું રીસામણા - મનામણાં, કોઈ અજાણ્યા યુવકને જોઈને તે યુવકનાં પ્રેમમાં પડતી યુવતી તેમની પાછળ મરવા પણ તૈયાર થઈ જતી યુવતી તો વળી કોઈ લોકગીતમાં કેવળ યુવકનાં દેખાવ પરથી પ્રેમમૂર્છિત થતી અને પ્રેમ કરી બેસતી યુવતી, પાછળથી કોઈ હલકા કુળનો તે યુવક નિકળે ને અફસોસ કરતી યુવતી તો તેવા જ યુવક પાછળ ગાંડીતૂર બની જતી યુવતી. વળી કોઈ લોકગીતોમાં પ્રણયભાવે યુવતી પોતાનાં ભાવિ પતિના સપનાં જોતી ને તેમાં રાયતી, દામ્પત્ય નિરૂપિત પ્રણયભાવમાં પતિ-પત્નીનાં મીઠાં

અબોલા-મનમાણાં-રીસામણાં પણ જોઈ શકાય છે. પ્રણયનાં વિરહ, ભાવનિરૂપણમાં પરદેશ કમાવા ગયેલ પતિની રાહ જોતી પત્નિ તો ક્યારેક તે જ પતિ પર શંકાની નજરે જોતી ને તે દ્વારા પોતાની ઉત્કૃષ્ટ પ્રણયભાવના પણ વ્યક્ત થઈ છે, આમ આવા વિવિધ પ્રણયભાવનો નિરૂપણ પ્રણયની વાસ્તવિક ભૂમિકાએ થતું જોઈ શકાય છે. તેમાં સાહિત્યમાં નિરૂપિત ઉત્કૃષ્ટ 'Passion', 'આવેગ', 'ઉચ્ચભાવના', 'ત્યાગ', 'બલિદાન', 'તીવ્ર ઝંખના' "Purgation" વિરેચન^૧ નથી કે પ્રેમનું ગહન ચિંતન નથી. લોકસમાજ અને લોકજીવનની સાદી-સીધી, સરળ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ અને પ્રસંગ-ઘટનાની અભિવ્યક્તિ થતી જોઈ શકાય છે.

રજૂઆત અને મૌખિક પરંપરાની દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય વચ્ચે કઈ ભેદ નથી. પદ, ભજન, રાસ, આખ્યાન, ફાગું, પ્રબંધ, દુહા-ચોપાઈ જેવા સાહિત્ય પ્રકારો અને સ્વરૂપોની રજૂઆત સમૂહ સામે જ થતી હતી, એક ગાય અને બીજા સાંભળે કે ઝીલે એવો ક્રમ હતો, મધ્યકાલીન સાહિત્ય મુખપરંપરાથી જળવાતું આવતું હતું એ રીતે લોકસાહિત્ય એ વણ મુખપરંપરાથી જળવાતું આવતું સાહિત્ય છે. તેમ છતાં આ બધાથી લોકગીતને તો એની જુદી જ પોતીકી એવી ઓળખવ રહી છે. સાહિત્યકૃતિઓ સમૂહ માટેની રજૂઆતની સામગ્રી છે. પરંતુ લોકસાહિત્ય તો પોતે જ સામૂહિક પ્રસ્તુતીકરણ છે, ગાનાર, ગવડાવનાર, ઝીલનાર સહુનું એ પોતીકું જ અંગ છે. લોકગીત ગવાય છે, ત્યારે કૃતિ અને ભાવક એવો ભેદ રહેતો નથી. પોતે પોતાને જ પોતાની રીતે રજૂ કરે છે. સાહિત્યકૃતિનો ભાવ સાધારણીકરણનો સાહિત્યિક પ્રક્રિયાએ ભૂમિકાએ પોતાનો બનતો હોય છે. લોકગીત તો તત્ક્ષણ પોતાનો જ ભાવવિશેષ બનતું હોય છે એનું રૂપ કોઈપણ તબક્કે તરતું અને પ્રવાહી રહે છે. તત્કાળ પરિવર્તન, ઉમેરણ, સંવર્ધનને અહીં અવકાશ રહે છે. ગવડાવનાર કે ઝીલનારને કશુંક નવું સ્ફૂર્યું, સુઝ્યું કે તત્કાળ

ઉમેરણનો અવકાશ રહે છે. અને એમાં જો સત્ત્વ હોય તો પછીના અવતારોમાં, રજૂઆતોમાં એની પરંપરા ચાલે છે. સમસામયિક પ્રસ્તુતતા, ભાષા તેમજ ભાવની ભિન્નતા, જાતિ-જ્ઞાતિ-પ્રદેશ આધારિત પરિવર્તનો લોકગીતોમાં રજૂઆતે જ શક્ય બને છે આથી ઊલટું સાહિત્યની કૃતિ હોય એવી રચનાને તો મુખ્યત્વે એના સંસિદ્ધ થયેલા ઠરેલા સ્વરૂપમાં જ રહેવું પડે છે. નાના-મોટા ભાષાગત પરિવર્તનો છંદ-માત્રાને જાળવીને થઈ શકે, ઘસાયેલા શબ્દસ્થાને સમાન અવાજ-મૂલ્ય-વજનનો બીજો નવો શબ્દ સ્થાન લઈ શકે. પરંતુ એ સિવાય જો સમાજની પરિવર્તનશીલતા કે અન્ય કારણો જે કંઈ ફેરફાર પરિવર્તન કરવાનું જરૂરી બનતું હોય ત્યારે સાહિત્યની કૃતિને નવા કવિ-સર્જક હાથે નવો જ જન્મ - અવતાર લેવો પડે. નાકરનું 'નળાખ્યાન' પછી પ્રેમાનંદનું 'નળાખ્યાન' બની શકે. નરસિંહના "મામેરાં" પછી "પ્રેમાનંદનું કુંવરબાઈનું મામેરું" બની શકે. આમ, સાહિત્યમાં વ્યક્તિ અને કૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ અવિભાજ્ય છે. લોકસાહિત્યમાં કૃતિને આ સંબંધ લોક સાથે છે. આખા એના સમાજ સાથે છે. તેથી લોકસાહિત્યમાં જાતિ જ્ઞાતિ પ્રદેશે જેટલા જુદાં 'લોક' કે સમાજ એટલા એક સાધારણ રચનાનાં રૂપ પણ જુદાં. આ રીતે સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય તાત્ત્વિક રીતે જુદાં છે. આથી તો સાહિત્યકૃતિને આધારે જ જો કોઈ સામાજિકતા કે તેનું મૂલ્ય નિશ્ચિત કરીએ ત્યારે એ સ્થળ અને કાળની દૃષ્ટિએ એક બૃહદ્ એવા ક્ષેત્ર-પ્રદેશને એ લાગુ પડે છે, એમ કહી શકાય. પરંતુ લોકગીતને આધારે જો આવી મૂલવણી - તારવણી કરીએ તો તે એટલા બૃહદ્ ક્ષેત્રની નહી, પરંતુ તેના જાતિ - જ્ઞાતિ - પ્રદેશના ક્ષેત્ર પૂરતી જ ગ્રાહ્ય માનવી જોઈએ. લોકસાહિત્યમાં પ્રણયભાવના નિરૂપણના અભ્યાસ - નિરીક્ષણમાં આ વાત ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

લોકસાહિત્યમાં ખાસ કરીને લોકગીતોમાં પ્રણયી યુવક-યુવતીનાં જે પ્રણયભાવનું નિરૂપણ આલેખન થયું છે, તેમાં પ્રણયભાવ નિમિત્તે સ્ત્રી કેન્દ્ર

સ્થાને રહી છે. આમેય નારી સંસાર ઘરી હોવાથી આપણા લોકગીતોમાં સ્ત્રી અને હૃદયના તમામ ભાવોનું અને સ્ત્રીજીવનની વિવિધ અવસ્થાઓનું નિરૂપણ કેન્દ્રસ્થ રહ્યું છે. તેમાં તેના જીવનની વેદનાને વાચા મળી છે તેમ જીવનનાં આનંદ ઉલ્લાસને પણ અભિવ્યક્તિ મળી છે. પ્રિયતમ-પ્રિયતમા કે પતિ-પત્નીનાં મીઠાં-મધુરા પ્રણયસંબંધની ઝલક હળવા વાતાવરણમાં ઝીલી કેટલાંક લોકગીતોએ નારીહૃદયની પ્રિયતમ-ઝંખનાને તો પ્રણય ભાવનાને સરસ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

લોકગીતોમાં પ્રણયભાવનું નિરૂપણ નારી જીવનના ભિન્ન-ભિન્ન તબક્કાઓ સાથે સંકળાયેલી પ્રાસંગિક ગેય રચનાઓમાં થયું છે. એમાં બાલિકા એ નારીની પ્રથમ અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં જોડકણા - ઉખાંણા, કીડાગીતો દ્વારા તે આનંદ-ઉલ્લાસ પ્રગટ કરે છે તેમ નિર્દોષ, રમતિયાળુ, વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પણ પાડે છે. ગોરીવ્રતસંલગ્ન જાગરણ ગીતો, દેદો કૂટવો, અચકોમચકો કારેલી, અમુક-તમુકની ચાલ દેખાડો, પેટમાં દુઃખવાનાં કારણોનાં સાભિનય સંવાદો વગેરેની લોકરમતો, ખાયણાં, વરત, ઉખાણાં, જોડકણાં ઈત્યાદિ સાથે સંકળાયેલી વિવિધ પ્રકારની પદ્યાત્મક અને ગીત પ્રકારની રચનાઓ કિશોરી માનસની ઘર-વરની કલ્પના સાકાર કરે છે. બાલિકા કિશોરી થતાં ગોર્યમાનું વ્રત કરવા માંડે છે. ગોર્યમાને ઉદ્દેશીને ગવાતાં ગીતોમાં તે કૌતુક, આશ્ચર્યયુક્ત મુગ્ધ ભાવે વર-ઘર વિશેની પ્રથમવાર આછી અસ્પષ્ટ કલ્પના ઝંખના અજાણતાં પ્રગટ કરી દે છે. અને તે દ્વારા હૃદયમાં જાગતા પ્રેમના સંવેદનને પ્રથમ પ્રણયની ઝંખના રૂપે વ્યક્ત થાય છે.

દા.ત.,

ગોર્યમાનો વર કેસરીયો, નદીએ ના'વા જાય રે ગોર્યમાં !

વાંકી તે મૂકી પાઘડી, ને ચાંપડો જોવા જાય રે ગોર્યમાં !

ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે, સસરો દેજો સવાદિયો,

ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે, સાસું દેજો ભૂખાવળી,
ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે, નણંદ દેજો સાહેલડી,
ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે, કંથ દેજો કોડામણો.

સમજણના ઘરમાં પ્રવેશતી કન્યકાની આંખે અહીં એક બાજુ એનાં માતા-પિતા અને ભાઈ-ભાભીના સંસારનું નિરીક્ષણ હોય છે, તો બીજી બાજુ એના ભાવિ લગ્નનું, ઘરસંસાર અને કુટુંબનું ચિત્ર પણ આલેખાતું હોય છે. લગ્નેચ્છા અને કેવું કુટુંબ અને કેવો પતિ ઝંખે છે, એનાં બિંબ પણ અહીં મળે છે. આથી આવાં ગીતો ઊઘડતી યૌવન કળીઓના મનોવિવૃત્તિની પ્રણય ઝંખનાનું પરોઢ છે. લગ્ન માટે સાથી-પસંદગીને અવકાશ ન હતો ત્યારે આ કન્યામાનસને કેવા વરની અને ઘરની ઝંખના છે તે દાદાને ઉદ્દેશતાં ગીતોમાં જોઈ શકાય છે ન ઊંચો, ન નીચો, ન ગોરો, ન કાળો, ન જાડો, ન પાતળો, ન રૂપવાન, ન કદરૂપો એવો કેડે પાતળિયો ને શામળિયા વરને તે ઝંખે છે. કોઈ ખબર પણ ન લેવા આવી શકે એવા દૂરના સ્થળોનો અને વધૂને યાતના આપવામાં વગોવાયેલા હોય એવા ગામકસબામાં લગ્નસંબંધ નક્કી કરવાનો એમાં નિષેધ દર્શાવવામાં આવે છે. હા, ગુજરાતના આદિવાસીઓની કન્યકાઓને તો પોતાનો મનનો મોરલો પસંદ કરવાનો અવકાશ છે. એથી ખેડબ્રહ્માના ગરાસિયા ભીલનાં લીલાં-મોરિયાં અને દક્ષિણ ગુજરાતનાં છેલિયાં ગીતો અહીં જુદાં પડે છે. એમાં મુકિતનો આનંદ, ઉલ્લાસ અને ભરપૂર શૃંગાર છે. સાથે જ વયસન્ધિનાં જોખમો સામે લાલબતી પણ છે.

મ્હારી વાડીના ભમરા, વાડી વેડીય મા
મ્હારી વાડીમાં ગંગા ને જમનાં
નહાજે, ઘોજે પણ પાણીડાં ડોળીશમાં

મારી વાડીમાં મેનાને કોયલ
ટહુકા સાંભળજે પણ પીંજરે પૂરીશમાં !
મારી વાડીમાં ચંપો ને મરવો,
સુવાસ લેજે પણ ફૂલડાં વેરીશમાં !

કોયલના ટહુકા સંભળાય, એને પિંજરે પૂરાય નહી, ચંપા - મરવાની સુવાસ લેવાય, પણ ચૂટાય નહી. આમ લોકસાહિત્યની - સાહિત્યની પરંપરામાં દેહને - શરીરને વાડીનું રૂપક અપાય છે. એ અનુષંગે ફાલતી-ફુલતી-ફળની વાડીના રૂપકે દેહાવયવોનાં સુંદર વર્ણનો મળે છે. પરંતુ લગ્ન પૂર્વે દેહસંબંધ અનુચિત મનાયો છે. એથી જ એમા ગંગા-જમનાનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાવલિંગા પણ પ્રથમ મિલને કહે છે.

"કાચી કળિયું મ ત્રોડ, કળિયુ તે મ્હારા શ્યામની" આ શ્યામ એટલે જે 'પ્રેમી' લગ્ન સંબંધે પતિ બન્યો છે તે. કિશોરવયનો ઉંબર ઓળંગી યુવાનીમાં પ્રવેશતી કન્યાના મનમાં પ્રણયની વિવિધ અવનવીન કલ્પનાઓ અને ઝંખનાઓ જાગે, એથી રોમાંચ પણ અનુભવે અને આ રોમાંચ ભાવે પ્રણયની અભિવ્યક્તિ પણ પામે છે. ક્યારેક ગામડાઓની કુવારી કન્યા, રમત-રમતાં પણ પોતાનાં અંતરમાં જાગતી પ્રેમની સંવદનાને આવા લોકગીતો દ્વારા અભિવ્યક્ત કરતી જોવા મળે છે અને આવી અભિવ્યક્તિ જ પ્રેમની જુબાની છે. વયસંધિ સાથે સમજની આંખ ખૂલતા કલ્પનાની પાંખ ફૂટે છે.

એક તે રાજ ! દ્વારમાં રમતાં,
બેનીને દાદાએ બોલાવિયા,
કાં કા રે દીકરી ! તમારી દેહ જ દૂબળી !
આખલડી રે જળે ભરી !

વયસન્ધિ એ કામકન્દાલા જેવી વારાંગના કહી શકે. 'મા મ્હને બગલમાં બે ગાંઠ થઈ છે ! ને વાગ્યેયકારી સાંગિતિક રચનાઓ તથા પ્રાકૃત ગાથાઓમાં વારાંગના પુત્રીઓ' માઈ રે ! કહીને, માતાને ઉદેશીને પણ અવયવના, હૃદયના નવા પ્રસ્ફુરણની વાત કહી શકે.

છાણા-લાકડા, બળતણ વીણવા જતાં, નીંદામણ કે બીજા હળવા શ્રમનાં ખેતીકામમાં જોડાતાં, ઘાસ વાઢવા કે પાણી ભરવા જતા હવે જુદો જ અનુભવ થાય છે. ઉત્સાહભર્યા આનંદનો, યૌવનના નવાંકૂર ફૂટે છે તે લોકગીતમાં નવી જ ઈમેયજૂ નવાં બિમ્બ બની ઉપસે છે. પ્રેમ અને દામ્પત્યભાવનું આ પહેલું આવિસ્કરણ અહીં પ્રણયભાવે ઉદભવતો કામભાવ પણ જોઈ શકાય. મનુજ હૃદયનો સૌથી પ્રબળ એવો 'કામ' ભાવ 'Sex'^૫ સ્વાભાવિક રીતે જ, આવા લોકગીતોમાં સવિશેષ નિરૂપાયો છે. પ્રેમભાવ પણ દેહકેન્દ્રી કામભાવથી રંગાઈને તેમાં રજૂ થયો છે. પ્રણયનાં આનુસંગે ઘણાં લગ્નગીતો અને ઘરસંસાર વિષયક તેમજ ક્રીડાત્મક, લોકગીતોમાં તથા દુહા-સોરઠા, છકડિયા દુહામાં તેનું અનાયાસ અને ઘણું ખરું અસંપ્રજ્ઞાત આલેખન થયું છે. આ આલેખ પ્રત્યક્ષ રૂપમાં ઓછું અને પરોક્ષ યા પ્રતીકાત્મક, રૂપાકાત્મક, અન્યોક્તિના રૂપમાં ઝાંઝું થયું છે. પ્રથમ દષ્ટિએ તો તે ભાગ્યે જ દેખાય છે. તેનું કારણ એ છે કે લોકગીતો સમૂહજન્ય ઉપરાંત સમૂહભોગ્ય ગીતો છે. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, બાળકો યુવાનો અને વૃદ્ધો, કુટુંબીજનો, સગા-સંબંધીઓ અને પરિચિતો તેમને સાથો-સાથ માણે છે, સાથો-સાથ ગાય છે અને સાંભળે છે. તેથી તેમાં સરળતા, વિશદતા, પ્રવાહિતા અને મધુરતાની આવશ્યકતા, તેમ અશ્લીલતા, લજ્જાસ્પદતા, સૂગપ્રદતાથી મુક્ત વસ્તુ નિરૂપણ આવશ્યક કામ ભાવની તેમાં ખુલ્લી, સ્થૂળ, લજ્જાસ્પદ, અભિવ્યક્તિ ન થાય, ગાનાર, અને સાંભળનાર કોઈને કશું અજુગતું, શરમજનક કે ક્ષોભપ્રદ ન લાગે તે રીતે તેમાં કામભાવની રજૂઆત થઈ છે. આમ લોકગીતોમા કામભાવની અભિવ્યક્તિ

સુંદર, આકર્ષક રૂપકો-પ્રતીકો -અન્યોક્તિના રૂપમાં શબ્દઅર્થના રંગબેરંગી આલંકારિક અંચળા નીચે, સુગમ, સરસ, સચોટ રૂપમાં થયા છે.

પથમલ પાણી ગ્યાતાં ઝીલણિયાં તલાવ,
કાંટો વાગ્યો રે પગની લાંકનો.

× × ×

અરરર માડી રે,
છાણાં વીણવા ગઈ'તી, મા વીંછીડો ! હંબો હંબો વીંછીડો !
સાગનો સોટો પાતળો રે, કાંઈ ખીલ્યો ગોટાગોટ;
ખોળો વાળીને ફૂલાં વીણતી રે, મને ડસિયો કાળુડો નાગ !
અખોવન રોઝડો રે, રંગમાં રેલી જાય !

આમ, આ સ્ત્રીકેન્દ્રી લોકગીતોમાં, વ્યંજનાત્મક પ્રતીકો અને ઉપમા - રૂપક અન્યોક્તિ આદિ અલંકારો દ્વારા, કામીજનોનું અને તેમનાં કામભાવ - કામપ્રપંચનું અનેકવિધ નિરૂપણ થયું છે. નિરૂપિત પ્રતીકો અને અલંકારો - કામીજનો અને કામભાવનાં સ્પષ્ટ ઘોતક છે. ગીતનાં પદો અને પંક્તિઓના વાચ્યાર્થને ઓળંગી વ્યંગ્યાર્થમાં ઊંડા ઊતરતાં તેમની તુરત પ્રતીતિ થાય છે. દા.ત. કાંટો, વીંછી યા સાપ-નાગનો ડંખ, કૂવાકાંઠા પરનો લળી લળી જતો કેવડો, લીલી નાઘેર, આંબો અને શાખ, કોરી ગાગરડી, સોના વાટકડી, ટોડલા, વલોણું, નંદવાતું બેડું વગેરે પ્રતીકો અને રૂપકો લોકગીતોમાં સ્ત્રીના તીવ્ર કામભાવ, ઊભરતી જુવાની, અણબોટડું યૌવન, કામોતેજક સ્તન, કામકીડા, કામક્રિયા, અવૈધ કામ, શીલભંગ આદિના ઘોતક છે. સબંધ લોકગીતોનાં ઉદાહરણો જોતાં આ વસ્તું સ્પષ્ટ સમજાય છે. આમ, પ્રણય નિમિત્તે કામભાવનું આલેખન સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. આ અંગે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એક સ્થળે નોંધ્યું છે તેમ "આ લોકગીતોમાં" દંપતીજીવન

ગવાયું, કૌટુંબિક જીવન કવિતામાં ઉતર્યું, સ્નેહજીવનનો શૃંગારરસ પણ એટલી જ તીવ્રતાથી ગવાયો, એ શૃંગાર ગવાયો પોતાના જીવનને વિશે, પણ ચડી ગયો રાધા-કૃષ્ણે નામે. વિયોગના મહિનાઓ ગવાયા, સુની સેજલડીની વેદનાઓ ગવાઈ ગોપીઓને નામે, અભિસાર ગવાયા, રીસામણા અને મનામણાં પણ એ પ્રભુને આરોપાઈને ગવાયાં; એનો આખો વિભાગ જ નિરાળો અને બહોળો છે. એમાં આપણાં અસલી લોકસંસારની નબળી-સબળી ચારિત્ર્ય-નીતિની તસ્વીર ઊઠી છે. પણ એવો અમર્યાદ શૃંગાર એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો છતાં સ્ત્રીઓને મોંએ ગવાઈને આવું રૂપ ધરે છે.^૬

સંવનન અને કામક્રીડાને લઈ, નર-નારી પરસ્પર અતિ નિકટ આવે. તેમનો રતિરાગ કામક્રિયામાં પરિણામે, સમગ્ર કામપ્રપંચની તેમાં પરાકાષ્ટા આવે તેનું આલેખન પણ અનેક લોકગીતોમાં, ગાનારા - સાંભળવાને શરમ - સંકોચ ન થાય તે રીતે થયું છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, તે માટે તેમાં પ્રતીકો - રૂપકોનું આલંબન લેવાયું છે. કામક્રિયા જેવી ગૃહ્ય બાબત પણ તેથી સ્થૂળ તા રહિત અને સામાન્ય બની સ્વીકાર્ય રૂપ પામી શકી છે. દા.ત. "લવિંગ કેરી લાકડીયે રામે સીતાને માર્યા જો; તેમાં રામ-સીતાના દેખીતા ગૃહકલહના અંચળા નીચે ખરેખર તો સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષનાં કામકલહ અને કામક્રિયાનું સૂચક નિરૂપણ થયું છે. 'લવિંગ કેરી લાકડી' થી પુરુષ સ્ત્રીને મારે અને સ્ત્રી સામો 'ફૂલ કેરો દહૂલિયો' મારી તેનું વેર લે, એ વસ્તુ તેમની કામક્રીડાની ઘોતક છે. ('લવિંગ કેરી લાકડી' પુરુષના ગુહ્યાંગનું અને 'ફૂલ કેરો દહૂલિયો' સ્ત્રીના એક પ્રમુખ કામાંગ સ્તનનું પ્રતીક છે.) તેનું નિરૂપણ રૂપાકાત્મક વ્યંજનાત્મક રીતે થયું હોવાથી, તે ક્ષોભપ્રદ કે લજ્જાસ્પદ ન લાગતાં ઢચિર અને આનંદજનક લાગે છે. "અજબ લડાઈ" નામના એક લગ્નગીતમાં 'ઢોલિયા' પરની નર-નારીની શૃંગાર-પ્રણય લડાઈનું આવું જ નિરૂપણ થયું છે. તેમાં પણ એક નાનુભાઈ ઢોલિયા પર પત્ની સાથે 'લવિંગની લાકડીએ', 'સોપારીને

સોટે' 'એલચીને ડોડે' લડતા આલેખાયા છે. જામ તમામીને નામે ચડેલ અને પ્રચલિત થયેલ એક છકડિયા દુહામાં 'સજણાં'ને માણી લેવાની પ્રબળ પુરુષ-લાલસા વધુ સ્પષ્ટતાપૂર્વક પ્રગટ થઈ છે. પરંતુ તેમાંય આલંકારિક નિરૂપણને લઈ કશું અજુગતું કે લજ્જાસ્પદ લાગતું નથી.

દા.ત. આંબો લીલે પાંદડે, કેરી કેસરિયો રંગ;

સોજા સાજણ માણિયે, જેનાં ઊજળાં બેયે અંગ.

ઊજળાં અંગ તે ક્યાંથી ભાણિયે !

મળે પરદેશી સજણાં, તો બે દિ માણિયે.

કે તમાચી આડી ચોકીયું, તો ય ન છોડિયે સંગ;

આંબો લીલે પાંદડે, કેરી કેસરિયો રંગ !

હું તો ગઈ'તી ઘરાને ઢાળે, કદંબનાં ફૂલ લેવા

એ આવ્યા મારા દેહની ડાળે, કદંબના ફૂલ લેવા.

આમ, આવા તો અસંખ્ય ઉદાહરણો ટાંકી શકાય, કામભાવનાં પ્રભાવ હેઠળ પ્રણયની અનુભૂતિ કરતાં ઘણા લોકગીતોમાં આવો પ્રણયરસ વર્ણવાયો છે. યૌવનના નવાંકૂર ફૂટતાં એક નવા ઉત્સાહભર્યા આનંદની અનુભૂતિ થાય છે અને તેમાં પ્રણયનાં બીજ રોપાય છે. આવા ઘણાં ભાવો અને ઈમેજ લોકગીતોમાં નવાં બિમ્બ બની ઉપસે છે. પ્રેમનું આવિષ્કરણ અને દામ્પત્યભાવનું પ્રથમ પગથિયું. પરંતુ અહીંથી જ જીવનના જોખમી માર્ગનો વળાંક આવે છે. કામનાં પ્રભાવ તળે પ્રેમનું આવિષ્કરણ યૌવનની આંધળી ભૂલમાં કિશોરી-યુવતિ કોઈને પસંદ કરીને ભાગી ન જાય, એનું ભાવિ છિન્નભિન્ન અને અનિશ્ચિત બની ખેદાન-મેદાન ન થઈ જાય એ માટેની સમજના વિકાસ માટે ભાગેડું સ્ત્રીઓના બની ગયેલા કિસ્સાઓના રાસડા રચાયા છે. ગામ અને વ્યક્તિ તથા તેની જાતિ - જ્ઞાતિઓની વિગતો સાથે જ આવા અંધઆવેશના કરુણ અંજામો વર્ણવાયા છે. જીજૂડી બાવણા વાણિયા

જોડે અને ઝાલાવાડી તેજલી ભરવાડ હમજી જોડે હાલારમાં નાસી ગઈ અને એમનાં જીવન રોળાયાં તેની વિગતો આવા લોકગીતોમા છે. આમ, આ ગીતો ઊઘડતી કળીઓને સમજની આંખ આપે છે. પરંતુ અહીં એ પણ નોંધવું ઘટે કે આવા ગીતો દ્વારા જ પ્રેમની અદમ્ય ઉત્કંઠા અને તાલાવેલી બે વ્યક્તિઓનું યુનિયન અને સભ્ય સમાજ હંમેશા તેમાં વિદ્વનરૂપ બની અવરોધક બને છે તેનું પણ નિરૂપણ જોય શકાય છે. આખરે લોકસાહિત્ય એ છે તો સમાજમાં બનતી ઘટનાઓનું પ્રતિબિંધ. સભ્ય સમાજ કે લોકસમાજ સાંસ્કૃતિક - સભ્યતાની રીતે તેને સ્વિકૃતિ ન આપી શકે. પરંતું મન-હૃદયમાં ઉઠતી પ્રણયની અભિપ્સા આમ વાણીનાં માધ્યમ દ્વારા વ્યક્ત થતી જોઈ શકાય છે. જેમાં લોકસાહિત્યનો ખરો મીજાજ રહેલો છે. જે શિષ્ટ સાહિત્યમાં કદાચ ભાગ્યે જ આલેખાય છે. અને આલેખાય છે તો તે પણ તેની શિષ્ટતાની ભૂમિકાએ.

લોકસાહિત્ય એ લોકવાણીનો દસ્તાવેજ છે. બોલતી જનવાણીનો નિચોડ છે. તેથી લોકસાહિત્યમાં પ્રણયનિરૂપણ સંબંધે પ્રણયનાં આનુસંગે કુટુંબપ્રણય કે દામ્પત્ય પ્રણય વિશેષ જોઈ શકાય છે. કામાંઘ કે મોહિત પ્રણયને બાદ કરતાં મુખ્યત્વે દામ્પત્ય પ્રણય આલેખાયો છે. દામ્પત્ય એ દામ્પત્યને વ્યક્તિઓનો સમજદારી અને સમ્મતિપૂર્વકનો સહજીવનનો માર્ગ છે પરંતુ તેની સુરક્ષિતતા કુટુંબમાં જ છે, પોતાનાં જ ગામ - જ્ઞાતિમાં છે. એ વિચારબીજ આવાં લોકગીતો રોપે છે. લગ્નમાં પસંદગીનો વ્યક્તિગત અધિકાર ન આપવામાં રૂઢિચુસ્ત સમાજે જીવનની સ્થિરતા અને સુરક્ષિતતા પર જ ભાર મૂક્યો છે. દામ્પત્યની સુરક્ષિત દીવાલોમાં જ પ્રણયના રંગને ફૂલવા ફાલવા દીધો છે. લગ્ન એટલે માત્ર બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો વ્યક્તિકરાર નહીં, પરંતુ કૌટુંબિક સંબંધ, જવાબદારી, કમિટમેન્ટ. માત્ર - પતિ સુખ કે પત્ની સુખ નહીં, સમગ્ર કુટુંબ પ્રત્યેની સભાનતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, - આ મૂલ્યને

આદર્શ અને ધોરણોને જ લોકગીતો પુરસ્કૃત કરે છે.

પ્રણયનાં પરોઢ પછીનું પહેલું પ્રભાત તે લગ્નગીતો. લગ્ન એટલે વિધિ એ વિધિનો આનંદ, ક્ષણેક્ષણનો રોમાંચ, એ માંગલિક ઉત્સવના આયોજન પાછળ આયોજન અને શરીરશ્રમ કરવો પડે તેમાં પણ તે ક્રિયાઓમાં પણ રસાનંદનું ઉમેરણ કરે માંગલિક ગીતો. આ શરીરશ્રમ તે વળી પાપડ - સુંવાળ ૧- દહીંથરાં વણવાનો હોય, માટી ખોદી ગારમાટી લીપવાનો હોય, મંડપ રોપવાનો હોય, એને માંગલિક અને આનંદપ્રદ બનાવે માંગલિક અને પ્રસંગોપાત ગીતો એ માંગલિક અવશરનો સંદેશ મોર અને ભ્રમર દ્વારા મોકલવાની ભવ્ય કલ્પનાં દ્વારા અને એ મોર પણ સોનાની ચાંચ અને રૂપાની પાંખવાળો, સાચાં મોતી ચણનારો, સગાસંબંધીઓ પાસે જઈને વેવાઈના માંડવે પહોંચનારો અને સામે પક્ષે કોયલ પણ આંબાની ડાળે કુટુંબરૂપી આંબાની ડાળે બેસનારી, સુરજ પણ સોનાનો થઈને ઊગે ! તે પણ સીમની ક્ષિતિજે ઊગેલા કેવડિયાની ફણશ પર અનુરકત પુષ્પ બનીને ! વરને વધાવવાનો થાળ શગમોતી ભરેલો, ગીતો ગવાતા જાય, કામ આટોપાતાં જાય, વિધિઓ ચાલતી રહે, દિયર-જમાઈ, ભાભી-ભોજાઈની અણવરની થોડી મીઠી, થોડી તીખી મજાકો મસ્તી થતી જાય. લગ્ન હોય બેનાં, આનંદ હોય સહુનો, વિધિ, ગીતો અને લોકાચારને કારણે વણ કહ્યે એક સંસ્કાર પરણનારના ચિંતમાં અંકિત થાય, આ પ્રસંગે બે વ્યક્તિનો નહી, બે કુટુંબનો છે. તેમાંય તે નવવધૂને તો, એક કુટુંબમાં જ જન્મેલા પોખાયેલા કુમળા છોડને સમગ્રતાથી બીજા કુટુંબમાં રોપવાનું આ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનો કરાર નથી, એક ડાળીનું બીજી ડાળી પર આરોપણ નથી, પરંતુ એક છોડનું બીજી ભૂમિમાં રોપણ છે. અસંપ્રજ્ઞાત રીતે જ આમ પ્રેમનું, પરિણયનું, પ્રણયનું, રૂપાંતર એક સામાજિક ઘટનારૂપે થાય છે, વ્યક્તિગત અંગત ઘટના રૂપે નહી, માયરા, મંડપ, ચોરીનાં ગીતો ગવાય તે આ સામાજિક પ્રકારના પ્રણયના બે તંતુઓને

વર-કન્યામાં સંક્રાન્ત કરે - એક, પરસ્પરના પ્રેમ-અનુરાગનો, બીજો તન્તુ કૌટુંબિક બંધનનો -કન્યા વરવધૂને ઉદ્દેશી શિવવિવાહ, ઢકમણીવિવાહ ગવાય, ઓખાહરણ (પ્રેમાનંદ)માં સંકલિત થઈ છે તે રચનાઓ આવે અને પ્રણયભાવનું આદર્શરૂપ દેવરૂપ અને પૌરાણિક પાત્રો અને એમના લગ્નના સંદર્ભો આપી વર-વધૂનાં ચિત્રમાં રોપાય. અમુકને કાકો કહેવો પડે, મામો કહેવો પડશે - માં. એ પ્રકારનાં ગીતો દ્વારા હવે કૌટુંબિક સંબંધની નવી ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે અને તે હળવાશથી મજાકરૂપે સંક્રાન્ત થાય છે.

આમ, આવી રીતે સગપણ રૂપે ગોઠવાયેલું લગ્ન પરસ્પર અપરિચિતોનું ન બની રહે, નિકટતા, આત્મીયપણું સિદ્ધ થાય એવા વિવિધ વિધિઓ ચાલે, આને અનુબંધે એક બીજા સ્નેહનાં કૌટુંબિક પ્રણયમાં સંક્રાન્ત થાય. સાથે જ વધુને વેતં-દોઢ વેતં લાજના ઘૂમટા કઢાવતો રૂઢિચુસ્ત સમાજ કંસારપ્રાશન કરાવે. વરવધૂ પરસ્પરને કોળિયા ભરાવે ત્યારે ગવાય.

લાડો લાડી જમે રે કંસાર

લાડાની ભાભી ટળવળે રે

એના દિયર આંગલડી ચટાડ,

કંસાર કેવો ગળ્યો લાગે રે ?

એના ભાભી પરણી છો કે નાહી ?

કંસાર કેમ વીસરી રે ?

કોળિયો ભરાવતા હાથની મીઠાશનો આ ગીતનિર્દેશ ! આ વિધિ, ગીત, પરિવેશ જ અનુરાગબીજનો ઉદ્દગમ બને, અનુરાગની આયોજન અને હેતુપૂર્વકની રોપણીએ આ દેશમાં તો યુગોથી જ 'લગ્ન'ને અનુરાગજન્મનું આ રીતે નિમિત્ત બનાવ્યું છે. અને કેટલેક અંશે પ્રેમ સામાજિક માળખામાં લગ્નપ્રેમ સંસિદ્ધ પણ થયો છે. ને પ્રેમ પરિણય-પ્રણયનો - દામ્પત્યમાં જન્મ-વિકાસ શક્ય બનાવ્યો છે. તો શાખ પર પાકતી કાચી કેરીને ઉતારીને

અનાજના ડબ્બામાં પકવવા જેવી આમાં કૃતકતા છે, તે સ્વીકારવા છતાં એ નિષ્ફળ નથી ગઈ સર્વાંશે, એનું કારણ વિધિ અને ગીતની તથા લોક પરંપરાની મનોવૈજ્ઞાનિક માવજત છે. આદર્શને ચરિતાર્થ કરવાનું પણ આ એક પ્રાયોજિત પદ્ધતિ જેવું જ રૂપ છે. ચોરીના ફેરા ફરતાં પોતાનું જ સંસારમાં વર્ચસ્વ રહેશે એવું સિદ્ધ કરવા પાટલે વહેલા બેસવાની સ્પર્ધા થાય, કોડી-કૈડો જેવી રમતો રમાય તેમાં કંડુ રંગ્યા પાણીમાં કે દૂધ મિશ્રિત પાણીમાં પડેલો રૂપિયો, વીંટી-વેઢ હાથ કરવાની સ્પર્ધા થાય. કેટલીક જ્ઞાતિમાં તો લવિંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યા જો' ની જેમ વ્યાજતાડનનો વિધિ પણ પ્રચારમાં છે. આ વિધિઓનો હેતુ નિકટતા સિદ્ધ થાય અને સહજીવનનો આનંદ આરંભાય કદાચ તે હેતું હશે. એમ કહી શકાય. વાસ્તવિક રીતે તો કામની વેદી પર પ્રણયનું આલેખન છે. વિજાતીય પાત્ર પ્રત્યેનો અનુરાગ છે જે કુદરતી તત્વ છે માનવ સહજ પ્રકૃતિનું પ્રણયભાવે સંકાંત થયેલું તત્વ છે. જે દામ્પત્ય ભાવરૂપે વ્યક્ત થતું આવા લોકગીતોમાં જોઈ શકાય છે. વિજાતીય પાત્ર પ્રત્યેનો અનુરાગ - આકર્ષણ અને આ અનુરાગમાંથી જ પ્રણયનાં અંકુરો ફૂટે છે. જે દામ્પત્ય પ્રણયનાં ગીતોમાં વ્યક્ત થાય છે. આવા ગીતોમાં પ્રણયાનુસંગે સાઈકીક પ્રેમભાવ - સ્નેહભાવ નિરૂપાયો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સામાજિક પરંપરા મુજબ એક પતિત્વ કે પત્નિત્વની ભાવનાની પ્રણય અભિવ્યક્તિ છે. સાથે નારી હૃદયની કોમળ લાગણી-ભાવના પતિ-પરમેશ્વરની ભાવનાને આવા ગીતો દ્વારા પ્રણયાભિવ્યક્તિ નિરૂપિત થઈ છે. દા.ત.

ક્યારે ગાજ્યો ને ક્યાં વરસિયો રે

ક્યે ગામ ભરિયા તળાવ રે મેવાડા.

પતિ-પત્નિનો પરસ્પર પ્રેમ જ સ્વના અને અન્યનાં જીવનને સુહાગી બનાવે છે. રસદષ્ટિએ આ પ્રણયગીતોમાં શૃંગારના લલિતભાવોનું આલેખન

નથી, પરંતુ દામ્પત્યજીવનની સાફલ્યની શુભ અને ગંભીર અનુભૂતિનું નિઃશંકપણે કાવ્યમય બની છે. લગ્નની ઉદાત્તભાવના વ્યક્ત થઈ છે. દામ્પત્ય પ્રણયની સાર્થકતા, કૃતજ્ઞતા, પરિપકવતા અને ઉજ્જવલતાની ભાવના જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે. પિયુ પરણ્યો જ તેને મન સમગ્ર જીવનનું ચાલક બળ છે. પરસ્પરનો સ્નેહ અનુરાગ ક્યાંક કોક ગીતમાં મીઠા ઝઘડા રૂપે વ્યક્ત થાય છે. દા.ત.

મે તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યા,
મે તો આંભના કર્યા રે કમાડ
સાયબા, અબોલા ભવ રિયા...

× × ×

કેડ કેડ સમી સેજલ ડુંગરી
હૈડા સામેલા ભેડા જો,
ભેડે ચડીને ગોફણ ફેરવી,
સેજલ નાર ! ઢોરું પાછા વાળ્ય જો !

નથી વાળ્યા રે મારા બાપના,
તું હેઠો ઊતરીને વાળ્ય જો !
હેઠો ઊતરીને સોટો વાઢિયો,
સબોડયો સેજલના બરડામાં જો !

આમ જોઈએ તો દામ્પત્યજીવનનાં પ્રણયગીતોમાં પતિ-પત્નીનાં સહજીવનના આનંદ-ઉપભોગનું સ્થાન અલ્પ છે. એનું સ્થાન ગીતની પ્રથમ પંક્તિમાં જ સીમિત રહે છે. દા.ત.

એક ઢોલિયે પોડયા પ્રીતમજી,
એક ઢોલિયાનો રંગ રાતો રે !
ભવર રે રંગ ડોલરિયો !

હા, લોકગીતને બદલે જો લોકકથા હોય તો રંગભર્યા આલેખનો - વર્ણનો મળેત. દુહા-ચોપાઈની લિખિત પરંપરાની માધવાનંલ - કામકન્દલા, ઢોલા-મારું, સદેવંત સાવણિંગા જેવામાં પલંગતોડ રતિયુદ્ધો પણ વર્ણવાયા અને અંતે કુકડો બોલે ત્યારે સ્થિતિ 'ઘણ સંભારે કંચલો, ઢોલી મૂછેરો બાલ'ની હોય, નાવણ, શણગાર, ભોજન, ચોપાટની રમત અને પ્રહેલિકા જેવા સહજીવનના આનંદોનું પણ તેમાં આલેખન હોય, લોકગીત, શૈયાસુખ અને મિલનનાં પ્રતીકાત્મક ઈંગિતો જ આપે છે. જેમકે, 'સોના વાટકડી રે કેશર ઘોળ્યા વાલમિયાં' લીલો તે રંગનો છોડ, રંગમા રોળ્યા લાલમિયાં', આવા ગીતો દ્વારા દામ્પત્યપ્રણયની કામભાવને આવા રૂપકો દ્વારા અભિવ્યક્ત મળી છે.

જૂના સમયમાં લગ્ન બાળવયે થતાં ત્યારે પહેલું આણું સ્ત્રી-પુરૂષના પતિ-પત્નિ તરીકેના પ્રથમ મિલનનું, લાંબીઝંખના, ઉત્કંઠા પછી આવેલી આનંદપ્રદ જીવનવળાંક ઘટનાનું નિમિત્ત બનતું, દામ્પત્યપ્રણયભાવનું નિરૂપણ કરતાં લોકગીતોમાં આ મહત્વનું જૂથ, તે આણાગીતોનું. આવા ગીતો રાસરૂપે પણ ગવાયા છે. આણું તેડવા માટે ક્રમશઃ સાસુ-સસરા, જેઠ-દિયર આવે, સમૃદ્ધિભર્યા સાધનો લઈને આવે છતાં આણંત જવા તૈયાર ન થાય. પરંતું જેવો પરણ્યો તેડવા આવે કે નવવધુ ભાગ્યા તૂટ્યા ગાડે કે પગપાળા અરે ઝાંખરે પણ જવા તૈયાર થઈ જાય. મોટા ભાગના આણા ગીતોનું આ માળખું છે. આવા ગીતો સ્ત્રીનાં અન્તરમાં એના પ્રિયતમ પતિનું જે સ્થાન છે, અનુરાગ છે, એના માટેની જે ઝંખના છે, તેને વાચા આપે છે. તેમજ પિયુ મિલનની ઉત્કટ ઝંખનાનું આ જ રૂપ છે. આવા આણાગીતોનાં માળખા લગભગ સરખા કે બીબાઢાળ હોય છે.

કન્યાકાળના સંસાર સ્વપ્નમાં એક તરફ જેમ અજ્ઞાત ભય છે, તો બીજી તરફ ભાવિજીવન, સંસારરસનો આનંદ પણ છે. આના કેન્દ્રમાં તો છે કન્યાને એનો પિયુજી, ભાવિ કંથ, પરંતુ એ કાળના સમાજજીવનમાં વ્યક્તિજીવન સાથે જ કુટુંબ જીવન પણ સંકળાયું હોય છે. 'મોરપીંછે રણિયામણો' ઘર અને વર માત્ર ઘનથી જ નહીં, પરંતુ નિકટના અને એક છાપરે રહેતા સગાઓથી પણ ભર્યું ભાદર્યું હોય છે. એ અપેક્ષિત હતું. આથી પ્રિયતમની કલ્પના સાથે જ અન્ય કુટુંબીજનો પણ કન્યાના ચિત્તને આહ્લાદક લાગતા.

એક વણજારી ઝલણ ઝીલતી'તી

મેં તો પે'લે પગથિયે પગ દીધો,

મારી ખોવાણી નવરંગ નાથ ! માણારાજ..

મારા પરણ્યાના ઝીલણ ઝીલતી'તી

મારે ઊગ્યો તે સોળરંગો સૂર, માણારાજ ! વણજારી...

આવાં લગ્નજન્ય કુટુંબસંબંધોના સુંદરચિત્ર લોકગીત આપે છે. 'આજ રે સપનામાં મે તો ડોલતો ડુંગર દીઠો જો !' એ પ્રકારનાં રૂપકગ્રન્થિ ગીતો, રાજસ્થાન ગુજરાતમાં આ પ્રકારનાં પંદરેક જેટલા લોકગીતો મળે છે. કન્યકાને સ્વપ્ન આવે અને ડોલતો ડુંગર, સરોવર, હાથી, કુંભ, જાવંત્રી, મોતી ભરેલો ચોક, મેડીએ દીવો, કંડુ કેશરનાં છાંટણા, ખળખળતી નદી, ઘમ્મર વલોણું, દહીં-દૂધના વાટકા, લવિંગની લાકડી, જટાળો જોગી, તુલસીનો ક્યારો, ગુલાબનો ગોટો, પારસ પીપળો, લાખ, દરિયો, નદી, થાંભલો, ખીલી જેવા પદાર્થો દેખાય, સ્વપ્ન જોનારી દીકરી હોય તો દાદાને, વધુ હોય તો વરને એ સ્વપ્નની વાત કહે છે. ને ત્યારે દાદા કે અન્ય કોઈ વડીલ કે પતિ એ સ્વપ્નષ્ટ પદાર્થનું અર્થદર્શન કરાવતાં કહે. ઊંડું જળ તે પિયર, સરોવર તે સાસરું, આંબો તે ભાઈ, કુંભ અને કળશ એટલે પિયરપક્ષ અને સાસરપક્ષ. આંબો તે સસરો, જાવંત્રી તે સાસુ, મોતી ભરેલો ચોક તે કંથ, હરિયાળી તે

નણંદ, દીવો તે કુંવર, ગહુલી તે દીકરી, લીલું તોરણ તે જમાઈ-ને એ રીતે ગીત પ્રમાણે ડોલતો ડુંગર તે સસરો, ખળખળતી વહેતી નદી તે સાસુ, ઘમ્મર વલોણું તે જેઠ, દહી-દુધના વાટકા તે જેઠ, લવિંગની લાકડી તે દિયર, જટાળે જોગી તે નણદોઈ, સોનાની થાળી તે નણંદ, પારસ પીપળો તે ગોર, તુલસી ક્યારો તે ગોરાણી, ગુલાબનો ગોટો તે પતિ, એ રીતે સ્વપ્નદષ્ટ પદાર્થના પાઠ ગીતે-ગીતે બદલાય. આવા પ્રકારના ગીતો સંસાર સાગરનું મધુરચિત્ર તો આપે જ છે. સાથે આદર્શ અને ભાવનાથી સભર ભારતીય સમાજની કુટુંબભાવના વિકાસનું ચિત્રણ વ્યક્ત કરે છે. જ્યાં લગ્ન એટલે માત્ર વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ નહી, બે કુટુંબનો સંબંધ એ ભાવના હતી ત્યારે સ્ત્રીને મન આવા નવા વિસ્તરતાં સંબંધો જીવનનો આનંદ-ઉમંગ હતો. લગ્ન થતાં પોતે કોઈ એકની પત્ની બનશે, એ સાથે જ અન્યની ભાભી, દેરાણી, કાકી કે મામી બનશે. એનો પણ એક વિશિષ્ટ આનંદ આવાં ગીતોમાં વ્યક્ત થાય છે. સાથે સમગ્ર કુટુંબ પ્રત્યેના પ્રણયભાવનું આલેખનનું ચિત્રણ અહિં જોવા મળે છે.

વિરહભાવ નિરૂપિત પ્રણયગીતોમાં પતિને ચાકરી નિમિત્તે પરદેશ કે બહારગામ જવાનું થતું હોય છે કે જવું પડતું હોય છે. એના કારણે વિયોગની સ્થિતિ આવી પડે છે. તેનું વર્ણન આલેખન ઘણા ગીતોમાં વિપ્રલંભ શૃંગારનું નિમિત્ત પુરું પાડે છે. આવા ગીતોની રચના ગેયનૃત્ય નિમિત્તની હોવાથી એમાં આછી કથા અને રૂઢ માળખાનો જ અવકાશ રહે છે. જે પ્રણયભાવના કોઈ સૂક્ષ્મ તન્તુને સ્પર્શવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોતો નથી. પરંતુ પતિને બદલે અન્યને મોકલવાની ઈચ્છાઉક્તિમાં પતિ પ્રત્યેની અદમ્ય લાગણી એમાં દૃઢસ્પર્શી બનતી હોય છે. કોઈ ગીતોમાં પ્રકૃતિનું આછું પાતળું ઉલ્લેખ જેવું ચિત્રણ પણ આવા ભાવની ઉત્કટતાનો સ્પર્શ કરાવવામાં સક્ષમ બનતું હોય છે. દા.ત.

આભમાં ઝીણી જબુકે વિજળી રે,
ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ
ગુલાબી કેમ કરી જાશો, ચાકરી રે !

ક્યાંક પ્રકૃતિનાં મુખે જ નાયિકાના વિરહભાવનું આલેખન પણ આવા ગીતો દ્વારા વ્યક્ત થતું જોઈ શકાય છે. જેમાં નાયિકાનાં મનોવિશ્વમાં વિરહની તિવ્રતમ વેદનાની સ્થિતિનું ચિત્રણ આવા ગીતો આપે છે.

દા.ત. કુંજલડી રે સંદેશો મારે,
જઈ વાલમને કે'જો હો જી રે, કુંજલડી.
માણસ હોય તો મુખ મુખ બોલે !
લખો અમારી પાંખે હો જી રે.... કુંજલડી !

દામ્પત્યપ્રણયનાં વિરહગીતોમાં ચાકરી ગયેલો પતિ પાછો ફરે ત્યારે પત્નીની કુર અપમૃત્યું નાયકની ગોઝારી માતાના હાથે જ થઈ ચુક્યું હોય, એ કરુણ ઘટના "માડી હું તો બાર બાર વરસે આવિયો' માં છે. માતા-પુત્રની સંવાદોક્તિ જ કથાની કોઈપણ જાતની માંડણી વગર જ આખી વાતને પ્રગટ કરી આપે છે. કોરી ટીલડી, ચુંદડીના પ્રતીકો, પણ કેટલા અર્થસભર જ નહી, પરંતુ વિસ્તરતા સંદર્ભવાળા, એટલે ચાકરીએ ગયેલો પતિ પાછો આવે, વળતાં દિવસો થાય, મિલન થાય તે માટે સાચવી રાખ્યા છે. પરંતુ એ સંયોગ આવે છે ત્યારે તો તે પતિ 'ત્રિશુલ તાણી' બાવો બનવાને સંકેત આપે છે. "મોલુમાં દીવો સગ બળે", એ પંક્તિ જ કેટલી ભાવ સઘન, અર્થસભર ગહન પ્રણયભાવના વ્યક્ત કરે છે. મહેલ નથી, ઝુપડું છે. દીવો શગે બળે, ઘરમાં બધુ યથાવત છે. આનંદભર્યું છે એનો સંકેત. પરંતુ પત્ની તો મૃત્યુ પામી છે. પત્નિ પ્રિયતમ પતિની યાદનો વિરહનો શગ જલતો રાખી તેની પ્રતિક્ષામાં આજ શુદ્ધિ ઝૂરતી રહી છે. કેટલી ભાવની તીવ્રતમ ગહનતા ! "કળવાં સાસરિયામાં જીવવું વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડાં" પણ આવી જ દામ્પત્ય

પ્રણયની કલંક કથા છે. વધુએ કોઈ પિયરિયા સાથે માત્ર વાત કરી એ પરથી ચાડીખોર નણંદ વહુએ ખોરડા વગોવ્યાનું આળ મૂક્યું. સંસાર સળગ્યો, કલેશથી કંટાળેલો પતિ ઝેરનો વાટકો ઘરી ગોરી તમે પીવો કાં હું ! એવો લાગણી વટાવવાનો ફૂર માર્ગ લે છે. દામ્પત્યપ્રણયનો વિરહભાવ તો છેલ્લી પંકિતમાં અર્થસભર અને સૂક્ષ્મભાવે વ્યક્ત થાય છે. અહિં સામાજિકતાનાં બંધને બંધાયેલો પતિની લાગણીનું બલિદાન છે. જૂઓ -

બાળી ઝાળીને જીવડો ઘેર આવ્યો રે લોલ,

હવે માડી મંદિરિયે મોકળાશ જો.

ભવનો ઓશિયાળો હવે હું રહ્યો રે લોલ.

દામ્પત્ય પ્રણય ભાવમાં પત્નિ માટે એક મોટું વિધ્વ છેક ગઈ કાલના ભવિષ્ય સુધી ઉપપત્ની - શોક્યનું હતું. અને અનેક ગીતોમાં આવા શોક્ય પ્રત્યેનો અણગમો - આક્રોશ છે, તો ક્યાંક ડંખ, દ્વેષ ભાવ પણ છે. માંદી પડે તો ઘતૂરો વાટી પાઈ દેવો, અને મરે ત્યારે લાપશીનું આંધણ મૂકી કૂટવાં જવું ! આમા પણ એક પ્રકારનું લાગણી - પતિ પ્રત્યેના પ્રણયભાવનું વિરેચન અને શુદ્ધીકરણ જ છે. કેવા સંજોગોમાં પુરુષ કે પતિ એક પત્નિ હોવા છતાં બીજી પત્ની કરતો, એના ઈંગિતો ગીતમાં મળે છે પતિને પત્ની પર અભાવ આવે ત્યારે કોઈ બહાનું બતાવી બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે, એની મજાક લોકગીતોએ કરી છે. - તું કાળી છે મારે ગોરી જોઈએ, તારે ભાઈબહેન નથી મારે સાળુ - સાળી જોઈએ, તારું પિયર દૂર છે મારે મારું સાસરું નજીક જોઈએ. આવા આવા કારણોમાં પુરુષ માનસની મુક્તકંઠે મજાક જોઈ શકાય છે ક્યારેક પત્નીથી જ રાંધવામાં મોડુ થયુ હોય ને પતિ ભોજન માટે અથરો થાય, ત્યારે પત્ની ઝટપટ રાંધનારી લાવવાનું મહેણું મારે ને પતિને ભાવતું તું ને વૈદે કહ્યું' એવું પણ નિરૂપાય છે. પરંતુ જ્યારે પતિ ખરેખર બીજી કરીને લાવે એ સ્થિતિની સ્ત્રીની મનસ્થિતિનું ચિત્ર જૂઓ :-

શોક્યુ આવી સીમડીએ મને

થરથર ટાઢ વછૂટી !

બાઈ રે પાડોહણ ગોદડાં ઓઢાડ !

શોક્ય લાવવાનાં ગીતોમાં પછી જૂની પત્નિ મજિયારો માંગે અને સારું સારું પોતાને મળે, નરસું-નકામું શોક્યનાં ભાગે જાય, એવો મનોભાવ વ્યક્ત કરે, તે લગભગ બધા ગીતોનું મુખ્ય માળખું રહ્યું છે. બીજા પ્રકારમાં પતિ વિદેશ કે પરદેશ જતાં પત્ની પતિ પાસે બબ્બે જોડ લાવવાનું કહે તેમાં સારુ-સાસુ તે પોતાનું અને નરસું શોક્યને માટે

તમે લાવો તો અમથી અળગી રાખજો રે મારવાડા !

તમે ડાબલી લાવજો ને ડુબલી લાવજો રે, મારવાડા.

ત્રીજા પ્રકારમાં જૂની માટે પતિ કશું જ ન લાવે એની ફરિયાદ ધીરોદત નાયક આવે રીતે પત્નિને મનાવી લે.

ગેગલીનાં ફૂલ રાતા કે જૂલણ વણઝારી !

એની માનેતીને લોકીટ વસાયા.

કે મારી સારૂ કશું ન લાયા કે જૂલણ વણઝારી !

તું રૂદિયામાં ઓસું ન લાઈશ,

કે તારી સારૂ કાલે વસાવીસ, કે જૂલણ વણઝારી !

પતિ કોઈ કામી લલનાનાં મોહપાસમાં લપટમાં ન આવે એનો ભય જુઓ આ ગીતમાં -

હા રે નાગર ઊભો મહિયારાને હાટ જો,

હા રે નાગર ચૂડલો સરાવે નાગર ખંત જો,

નાગર નાગરાણી ઘુતારી રે, ખેલે બાંભણિયારી રે

લેશે ચૂડલો ઉતારી રે, ખેલે બાંભણિયારી રે.

પુરુષનાં ચંચળ માનસને તેની પત્નિ સિવાય બીજું કોણ જાણે, નારી
હૃદયની કોમળ લાગણી, પતિ પ્રત્યેના સંવેદનને, પ્રેમને પણ મીઠી સલાહ -
ભાવનાત્મક લાગણીને વ્યક્ત કરતું આ ચિત્રણ જુઓ -

માનેતીના મોલે ઉતારા કરજો, દાંતણિયા ભોજનિયા કરજો.

રમતિયાં રમજો તમે રાજી થઈને, આજ જરૂર જાજો,

માનેતીના મોલે,

ખોટા સોગન્ધ ખાજો ને મોલજો !

લોકસાહિત્ય અંતર્ગત લોકગીત નિરૂપિત દામ્પત્યપ્રણય ભાવ આમ તો
સ્ત્રી કેન્દ્રી જ રહ્યો છે. તેમાં તેના પિયું પરણ્યા પ્રત્યેનો અનહદ અનુરાગ
ગવાયો છે. ક્યાંક પ્રકૃતિનાં તૃચ્છ જંતુ પણ તેને શોક્ય જેવા લાગે છે. અહિં
ભાવાત્મક લાગણીની ઉચ્ચ ભૂમિકા તેના અંતરને કેટલી હદે શંકાશિલ બનાવે
છે. તેની ઈમેજ આવા ગીતોમાં જોઈ શકાય છે -

હું રે વા'લાને દાતણ દેતી'તો

માખી આવી સોના ઝારીએ

માખી મારી હજારણ શોક્ય રે, સાયબા

× × × × ×

મારી નણદલનો વીરો દાતણ કરે,

એની ઝારીએ બેઠી માખી હો સાયબા,

એ રે માખડલી અરજું કરે,

એ તો અરજું કરે ને હું રીસે બળું,

માખલડી હજારણ શોક્ય, જો સાયબા ! એ રે માખણલી

અતિ સ્નેહ કેટલી હદે પાપશંકા બને છે. એકલા પોતાના જ પ્રેમપાશમાં
પુરુષને ઝકડી રાખનારી કંજૂસમાં કંજૂસ પત્ની પોતાનો સ્વામી અન્ય કોઈસ્ત્રી
સાથે વાતો કરે કે હશે તે પણ સહેતી નથી, વહેમાય છે. એ વહેમ અને
સેક્સ-જેલસી-સ્ત્રી સહજ ઈર્ષ્યા - વૃત્તિની અવધિ તીવ્રતમ લાગણીનો પડઘો.

દામ્પત્યપ્રણયભાવના લોકગીતોમાં દામ્પત્યની પારસ્પરિક ઉપકારકતા, પ્રીતિ અને આછી વડછડને મનામણા - રીસામણા પણ કૃષ્ણ-રુકમણી, કૃષ્ણ-રાધા, રામ-સીતા અને શિવ-પાર્વતી, શિવ-ભિલડી જેવા દેવીતત્ત્વોના પાત્રોનો રૂપાત્મક ભાવે પ્રણય આલેખન થયું છે. તેમાં દેવીપાત્રો નિમિત્તે તો માનુષી પ્રેમનું જ આલેખન છે. દા.ત.

રામ તમારે બોલડીએ હું બળીને ઢગલો થઈશ જો,
 તમે થાશો રે બળીને ઢગલો હું ભભૂતિયોં થઈશ જો.
 પરભુજીને આંગણ ઊંડી કૂંઈ કે કંકર નાખિયા રે લોલ,
 ઘબકે ઊઘડયા જોડ કમાડ કે વાગે રૂડી વાંસળી રે લોલ.
 કાન સોના દળુલીયો રે, રૂપલાની ગેડી
 કાન અમારી શેરીએ રે, રમવા આવજો રે,
 કાન આવો તો રમજો રે, વઢવેર કરશોમાં !

પતિ-પત્નિનાં અબોલા - રીસામણા - મનામણા - સહજીવનનાં આનંદો છે. ને એમાં જ પ્રણયભાવની સુક્ષ્મતા - ક્યારેક અસાધારણ સાદાઈથી ધારદાર બને છે. પતિએ બાર-બાર વર્ષના અબોલા લીધા છે. એ છોડાવવા પત્ની અનેક પ્રયાસો - પ્રયત્નો કરે છે. સાસુના સૂચવેલા ઉપાય તરીકે પતિને ગુસ્સે થઈને પણ બોલતો કરવા પત્નીએ સવા શેર ખીચડીમાં અરછેર મીઠું નાખ્યું, તોય પતિ ન બોલ્યો તે ન જ બોલ્યો. સાસુની સુચનાથી ચાંદલો કર્યા વગર વાસીંદુ વાળવા લાગી, તો પણ પતિ ન બોલ્યો. ભાભીના સુચવેલા ઉપાય રૂપે કાપડું પહેર્યા વગર જ પૂંજો વાળવા લાગી. છતાં પતિ ન બોલ્યો, પરંતુ જેવા -

બરે બપોરે મેં પાણીડાં ભરિયાં ને મોજડી પહેરી નહીં,
 ત્યારે નાવલિયો બોલિયા રે,

ગોરી મોરી મોજડી પહેરતા જાવ,

નહિ તો તમે દાઝશો રે !

પ્રેમનું કેવું સુક્ષ્મતમ રૂપ સાદી સરળ બાનીમા ! અહીં સામર્થ્ય ભરી સરળતાએ પ્રગટે છે ! એ રીતે જ જ્યાં પ્રેમમસ્તી છે ત્યાં સીધાસાદા શબ્દોમાં જ નિરાભરણ ઉક્તિ સૌન્દર્ય હોય છે.

મેળા સાથે સંકળાયેલા ગીતોમાં સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમનું આલેખન હોય છે. તેને બે પ્રકારમાં જોઈ શકાય. પ્રેમી-પ્રેયસી અને પતિ-પત્ની. એટલે અનુરાગ અને પતિ-પત્નીનાં મિલનનાં આનંદનું આવાં ગીતોમાં આલેખન થાય છે.

આમ જોઈએ તો લોકગીતોમાં ગજબ તાટસ્થ હોય છે. એ જેમ પુરુષની લોલુપ પરકીયતા આલેખે છે. તેમ સ્ત્રીનાં કામભાવ-પુરુષ પ્રત્યેનો પરકીય પ્રેમના ચિત્રો પણ ખુલ્લાં કરે છે. સ્ત્રી કાં તો કોઈના પૂર્વરાગમાં હોય, અથવા તો એનો પતિ શારીરિક રીતે તૃપ્ત કરવા અસમર્થ હોય. લાંબા સમય માટે વિદેશ ગયેલો હોય કે કોઈનાં વાહન કે તન્ત્રમંત્ર વા સમૃદ્ધિએ સ્ત્રીનું મન લલચાવ્યું હોય ત્યારે જ એ બેવફા કે સ્ખલનશીલ બને છે. આમ, સ્ત્રીને પૂર્વરાગ હોય અને ઈચ્છા વિરુદ્ધ એને બીજે પરણાવી દીધી હોય તો સતત એના હૈયાના હાર, પાળેલા પોપટ કે મોરને ઝંખતી હોય છે. મોર, પોપટ, હોલો વગેરે તો પૂર્વપ્રેમીનાં ક્યાંક અન્યકામના લગ્ન બાહ્ય સંબંધ ધરાવતા જીવનના પ્રતીક રૂપે લોકગીતોમાં આલેખાય છે.

મારી કાંબિયું ઉપર મોર, મોર ચ્યાં બોલે ?

મારા કડલે બડી લે'ર જનાવર જીવતો હાલ્યો જાય

કે મોર ચ્યાં બોલે !

મોર મોર ક્યાં જઈને જઈશ ?
ઘર પછવાડે કાળુડો નાગ !
નાગ શેરી રોકીને બેઠો છે માગ !
મારગ એ ઊડીને જઈશ ક્યાળલ મોરલો રે

× × ×

ડુંગરની કળવાંઈટે મૂવો મોરુલો રે બોલે,
હું રે જાણું રે મારો છેલિયો બોલે.

× × ×

બ્રાહ્મણની શેરીએ ના જઈશ મારા પોપટ
બ્રાહ્મણની બાયડી હરામ મારા પોપટ
મારશે લાડુનો માર મારા પોપટ !

× × ×

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે,
હોલડાની બોલી મને બે પિયારી લાગે;
જારના સેતરમાં પીટયું હોલરુ રે બોલે.

પશુપક્ષીની બોલી મિલત સંકેત છે. પ્રેયસીને કામીના આગમનની જાણ થાય એ માટે તે પશુપક્ષીના ધ્વનિનું અનુકરણ કરે અને અન્યકામા ચાલી નીકળે પછી તે આવા ધ્વનિ સંકેતો થાય. પ્રેમનો સંકેત મળતાં કન્યકારૂપ કે પરિણીત છતાં અન્યકામા જારકર્મ માટે જતી હોય, એવા નિર્દેશો મળે છે. તેમાં 'મારા ખેતરમાં હોલરું બોલે' દ્વારા આવા પ્રેમીઓ હોલાની બોલીના સંકેતે ખેતરમાં મિલન સંયોગ સાધતાં હોવાનું દર્શાવે છે. 'વાણિયાને ઘેર જઈશ ના મારા પોપટા' જેવા ગીતોમાં અન્યકામાનો જાર બીજાના મોહમાં ના સપડાય એના દરકાર દહેશતનું પ્રણયભાવે નિરૂપણ છે.

ક્યારેક કોઈ સાધુ આવી સંસારની દાઝેલી કે પછી પતિથી અતૃપ્ત રહેતી પરિણીતાને ભોળવી ઉઠાવી જાય, કોઈ વળી તરગાળા પાછળ સાનભાન ભૂલે, કોઈ જન્તર વગાડનાર કે ગાનારના વ્યામોહમાં પોતાનો ભર્યાભાદર્યો સંસાર છોડે. આભૂષણની ભૂખ કે એવા બીજા કોઈ કારણે પરધર્મી જોડે પણ નાસી જાય, આવી બનેલી ઘટના પર સ્થળ અને પાત્રનાં નામ સાથેનાં ગીતો રચાયા છે. પમલ એના બાળપ્રેમી સાથે નાસી ગઈ, મોચણ લંગડા જમાદારની રખાત બની, કણબણ કડવલી ગરાશિયા સાથે ભાગી ગઈ. ચાંપલી અને મેકુડી પ્રેમબા પણ પરધર્મી બન્યા, જીજૂડી બાવણ વાણિયા સાથે ભાગી ગઈ. પાર્વતી પાવો વગાડતા નારાયણ સાથે નાસી છૂટી - આવી કેટલીક ઘટનાઓ આ ગીતોએ આલેખી છે. આમ, સમાજમાં પ્રણયાનુસંગે બનતી ઘટનાઓ વાસ્તવિકતાનાં પાયા પર નિરૂપાયું છે.

ક્યારેક સ્ત્રીનો પતિ શંકાશીલ હોય કે પૂર્ણ પુરુષ ન હોય એવી સ્થિતિ સ્ત્રીને અન્ય સાથે સંબંધ જોડવા પ્રેરે છે. આવા અનૈતિક પ્રણય પણ લોકસાહિત્યમાં કોઈ સંકોચ વગર આલેખાયો છે.

ઘરનો ઘણી હીજડો મારો દેવળ કળાયેલ મોર,
 મનડું મારું માનતું નથી, નામણિયું નામતું નથી.
 પરણ્યો મારો વાડીએ હાલ્યો દેવર લડાવે લાડ
 નાનડિયો દેવર એવો અટારો, મારે મોગરિયુંના માર,
 દારૂડો મને ચડતો નથી, મનડું મારું માનતું નથી,
 નામણિયું નાયતું નથી.

ઢોલ ઘડૂકયા પણ નાયવાનું મન ન થયું એ ઉલ્લેખ જ આ તડજોડ સ્ત્રીનું મન ભરી શકતી નથી. તે પુરવાર કરે છે. - ઢોલને નૃત્ય તો સ્ત્રીનાં સાતયુગના એક માત્ર આનંદનાં આવિષ્કરણો હતાં. પતિ ગાવા-રમવા જવા ન દે તેની કેટલી ફરિયાદો છે ? અરે, ઢોલ લાવી ન શકતા પતિને તો

રાસલુબ્ધ પરિણીતા ખેતર પાઘર બળદ વેચીને પણ ઢોલ લાવવાનું કહે છે.
જ્યારે અહિં એથી વિપરિત પરિસ્થિતિનું પરકિય પ્રણયનું ચિત્રણ મળે છે.

ક્યારે પતિની નપુંસકતા સ્ત્રીને લાચાર બનાવે છે. નાયિકા યૌવનથી તરબતર છે. પુરુષ તેની કામાગ્નિને શાંત કરી શકતો નથી, આવી ઘટનાઓનું આલેખન અન્ય રૂપકો દ્વારા કામભાવનાને અનુસંગે પ્રણય આલેખનનું ચિત્રણ મળે : દા.ત.

ઊંડો કૂવો જળ સાંકડો રે, સિંદુરિયો શેવાળ, મજ મારાવાલા,
મારે ખાવાના કોદરા રે, ચોખલીયે મન જાય, મજ મારા વાલા,
મારે ખાવાનું ડોરિયું રે, ધીયેલીયે મન જાય, મજ મારા વાલા,
મારે રહેવાની ઝૂંપડી રે, હવેલીએ મન જાય, મજ મારા વાલા,
મારે સૂવાનો ખાટલો રે, પલંગિયે મન જાય, મજ મારા વાલા.

આમ અહિં વેદના કઈ છે તે કળી શકાય છે ક્યાંક અતૃપ્ત કામનું પ્રતીકાત્મક આવિષ્કરણ ટોપરા અને ગોળનાં દષ્ટાંતે રૂપે થાય છે. અશક્ત કે અર્ધસક્ષમ પતિ સાથેની રતિને એકલું ટોપરું ખાતા ગળે કૂચા વળે તેની સાથે અને પૌરુષેય પ્રેમી સંગાને ગોળ સાથે સરખાવાય છે. એ ગીત ભવાઈમાં પણ મળે છે.

પઈણો જયો છે પાલમે
પાડોશી જયો ગુજરાત રે, જલેબી ભીંગે !
પઈણો લાઈવો કોપરાં,
પાડોશી લાઈનો ગોળ રે,
કોપરા ખાય તો કૂચા વળે,
ગઈળો લાઈગો, તારો ગોળ રે, જલેબી ભીંગે !

મોચણ અને જમાદારનું પ્રણયગીત છેક રંગભૂમિ સુધી પણ પહોચ્યું હતું.

મને મોચણને વટલાવી, જમાદાર નેડો લાગ્યો.

રે તારા નામનો

ખમ્મા મોચણ ખમ્મા તને ખમ્મા, ખમ્મા,

લંગડો જમાદાર પાછળ ચાલે ખોડંગાતો.

દામ્પત્ય સંલગ્ન આવી કાળી બાજુમાં ગીતો આપ્યાં છે. આભૂષણ એખણા જો પતિ દ્વારા ન સંતોષાયી હોય અને સ્ત્રીનું મન લાલચ રોકી શકતું ન હોય તો અન્યકામા બને છે. મારવાડી, વાણિયણ, ઘોડા પાવા આવેલા રાજાના કાંકરીયાળે વશ થાય છે અને એ સ્ત્રી જ્યારે પુત્ર પ્રસવે છે ત્યારે એને રાજા રમાડતા આવે છે. વાંસળી વગાડતા વાણિયા પર મોહીને જીજી આઠમે બેડે ભાગી ગયા એવા પણ ગીત છે. પાર્વતી પાણી ભરવા નારણને મોહે છે. આણંત તેજલી પ્રેમી સાથે ભાગી અને પરણી ગઈ એ ઘટના છે. અને આવી જ રાયલાની કથાનો નિર્દેશ છે. તો સામે પક્ષે ગમે તેવાં પ્રલોભન સામે અડગ રહેલી નારીનાં ગીતો પણ છે. મોરબીનાં ઠાકોર અને વાણિયણના ગીતમાં મોજડીનાં મૂલે રાજાની રાણી અને આખું રાજય ડુલ કરતી અડગ નારી પણ છે. ગુજરીએ બાદશાના અનેક પ્રલોભનોને નકાર્ય અને હાથી સામે ભગરી અને બકરીનું મૂલ્યું પ્રમાણ્યું તે જાણીતી કથા રચનાઓ છે. આવાં ગીતોમાં ક્યાંક અડગ પ્રણયની ભાવના સૂક્ષ્મતા પણ હોય છે. મૂલ્ય, વસ્તુમાં, આભૂષણમાં નથી એને પરિધાન કરતાં લહેરાતા યૌવનમાં છે. તેનું નિરૂપણ જુઓ.

કડલાંનો ઘડનાર હરજીડો સોની, કડલાની પે'રનાર

ઝમકૂં ભરવાડણને,

કર્ય કે ભરવાડ તાર કડલાનાં મૂલ

'પહેરું' ત્યારે લાખ તારું જોબનિયું લહેરાય !

ગુજરાતી લોકસાહિત્ય અંતર્ગત લોકકથાઓમાં પણ આજ ઘટના-તત્ત્વને લઈ પ્રણય પ્રસંગોનું આલેખન થયું છે. આવી લોકકથાઓ માટેભાગે દુહા-બંધ પ્રેમ કથાઓ જ છે. તેમાં સોન-હલામણ, શેણી-વિજાણંદ, રાણો-કુંવર, લોડણ-ખીમરો, નાગ-નાગમદે, માંગડાવાળો - પદ્માવતી, ભોજા-વેળું, આણંદ-દેવરો, સોરઠ-વીસૂ, રાણક-રા'ખેંગાર, મેહ-ઉજળી, બાનરો, કમો - વીકોઈ, પીઠાંત-તેજલ વગેરે ગણાવી શકાય.

આ ગીતકથાઓમાં પણયનો વાર્તા રસ અલ્પ છે. વિધવિધ પ્રસંગોની ખીલવટ કરનાર વસ્તુનો અભાવ છે અહીં સંઘરેલી તમામ વાતો માત્ર - પ્રેમની, કૃષ્ણતાયાં સમાપ્ત થતાં પ્રેમીની - વાતો છે. દુહામાં સંઘરાયેલી પ્રણય - ઊર્મિઓ છે. ઘાયલોની પ્રણય-વેદના છે.

ખાસ કરીને આહીર, ચારણ, કાઠી, હાડી, ભરવાડ રબારી વગેરે વગેરે (નોમેડિક) જાતીના પ્રેમી જોડલાં તેમાં પ્રણય નિમિત્તે - ધર્મ, લોપવાનો, સતીત્વ તવાનો, ભ્રષ્ટ થવાનો એને ડર નથી, પોતાના પ્રેમી સાથે મરી ફીટવાનો, સ્વજનના પાળિયા પર લોહીથી સિંદુર ચડાવવા અંતર જેને માથે એક વાર ઢળ્યું તેનાં ઉપર ઓળઘોળ થઈ જવાનો, શાસ્ત્ર ભાખ્યું, સતીત્વ નહી; પણ સ્વતંત્ર લાગણી છે.

એ પ્યાર ગાંડોતુર છે. પ્રથમ દષ્ટિની પ્રીતિ છે. પગને બેડી પહેરાવી શકાય, હાથનેય હાથકડી જડીને રોકી શકાય; પણ આંખોને ન ચડે બેડી કે ન બંધાય કડી ! આવો પાગલ એ પહાડી પ્રેમ - પ્રથમ દષ્ટિને પ્રેમ - લગભગ તમામ વાતોમાં પડ્યો છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં બેશક વધુ પ્રમાણમાં તો શરીરની જ સુંદરતા ગવાઈ છે. પણ છતાં એ પ્રીતિ એક વાર જેને પોતાનું કહી સ્વીકારે છે, તેને ખાતર ડગલેને પગલે બળવો ઉઠાવે છે, પરિણામની તો એને ગણતરી જ નથી, મા-બાપની જોહુકમી, ન્યાત-જાતના ભેદની

દીવાલો : રૂઢિની આડખીલીઓ, તમામની સામે કાં તો પ્રથમથી જ ઉઘાડો બળવો, ને કા તો અંદર ખાનેથી ઘગઘગતો આહ ઠાલવતો ઘરતીકંપ; શક્ય હોય તેટલી ખામોશી;ને આખરે એ મૂંગી સબૂરી ખૂટી ગયે કુળલાજનાં કહેવાતા બંધનો ભેદી, જે સાચું પોતાનું હોય તેની સાથે બાથ ભીડીને જીવનની સમાપ્ત એ છે. આ વાર્તાઓનો ઝોક, પહાડીજનોની અંગારભરી પ્રેમસૃષ્ટિ.

તેમાં નારી હૃદયની કોમળ લાગતી છે તો ક્યાંક પ્રણયનું બિહામણું સ્ત્રીતત્વ પણ છે. યૌવનનો પ્રેમ અનેક કથાઓમાં આલેખાયો છે, તો ક્યાંક કિશોરના પ્રેમની સ્પર્શની કથા પણ છે.

સંદર્ભગ્રંથ સુચી

૧. લોકસાહિત્ય ધરતીનું ધાવણ, ઝ. મેઘાણી
૨. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્રમાં ભક્તિરસની વિચારણા. ડૉ. હેમરાજભાઈ આર. પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃ.૮૦
૩. એજન, પૃ.૮૦
૪. પશ્ચિમનું સાહિત્ય વિવેચન (પ્રાચીન કાળ). લે.શિરીષ પંચાલ. આવૃત્તિ - ૧૯૯૨. પૃ.૧૯૧
૫. The psychology of Sex. Oswald Sehwal. P.100. લોકસાહિત્ય - અલોક, પ્રા. જસવંત શેખડીવાલા - આવૃત્તિ-૨૦૦૭, પૃ.૧૦૧
૬. લોકસાહિત્ય - અલોક, પ્રા. જસવંત શેખડીવાલા - આવૃત્તિ-૨૦૦૭, પૃ.૧૦૨

અન્ય સંદર્ભગ્રંથો

૧. રઢિયાળી રાત - બૃહદ આવૃત્તિ, ઝવેરચંદ મેઘાણી
૨. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૩. સોરઠી ગીતકથાઓ - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૪. ગુજરાતનાં લોકગીતો - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૫. લોકસાહિત્ય - ધરતીનું ધાવણ - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૬. સૌરાષ્ટ્રની પ્રેમકથાઓ - તારાચન્દ્ર પો. અડાલજા
૭. કાઠિયાવાડની પ્રેમકથાઓ - સં. ધીરસિંહ વ્હે. ગોહિત
૮. કાઠિયાવાડી સાહિત્ય - ભા.૧-૨, સં. કહાનજી ધર્મસિંહજી
૯. કાઠિયાવાડી દુહા. સં. ગોકુલદાસ દા. રાયચૂરા
૧૦. નીંદણાનાં ગીતો - રેવાબહેન અને શંકરભાઈ તડવી.

૧૧. ગુજરાતી દુહા - સં. મોતીલાલ ન. કાપડિયા
૧૨. દુહા અને સોરઠા - સં.ગિજુભાઈ અને તારાબહેન
૧૩. સોરઠિયા દુહા - સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૪. દેશી ભવાઈ - પ્રથમ ભાગ પ્રક. પુરુષોત્તમ ગીગાભાઈ
૧૫. ભવાઈ - સુધા આર. દેસાઈ
૧૬. ગુજરાતી લોકગીતો - હસુ યાજ્ઞિક
૧૭. લોકસાહિત્ય - પ્રભાશંકર તેરૈયા - નરોત્તમ પલાશ
૧૮. ભમ્મરિયા કુવાને કાંઠડે.
૧૯. ગુજરાતી લોકસાહિત્યની જીવનચંક અંતર્ગત રચનાઓ - ભા.૧-૨,
હ.યાબડ.
૨૦. ગુજરાતી લોકસાહિત્યની ઋતુચક્ર અંતર્ગત રચનાઓ.
૨૧. કામકથા - ભા.૧-૨ ડો. હસુ યાજ્ઞિક
૨૨. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય, ડો. હસુ યાજ્ઞિક
૨૩. સૌરાષ્ટ્રની રસઘાર (ભાગ-૧ થી ૫) બૃહદ આવૃત્તિ - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૨૪. કચ્છની રસઘાર - દુલેરાય કાનાણી
૨૫. લોકગુર્જરી અંક - સત્તર - ડૉ. બળવંત જાની
૨૬. દુહો દશમો વેદ - જયમલ્લ પરમાર. પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૫.

પ્રકરણ-૪

લોકગીત - કથાગીતમાં પ્રણયભાવનું

નિરૂપણ : એક વિશ્લેષણ

- ગુજરાતનું લોકજીવન - લોકસંસ્કૃતિ
- પ્રણયનાં પ્રકારો - સ્વરૂપ (લોકગીત-કથાગીત સંદર્ભે)
- અવસ્થાઓ નિરૂપિત પ્રણય
- ૧. કોર્મીયવસ્થાનો પ્રણય
- ૨. યુવાવસ્થા સંલગ્ન ગીતોમાં પ્રણયનિરૂપણ
 - કામાંધ / મોહિત પ્રણય
 - પ્રણયગીતોમાં વિરહભાવનું નિરૂપણ
 - પ્રણયભાવે કામભાવનું નિરૂપણ
 - પક્ષીનાં પ્રતીક-રૂપકે પ્રણયનિરૂપણ
 - દેવીપાત્રના પ્રતીકરૂપે માનુષી પ્રણય
- ૩. દામ્પત્યજીવનનો પ્રણય
 - રીસામણા - મનામણા
 - શંકા-સંદેહ
 - દામ્પત્યજીવનનો વિરહભાવ
 - પશુ-પક્ષીનાં પ્રતીકો-કામભાવ અને અનૈતિક પ્રણય
- ૪. કુટુંબસંસાર નિરૂપિત પ્રણય (કેન્દ્રસ્થાને પતિ)
- ૫. સંગીત-લય-ઢાળ અને સાહિત્ય અલંકાર

પ્રકરણ-૪

લોકગીત - કથાગીતમાં પ્રણયભાવનું

નિરૂપણ : એક વિશ્લેષણ

લોકગીત - કથાગીતમાં પ્રણયભાવનું નિરૂપણ : એક વિશ્લેષણ :

ગુજરાતી લોકગીતો અને કથાગીતોમાં નિરૂપિત પ્રણયભાવના અધ્યયન પૂર્વ ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાનો પરિચય મેળવી લેવો જરૂરી છે કારણ કે, યુગચેતના અને લોકસંસ્કૃતિનાં આચાર-વિચારનો પડઘો કોઈપણ સાહિત્યમાં પડ્યા વગર રહે નહીં. આમ, ગુજરાતનાં સંદર્ભમાં લોકજીવન અને સંસ્કૃતિને જાણવું જરૂરી બને છે.

ગુજરાતનું લોકજીવન - લોકસંસ્કૃતિ :

લોકસંસ્કૃતિની સરળ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી શકાય : આચારમાં ને વિચારમાં કોઈપણ પ્રજાની જે લાક્ષણિકતાઓ કે જીવનરીતિ પરંપરાગત પેઢી દર પેઢી ઊતરતી રહેતી હોય તે એમની સંસ્કૃતિ. આમ, લોકસંસ્કૃતિ લોકોના જીવન-સમગ્રને આવરી લે છે.

આમ તો એને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી શકાય :

(૧) લોકસાહિત્ય (૨) લોકોનું સમાજજીવન (૩) લોકકલાઓ (૪) લોક કારીગરી.

ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિનાં આ બધા વિભાગોને તપાસવાનો અહિં ઉપક્રમ નથી, છતાં પણ પહેલા એક પ્રશ્ન થાય કે આ લોક કોને કહેવાય ?

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ-૩માં 'લોક' નો ખ્યાલ આવા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કરે છે. એકબીજાનું જોઈ જોઈને અને મૌખિક રીતે જે વ્યવહાર ચલાવે,

રહેઠાણ - કપડાં - લતા -ખાવાપીવાથી માંડીને વાણી-વિચાર, આચાર, માન્યતા, રીતરિવાજ, ધર્મ-શ્રદ્ધા, વિધિવિધાનો સુધી બધામાં પોતાનાં સમૂહ કે સમાજના એક અવિચ્છિન ભાગરૂપ બનવામાં જે ગૌરવ લે તે લોક. લેબ સ્ટ્રોસે કહ્યું છે કે લોક (FOLK) એટલે ભોળું, ગ્રામીણ, કૃષિપ્રધાન, નિરક્ષર, મૌખિક વ્યવહાર ચલાવતું, હાથકારીગરીવાળું, નવીન જીવનરીતિઓ અને પ્યાલોની દષ્ટિએ પછાત લાગતું, વહેંમી, મંત્ર-તંત્ર, જાદુ વગેરેમાં આસ્થાવાળું, ધર્મશ્રદ્ધાળું, પરંપરાગત વિધિવિધાનો પાળનારું એક કોરાણો રહેતું (Marginal) એવું.

આમ, 'લોક' એટલે આવો બહોળો માનવ-સમૂહ અને આ માનવ સમૂહ કોઈ એક જ ભૌગોલિક સીમામાં કે સાંપ્રદાયિક વાડામાં બંધાયેલો ન હોય, એમાંના અનેક જૂદી જૂદી જગ્યાએ રહેતા હોય અને છતાં એ સહુ એક જ પારંપારિક તાંતણે સંઘાયા હોય, બંધાયા હોય. એમાં કોઈ એક સ્થળ, કુળ, ધર્મ કે કોમનું વર્ચસ્વ હોતું નથી, હોવું જરૂરી પણ નથી.

ઉદભવ :

લગભગ સોળસો કિલોમીટર લાંબો સમુદ્રતટ ધરાવતા ગુજરાતમાં દરિયાઈ માર્ગે કેટલી બધી દેશી-વિદેશી પ્રજા આવી ગઈ ? એમાં લાકડાંના દેવીદેવતાઓને પૂજતી ગ્રીક પ્રજા, સુર્યપૂજાનો સંસ્કાર લઈ આવેલી સિથિયન અથવા સફેદ હુણ પ્રજા, માછીમારીનું કામ કરતી નિષાદ પ્રજા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં ઓખામંડળ, હાલાર, ઝાલાવાડ, પાંચળ, બરડા, બાબરિયાવાડ કે મચ્છું કાંઠા વિસ્તારમાં વસતા ખારવા, કોળી કે મિયાણા આપણને પ્રાચીન નિષાદ પ્રજાનું સ્મરણ કરાવે છે, તો બરડા પ્રાંતની મેર જાતિમાં પૂર્વેની ગ્રીક પ્રજાનો અણસાર વર્તાય છે. આ ઉપરાંત આરબો અને સીદી લોકો પણ દરિયાઈ વાટે જ ગુજરાતમાં પ્રવેશીને સ્થિર

થયાં એ જ પ્રમાણે કચ્છનાં રણની પેલે પારથી બલૂચો પણ અહીંથી આગળ પ્રવાસે જતાં અઘવચ્ચે જ રોકાઈ ગયાં. આ વિદેશીઓ ઉપરાંત ભારતનાં ઉતરના છેડેથી દક્ષિણમાં જતી અને દક્ષિણ છેડેથી ઉતરના પ્રદેશો તરફ પ્રવાસ કરતી અનેક પ્રજાઓ અઘવ વચ્ચે જ ગુજરાતનાં પ્રદેશમાં રોકાઈ ગઈ અને અહીં જ સ્થાયી થઈ. આવી પ્રજામાં ઉતરના આર્યકુળો, ગુર્જરો, રાજપુતો અને દક્ષિણની કણબી પ્રજાનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. એક મત્તાનુસાર બહારની પ્રજા જેટલી ગુજરાતમાં આવીને વસી છે એટલી અન્યત્ર ક્યાંય વસી નથી. માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં જ ૧૭૦ જેટલી આવી પ્રજા આવી સ્થાયી થવાનું મનાઈ છે અને એમાં ઓડ, સતવારા, સલાર, સરાણિયા, સીદી, જત, બલોચ, બાબર, ખરડ, ચામડા, વણજારા, વાઘેર, તરગાળા, ભોઈ, લુહારિયા, મુમના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આમ, ગુજરાતમાં વસવાટ કરનારો લોક સમૂદાય જેમ વિવિધ રંગી છે તેમ ગુજરાતનો ભૌગોલિક પ્રદેશ પણ વિવિધ રંગી છે. ગુજરાતના ભૂ-પ્રદેશને જાણવા માટે તેના કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળ ગુજરાતના વિવિધ પંથકોનો સમાવેશ કરી શકાય. કચ્છનો બન્ની, અબડાસા, પ્રાંથડ કે પ્રાંથળ ને ગરડો. સૌરાષ્ટ્રનો હાલાર, ઝાલાવાડ, ઓખામંડળ, પાંચાળ, મચ્છું કાંઠો, બાબરિયાવાડ, વાગડ કે નાદોર, ઉત્તરનો વઢિયાર, ઢાંઢર, ચોરાડ કે પાટણવાડા, દક્ષિણ-પશ્ચિમનાં વાંકળ, સંખેડા, કાંઠાળ કે ડાંગ, મધ્યના ભાલ, નળકાંઠા, કનેર, ઈત્યાદિ પ્રદેશો ઝીણવટથી જોવા - ઓળખવા જેવા છે. કારણ કે આ પ્રત્યેક પ્રદેશને પોતાની આગવી વિશિષ્ટતા છે.

સંસ્કારજીવન પર તેની અસર :

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિનાં ઘડતરમાં આ પ્રજા અને પ્રદેશ સમૂહનું આગવું યોગદાન છે. આ પ્રદેશોએ અને ત્યાં વસેલી પ્રજાએ અને એમની સાથે આવેલ સંપ્રદાયો, સંસ્કારો, રીતિરિવાજો, માન્યતાઓએ એમની સંગીત,

નૃત્ય, ચિત્ર અને કલાકારીગરીએ સાથે મળીને ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિને ઘાટ આપ્યો છે. એટલે ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિ આ પ્રજા-પ્રદેશોના ઉદ્ભવ-ઉદ્ભવ સમય જેટલી પ્રાચીન છે.

૩૦. હસમુખભાઈ સાંકળિયાનાં માર્ગદર્શન હેઠળ સાબરમતી નદીની ખીણમાં કરાયેલ ઉત્ખનનનાં પરિણામો એ સંભવિતતાનો નિર્દેશ કરે છે કે મોહેં-જો-દડોની નગર-સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો એની પૂર્વે અહીં ભટકતી જાતિઓની સંસ્કૃતિ પાંગરેલી હતી. દરિયાકાંઠે વસવાટ કરતી અને માછીમારનું કામ કરતી નિષાદ પ્રજાએ ઈ.સ.પૂર્વે પાંચમી-છઠી સહસ્ત્રાબ્દીમાં અહીં એમની સંસ્કૃતિ આપી હતી. એ પછી શ્રીકૃષ્ણની સાથે મથુરા-વૃંદાવનથી દ્વારકા-સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસેલા યાદવોએ ગોપાલકોની ગોપ-સંસ્કૃતિ-પ્રસરાવી હશે અને ત્યારબાદ કૃષિસંસ્કૃતિએ અહીં પગરણ માંડયાં હશે.

ઈતિહાસ તપાસીએ તો ઈસુની બીજી-ત્રીજી સદી દરમ્યાન ઉતરમાંથી જાટ પ્રજા ગુજરાતમાં આવી અને વસવાટ કર્યો. આજે આંજણા પટેલ તરીકે ઓળખાતી અને મુખ્યત્વે ઉતર ગુજરાતમાં સ્થિર થયેલ આ પ્રજાએ કૃષિ સંસ્કૃતિને અહીં પ્રસરાવી. એ જ પ્રમાણે ચોથી સદીમાં પંજાબમાંથી મમ બ્રાહ્મણો ઉતર ગુજરાતનાં પ્રદેશોમાં આવી વસ્યા. એમણે અહીં આવીને પોતાના ઈષ્ટદેવ સૂરજદેવની સાથે ઈષ્ટદેવી રાંદલ માતાને પણ સ્થાનિક પ્રજાનાં હૃદય-સિંહાસનમાં પ્રસ્થાપિત કર્યો. એ જ પરંપરા પ્રમાણે બલૂચિસ્તાનમાંથી આવેલ પઢાર પ્રજાએ હિંગળાજ માતાને અને સપ્તસિંધુનાં પ્રદેશમાંથી આવેલ લોહારગઢી-લોહાણા-પ્રજાએ શિકોતરી માતાને ગુજરાતમાં ગામેગામ પ્રજાતાં કર્યા. આજે રાંદલમાં, હિંગળાજમાં અને શિકોતરી માતાની આરાધના ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની ગઈ છે.

ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાં આવી વસેલી આ પ્રજાઓએ આદિકાળ થી આ પ્રદેશની લોકસંસ્કૃતિનું આ રીતે ઘડતર - સંવર્ધન કર્યું. એમના દેવી-દેવતાઓ, રીતિ-રિવાજો, રહેણીકરણી, ઉત્સવ - મેળાઓ, કળા -કારીગરી, ભાષા-વેશભૂષા વગેરેની વિશિષ્ટતાઓએ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક પ્રવાહને વેગવાન અને શક્તિવાન બનાવ્યો છે.

આગળ ઉલ્લેખ કર્યો એ મુજબ અહીંની પ્રજાએ રાંદલ માતા શિકોતરી માતા કે હિંગળાજ માતાની ગામેગામ સ્થાપના કરી એમ માંગલિક પ્રસંગોમાં એમની આરાધના-પ્રજાને સાંકળીને એને સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ આપ્યું. લગ્ન પ્રસંગે રાંદલ માતાનું આહ્વાન, નવરાત્રી તહેવારોમા અંબામાતાનું સ્થાપન - પૂજન, અષાઢ માસમાં જયા-પાર્વતીનું વ્રત, વટ-સાવિત્રીનું વ્રત, નાગપંચમીએ નાગપૂજા, શ્રાવણની સાતમે શીતળામાતાનું વ્રત... આ સઘળાં વ્રત-પૂજા સંસ્કારોએ ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિને એક તાંતણે બાંધીને દઢ કરી છે. વડ, પીપળો, તુલસી કે બોરડીના વૃક્ષની પૂજા કરવી, ગાયને માતા જેવી પૂજનીય માનવી, વાનરમાં હનુમાનજીનાં દર્શન કરવાં, હાથીમાં ગણપતિનું સ્વરૂપ જોવું... આ સઘળી ધાર્મિક આસ્થાએ ગુજરાતની સમગ્ર પ્રજાને, વિશેષ તો ગુજરાતમાં નારી જગતને શક્તિ અને શ્રદ્ધા પ્રદાન કર્યાં છે. એટલે જ રોજનાં ભોજનબાદ એકાદ-બે રોટલી ગાયમાતા માટે અલગ કાઢવાનું કે શેરીનાં કૂતરાને પણ બટકું રોટલો ખવડાવવાનું પૂણ્યકર્મ ગુજરાતની નારી માટે સ્વાભાવિક અને સાહજિક દૈનિક ક્રમરૂપ બન્યું છે. એ નારી પોતાની દિકરીને પણ આ પારંપરિક સંસ્કાર વારસામાં આપી જાય છે. એ જ પ્રમાણે ગાયને ઘાસ નીરચું, કબૂતરોને ચણ નાખવી, કીડી જેવા જંતુઓને કીડિયારામાં લોટ ભભરાવવો અને એમ કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવવી એ આપણી સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા છે. આ સંસ્કૃતિમાં જીવમાત્રા માટે દયા છે. અને માનવમાત્ર માટે પ્રેમ અને આદર છે.

લોકસંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતાઓ :

જીવજંતુ કે પશુ-પક્ષીઓ પ્રત્યે પણ દયા રાખી એમનું જતન કરવાનો ધર્મ સમજાવતી આ સંસ્કૃતિમાં માનવીને પ્રેમાદર કરવાનું મહત્વ પણ વિશેષ છે. એટલે જ તો 'અતિથિ દેવો ભવ'નો સાંસ્કૃતિ ભાવ આપણી લોકસંસ્કૃતિમાં સંપૂર્ણપણે ચરિતાર્થ થયો છે. સોરઠના લોકકવિએ એટલે જ તો ગાયું છે કે...

"મહેમાનોએ માન, દિલભરી દીધાં નહિ
એ માણસ નહિ, મસાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે."

ઘર આંગણે આવેલા મહેમાનોને જે માન-સન્માન આપી આવકારે નહિ એ માણસ જીવતો છતાં મરેલો છે, એવું આ સંસ્કૃતિએ શીખવ્યું છે પરિણામે આ ભૂમિમાં એવાં સંખ્યા બંધ દષ્ટાંતો જોવા મળે કે યજમાન ઉછીનું લાવીને કે કરજ કરીને પણ મહેમાનોની મહેમાનગતી કરતો હોય અને એમને પ્રેમપૂર્વક પકવાન જમાડતો હોય. માત્ર જમાડવા પૂરતો જ આ આદર-સત્કાર કે પ્રેમ નથી. મહેમાનને આગ્રહપૂર્વક વધુ રોકવા, એ વિદાય લે ત્યારે ખાસ સન્માન કરવું, એમને શેરી કે ગામ-પાદર સુધી વળાવવા જવું અને "આવજો, પઘારજો", જેવા માન-વચનોથી ફરી આવવા આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપવું. વગેરે આપણી લોકસંસ્કૃતિની દેણ છે. આમ, અતિથિ સત્કાર અને માનવપ્રેમનું આવા પ્રકારનું ભારતીય પરંપરાનું ઊજળું દષ્ટાંત કદાચ સૌથી વિશેષ ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિમાં જ જડે.

લોકસંસ્કૃતિમાં જોવા મળતી સંસ્કાર લાક્ષણિકતાઓની જેમ આપણી ઉત્સવપ્રિયતા પણ અન્યત્ર જડવી મુશ્કેલ છે. પ્રત્યેક ઉત્સવની ઉજવાડીમાં આપણી લોકસંસ્કૃતિના વિવિધ મંગળ સ્વરૂપો પ્રગટી રહે છે. દિવાળી, હોળી, ધૂળેટી, રામનવમી, જન્માષ્ટમી ઉપરાંત ઉત્તરાયણ, અખાત્રીજ, દેવદિવાળી, દિવાસો કે નવરાત્રી જેવા કેટલાક વિશેષ ઉત્સવ-તહેવારો ગુજરાતમાં અનોખી

રીતે ઉજવાય છે, અને આ દરેક વાર-તહેવાર સાથે ખાસ સંસ્કૃતિ સંદર્ભ જોડાયેલો છે. જલઝીલણી-એકાદશી, ઘોઘારાયની છટ્ટી, રુપાલની પલ્લી જેવા ઉત્સવોની ઉજવણી પ્રસંગે કે મેળાઓમાં ગ્રામીણ પ્રજા દ્વારા યોજાતી ઘોડાદોડ, બળદદોડ જેવી લોકરમતો અને સ્પર્ધાઓ અહીંની લોકશક્તિનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરે છે. કેટલાક વાર તહેવારોએ ગામેગામ મેળાઓનું આયોજન થાય છે. શ્રાવણ-આઠમ, શ્રાવણી પૂનમ, ભાદરવી અમાસ, ભાદરવાની ત્રીજ, ચોથ- પાંચમ (જ્યારે ગુજરાતનો સુપ્રસિદ્ધ તરણેતરનો મેળો ભરાય છે) જેવા વાર તહેવારોએ લોકમેળાઓનું આયોજન થાય છે, ત્યારે ગુજરાતની લોકકલા-સંસ્કૃતિની આગળ ઓળખ પ્રગટે છે. આભલાજડેલ અને ભરત ભરેલ નવા નક્કોર વસ્ત્ર પહેરી, સુંદર આભૂષણોનો શણગાર સજી, હોંશિલા યુવક-યુવતીઓ સહિત અબાલવૃદ્ધ સહુ આવા લોકઉત્સવ મેળામાં સામેલ થાય છે. અને સહુ રંગેચંગે લોકઉત્સવનો આનંદ માણે છે. આવા લોકમેળાઓ ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિની આરસી જેવા છે. આવા જાહેર મેળાઓ અને વિશેષ તો નવરાત્રીનાં તહેવારો દરમ્યાન યોજાતા રાસ-ગરબા મહોત્સવો ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિની આગળ વિશિષ્ટતા છે.

લોકસંસ્કૃતિને સમજવી હોય તો તેની પ્રાદેશિક ભાષ-બોલીઓનો અભ્યાસ પણ કરવો જોઈએ. ગુજરાત પ્રદેશ ઘણી ભૌગોલિક વિવિધતા ધરાવતો વિશાળ ભૂભાગ છે તેમ તેમની પ્રાદેશિક બોલીઓમાં પણ ઘણી ભિન્નતા છે. ગુજરાતમાં સુરતી, ચરોતરી, કાઠિયાવાડી, હાલારી, કચ્છી વગેરેના ઉચ્ચાર-ભેદો અને લહેકા આપણી સંસ્કૃતિના મેઘધનુષી રંગોનો ભાસ કરાવે છે. આ બોલીઓમાં વપરાતા શબ્દો, શબ્દ-પ્રયોગો, રૂઢિ-પ્રયોગ વગેરેનો એક સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય બની શકે તેમ છે.

જેમ લોકબોલીઓની વિવિધતા છે. તેમ અહીંના લોકનામો પણ રસપ્રદ વૈવિધ્ય ધરાવે છે. તેમા બળકટ વાત્સલ્ય ભાવથી પ્રેરાઈને કરાયેલ નામકરણમાં

'ડાહ્યાલાલ', 'અમથાલાલ' કે 'રુડો' ને 'કડવો' જેવા પુરુષવાચક નામો તેમજ 'રૂડી', 'કડવી', 'ડાહી', 'ભલી' જેવા સ્ત્રીવાચક નામોનો સમાવેશ થાય છે તો દેવદેવીઓની માનતા-બાધાનાં પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ માનતાથી - સંતાનો માટે 'અંબાલાલ' 'કાળીદાસ' કે 'અંબા', 'ભદ્રા' જેવા નામો મળે છે. એટલું જ નહિ, વૃક્ષો અને પશુઓને પૂજનાર આ સંસ્કૃતિએ એના પરથી 'આંબો' કે 'તુલસી' અને 'વાઘજીભાઈ' કે 'નાગજીભાઈ' જેવા નામો પ્રચલિત કર્યા છે.

ગ્રામીણ પ્રજામાં દેવદેવીઓ પ્રત્યેની આસ્થા જેટલી બહુવ્યાપી છે, એવી જ વ્યાપક કેટલીક અંધશ્રદ્ધા અને લોકમાન્યતાઓ છે. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિએ અન્ય પરંપરાગત સંસ્કારોની જેમ અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, જંતર-મંતર, દોરા-ઘાગા કે શુકન-અપશુકન જેવા અવૈજ્ઞાનિક ગણાય એવા સંસ્કારો હજી પણ જાળવી રાખ્યા છે. રૂપાળા બાળકને કોઈની નજર ન લાગી જાય માટે કાનની નીચે કાળું મેશનું ટપકું કરવું, વરરાજાને લગ્ન પ્રસંગે આવી નજરથી બચાવવા એના હાથમાં કે ખિસ્સામાં લીંબુ મૂકવું અને સંધ્યાકાળે ઘરના નેવા હેઠળ ન બેસાય, સંધ્યાકાળ પછી ઘનની લેવડ-દેવડ ન કરાય, શુભ-માંગલિક દિવસોમાં ઘરમાં ખીચડી ન રંધાય.. જેવી સંખ્યાબંધ માન્યતાઓ હજી પણ સચવાઈ છે. એ જ પ્રમાણે બહાર જતી વેળા રસ્તે જો બિલાડી આડી ઉતરે, કૂતરો કાન ખંખેરે, કોઈ વ્યક્તિ છીંક ખાય કે કોઈ અણગમતી વ્યક્તિ સામે મળે તો અપશુકન થયા ગણાય... એટલું જ નહિ ઘરની બહાર નીકળતાં કોઈ 'ક્યાં જાઓ છો ?' એમ પૂછે તો પણ એ અપશુકન ગણાય એવી કેટલીક માન્યતાઓ અને અંધશ્રદ્ધા પરંપરાગત આજ સુધી ઉતરી આવીને સચવાઈ છે.

કલા-કારીગરી એ ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિનું એક આગવું અંગ છે. એણે માણસનાં અંગ-ઉપાંગોને, વસ્ત્ર-આભૂષણોને તેમજ ઘરના ઓરડા-ઓસરી, બારી-બારણાં, બારસાખ અને ઘરવખરીને પણ શણગારીને શોભાયમાન

બનાવ્યાં છે. ગુજરાતની નારી મેંદી કે છુંદણથી હાથ-પગને શણગારે છે, ખાસ કરીને પોરબંદર વિસ્તારનાં મેર જાતિની પ્રજામાં બહુ જોવા મળે છે. આભલા, ભરત-ગૂંથણથી વસ્ત્રોને સજાવે છે. ઘરનાં પ્રવેશદ્વારને મોતીભરેલ તોરણ, ચાકળા, ટાકલિયાથી સુશોભિત કરે છે, બારી-બારણા પર શુભ-લાભ કે ગણપતિનું રેખાંકન કરે છે. ઘરના પેટી-પટારા રંગોથી રંગાવે છે અને ઓરડા-ઓસરીમાં જમીન પર ગાર-ગોરમટીનાં ઓપ-આકાર આપી એને પણ આકર્ષક બનાવે છે.

ગુજરાતનાં લોકજીવનમાં વસ્ત્રાભૂષણોમાં પણ કેટલી બધી વિવિધતા ? સ્ત્રીઓની આભલા-જડીત ઓઢણી, બાંધણી, પાયલ, ભરત ભરેલ કમખો, લેરીયું, તથા પુરુષવર્ગના ઘેરદાર કેડિયા, ચોરણી, માથાને શોભાવતી તેમજ રક્તી કોડીબંધ આકાર અને વળોટની વિવિધ ઢબે પહેરાતી પાઘડીઓ. આ સઘળું ગુજરાતની પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટાવે છે. પહેરનારનાં મસ્તક ઉપરાંત અર્ધા લલાટ-પ્રદેશને પણ આવરી લેતી ગોંડલની ચાંચવાળી પાઘડી, ઓખા પ્રદેશની આંટિયાળી પાઘડી, મોરબી-મચ્છું કાંઠાની ઈંઢોણી આકારની ગોળમટોળ પાઘડી, બરડાની ખૂંપાવાળી પાઘડી સંબંધિત પ્રજા અને પ્રદેશની આગવી ઓળખાણ કરાવે છે. એ જ રીતે ઓખામંડળનો બેનમૂન ઓખાઈ જોડી પગરખાઓમાં સૌથી અનોખી ભાત પાડે છે. અલંકારોનું વૈવિધ્ય પણ એટલું જ ધ્યાનાકર્ષક છે. હાથે-પગે પહેરવાના ઘાટઘાટનાં કડલાં ને કાંબિયાં, ટુંપિયાને મોટિયા, વિંછીયા, નાકની નાજુક નથણી ને કાનના ડોળિયા આ પ્રદેશની સાંસ્કૃતિક વિવિધતાનાં દર્શન કરાવે છે.

ગુજરાતનાં લોકનૃત્યો, લોકનાટક અને લોકસંગીતે તો ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિને ઘબકતી જીવંત રાખી છે. સીદી ભાઈઓનું ઘમાલ નૃત્ય, આદિવાસીઓ અને માંગરોળ દરિયાકિનારાનાં ખારવા કોમનું ટીપ્પણી નૃત્ય, ગોપાલકોનું મટકી નૃત્ય, પઢાર, મેર કે ભરવાડ વગેરેના દાંડિયારાસ,

કચ્છીઘોડી, ઈંચ ઈત્યાદિ લોકનૃત્યો આ પ્રજાની નર્તન-કૌશલ્યને પ્રગટાવવા ઉપરાંત એમના જોમ, જુસ્સો અને ઉત્સાહને બળ પુરું પાડે છે. સંગીત, નૃત્ય, ગાયન અને અભિનય દ્વારા પુરાણવિષય કે ધર્મવિષયને લઈને ચાલતું ગુજરાતનું લોકનાટ્યનું સ્વરૂપ એટલે ભવાઈ, ગામેગામ ખુલ્લી જગ્યામાં કે ગામનાં ચોરા-ચોકમાં ગ્રામસમાજના લોકોની હાજરીમાં ભજવાતી આ પરંપરાગત ભવાઈએ ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિને સુદઢ બનાવી છે અને લોકસમાજમાં બનતી ઘટનાઓનું પ્રેરણાસ્ત્રોત પૂરું પાડ્યું છે. ભવાઈમાં તત્કાલીન સામાજિક દુષણો અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિ તરફ અણસાર હોય છે. પણ એનું મુખ્ય લક્ષ્ય જનમનોરંજન હોય છે. અને એની આ વિશિષ્ટતાને કારણે એને જનસમૂહમાં અત્યંત માનીતું સ્થાન અપાવ્યું છે. લોકનૃત્ય અને નાટ્યની જેમ ગુજરાતનાં લોકસંગીતે પણ એની વિશિષ્ટ શક્તિ સાચવી રાખી છે. અહીંના દુહા-સોરઠાનાં પડછંદ નાદથી ગાજતો અને ઢોલ, પખાજ, શરણાઈ, તંબૂર, રાવણહથો જેવા લોકવાદોના મધુર ધ્વનિથી ગુંજતો ગુજરાતનો લોકઝાયરો એની લોકસંસ્કૃતિની મોંઘેરી નીપજ છે. અને આવા લોકઝાયરાનાં નવલા લોકપ્રિય સ્વરૂપે ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિ દેશમાં અને વિદેશમાં પણ પ્રસિદ્ધિ અપાવી છે.

ગુજરાતની પ્રજાની દિલાવરી, ખાનદાની, જવામર્દા અને શૂરવીરતાની છડી પોકારતા અને ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિના સાચા આધારસ્તંભો તરીકે ઓળખાતા પાદરના પાળિયાઓના ઉલ્લેખ કર્યા વિનાં અહીંની લોકસંસ્કૃતિની ઝાંખી અધૂરી જ ગણાય. આજે પણ સૌરાષ્ટ્રનાં સેંકડો ગામડાંઓની ભાગોળે આવા પાળિયાઓ જીર્ણ શીર્ણ અવસ્થામાં ઊભેલા જોવા મળે છે. આ પાળિયાઓ જો બોલવા માંડે તો એમાંથી ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિનો રસપ્રદ ઈતિહાસ અને ઘણી ગાથાઓનો ઉકેલ મળી શકે. વીર પૂજાનું પ્રતીક ગણાતા આ પાળિયાઓ ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિનાં સાચા સંદેશાવાહકો છે. ગુજરાતની પ્રજા માત્ર

વ્યાપાર વાણિજ્યકળા - કૌશલ્ય આદિમાં જ નહિ પણ વીરતા, દેશભક્તિ અને જવાંમર્દાનાં જીવનનાં દરેક રસમાં પણ કોઈથી પાછળ નથી એનો મોટો પૂરાવો આ પાળિયાઓ પૂરો પાડે છે.

ગુજરાતી લોકગીતો અને કથાગીતોમાં પ્રણય નિરૂપણ સંદર્ભે આ સમગ્ર લોકજીવનની અને લોકસંસ્કૃતિની આછી-ઘેરી અસરો અને ઉદ્ભવન માટે પૂરતું અને મહત્વનું પ્રેરકબળ પૂરું પાડવું છે.

લોકગીતો-કથાગીતોમાં પ્રણયભાવનું નિરૂપણ : એક વિશ્લેષણ

લોકગીત-કથાગીત સંઘોર્મિની અભિવ્યક્તિ હોવાથી તેમાં લોકસમાજનાં વિવિધ ભાવો વ્યક્ત થાય છે. લોકગીતોમાં તેમજ કથાગીતોમાં જે તે સમાજમાં બનતા વિવિધ બનાવો, પ્રસંગો કે ઘટનાનું નિરૂપણ થતું હોય છે. તેમાં માનવ હૃદયમાં ઉઠતા હર્ષ, શોક, આશા-નિરાશા વગેરે ભાવોને વાચા મળતી હોય છે. સામાજિક મર્યાદાઓને કારણે કેટલીક બાબતો વ્યવહાર જગતમાં ખૂલ્લી રીતે ન બોલી શકાય. તેવી વાતો, ભાવનાઓ લોકગીતો - કથાગીત દ્વારા સહજ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે. લોકગીતો-કથાગીતોમાં પ્રણય વિશે આમ બનતું આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

લોકગીતો-કથાગીતોમાં નાયક-નાયિકાનાં ભાવજગતની, મિલન-જંખનાની કે વિરહ વેદનાની તથા પ્રણયનું નિરૂપણ કરતી ઘટનાઓનું સંઘર્ષમય ભૂમિકા વણાતી હોય છે. વળી લોકસાહિત્યએ પ્રકૃતિને ખોળે ઉછરતા લોકસમાજની કળા છે. આથી આ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો લોકગીતોમાં ઉદ્દીપણ વિભાવ તરીકે પ્રયોજાતા હોય છે. નાયક-નાયિકાનાં દેહ સૌંદર્યનાં વર્ણનો, પ્રથમ મિલનની ઘટનાં, પ્રેમારતભરી યુક્તિઓ, અંતરની પ્રેમાકુંરિત ઊર્મિઓની અનુભૂતિ ને મનોમન વર પ્રાપ્તિનો સંકલ્પ, પ્રેમ, મિલન મસ્તીની ઝંખના અને તલસાટ, વિયોગની ચિરંતર તંદ્રામાં અભાન દેહ-મનની

દશાના ઉદ્ગારો, સંદેશાઓ આપનાર વ્યક્તિઓ પશુ પંખી જેવી તિર્થંક સૃષ્ટિ સાથે આત્મસંભાષણો લોકગીતોમાં મહંદ અંશે હોય છે. ગુજરાતી લોકગીતો અને કથાગીતોમાં પ્રણયનાં ભાવો વિવિધ છતાઓથી વણાયા છે.

પ્રણયનાં પ્રકારો - સ્વરૂપો (લોકગીત-કથાગીત સંદર્ભે) :

પ્રણય મનુષ્ય હૃદયની સ્વયંભૂ અને સનાતન ઊર્મિ છે. પ્રણયનો અર્થ પ્રેમ, પણ અહી જે 'પ્રેમ' નામના વિષય ભાવ કે તત્વની નિરૂપણરીતિ ઈત્યાદિ તપાસવાનો તારવવાનો ઉપક્રમ છે. એ માનુષી પ્રેમ એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના - પછી તે દામ્પત્ય સ્વરૂપે; હોય કે અન્ય સ્વરૂપે પ્રણયની વાત અભિપ્રેત છે. પ્રકૃતિ, પ્રભુ, અન્ય માનવ કે રાષ્ટ્ર સાથેના પ્રેમભાવને તપાસવાનો જોવાનો અહી અવકાશ રાખ્યો નથી. સ્ત્રી-પુરુષના પ્રણય સંબંધી ગીતોને વિષય અને નિરૂપણની રીતે તપાસી જવાનો આશય છે. પ્રણયના ઉદ્ભવથી માંડીને મિલન સુધીની વિવિધ પ્રણય અવસ્થાઓને નિરૂપતી લોકરચનાઓ પણ સ્વાભાવિક જ આમાં આવી જાય. લોકકવિનો પ્રેમ વિશેનો દષ્ટિકોણ અને જીવન સાથેના એના સંબંધનો વિચાર પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવાનો છે. લોકગીત નિરૂપિત પ્રણયભાવ તેના વૃત્તિ-વલણમાં તેની અભિવ્યક્તિમાં તેના નિરૂપણમાં સાહિત્ય નિરૂપિત પ્રણયભાવ કરતાં ઘણી બાબતે જૂદો પડે છે.

લોકસાહિત્ય એ સંઘોર્મિનું સર્જન છે. સંઘોર્મિની મૌખિક અભિવ્યક્તિ છે. લોકસાહિત્યએ લોકજીવનનાં, લોકસમાજમાં બનતાં વિવિધ પ્રસંગો - બનાવોનું બયાન છે. લોકસાહિત્ય સિદ્ધિ સમાજજીવન - લોકજીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આથી લોકસમાજમાં સમાજે સમાજે જેટલા સંબંધો જોવા મળે એટલા સંબંધોનો હુબહુ પડઘો લોકસાહિત્ય જીલે છે. લોકસમાજમાં પિતૃપ્રેમ-માતૃપ્રેમ, ભાતૃપ્રેમ-ભગિની પ્રેમ, દામ્પત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, દેશપ્રેમ, પશુપ્રેમ

એમ પ્રેમના વિવિધ સ્વરૂપો જોવા મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રેમની દશ અવસ્થાઓ બતાવવામાં આવી છે. જે અનુક્રમે અભિલાષા, ચિન્તા, અનુસ્મરણ, ગુણકથા, ઉદ્દેગ, વિપ્રલાપ, આતક, ઉન્માદ, જડતા, મરણ. આ અવસ્થાઓ સાહિત્યિક નિરૂપિત પ્રણયની પરિપાટીએ અભિપ્રેત છે. સાહિત્ય નિરૂપિત પ્રણયની કક્ષાએ લોકસાહિત્ય નિરૂપિત પ્રણય એમા ખાસ કરીને લોકગીત નિરૂપિત પ્રણય તેમની કક્ષાએ તાત્વીક રીતે જૂદો પડે છે. એમાં લોકોર્મિની સિદ્ધિ જ અભિવ્યક્તિ છે. લોકસમાજમાં પ્રણયનુસંગે બનતા બનાવોનું સિદ્ધિ રજૂઆત છે. લોકગીતો ખાસ કરીને લોકનારીનું વ્યાલુ ધન છે. તેમનું સર્જન અને સંવર્ધન મોટેભાગે નારીને હાથે જ થયું લાગે છે. તેથી નારી હૃદયના વિવિધ ભાવો - લાગણીનું તેમાં સિદ્ધિ જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે. નારીજીવનની વિવિધ અવસ્થાઓ અને આ અવસ્થાનુંસંગે ઉદ્ભવતા પ્રણયાનુંકરોનું નિરૂપણ વાણી દ્વારા આવા લોકગીતો - કથાગતો દ્વારા અભિવ્યક્તિ થતી જોઈ શકાય છે. આમ લોકજીવનમાં પ્રેમના જેટલાં સ્વરૂપો, એટલા લોકગીતો - કથાગીતોમાં; એમ કહી શકાય જેને વિગતે હવે પછી તપાસીએ.

અવસ્થાઓ નિરૂપિત પ્રણય :

માનવજીવન મેઘધનુષ્યની પેઠે વિવિધ રંગ અને પટવાળું છે. જીવન સંકુલ છે તેમજ જટિલ પણ. જીવનને પણ પ્રવાહ છે, ગતિ છે, પ્રકૃતિ સાથે તેને અનુબંધ છે. પ્રકૃતિને જેમ ઋતુ સાથે સંબંધ છે તેમ જીવન પણ ઋતુ સાથે સંસિદ્ધ અનુબંધ ધરાવે છે.

માત્ર સ્વર સંગીત ન બની શકે, કાલનિરપેક્ષ સ્થિતિમાં કે કાલના નિયમન વગરની સ્થિતિમાં સ્વરનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી. સ્વરમાં સમય ઉમેરાય છે. કાલતત્ત્વનો એમાં નિશ્રાયક વિનિયોગ થાય છે. સંગીતમાં જ્યારે લય મળે છે અને લયમાં નિશ્ચિત ગતિ અને નિશ્ચિત એકમોના આવર્તને-તાલ મળે છે,

ત્યારે જ એનું સંગીતકલાના ઉપકરણ તરીકેનું સાધન, પરંતુ પ્રાણભૂત માધ્યમ તરીકેનું અસ્તિત્વ સંસિદ્ધ થાય છે. જેમ શબ્દ અને અર્થ "પાર્વતી પરમેશ્વરો" રૂપે અવિયુક્ત છે. તેમ સ્વર અને કાલતત્ત્વનું છે.

આવી પરિસ્થિતિ - સ્વર અને કાલતત્ત્વના સંયોજનની માનવજીવન અને કાલતત્ત્વને રહેલી છે. કારણ કે જીવનને પણ જે પ્રવાહ - ગતિ છે તેમાં અનુસ્યૂત કાલતત્ત્વને પરિણામે છે. આથી જીવનને જેમ આયુષ્યના તબક્કા છે, તેમજ તે જીવન જેમાં વહે છે તે કાલને એના એક મહત્વના એકમ એવા વર્ષથી નિશ્ચિત બનતા તબક્કા છે. લયયુક્ત સ્વર-રચનાઓ, અવાજના નિશ્ચિત એકમો લયમાં અને તેના એકમોના નિશ્ચિત આવર્તને તાલમાં પરિણમે છે, તેવું જ વર્ષનું એકમ પણ એમાં રહેલાં ઋતુચક્રથી પૂર્ણ થાય છે. અને એ રીતે વર્ષને એક નિશ્ચિત એકમ ગણતાં, એ એકમનું, વર્ષનું જેમ જેમ આવર્તન થાય છે તેમ તેમ તેના પેટા-એકમ જેવી ઋતુઓનું આવર્તન થાય છે. અને તેની સીમામાં જીવન આગળ વધે છે. આમ જીવનચક્ર અને ઋતુચક્ર પૂરક ઉપકારક છે, એટલું કહેવું પર્યાપ્ત નથી, પરંતુ એ પણ સ્વર અને કાલ, તેમજ જીવન અને કાલની એમ અર્થ અને શબ્દની જેમ "પાર્વતીપરમેશ્વરો" છે, અવિયુક્ત છે, એ એવા દ્વિદળીય સંયોજન છે, જે જુદા જન્મે છે, પરંતું રહે છે સાથો સાથ.

સમયને આપણે જેમ સેકંડ, મિનિટ, કલાક, દિવસ, રાત, સાતવાર, પક્ષ, માસ અને વર્ષ એવા એકમોમાં વહેંચીને તેના ખંડને આધારે તેની ગતિ-સ્થિતિના પરિણામને નિશ્ચિત કરીએ છીએ તે રીતે જીવનને પણ ગર્ભાધાન, જન્મ, બાલ્યકાળ, કિશોરાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એવા સમયાનુસારી ગતિક્રમના એકમોમાં વહેંચીએ છીએ - અને એ રીતે ગર્ભાધાન કે જન્મથી માંડીને તે અંત કે મૃત્યુ સુધીમાં જે જીવન વહે છે, તે સ્વર જેમ સમયમાં ઢળે છે એ રીતે જ કાળમાં વહે છે અને કાળની

ગતિના - જે આપણે આપણી શક્તિદષ્ટિની મર્યાદા માટે નિશ્ચિત કરેલા ગણાય કેમકે ખરેખર તો અવકાશનાં કોઈ આરંભ-અંત-સીમાદિના પરિમાપથી માપી ન શકીએ, એવું જ કાલતત્ત્વનું પણ છે. - જે એકમો છે. તેને અનુસરીને જીવનના જે તબક્કા આવે છે અને જે તબક્કાને એક સામાજિક પ્રાણી તરીકેના માનવને સભ્ય અને સંસ્કૃત એવા સમાજનાં અંક તરીકે, તેમજ પ્રાકૃતિક પ્રાણીગત એવી જરૂરત તરીકે જે જે જરૂરતો હોય છે, એની ક્રિયાઓ અને પ્રતિક્રિયાઓ હોય છે. તેની વ્યવસ્થા ગોઠવવા માટે જન્મ, ઉછેર, શિક્ષણ, લગ્ન-દામ્પત્ય અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં તબક્કાનાં કેટલાક આદર્શો અને કેટલીક સામાજિક વ્યવસ્થાઓ નિશ્ચિત કરી રાખી છે. અને તેને આધારે દરેક સભ્ય અને સંસ્કૃત સમાજે એના વ્યક્તિ-જીવનના તબક્કા પ્રમાણેના એના વિકાસ માટેના સંસ્કારો જરૂરી માન્યા છે. ભારતીય જીવનમાં આ રીતે ૧૬ સંસ્કારો મુખ્ય ગણાયા છે. એ તબક્કામાં વિકાસને રુંધતા ભયસ્થાનોની સંભાવનાઓ વિચારીને એ તબક્કાના જીવન માટેના વિધિ-નિષેધો નિશ્ચિત કર્યા છે. અને એથી એ સંસ્કારોનાં વિધિ-વિધાનો-ક્રિયાકાંડોના એક ભાગરૂપે ગીતો-કથાઓ વગેરે સંકળાયાં છે.

લોકગીતો - કથાગીતો નિરૂપિત પ્રણવભાવની જે તાત્ત્વિક ચર્ચા વિચારણા કરવાનો અહિં ઉપક્રમ છે તેનું મોટું અહિં જીવનની અવસ્થા સાથે જ પ્રકૃતિતત્ત્વ અને ઋતુ સાથે અનુબંધ ધરાવે છે. માનવજીવન અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ગઢ સંબંધ છે. પ્રકૃતિની વિવિધ દશા-અવસ્થા માનવજીવનને પણ અસર કરે છે. સાથે જ પ્રકૃતિનાં બદલાતાં ભાવો-રૂપો-સ્વરૂપો જીવનને પોષણ અને રોમેન્ટીક બનાવે છે. જીવન જેમ જેમ આગળ વધે છે. તેમ તેમ માનસિક - શારીરિક ફેરફારો સાથે વિચાર પરિવર્તનની શરૂઆત થાય છે જે એક શારીરિક અને માનસિક ક્રિયા છે. જીવનના વિકાસની સાથે માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા આગળ ધપે છે અને માનવ હૃદયમાં ઉઠતી ઉર્મિઓ સાઈકીક ભાવે

કશુંક અદ્ભૂત-અલૌકિક આનંદની સીમાઓને અતિક્રમી અદ્ભૂત લાગણી અનુભવે છે. અહિંથી જીવનની એક રોમેન્ટિક ક્ષણની શરૂઆત તેમને વિજાતીય પાત્ર પ્રત્યે આકર્ષે છે અને તે પ્રણયનાં શબ્દે આર્વિભાવ પામે છે.

જીવનની શરૂઆતથી કિશોરાવસ્થા બાદ કૌમાર્યવસ્થાની શરૂઆત થતાં જ શારીરિક ફેરફારો સાથે જે માનસિક પરિવર્તન મન-હૃદય પર એક અલૌકિક ભાવની અનુભવવાની શરૂઆત આ તબક્કે થાય છે. આ તબક્કે સમાજમાં - કુટુંબમાં બનતી ઘટના - પ્રસંગોનું ચિત્ત પર આછી - ઘેરી અસર ઝીલે છે. આ અવસ્થા એ જીવનની પ્રણયનું પ્રભાત છે.

કૌમાર્યવસ્થાનો પ્રણય :

લોકગીતો-કથાગીતોમાં પ્રણયભાવનું આલેખન નારી જીવનનાં વિધ-વિધ તબક્કાઓ સાથે સંકળાયેલી પ્રાસંગિક ગેય રચનાઓમાં થયું છે. એમાય બાલિકા નારી જીવનની પ્રથમ અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં જોડકણાં-ઉખાણાં, રમવો-ક્રિડાગીતો દ્વારા તે આનંદ-ઉલ્લાસ તો પ્રગટ કરે છે. તેમજ નિદોર્ષ, રમતિયાળ, વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પણ પાડે છે. ગૌરીવ્રત સંલગ્ન જાગરણ ગીતો, દેદો કૂટવો, અચકોમચકો કારેલી, અમુક-તમુકની ચાલ દેખાડો, પેટમાં દુઃખવાના કારણોનાં અભિનય સંવાદો વગેરેની લોક-રમતો, ખાયણાં, વરત ઉખાણા, જોડકણા, ઈત્યાદિ સાથે સંકળાયેલી વિવિધ પ્રકારની પદાત્મક અને ગીત પ્રકારની રચનાઓ કિશોરી માનસની ઘર-વરની કલ્પના સાકાર કરે છે. બાલિકા-કિશોરી થતાં ગૌર્યમાનું વ્રત કરવા માંડે છે. ગૌર્યમાને ઉદ્દેશીને ગવાતા ગીતોમાં તે કૌતુક આચાર્યયુક્ત મુગ્ધ ભાવે ઘર-વર વિશેની પ્રથમવાર આછી અસ્પષ્ટ કલ્પના ઝંખના અજાણતા પ્રગટ કરી દે છે. અને તે દ્વારા હૃદયમાં જાણતા પ્રેમનાં સંવેદનને પ્રથમ વખત વાચા આપે છે. હકિકતે તો તે પ્રથમ પ્રણયની ઝંખના રૂપે વ્યક્ત

થાય છે. દા.ત.

ગોર્યમાનો વર કેસરીયો, નદીએ ના'વા જાય રે ગોર્યમાં ...!
વાંકી તે મૂકી પાઘડી, ને ચાંપડો જોતા જાય રે, ગોર્યમાં !
ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે, સસરો દેજો સવાદિયો !
ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે, સાસુ દેજો ભૂખાવળી !
ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે, નણંદ દેજો સાહેલડી !
ગોર્યમાં ગોર્યમાં રે, કંથ દેજો કોઠામણો !

અહી જીવન ઉપાને ઉંબરે ઉભેલી અને સમજણનાં ઘરમાં પ્રવેશતી કન્યાકાની અંખે એકબાજુ એનાં માતા-પિતા-ભાઈ-ભાભીનાં સંસારનું નિરીક્ષણ હોય છે, તો બીજી બાજુ એના ભાવિ લગ્નનું, ઘર-સંસાર અને કુટુંબનું ચિત્ર પણ આલેખાતું હોય છે.

સવજીડા વાણિયા ક્યાં ક્યાં ગિયો'તો,
હનભાઈ, ઘોળકે ગિયો'તો
સવજીડા, વાણિયા, શું શું લાવ્યો ?
હનભાઈ ચડીયો લાવ્યો !

એક કિશોરી સવજી વાણિયો બને, બીજી પૂછે ક્યાં ક્યાં ગયો હતો ? એ કહે ઘોળકે, પૂછે શું શું લાવ્યો ? વાણિયો પ્રત્યુત્તર આપે હનભૈ ચૂંદડી લાવ્યો, વહું કાજ, કિનખાબ લાવ્યો છોડીઓ કાજ, ચડીઓ લાવ્યો છોકરા કાજ, એક બાજુ સંવાદાત્મક ગીતમાં વહેતું નાટક રચનાનો આનંદ આપે, બીજી બાજુ વસ્તુ વહોરવાનાં ઓરતાને વાચા આપે અને ત્રીજી બાજુ ભાવિ સંસારનો પતિ પણ બહારગામ જશે અને પોતાને સારું સંતાનો સારું અવનવું લાવશે, એવા સંભવનો કલ્પનાજન્ય આનંદ પણ આપે. કન્યામાનસમાં સળવળતી પ્રણયની ઉત્કંઠતા કોઈપણ પ્રકારની શબ્દજંજાળ વિના કેવળ સાદી બાનીમાં સામાજિક

સંદર્ભ લઈ ઘણીવાર વ્યક્ત થાય છે.

કાંખમાં લેશું લુગેડાં, ઘોવાને બાને જઈ લેશું,
જઈ લેશું ને મન મોઈ લેશું, કોઈ દલડાની વાતો કરી લેશું.
મારી સગી નણંદાબાના વીરા, રૂમાલ મારો લેતા જાજો,
ઓલ્યા મણિયારાનાં હાટનો, લીલો રૂમાલ મારો લેતા જાજો.

X X X X X

લીલડીનાં લાંબેરા પાન, મારૂ મન મોયું બારૂડાને છોગલે
નથડી સોયે રે મારા પિયરની
ટીલડીમાં લાગી લડાઈ, મારૂ મન મોયું બારૂડાને છોગલે.

લોકગીતો - કથાગીતો એ લોકજીવનમાંથી પાંગરતું પુષ્પ છે. લોકજીવનની અભિવ્યક્તિ છે. લોકસમાજની ઘટનાઓ સાથે તેને સંબંધ છે. લોકસમાજની ઘટનાઓનું સિધું જ પ્રતિબિંબ તે ઝીલે છે અને અભિવ્યક્તિરૂપે બહાર આવે છે. આથી કન્યામાનસની પ્રણયાભિવ્યક્તિ પણ આ સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિને છોડતી નથી. પણ રોજંદી જીવનપ્રવાહની ઘટના સાથે જ પ્રણયાભિવ્યક્ત - પ્રણયમસ્તી - હૃદયમાં ઉઠતી પ્રણય ઝંખનને વાંચા મળી છે. પ્રણયનો એકરાર, પ્રણયની આંતર ઝંખના, તલાવેલી પણ ગ્રામ્યજીવન અને પ્રકૃતિનાં પ્રતીકો લઈ આવિર્ભાવ પામી છે. તેમાં રોજંદાજીવનની ઘટમાળ વચ્ચે પ્રેમનો એકરાર છે.

એ નાનપણમાં માયા લાગી, નાનપણમાં માયા લાગી
તારે મારે પિત બંધાઈ, ઘૂળકી તારી માયા લાગી
એ તાંબા પિતળ બેલા ઝલકે, તાંબા પીતળ બેલા ઝલકે,

તેને જોઈને દિલ મલકે, નાથ્યાં ભેની ગોદળી.
એ, અમદાવાદમે મજીદ બંધાય, અમદાવાદમે મજીદ બંધાય,
કળિયા કામે આવજે'લી ઓ મામા ભૈની ગોદળી.

× × × × ×

મને બોરડીનો કાંટો વાગ્યો રે, રાજલ મારવાડી !
કોઈ પરદેશી પંખીડો આવ્યો રે, રાજલ મારવાડી !
એ પંખીડે કાંટો કાઢ્યો રે, રાજલ મારવાડી !
ઓલ્યાં પંખીડે નેડલો લાગ્યો રે રાજલ મારવાડી !

લોકબોલીનાં શબ્દો 'પરદેશી', 'કાંટો', 'પંખીડો', 'નેડલો' પણ પ્રણયનાં પ્રતીક રૂપે જ પ્રયોજાયા છે અહીં પ્રણયનાં પ્રતીકની બીજી ઈમેજ જોઈએ.

એક વણજારી ઝીલણ ઝીલતી'તી
મેં તો પે'લે પગથયેં પગ દીધો,
મારી ખોવાણી નવરંગ નથ, માણારાજ !
મે તો ચોથે પગથિયે પગ દીધો
મારો મચકાણો કેડ કેરો લાંક ! માણારાજ !
મારા પરણ્યાનાં ઝીલણ ઝીલતી'તી
મારે ઊગ્યો તે સોળરંગો સૂર, માણારાજ ! વણજારી....

ગીતનાં અંતિમ ભાગમાં નાયિકાના મનોજગતમાં પ્રણયનુંકરો ફૂટયાની અભિવ્યક્તિ છે. પણ સાથે જીવનની ઘન્ય ઘડીની કેટલી પ્રતીકાત્મક રીતે મિલન-સંકેતે વ્યક્ત કરી છે તે "મારો મચકાણો કેડ કેરો લાંક" પંક્તિમાં વ્યક્ત થઈ છે. ગીતમાં ચાર પગથિયાનો ઉલ્લેખ અને ચોથે પગથિયે કમ્મરનો લાંક મચકાયાનો ગાર્ભિત સંકેત લગ્નબાદની પ્રથમ મિલનનું અનુચ્યૂત સૂચન

કરે છે. લાગણીનું માર્મિક સૂચન છે.

કિશોરાવસ્થાના અંતની સાથે જ ભાવિ લગ્નના સ્વપ્નો આરંભાય છે. જળાશય, કૂવો ક્યાંક મિલન સ્થળ તરીકે નિરૂપાયો છે. તો ક્યાંક કન્યામાનસની મનોગત આંતરિક પ્રણયાભિવ્યક્તિના પ્રતીક તરીકે ગ્રામ્ય કન્યાને ગામના કૂવા પાણી નહિ ભરવાનું, માટીના બેડાને બદલે તાંબાની હેલ્ય, કોરી ઈંઢોણીને બદલે મોતી ભરેલી ઈંઢોણી, ગવનનાં સાડલાને બદલે સોનાની ચૂંદડીનું સુચન તેની વિજાતિય પાત્ર, અનદિઠી ભોમકા પ્રત્યનું આકર્ષણ ચિત્રણ આવા ગીતો દ્વારા પ્રણયા અભિવ્યક્તિનું આડકતરું સૂચન કરે છે.

ગામને કૂવે રે, પાણીડાં નહી ભરું, મને પવન લાગે.
પવન લાગે રે, મને શરમ લાગે,
મને માટીના બેડે રે, શરમ લાગે
મને તાંબાની હેલ્યનાં કોડ જાગે, ગામને કૂવે રે,

× × × × ×

હાલું હાલુંને ઊડી જાયે રે ઘોઘટડું મારું,
હાલું હાલું ને ઊડી જાયે.
અજાણ્યું આયું કોઈ, રૂઢિયે તે ભાયુ
આંસે નેહાવ્યુ, ને હિયું હરખાયું,
મારા હિયામાં ગલગલિયાં થાયે રે,
ઘોંઘટડું મારું, હાલું હાલું ને ઊડી જાયે.

× × × × ×

આજ અમે પાણીડા ગ્યાંતા સેયર મોરી
કોની તે નજરું લાજી ? કે બેડા મારા
ભરું ભરું તોય ખાણી

સોના એઢૂણી ને રૂપાને બેડલે,
બાંધી જોબનિયાને સાળુને છેડલે
લળી લળી પાણીડાં સીંચું, સેયર મોરી,

રોજીંદી ક્રિયા સાથે વર્ણવાતો વસ્ત્રાભૂષણ પ્રત્યેની પ્રિતીમાં પણ પ્રણયનું જ આલેખન થયું છે. મોતી, કડલી, ચૂડલાનો કોડ, ચૂંદડીની ઈચ્છા, નખલી, હાંસલી વગેરેની ઈચ્છા - આકાંક્ષા, પ્રણય ઉદ્ભવના પ્રતીક-રૂપક રૂપે અવતરણ પામી છે.

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી
મન ગમતું મોતી, આલો મને ગોતી
મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી.

× × ×

મને તારા કડલા ઉપર ઝોલો લાગિયો,
જી રે મણીઆરા મેંદીનો રંગ લાગ્યો.

કુમારિકાને પ્રેમનો એકરાર કરવો છે. હૃદયમાં સળવળતાં ઊર્મિ-તરંગોને પરિપૂર્ણ કરવા છે. પરંતું સામાજિકતાનું વિઘ્ન આડે આવે છે. લોકરીતિ અને સામાજિક પરંપરા વચ્ચે પણ હૃદયના સાત્વીક ભાવને આવા ગીતો દ્વારા અભિવ્યક્ત મળી છે. અહીં લોકજીવન રીતિનું વાસ્તવિક ભૂમિકાએ પ્રણયનું આલેખન છે. અને આ જ પ્રણયભાવ તેને સાહિત્ય-નિરૂપિત પ્રણયભાવથી જૂદો પાડે છે.

કૂવાને કાંઠે કેવડો વરણાગિયા !
કેવડો લે'રી લે'રી જાય લેને ગોવાળિયા !

છાનો માનો તો મૂવા, દોરલા વસાવી દે,
બાપા દેખેને કેમ પેંરું, મીઠાલાલ ખેઘે પડયો છે.
દેખે વો દેખવા દે હાવ કેમ છોડુ ! બાલમજી
કાળિયા ખેતરમાં વાટ, કેસરિયો ઘોડો બાલમજી !

કૂવાને કાંઠે કેવડો, અને કેવડાનું લેહેરી લહેરી જીવું, કુમારિકાનું પ્રકૃતિ
ચિત્રણમાં આરોપણ કેટલું વ્યંગ્યામુગ્ધ છે ! આ જ લોકજીવનનો ઘબકાર છે
પ્રણયની સંવેદના નાજુકતાથી રજૂઆત પામી છે.

વા'લા મારા ચોરે ચ્યમ કરી જાશું રે ?
ચોટે ઘોવટિયા શે લોક... ચોરે ચ્યમ કરી જાશું, ગોવાળિયા
વા'લા મારા, ચોરે જાશુને ઢેંગલે રમશું રે,
શું કરે મેચરિયાનાં લોક ?
ચોટે જાશું ને રમશું ગોવાળિયા રે...

લોકગીત એ પ્રકૃતિના ખોળે ઉછેરતા માનવની હૃદયમાંથી ઉદ્ભવતું
ઉર્મિ ઝરણું છે. આથી પ્રકૃતિનાં બદલતાં ભાવો અને અસરોની રમ્ય મોહક
અસરો જીલાય તે સ્વાભાવિક છે. પ્રણયીનાં ઉદીપનભાવ રૂપે પ્રકૃતિનું વર્ણન
પણ આવા લોકગીતો-કથાગીતોમાં પ્રણયાભિવ્યક્તિનું માધ્યમ બને છે.
પ્રણય ઉદ્ભવન માટે નિમિત્ત-કારણ બને છે. જૂઓ આવી ઈમેજ...

પૂનમની અજવાળી રાતે
કે જોડિયો પાવા વાગ્યો રે લોલ,
બાઈ, મારા હૈયાને હરનારો
કે જોડિયો પાવો વાગ્યો રે લોલ,

xxxxxx

કાળી કાળી વાદળીમાં વીજળી ઝબૂકે,
મેઘ ચડયો છે ઘનઘોર, ડુંગરામાં બોલે છે મોર,
પિયુ પિયુ ઝંખતા ઝૂરે બપૈયા,
પિયુ મારા કાળજાની કોર, ડુંગરામાં બોલે છે મોર.

જોડયા પાવાનું વાગવું અને બપૈયાનું મેઘ-માટે ઝૂરવું, જેવા રૂપકગ્રંથિ યોજી નાયિકાની પ્રણય ઝંખનાની કેટલી-ભવ્ય સુંદર કલ્પના ! લોકજીવનમાંથી સાદા પ્રતીકો-રૂપકો દ્વારા લોકજીવનના ઉચ્ચ પ્રણયની ભાવનાની સુંદર રજૂઆત આવા ગીતોમાં આવિર્ભાવ પામી છે.

પરંતુ લોકસાહિત્ય એ છે તો વાસ્તવિક જીવનનો પરિપાક, આથી સાહિત્યને મૂકાબલે તેમાં જીવનનું અર્થદર્શન વાસ્તવિકતાની ભૂમિકાએ આલેખાય છે. તેમાં જનસામાન્યનાં હર્ષાલ્લાસ, વેદના, સંતોષ, અસંતોષ, આશા-નિરાશા, ઈચ્છા-આકાંક્ષા સઘળું કોઈપણ પ્રકારના ગૃહીત વગર, બીજા કશા જ ભારણ વગર સીધેસીધું જ વાસ્તવિક રૂપમાં આલેખાય છે. કોમાર્ય સંલગ્ન પ્રણયગીતો જે મળે છે તેમાં આવી વાસ્તવિક ભૂમિકાનું આલેખન છે તેમા કન્યાની લગ્નેચ્છાનું આલેખન છે. કિશોરી માનસમાં લગ્નેચ્છા અને ભાવિ સંસારનું સ્વપ્ન છે, તો બીજી તરફ અણદીઠેલી ભોમનું અદમ્ય એવું મીઠું મીઠું આકર્ષણ, કોમાર્યમાનસ પ્રણયનું પ્રથમ આવિષ્કરણ છે. પ્રણયાનુસંગે ભાવિજીવનની કલ્પના કેટલી મોહક છે તે આવા રૂપકગ્રંથિ કથાગીતોમાં જોઈ શકાય.

આજ રે સપનામાં મે તો ડોલતો ડુંગર દીઠો જો,
ખળખળતી નદીઉ રે સાહેલી મારા સપનામાં રે,
ગુલાબી ગોટો ઈ તો અમારો પરણ્યો રે,
ફૂલડિયોની ફોર્યુ સાહેલી મારી ચૂંદડીમાં રે,

× × × × ×

એક તે રાજ દ્વારમાં રમતાં,
બેનીને દાદાએ બોલાવિયા !
એક કેડે પાતળિયોને મુખ રે શામળિયો !
તે મારી સૈયરે વખાણ્યો !
એક પાણી ભરતી તે પનિહારી રે વખાણ્યો,
ભલો રે વખાણ્યો મારી ભાભીએ.

સ્વપ્નમાં પદાર્થદર્શનનું સ્વપ્નપાઠક દ્વારા કરવામાં આવતું અર્થદર્શન તો કથાગીતની અંતિમ પંકિતમાં જ ખૂલાસા સાથે પ્રણયનું પ્રગટીકરણ લજ્જાયુક્ત ભાવે સ્વિકૃત થયું છે. આ પ્રકારનું આલેખન જૈનસ્ત્રોતની કથાઓનું લાક્ષણિક અંગ છે.

પરંતું લગ્ન સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પોતાની પસંદગીની વસ્તુ નથી, એને તો જ્યાં પરણાવે ત્યાં જવાનું છે. આથી કન્યકા બહું ઊંચો કે બહું નીચો, ગોરો કે શ્યામ બહું જાડો કે પાતળો વર ન જોવો. એવી કન્યાની દાદાને કરાતી જાણ અને તેમાંજ "પાતળિયો ને મુખે શામળિયો" કલ્પનાનું પ્રિય પાત્ર "શામળીયા" વરની ઈચ્છા પ્રણયનું સાનુંગીક ગાર્ભિત સૂચન કરે છે. આમ કિશોરી કેવા પતિને ઝંખે છે, સંસારની એની અપેક્ષા કેવી છે, કેવા કેવા ગૃહીતો એનાં ચિત્તમાં છે. તેનો નિર્દેશ કરે છે. તો ક્યાંક આદિવાસીનાં લોકગીતોમાં સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ ને મુક્ત પ્રણયનું પણ આલેખન થયું છે. તેનું એક ઉદાહરણ,

ઓ મારા રંગીલા લાલ ! તું તો મને ગમતો જ નથી
તું તો મારે માટે ઓઢણી લાઈયો જ નથી.
ઓ મારા રંગલા લાલ !

ગુજરાતના આદિવાસીઓની કન્યકાઓને તો પોતાના મનનો મરલો પસંદ કરવાનો અવકાશ છે. તેથી ખેડબ્રહ્માના ગરાસિયા ભીલનાં લીલાં-મોરિયાં અને દક્ષિણ ગુજરાતનાં છેલિયા ગીતો અહીં જુદાં પડે છે. એમાં મુક્તિનો આનંદ, ઉલ્લાસ અને ભરપૂર શૃંગાર છે, સાથે જ વયસન્ધિનાં જોખમો સામે લાલબતી પણ છે.

મારી વાડીના ભમરા, વાડી વેડીશ મા
મ્હારી વાડીમાં ગંગા ને જમના
ન્હાજે, ઘોજે પણ પાણીડાં ડોળીશ માં.

દેહને વાડીનું રૂપક અપાય છે. સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યની પરંપરાઓમાં, એ અનુષંગે ફાલતી-ફૂલતી-ફળતી વાડીનાં રૂપકો દેહાવયવોનાં સુંદર વર્ણનો મળે છે. પરંતુ લગ્નપૂર્વે દેહસંબંધ અનુચિત મનાયો છે, એથી જ એમાં ગંગા-જમનાનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આમ કોમાર્યવસ્થાનો પ્રણય એટલે કન્યામાનસમાં પ્રણયનું પ્રથમ પ્રભાત.

યુવાવસ્થા સંલગ્ન ગીતોમાં પ્રણયનિરૂપણ :

લોકસાહિત્ય એ લોકજીવન-સમાજ અને સંસ્કૃતિનો ધબકાર છે. લોકજીવનનાં રીત-રિવાજ, વાણી, વર્તન, જીવનશૈલી-ઘટના, પ્રસંગો, ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનો હુબહુ ચિતાર લોકસાહિત્યનો વર્ણવિષય રહ્યો છે. ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ અને એનાં સંદર્ભે બનતી ઘટનાનું યથાર્થ ચિત્ર લોકસાહિત્યમાં વાસ્તવિકતાની ભૂમિકાએ ચિત્રણ થતું હોય છે. આમ, લોકજીવનમાં પ્રણયભાવે બનતી વિવિધ ઘટના, પ્રસંગો, ભાવો પણ યથાર્થરૂપે રજૂઆત પામી છે. તેમાં યુવાવસ્થા સંલગ્ન પ્રણય ગીતોમાં પ્રણયનું નિરૂપણ રોજંદી જીવનમાં બનતી

- ઘટના - પ્રસંગો - ક્રિયાનું આલેખન વાસ્તવિકતાની ભૂમિકાએ આલેખાયું છે. તેમાં પ્રેમની સૂક્ષ્મત્તમ ગહનતા નથી કે નથી પ્રેમની તાત્વીક ઊંડી ચર્ચા, તેમાં તો લોકસમાજે જે અનુભવ્યું જેવું જીવ્યું તેનું યથાર્થ ચિત્ર લોકબોલીનાં માધ્યમે જ વ્યક્ત થયું છે. તેમાં પ્રણય અંગે બનતી ઘટનાનું નિરૂપણ છે. તેમાં પ્રણયમસ્તી છે. પ્રેમનો મિજાજ છે. પણ આ સઘળું સામાજિક સંદર્ભે વર્ણવાયું છે. ગ્રામ્યજીવનરીતિ અને તે અનુસંગે બનતી પ્રણય ઘટનાનું આબેહુબ ચિત્રણ આવા ગીતોમાં જોઈ શકાય. ગ્રામ્ય યુવક-યુવતિને પ્રણય આડે હંમેશા સામાજિકતાનું વિધન આડું આવતું રહ્યું છે. પરંતું હૃદયનાં કોમળ ભાવોને લોકકવિએ જીવાતા જીવનની રોજંદી ક્રિયા સાથે વર્ણ વિષય બનાવ્યો છે. સમાજ હંમેશા બે યુવાન હૈયાને પ્રેમની મંજૂરી આપે નહી તેથી ભાગેડું થયા સિવાયનો બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. દિવસે ભાગે તો સૌ લોક જૂવે તેથી રાતનો વિકલ્પ પસંદ કરે છે. પરંતું આમને આમ વાયદામાં દિવસો વિતતા જાય છે. હવે પ્રેમીની અધિરાય પણ ખૂટી ગઈ છે. પ્રેમનો વિયોગ પણ અકળાવે છે. પ્રેમી હૈયાને એક થાવું છે ! નવો સંસાર માંડવાનો કોડ છે. જીવન જીવવા માટે પૈસા ટકાની જરૂરત ઊભી થવાની શું કરવું ?

તારા ડાળિયાને મારા મઉડા રે રતન તારિયું !
 ભેળા કરીને આપણે ખાહું રે, રતન તારિયું !
 પાડા સારતે માયા લાગી રે, રતન તારિયું !
 જાતારેવાના દલ થિયા રે, રતન તારિયું !
 જાતા રે'હું તો હું ખાહું રે, રતન તારિયું !
 ટકા પૈસાની ગાંઠ લેહું રે, રતન તારિયું !

પ્રણયની ઉત્કંઠતા, વ્યર્થા, નિરાશા, ખુમારી સંઘષોત્મક પળો જેવી અંતકરણની વિવિધ ભાવસ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર રોજંદી ક્રિયા સાથે વર્ણવાયો છે. તો ક્યાંક સમાજમાં બનતી પ્રણય ઘટનાનું ચિત્રણ પણ જોવા મળે,

કેડોનો કંદોરો વેસી ખાહું રે શેલ સોરી
કોટનો દોરડો વેસી ખાહું રે શેલ સોરી.

અહિ આભૂષણ પ્રિતિ નથી પણ અંતરની અભિપ્ષા તો એકરૂપ થવાની ઝંખના સેવે છે. આથી અન્ય કિંમતી વસ્તુ વેંચીને પણ મિલનની ઉત્કંઠતા સેવતા પ્રણયગીતોમાં પ્રેમની તાલાવેલી છે. ક્યાંરેક આવા ભાગેડું પ્રેમીને નજીકનાં સગા-સંબંધી તરફથી પણ આશરો મળતો હોય છે. અને મિલન સંજોગો ઊભા કરી દેતા હોય છે. આવી સઘળી બાજુનું ચિત્રણ એજ લોકગીતોનો પ્રણાધાર છે.

જાહું ને કેને ટેકે જહું રે ? શેલ સોરી
તો મારા કાકાનો હે ટેકો રે, શેલ સોરી.

ભાગેડું પ્રેમીઓ પરસ્પરનો વિચાર કરી પ્રેમીકા પોતાનાં મનોભાવો વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે જાશું તે કોને ભરોસે જાશું ને ક્યાં રહેશું ? પ્રેમી જવાબ આપે છે કે મારશા કાકાનો આપણને સાથ છે, તેની પાસે જાશું !

યુવાવસ્થાની પ્રણય મસ્તી પણ કશા જ છોછ વગર નિખાલસતાથી વર્ણવાય છે. અહિં માલધારી યુગલોની પ્રણયમસ્તીનું કેવું આબેહુબ ચિત્રણ છે જૂઓ..

બકરા તરસ્યાં જાય છે રે સોમલ (ર)
જાય છે રે મારા ઘેલીડાં રે રબારી
વેણુંમાં વીરડા ગાળશું રે સોમલ (ર)
ગાળશું રે મારી સોમલડી રે, હજારણ !
અડધાના લાડવા લેશું રે સોમલ
આરે બેસીને આપણ જમશું રે મારી

સોમલડી રે હજારણ

પહલીએ પાણીડાં પીશું રે સોમલ.

જીવનમાં કશી જ જંજાળને અહીં અવકાશ નથી. સાદી જીવનરીતિમાં પ્રણયની મસ્તીને માણવી છે. બીજી કશી જ અભિલાષા કે અભિપ્સા નથી. પ્રકૃતિની ગોદમાં જ પ્રેમથી જીવન વિતાવવું છે. લાડવા તેને મન બત્રીસવાનાનું ભોજન છે અને એક ખોબો પાણી - પ્રેમની તૃપ્તિ છે. ગીતની ટેક પંકિતમાં "માર હજારણ સોમલ" નો ઉદ્ગાર જ પ્રણયની ઘિંગ્ગી મસ્તીનું સૂચન કરાવે છે. પ્રણયની સૂક્ષ્મતમ ગહનતા નથી પરંતું ભાવની તીવ્રતમ અભિવ્યક્તિ છે.

પ્રકૃતિ જીવનને ખોળે ઉછરતા માનવીને પ્રકૃતિ સાથે નિકટનો નાતો છે. આથી પ્રકૃતિનાં આવા પ્રતીકો ભાવનાત્મક અભિવ્યક્તિએ ન યોજાય તો જ આશ્ચર્ય કહેવાય ! પ્રકૃતિમાં યૌવનનું આરોપણ લોકગીતનું આગવું લક્ષણ છે. પ્રકૃતિમાં યૌવનનું આરોપણ પ્રણયની સૂક્ષ્મતમ અભિવ્યંજનાં છે.

કૂવાને કાંઠે કેવડો ગોવાળિયા,

કેવડો લળી લળી જાય, કેવડો લે ને ગોવાળિયા !

હાથ પરમાણે ચૂડલી ઘડાવ,

ગૂજરી ફરી ઘડાવ, કેવડો લેને ગોવાળિયા !

અહીં આભૂષણ પ્રિતિ કે એષણા નથી, ઊભરતી યૌવનની યૌવનમધુર રસને પીવાનું સૂચન છે. ઊભરતી યૌવનની પ્રણય ઝંખના અને યૌવન ભોગવવાની સુક્ષ્મ વ્યંજના વ્યંગ્યાર્થ ભાવે પ્રણયની અભિવ્યક્તિ છે. ભાષાનું શબ્દમાધુર્ય અને અર્થચમત્કૃતિ લોકગીતોનું આગવું આભૂષણ છે. પ્રવાહીશૈલી અને લય-હિંચનો મરોડ લોકગીતોમાં ઠેર-ઠેર વેરાયેલ છે.

છાણા-લાકડાં-બળવણ વીણવાં જવાં, નીંદામણ કે બીજા હળવા શ્રમનાં ખેતીકામમાં જોડાતાં, ઘાસ વાઢવા જતાં કે પાણી ભરવા જતાં હવે જૂદો જ અનુભવ થાય છે. ઉત્સાહભર્યા આનંદનો, યૌવનનાં નવાંકૂર ફૂટે છે. તે લોકગીતમાં નવી ઈમેયજૂ બની ઉપસે છે. પ્રેમનું આવિષ્કરણ ક્યારેક કથાગીત લોકગીતમાં નવી જ ભાત લઈ ઉપસે છે. એક કથાગીતમાં શંકરીયાની સરાણ્યે મરચું ખાંડતાં - ખાંડતાં પ્રેમનાં તાતણે બંધાયાનો કથાનિર્દેશ પ્રણયની વાસ્તવિક જીવનરીતિનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે. ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ સાથે એકબીજાને દિલ દઈ આપવું કે પ્રેમના બંધને બંધાવવું, આવી ઈમેજ લોકજીવનનું હાઈ છે. આવું ચિત્રણ લોકગીતો - કથાગીતોમાં ખૂબજ હળવી ભાષાભિવ્યક્તિ એ રજૂઆત પામી છે. કથાગીતની પ્રથમ પંક્તિમાં...

સરાણ્યે મન મો'યું શંકરરિયાની સરાણ્યે દલ ખોયું,

વાડામંઈ મેણકી મરચું રે ખોંડે, ખોંડતા ગોંડતા, ઊડયું.

સરાણ્યે બૌ સારી લાજી.

પરંતુ લોકબોલીની શબ્દ વ્યંજના કેટલી ધારદારને ગર્ભિત ભાવનું સૂચન કરે છે. તે તો કથાગીતની આ પંક્તિમાં જોઈ શકાય છે.

મરસું લાગે તો લાગવા દે, શંકરા

મરસાંથી શીદ બીયેશ,

મરસાથી મેણકી તીખી,

ચમ કરી દા'ડા કાઢેલ ?

સરાણ્યે બૌ સારી લાજી.

અહીં શબ્દ વ્યંજના સાથે પ્રેમનો એકરાર છે. સાથે પ્રણયનુંસંગે ભાવિ જીવન અને પ્રણયી વ્યક્તિની વ્યક્તિત્વની સમજદારી પણ આવા ગીતો આપે છે. પ્રેમ એટલે માત્ર બે વ્યક્તિનું મિલન નહિ પરંતુ સમજદારીપૂર્વકનો

સહજીવનનો સહવાસ પણ એટલો જ અભિપ્રેત છે. એક નાનકડું ઓજાર પ્રેમમય જીવન જીવવા માટે ઘણું છે. જાજી જીવન લાલસા કે ભૌતિક લાલચ અહિં અભિપ્રેત નથી. હા પ્રેમ હશે તો સરાણ્યે પણ પેટયું રળી લેવાની તૈયારી છે. સમજદારીપૂર્વકનો સહવાસ જીવનને ઘન્ય બનાવી દે છે. અને એમાં જ પ્રણયનો અર્ક સમષ્ટિ છે. આ રહી તેની તિક્ષ્ણ રજૂઆત...

હેડને નાહી જાયે મેણકી સરાણ્યે પેટિયું રળહું,
એક બરદિયારું ગાલ્લું શંકરા, બીજરો ચ્યોથી લાયેશું,
ડાબું બરદિયો જોતરૂ, મેણકી જમણું ઘૂંહરી લઈશ.
તારા જેવી ઘરુંની બાયડી, ઘન ઘન વન ગણેશ,
તારી સરાણ્યે મને વા'લી શંકરા સરથવાહે આયેશ,
હેડને ગાલ્લે જૂતીએ મેણકી હેડને પરગમ જાયે.

લાઘવયુક્ત શબ્દબાનીમાં પ્રેમની ગહન ઉચ્ચ ભાવના પણ આવા લોકગીતો આપે છે.

પરંતુ લોકગીતો-કથાગીતો છે તો લોકજીવનનો પરિપાક આથી લોકસમાજમાં યુવાવસ્થાએ બનતી પ્રણય ઘટનાઓનાં આબેહુબ ચિત્રો પણ લોકગીતો-કથાગીતો આપે છે. આવા ગીતોમાં બનતી ઘટનાનું બયાન છે. પ્રણયનુંસંગે બનતી ઘટનાનું નિરૂપણ છે. અને એક રીફોરમેટીવ પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે. તેમાં માત્ર પ્રેમ નિમિત્તે બનતી ઘટના જ છે. સૂક્ષ્મ વ્યંજના કે પ્રેમની ઉચ્ચભાવના દષ્ટિગોચર થાતી નથી, કે નથી તેમાં પ્રણયની તાત્વીકચર્યા, પરંતું આવી ઘટના પાછળ ક્યાંક યૌવનનું આકર્ષણ હોય, ક્યાંક વસ્ત્રાભૂષણ એખણા તો ક્યારેક સામાજિકતાનું વિઘ્ન પણ કારણભૂત બને છે. જૂઓ આ કથાગીત...

ભાવેણામાં રે'તી મીઠડી ભાવેણામાં રે'તી
 રે દેહાની મીઠડી, ભાવેણામાં રે'તી જો !
 અહુરી પાણી ગઈ'તી મીઠડી,
 અહુરી પાણી ગઈ'થી
 રે દેહાનીમીડી અહુરી પાણી ગઈ'તી
 કેવો ઘાઘરો જોહે મીઠડી, કેવો ઘાઘરો જોહે ?
 રે દેહાની મીઠડી, કેવો ઘાઘરો જોહે જો,
 હોટલ મેલીને ભાગ્યો નાથિયો, હોટલ મેલી ભાગ્યો.
 રે દેહાની મીઠડીને લઈને ભાગ્યો જો.

અહીં મીઠડી અને નાથિયાની પ્રણયગીતકથા છે. અને બન્નેનું ભાગી જવાનો અંતે ઉલ્લેખ છે. મીઠડીનું અહુરુ (સંધ્યા ટાણે પાણી ભરવા જવું અને નાથિયાનું કૂવા કાંઠે જાણીબૂજીને ઊભા રહેવું.) પૂર્વયોજીત પ્રણય પ્રસંગનું સૂચન કરેછે. આવા પ્રસંગો લોકસમાજમાં અવાર-નવાર બનતાં હોય છે. અને તેનું યર્થાથ પ્રતિબિંબ આવા કથાગીતોમાં ઝીલાયા છે.

એક કથાગીતમાં બ્રાહ્મણિયામાં પ્રલોભન પાછળ મુગ્ધ બની ચાલી નિકળતી યુવતીનું ચિત્રણ છે. પણ આવા પ્રલોભનો પછી પસ્તાવો પણ કરવો પડતો હોય છે. આવા લોકગીતો અંધ પ્રણય સામે લાલબતી ઘરે છે. આવા ગીતોની બે-ચાર ઈમેજ જોઈએ.

બ્રામણિયા રે હે'ડી દુઃખે મારા પગ,
 કેટલો આવે રે બામણ તારો દેશડો,
 ગોરી મોરી રે હેંડયા એટલા હેંડવાને દો,
 સામે આવે રે મારા દેશડા,

× × ×

પગે પગે વાવલડી ખોદાવું,
હરિયાણી રોણી, હેંડો આપણા રે દેહમાં,

× × ×

હું તો પેપરાની પોળ પાણી જઈ'તી રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે.

મને તારી તો માયા, લાજ રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે.

વાદીકો આવ્યો મુંબઈ શેરથી રે,
વાદીના હાથમાં સોનાના સાંકળા,
તેનો મને ચૂડલો ઘડાવ્ય રે,
વાદી મારી શેરીનો સરદાર છે.

વાદી મારા હૈયાનો હાર છે.

× × ×

શેલડીનો સાંઠો, મઘરસ મીઠો, ગાંઠે ગાંઠે રસ મીઠો
પરદેશી તારો કોણ કરે સથવારો.

લોકગીતો માત્ર સ્ત્રીહૃદયની પ્રણયાભિવ્યક્તિ નથી આપતાં ક્યારેક
પુરુષ માનસનાં શૃંગારિક ભાવો પણ આલેખાયા છે. તેમાં શબ્દની ચમત્કૃતિની
પદાવલી છે. પ્રણયાનુભાવે શૃંગારભાવનું આલેખન છે. જૂઓ...

દરજણ દરજણ શું કરોલ્યાં લોકો,
દરજણ ગુલાબનો ગોટો,
હા રે મારી રંગીલી દરજણ.

ગીતમાં વર્ણવાતાં શબ્દો ઝુપડું, મુખડું, ઓટલો, ચોટલો શબ્દ પ્રયોગ,
પ્રાસયુક્ત ભાષાની રમ્ય પદાવલિ છે. પણ ભાવની ગહનતા નથી.

ટૂંકમાં યુવાવસ્થા પ્રણયસંલગ્ન પ્રણયગીતોમાં વાસ્તવિક જીવનનો ચિતાર છે.

કામાંધ / મોહિત પ્રણય :

લોકસાહિત્ય લોકોની નાડીનો ઘબકાર છે. પ્રજાનાં બૃહદ્ હૃદયનાં સ્પંદનો અને માનસ સંવેદનોનાં આથી સાહિત્યને મુકાબલે લોકસાહિત્યમાં પ્રત્યક્ષરૂપમાં અને પ્રાધાન્ય રૂપે ઝિલાતાં હોય છે. લિખિત પરંપરાનું સાહિત્ય જનસામાન્ય માટેની આવશ્યકતા ગણાય તો લોકસાહિત્ય એમના જીવનની અનિવાર્યતા છે. કહો કે લોકસાહિત્ય લોકજીવનનું ઘબકતું અંગ છે. જનસામાન્યના જે કાંઈ સંસાર વિષયક સુખ-દુઃખ છે, હર્ષોલ્લાસ અને વેદના છે, વાસ્તવિકતા અને આદર્શ છે, સંતોષ અને અસંતોષ છે; આશા અને નિરાશા છે, ઈચ્છા અને આકાંક્ષા છે, તે સઘળું લોકસાહિત્યમાં કોઈપણ પ્રકારનાં ગૃહિત વગર, બીજા કશાજ ભારણવગર, સીધેસીધું જ એના વાસ્તવિક રૂપમાં જ આલેખાય છે.

લિખિત પરંપરાનું વ્યક્તિનિષ્ઠ સાહિત્ય પણ આવું નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ એને એના કલાનાં ધોરણો હોય છે. કલાનાં માધ્યમે વાસ્તીવક જગતનું રૂપાંતર કરવાની જવાબદારી એને નિભાવવી પડે છે. કલા, ધર્મ, નીતિ, આદર્શ, ઔચિત્ય, સુરૂચિ, એ બધું સાહિત્યને યત્કિંચિત રીતે દષ્ટિમાં રાખવું પડે છે. એથી એમાં પ્રણયનું જે નિરૂપણ થાય છે. તે આ બધાં ધોરણો થાય છે. આવા ધોરણોની ચાળણીનાં છિદ્રોમાં નકોર વાસ્તવના ગાંગડા ચળાઈને બહાર ફેંકાઈ છે ને વાસ્તવને આદર્શોન્મુખ કલામાં રૂપાંતરિત એક નવું રૂપ મળે છે. લોકસાહિત્ય તો છે. લોકહૃદયનો સીધો ઉદ્ગાર, A cry straight from heart એની પાસે વ્યક્તિનિષ્ઠ સામાજિક, ધોરણની ચાળણી નથી કે ગાળણી નથી હોતી. એને તો જે છે, જેવું છે, એવું ને એવું જ બહુધા આલેખવાનું હોય છે.

કશાં જ છોછ વગર, કશા જ ભારણ વગર, કોઈ સંપ્રજ્ઞતા એને વાસ્તવને નગ્ન સ્વરૂપમાં પ્રકાશ કરતાં અટકાવતી નથી.

પ્રણય સંલગ્ન લોકગીતો-કથાગીતોમાં કામાંઘ મોહિત પ્રણયનાં લોકગીતો- કથાગીતોનો પણ એક બહોળો વિસ્તાર છે. આવા ગીતો રચાયાં પાછળ લોકજીવનમાં બનતી કથા કે પ્રસંગ ઘટનાનું જ પ્રતિબિંબ છે. સ્ત્રીને પૂર્વરાગ હોય અને ઈચ્છા વિરૂદ્ધ એને બીજે પરણાવી દીધી હોય, ક્યારેક પતિ શંકાશીલ હોય કે પૂર્ણ પુરૂષ ન હોય, એવી સ્થિતિએ સ્ત્રીને અન્ય સાથે સંબંધ જોડવા પ્રેરે છે તો ક્યારેક પતિ દ્વારા આભૂષણ એખણા સંતોષાતી ન હોય તો પણ આવા સંબંધો બાંધતા સ્ત્રી અચકાતી નથી, "કણબણ કડવલી", "અડદીને હરિસંગ", "સરવરની પાળે" જેવા કથાગીતોમાં આભૂષણ પ્રીતિ પ્રણયનું નિમિત્ત - કારણ બને છે. આવા પ્રણય પ્રસંગો પાછળ શુદ્ધ પ્રણયની ભાવના સુક્ષ્મતમ, જ્યારે વાસના - એખણા મુખ્ય રહી છે. અડદી ને હરિસંગ કથાગીતમાં હરિસંગના રાજદરબાર પાછળ ભાનભૂલતી અને તેમનાં પ્રેમમાં કામાંઘ બનતી અડદી, સરોવરની પાળેથી પાણી ભરવાનાં બહાને ભાગી છૂટે છે. તો "કણબણ કડવલી" અને "સરોવરીયાની પાળે" જેવાં કથાગીતોમાં આભૂષણ એખણા-માલ-મોલાતું પાછળ પ્રેમાંઘ બની કડવલી ગરાસિયા સાથે ને નણંદી ઠાકરીયા સાથે ભાગી છૂટે છે. આમાં પ્રણયનિમિત્તે બનતી ઘટનાનું વાસ્તવિક ચિત્રણ છે. પણ પ્રણયની શુદ્ધભાવનાનું અલ્પવિરામ છે. પ્રણયરાગ છે, એખણાં છે.

કોરા કાયનું બેડું અડદીને(૨)

સ્ત્રોવર પાણી હાલી અદડી(૨)

ઘોડા પાવા આવે હરિસંગ (૨)

બેડલીયા ચડાવે હરિસંગ (૨)

તારા બેડાનો નેડો લાગ્યો રે ! અડદડી ! (૨)

હાલ્યને ભાગી જાયે હરિસંગ (૨)

× × ×

ઉગમણા ઓરડા કડવીને નવ ગમ્યાં રે !

ખપેડાબંધ ખોરડે મનડાં મોયાં રે !

રણમાં રોળી રે કણબણ કડવલી રે !

લોકસંસ્કૃતિમાં મેળા નિમિત્તે બનતી પ્રણય ઘટના અને તેમાં બંસરી, પાવો, વાંસળી, સ્ત્રી હૃદયને હંમેશાં આકર્ષતું રહ્યું છે. સંગીતનાં કોમળ સ્વરો - રાગો નારી હૃદયને લલચાવતું રહ્યું છે. આવા સંગીતનાં કામાંઘ સૂરોએ સ્ત્રી હૃદયને લલચાવ્યું છે હૃદયની કોમળ લાગણીને ઝણઝણાવ્યું છે. આવા પ્રસંગ ઘટનાનાં રાસડા પણ રચાયા છે અને સ્ત્રી જીવનને અસંતુલિષ્ટ કર્યું છે પરંતુ અહીં પ્રેમની જાજી ગહનતા નથી, કે નથી પ્રેમની તલાવેલી. માત્ર ક્ષણિક મધુકરનાં પમરાટ જેવી પ્રણય ભાવનાં છે. ક્ષણિક રાગ છે, પ્રણયનાં સૂરને બેસૂરો બનતાં વાર નથી લાગતી, તેનું બિંબ આવા ગીતો આપે છે.

પીથલપીરનો પાવો રે, માલિયા,

પીથલપીરનો પાવો રે !

તારા પાવાને રાગે હાલી આવું રે, મારી હેંડી !

× × ×

વનમાં વગાડે જોગી વાંસળી રે લોલ,

વનમાં વગાડે બાવો વાંસળી રે લોલ !

દળતાં દળતાં રે મેં તો સાંભળ્યું રે લોલ.

દળણું મેલ્યું ઘંટએ ઝૂલતું રે લોલ

છોકરાં મેલ્યાં ઘરને બારણે રે લોલ.

× × ×

ઝંપે નાયણો પાવા વગાડે,
પારવતી જોવાને આવે,
પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.

આવો પ્રણયભાવ અંતે કરૂણાંતિકામાં પરિણામે છે. સ્ત્રી જીવનની પરકીય પ્રેમની આંધળી દોટ તેમનાં જીવનને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે. પરંતું અંતે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. ક્યારેક કોઈનાં મોહ-વચનોમાં આવી જઈ દિલ દઈ બેસતી નાયિકાનો મોહ-પ્રણય પણ વર્ણવાયો છે. તેમાં ભર્યું-ભાદર્યું જીવન મૂકી મોહવશ બનતી નાયિકાનું પ્રણયચિત્ર છે.

તારી સોબતુંમા.... સખના ભાવ્યું, હૈંડું લે-રાલેય,
હૈ... સાથીડા,.... હૈડું ... લે'રાલેય....!
જીવતાં જીવતાં મીએ માણી લીધો થોડોક શણનો સાથ,
હૈ... સાથીડાં, થોડોક શ'ણનો સાથ ... તારી... !

× × ×

રોઈ રોઈને મારી ચૂંદડી ભીંજાણી જો...
તોયે ન આવ્યો તારો દેશ... !
ગરાસિયા મુને છેતરીને લાવ્યો જો...

× × ×

વેણ આલીને ફેરી બોલમાં મારા વા'લમાં,
વેણ આલીને ફેરી બોલમાં

× × ×

આજ રે મને મેલીને વયા તમે ન જાવ, જમાદાર રે,
નેણો લગાડયો મને નાનપણનો,

આજ રે હું તો કેને જઈને કહું વાત જમાદાર રે,
નેણો લગાડયો મને નાનપણનો.

× × ×

ખરચી ખૂટીને માયા ટૂટી મારા સેલ રે,
ખરચી ખૂટીને માયા ટૂટી રે લોલ.

ક્યારેક કોઈ સાધુ આવી સંસારની દાઝેલી કે પછી પતિથી અતૃપ્ત રહેતી પરિણીતાને ભોળવી ઉઠાવી જાય. કોઈ વળી તરગાળા પાછળ ભાન ભૂલે, કોઈ જંતર વગાડનાર કે ગાનારના વ્યામોહમાં પોતાનો ભર્યોભાદર્યો સંસાર છોડે, આભૂષણની ભૂખ કે એવા બજા કોઈ પરઘર્મી જોડે પણ નાસી જાય. બનેલી ઘટના પર સ્થળ અને પાત્રનાં નામ સાથેનાં ગીતો રચાયાં છે. પથમલ એના બાળપ્રેમી સાથે નાસી ગઈ, મોચણ લંગડા જમાદારની રખાત બની, ખતુડી પ્રેમવશ બની વટલાણી, ચાંપલી અને મેકુડી, પ્રેમબા પણ પરઘર્મી બન્યા, જીજૂડી બાવણ વાણિયા સાથે ભાગી ગઈ, પાર્વતી પાવો વગાડતા નારાયણ સાથે નાસી છુટી - આવી કેટલીય પ્રણય ઘટનાઓ આ ગીતોએ આલેખી છે.

આવા ગીતોમાં ક્ષણિક પ્રણય આવેગનો નિર્દેશ છે. મોહવશ બની અજાણ્યા યુવક, બાવા-જોગી કે કોઈ ફાકડા જૂવાનની દેહ-કાયા જોય તેની પાછળ ચાલી નીકળતી યુવતિની લાલસાપ્રીતિ છે. પરંતુ જ્યારે વાસ્તવિકતા નજર સમક્ષ આવે છે. ત્યારે પ્રણયનું ચિત્ર કંઈક જુદું હોય છે. આવેશયુક્ત પ્રીતિ હંમેશા ક્ષણભંગૂર હોય છે. તેમાં બેવફાઈનો રંગ ભળે છે; ત્યારે પ્રણય આવેશ ઓસરી જાય છે. વાસ્તવિક જીવનમાં પ્રણય નિમિત્તે બનતી આવી ઘટના સ્વૈચ્છ્યાએ વગર વિચાર્યે ભણી છુટવાના દુષ્પરિણામ વિશે કુમારિકાને સાવધ કરે છે.

તો સામે પક્ષે આવેશયુક્ત પ્રણયના અન્ય કથાગીતો પણ રચાયા છે. આવા ગીતોમાં નથી તો છેતરામણી કે નથી દગાબાજી; નથી તો અંધ આવેશનો ઊભય પક્ષની સંમતિ. માત્રને માત્ર સ્ત્રી હૃદયનો કામુક ભાવ પ્રણયનું નિમિત્ત બને છે. અહીં અદમ્ય આકર્ષણ છે. યૌવનની કામુક આંધળી દોટ છે. ભોગવિલાસ છે યૌવનનો સળવળાટ તેમને વિજાતિય પાત્ર પ્રત્યે આકર્ષે છે ને આવું આકર્ષણ તેમને સારા-નરસાનું ભાન ભુલાવી દે છે. એવું એક કથાગીતમાં નણદલ ભોજાઈ રૂ કાંતવા જાય છે અને નણદલ સુમરિયા પર મોહિત બને છે. સુમરિયા સાથે જીવવાનાં કોડ જાગે છે. સંપૂર્ણ તૈયારી કરી નાખે છે. દાદા-દાદી, કાકા-કાકી, ભાઈ-ભાઈને જણાવી પણ દે છે. પરંતુ કથાગીતની અંતિમ પંક્તિમાં ઘટનાસ્ફોટ થાય છે. સુમરો પરણેલ છે તેના જેવડી તો પોતાને દીકરી છે.

સુંદરી તો મારે મન બેન, સુંદરી જેવડી રે મારે ઘેર દીકરી.

સુમરીઆના જાજો રે નખ્ખોદ, સાતેને જન્મારે જાજો વાંઝીઓ.

ત્યારે નાયિકાનું મનસ્થિતિનું વર્ણન કામાંઘ પ્રણયનું સૂચન કરે છે. આવા કથાગીતોમાં વાસ્તવિક ઘટના પ્રસંગોનું પ્રણયાનુસંગે ચિત્રણ છે.

આમ આવા પ્રણયગીતો - કથાગીતોમાં યુવાવસ્થાએ પ્રણયની વિવિધ છટાઓ આલેખાય છે.

પ્રણયગીતોમાં વિરહભાવનું નિરૂપણ :

લોકગીતો-કથાગીતોનો બહોળો વિસ્તાર સંસાર સંબંધી ઘટના - પ્રસંગોથી ભરેલ છે. પ્રણયાનુસંગે બનતી ઘટનાનું કેન્દ્રબિંદુ મુખ્યત્વે કાંતો દામ્પત્યપ્રણયનું કે કાંતો કુટુંબપ્રણયનું છે. પરંતુ જ્યાં જીવનનો ઉલ્લાસ મુક્તપણે લહેરાયો છે. એવા આદિવાસી સમાજનાં ગીતો આ બાબતથી જૂદાં

પડે છે તેમાં પ્રણયજીવનની મસ્તી છે, ઉલ્લાસ છે, મિલનની તાલાવેલી છે, એટલી જ વિરહની બળકટ વેદના પણ છે. સંસાર સંબંધિ દામ્પત્ય પ્રણય સિવાઈની પણ એક દુનિયા છે. યુવાવસ્થાએ પાંગરેલો પ્રણય ક્યારેક વિરહમાં પલટાય છે. યુવાનીમાં દિલ આપી પ્રણય સંબંધે બંધાતા કુંવારા યુવક-યુવતિને સામાજિક રીત-રિવાજ અને જાતિજ્ઞાતિના ઘોરણો મુજબ ક્યારેક અન્ય સાથે સંસાર માંડવો પડતો હોય છે. પ્રણયનું પુષ્પ સોળે કળાએ ખીલે તે પહેલા જ મૂરજાય જાય અને અંતે પ્રિયપાત્ર સાથે ગાળેલી થોડીક ક્ષણો ભૂતકાળ બની જાય છે. પરંતુ આવો સોનેરી ભવ્ય ભૂતકાળ તેના હૃદયને કાયમ વલોવવો રહ્યો છે. પ્રણયની આંતર ઝંખના પ્રિયા પાત્રને ઝંખે છે. તેનાં બિંબો પણ લોકગીતોએ આપ્યા છે. જીવું અને તેનો પ્રેમી પ્રણયનાં બંધને બંધાણા છે. પરંતુ કોઈ કારણસર સંસાર બાંધી શક્યા નહીં ને જીવુંનો પ્રેમી આમ તેમ રજળપાટમાં જ બચ્ચું આયખું વિતાવે છે. તેવી ઘટના-પ્રસંગનું આ ગીત પ્રણય-વિરહની ઝાંખી કરાવે છે.

પછીતે પાવા વાજયાં જીવુડી, પછીતે પાવા વાજયાં !
 મારા હીયાને હરનારી, જીવું તું કાંઠાની કુવેલડી !
 પ્રીત્યુના પાવા વાજયા, જીવુડી, પ્રીત્યુનાં પાવા વાજયાં,
 સુતી જીવુ તું જાગ્યે, જીવું તું કાંઠાની કુવેલડી !

કાંઠાની કુવેલડી શબ્દપ્રયોગ કોઈ સ્થળ-સંબંધનો નિર્દેશ કરે પછીતે પાવા વાગવાનો સંદર્ભ પ્રણય સંબંધે બંધાતા કોઈ સાંસારિક યુગલનો દામ્પત્ય પ્રણયનું માર્મિક સૂચન છે. આવા પ્રસંગોએ પ્રણયની વેદના સતેજ બને. જીવનમાં પ્રેમનાં ઓરતા અધુરા રહી ગયા, પ્રણયના પાવા હૃદયને વિહ્વળ કરી મૂકે છે. અંતરની પોકાર પ્રિયતમાને ઝંખે છે. કદાચ કોઈ સૂર તેની પ્રિયતમાનાં હૃદય સુધી પહોંચેને મિલનનો યોગ બને ! પરંતું હૃદયને શાંતવના આપવા સિવાય કશું નથી. આથી ફરિયાદ પણ કોમળ છે. માત્ર

એટલું જ કે,

માયા રે નો'તી કરવી જીવુંડી, માયા નો'તી કરવી.

મારા મનડાની માનેલી જીવું તું કાંઠાની કુવેલડી !

હંમેશા જેને નજર સમક્ષ જોવાના સ્વપ્ના સેવ્યા હતાં. તે કેવળ હવે એક શમણું જ બની રહ્યું, તેની વેદના તો લોકગીતની અંતિમ પંક્તિમાં વ્યક્ત થઈ છે.

મારી આસ્યુમાં આંજેલી, જીવું તું કાંઠાની કુવેલડી !

વગડો વેઠી વેઠી જીવું, જીવુંડી, વગડો વેઠી વેઠી જીવું !

અહિ પ્રિયતમાં પ્રત્યેનો ઉત્કટ પ્રણય, વિરહનું દર્દ, નિરાશાં, સંસ્મરણ આ સર્વે ભાવોની લલિતકોમલ બાનીમાં અને લોકબોલીનાં શબ્દ પ્રયોગે થયેલી અભિવ્યક્તિ હૃદયસ્પર્શી બની છે.

અન્ય ગીતોમાં પ્રિયતમ સાથે વિતાવેલા દિવસોની યાદે એ ઝૂરે છે. તેના સ્મૃતિચિત્રો પણ આવા ગીતો આપે છે. તેમાં પોતાનો છેલ નશો કરવા બેઠો અને હાથનું કડું હારી ગયો એનું સ્મૃતિચિત્ર છે; તો પ્રિયતમ કૂવા પર સ્નાન કરતો હતો ત્યારે પ્રિયતમા પીઠ ફેરવી ગઈ અને નાયકે એનો હાથ પકડયો એનું ચિત્ર છે. તો એક ગીતમાં પ્રિયતમ છોડીને ચાલ્યો ગયો અને તેની પળે પળની યાદ નાયિકાને સતાવે છે. કોઈપણ કામમાં મન લાગતું નથી. અરે ખાવાનું પણ ઝેર જેવું લાગે છે આવા ગીતોમાં પ્રણય-વિરહની વેદના છે. હૃદયમાં ઘૂંટાતું દર્દ છે. પ્રિયતમાની વિરહ દશાનું સ્મૃતિચિત્ર છે.

આવા ગીતોમાં પ્રણય-વિરહની વેદના ગવાણી છે. પરંતુ સૂક્ષ્મતમ વ્યંજનાનો આ વિભાવ ઓછો છે. તેના થોડાક નમૂના આ રહ્યાં.

જાંબા કોળાય બોહીર, આલી હી હોરો પીયા આવુંવા

મા રોડાલી જોળી

હે વહાલી, કાળા ઘોડા પર બેસી હું આમલીના ઝાડ નીચે દારૂ પીવા
આવ્યો. પછી નશામાં ને નશામાં આપણે જુગાર રમવાં બેઠાં, પણ હું મારા
હાથનું કડું હારી ગયો. હે પ્રિયે આ બધું તને યાદ છે ?

× × ×

પાંઈ કાડું આંચ આંબા કીકેરી વેચું હુચાલી,
આથે આલેણો ખાદે, ફાલ્યો ઉંગા આવું હુચાલી,
કેજો જા આનો તું ફાટે ફીરી ઊણી રીઈ હુચાલી,
આયે તેયો મામું બોહી પોળીના રોળી રીઈ હુચાલી.
માંડો ખાવે રાજારા, કોળેવોર ઝેર લાગે !
પાઈ પીચું રાજારા, ગુણેલી નેચ લાગે !
દોગી ગિયો કાહીરા, દિલામ, દિલે,
દિને દોગો દેદો ડાર્મીયાં.

હે પ્રિય, આંબાવાળા (ખેતરના) કુવે તું પાણી ખેંચતી હતી ત્યારે હું
નાહવા આવ્યો, પણ મને જોઈને તે પીઠ ફેરવી લીધી પછી મે તારો હાથ
પકડયો ત્યારે તું ઘુસકે ઘુસેક રોઈ પડી.

પ્રણયભાવે કામભાવનું નિરૂપણ :

લોકગીતો લોકોનું સહિયારું સામૂહિક સર્જન છે. તેમાં લોકોર્મિનું
નિરૂપણ હોય છે. લોકસમૂહનાં સંવેદન, કલ્પના, તરંગ-વિચાર, આદર્શને
તેમાં નિખાલસ અભિવ્યક્ત મળી છે. લોકો જે ઘરતી પર અને વાતાવરણમાં
જીવે છે. તેમનો સમગ્ર પ્રાકૃતિક પરિવેશ તેમનાં બહુવિધ રૂપરંગ ગુણ સહિત
તેમાં આલેખાયો છે. સમગ્ર લોકવ્યવહાર અને લોકમાનસનું તેમાં નિરૂપણ

થયું છે. મનુષ્ય હૃદયના વિશેષતઃ સ્ત્રીહૃદયનાં, કામ પ્રેમ પીડા, હાસ્ય, ઉલ્લાસ, શૌર્ય વિસ્મય આદિ તમામ ભાવ તેમાં નિખાલસતાપૂર્વક પ્રગટ થાય છે.

મનુજ હૃદયનો સૌથી પ્રબળ એવો 'કામ' ભાવ Sex સ્વાભાવિક રીતે જ આ લોકગીતોમાં સવિશેષ નિરૂપાયો છે. પ્રેમભાવ પણ દેહકેન્દ્રી કામભાવથી રંગાઈને તેમાં રજૂ થયો છે. ઘણાં લગ્નગીતો અને ઘરસંસાર વિષયક તેમજ ક્રીડાત્મક લોકગીતોમાં તેનું અનાયાસ અને ઘણુંખરું અસંપ્રજ્ઞાત આલેખન થયું છે. આ આલેખન પ્રત્યક્ષ રૂપમાં ઓછું અને પરોક્ષ યા પ્રતીકાત્મક-રૂપાત્મક-અન્યોક્તિના રૂપમાં ઝાઝું થયું છે. જે પ્રથમ દષ્ટિએ તો તે ભાગ્યે જ દેખાય છે. તેનું કારણ એ છે કે લોકગીતો સમૂહજન્ય ઉપરાંત સમૂહભોગ્ય ગીતો છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, બાળકો, યુવાનો અને વૃદ્ધો કુટુંબીજનો સગાસંબંધીઓ અને પરિચિતો તેમને સાથોસાથ માણે છે. સાથોસાથ ગાય છે, સાંભળે છે, તેથી તેમાં જેમ સરળતા, વિશદતા, પ્રવાહિતા અને મધુરતાની આવશ્યકતા તેમ અશ્વલીલતા - લજ્જાસ્પદતા - સુગપ્રદતાથી મુક્ત વસ્તુનિરૂપણ આવશ્યક કામ ભાવની તેમાં ખૂલ્લી - સ્થૂળ લજ્જાસ્પદ અભિવ્યક્તિ ન થાય. ગાનાર અને સાંભળનાર કોઈને કશું અજુગતું શરમજનક કે ક્ષોભપ્રદ ન લાગે તે રીતે જ તેમાં કામભાવની રજૂઆત થઈ શકે. લોકગીતોમાં તેથી કામ ભાવની અભિવ્યક્તિ સુંદર આકર્ષક રૂપકો - પ્રતીકો, અન્યોક્તિના રૂપમાં, શબ્દઅર્થના રંગબેરંગી આલંકારિક અંચળા નીચે સુગમ સચોટ રૂપમાં થાય છે.

એક કથાગીતમાં એક સખી પોતાની પ્રેમિકની સાથે રમણ ખેલી આવી છે. શણગાર રોળાઈ ગયા છે. બીજી સખી એના મોએથી એ વાત કઢાવવા ચાહે છે. ચતુર તરુણી પોતાના હાલહવાલના તદ્દન જુદા ઉડાઉ, છતાં સચોટ સ્વાભાવિક ખુલાસા આપે છે. બેઉ વચ્ચેનો સંવાદ છે

સાંભળ રે મારી સજની નાર, રજની ક્યાં રમી આવ્યાં જ;
 હમણાં ચીર પે'યાતા ને ચીર ક્યાં રોળાણાં જ ?
 વનરાવનને મારગ જાતાં, સામી મળી ચાર સૈયરું જ;
 સૈયરું દેખીને હમચી ખૂંદી, ચીર ત્યાં રોળાણાં જ !
 સાંભળ રે મારી સજની નાર, રજની ક્યાં રમી આવ્યાં જ;
 હમણાં વેણી વાળી'તી તે, વેણી ક્યાં વીંખાણી જ !
 વનરાવનને મારગ જાતાં સામો મળ્યો વનભમરો જ !
 ભમરો મારી વેણીએ બેઠો, વેણી ત્યા વીંખાણી જ !

લોકગીતોમાં કામ-પ્રેમનું આવું પરોક્ષ અને વ્યંજનાત્મક, રૂચિકર, આકર્ષક અને સર્વાસ્વાદ્ય નિરૂપણ થાયું છે. અલ્હડ, મદમસ્ત યુવાની, મોહક કાયા, કમનીય કામાંગો, કામ-પ્રેમભાવ, કામક્રીયા, છેડછાડ, કામક્રીડા આદિ તેમાં રૂપકાત્મક - પ્રતીકાત્મક રીતિમાં યા અન્યોક્તિના આલંકારિક રૂપમાં આલેખાય છે. પ્રસ્તુત શબ્દ અર્થની દષ્ટિએ નિષ્કામ, પ્રેમાર્દ્ર, રસાળ લાગતાં ઘણાં લોકગીતોનો અપ્રસ્તુત વ્યંગ્યાર્થ ઉત્કટ કામભાવ, મદમત્ યૌવન, ઉતેજક કામાંગો, કામેચ્છા, કામક્રીડાનો દ્યોતક હોય છે. દેશ અને દુનિયાની વિવિધ ભાષાઓનાં ઘણાં લોકગીતોમાં કામભાવ આવા પરોક્ષ આલંકારિક વ્યંજનાત્મક રૂપમાં આલેખાયો છે. ગુજરાતી લોકગીતોમાં પણ કામભાવનું આવું જ નિરૂપણ થયું છે. આપણને આશ્ચર્ય થાય એટલા બધા લોકગીતોમાં કામભાવ પ્રણયાનુસંગે પ્રતીકાત્મક રૂપમાં વિવિધ રીતો આલેખાયેલો જોઈ શકાય છે.

ઉપલક્ષ દષ્ટિએ જોતાં પણ એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઘણાં ગુજરાતી લોકગીતોમાં રાધા-કૃષ્ણ યા સામાન્ય સ્ત્રી-પુરૂષના આલંબન દ્વારા કામભાવનું આલેખન થયું છે. રાધા-કૃષ્ણનો પ્રણય પણ તેમાં કામ-ભાવના રંગોથી રંગાઈને આલેખાયો છે. કામભાવનું આલંબન નિયમન સ્ત્રી જ હોય છે, પુરૂષ

અપવાદ રૂપે જ કામભાવના આલંબન તરીકે આલેખાયો છે. આ સ્ત્રીકેન્દ્રી લોકગીતોમાં વ્યંજનાત્મક પ્રતીકો અને ઉપમાં, રૂપક અન્યોક્તિ આદિ અલંકારો દ્વારા કામીજનોનું અને તેમનાં કામભાવ-કામપ્રપંચનું અનેક વિધ નિરૂપણ થયું છે. નિરૂપિત પ્રતીકો, અને અલંકારો, કામીજનો અને કામભાવનાં સ્પષ્ટ ઘોતક છે. ગીતનાં પદો અને પંક્તિઓનાં વાચ્યથિને ઓળંગી વ્યંગ્યાર્થમાં ઊંડા ઉતરતા તેમની તુરત પ્રતીતિ થાય છે. દા.ત. કાંટો વીંછી, યા સાપ-નાગનો ડંખ, કૂવાકાંઠા પરનો લળી લળી જતો કેવડો લીલી નાઘેર, આંબો અને શાખ, કોરી ગાગરડી સોના વાટકડી, વલોશું, નંદવાતું બેડું વગેરે પ્રતીક અને રૂપકો લોકગીતોમાં સ્ત્રીનાં તીવ્ર કામભાવ, ઉભરતી જૂવાની, અણબોટયું યૌવન, કામોત્તેજક સ્તન, કામકીડા, કામક્રિયા અવૈધકામ, શીલભંગ આદિના ઘોતક છે. સંબંધ લોકગીતોમાં ઉદાહરણો જોતાં આ વસ્તું સ્પષ્ટ સમજાય છે દા.ત. યુવતીમાં જાગેલ તીવ્ર કામભાવ લોકગીતોમાં કાંટા, વીંછી કે સાપ-નાગના ડંખના પ્રતીકરૂપે આલેખાયો છે.

બોરડી વનમે જઈ'તી રઘીયરીએ,
 બોરડી કાંટો વાગ્યો રે લોલ !
 બર્યા તારા બોરા ખાવાં રઘીયરીએ
 બોરડી કાંટો વાગ્યો રે લોલ !

× × ×

અમે પનઘટ પાણી ગ્યાં'તા,
 અમને કેર કાંટો વાગ્યો !

× × ×

પથમલ પાણી ગ્યા'તા ઝીલણિયા તલાવ;
 કાંટો વાગ્યો રે પગની લાંકનો;

× × ×

કાંટો વાગ્યો પગના લાંકનો, ઊભલી ઝોલાં ખાય;
હો માછલી ઊભલી ઝોલા ખાય.

× × ×

હું તો ભૂંભલા વીણવા ગઈ'તી રે, રાજલ મારવાડી !
મને ઝેરી કાંટો વાગ્યો રે, રાજલ મારવાડી !

× × ×

અરરર માડી રે,
છાણાં વીણવા ગઈ'તી માં વીંછીડો ! હંબો હંબો વીંછીડો !

× × ×

અરર માડી રે,
વાંકા વળીને ડંખ માર્યો, માં વીંછીડો ! હંબો હંબો વીંછીડો !

× × ×

સાગનો સોટો પાતળો રે, કાંઈ ખીલ્યો ગોટાગોટ,
ખોળો વાળીને ફૂલ વીણતી રે, મને ડસિયો કાળુડો નાગ !
અખોવન રોઝડી રે, રંગમાં રેલી જાય !

× × ×

મારી નવરંગી વાડીમાં કેવડો, મ્હેકિયો રે લોલ,
ઠાકોર કેવડો લેતા જાવ કે આગળ નહિ મળે રે લોલ !

લોકગીતોમાં કામભાવ, કામોત્તેજક અંગ અને કામીજનોનું પ્રગલ્ભ
અને સ્ફૂટ તેમજ સંમત અને સૂચક ઉભય રૂપમાં આલેખન થયું છે. કેટલાંક
ગીતોમાં અલ્હડ જુવાની, તીવ્ર કામવાસના અને પ્રેમીપાત્રની અધીરાઈભરી
ખોજ બહું સ્ફૂટ અને પ્રગલ્ભ રૂપમાં પ્રગટ થઈ છે.

ढोरलडलं જેલો હાંડ ઢોરલડલં જેલો.
ढોરલડલં જેલો તારે બોર ભાળી આઈયો;
સાલો રે વેવાણ, આપણ બોરા ખાવા જાયે,
ઊં સડે ઉપર ને તુ રીજે ઁઠળ,
બવ્યાં તારા બોરાં મને કાંટો ભાંગી ગીયો.

કપૂરિયો પાંણો હિંગળો રાજ ! ઉમર ઉતર્યા રે વાડીઁ, હો રાજ કોઈ
ઉમર લ્યો ! કૂવાને કાંઠડે કેવળો ગોવાળિયા કેવડો લળી લળી જાય ! કેવડો
લેને ગોવાળિયા ! પરંતુ અન્ય અનેક લોકગીતોમાં ઉન્મત યૌવન, કામભાવ,
કામાંગ અને કામિની યુવતીનું મૂર્ત, સુરેખ, રંગીન છતાં સંમત રૂપમાં હૃદય
આલેખન થયું છે.

પથમલ, તું રે આવ તો રાંધું, ઝીણી સેવ;
પરણ્યો આવે તો લાવું ચોખલા;
પથમલ, તારે ને મારે બાળપણાની ખિત;
કાંટો વાગ્યો રે પગની લાંકનો,
પથમલ, ઝીલણિયા તલાવ કેરી પાળ,
વિસરી નઈ જાઉ, પગની લાંકનો.

આમ, આવા લોકગીતોમાં પ્રણયાનુસંગે કામભાવ, કામાંગો, કામક્રીડાં
- કામક્રિયા, આદિ સમગ્ર કામ પ્રપંચનું વિવિધ રીતે અને રૂપે આલેખન થયું
છે. તેમાં સહજતા, સ્વાભાવિકતા, વાસ્તવિકતા છે. તે સરળ, મધુર, રસવતી
બાનીમાં, સુગમ, સુગેય ઢાળોમાં અર્થ - ભાવઢોતક સમુચિત અલંકારો અને
પ્રતીકોમાં, લાઘવયુક્ત - વ્યંજનાત્મક રીતિમાં, સહજ સ્વાભાવિક રૂપમાં,
અનાયાસે થયું છે. અને તેથી અરોચકતા, અશ્લીલતા, ક્ષોભપ્રદતા,
લજ્જાસ્પદતાથી તે મહદંશે મુક્ત રહ્યું છે. પહેલી નજરે યા ઉપરછલ્લી દષ્ટિઁ

જોતા તો તે દેખાતું પણ નથી, લોકગીતોના વાચ્યાર્થ ઓળંગી તેમના વ્યંગ્યાર્થમાં પ્રવેશનારને જ તેમાં નિરૂપિત કામલીલાનું દર્શન થાય છે.

પક્ષીનાં પ્રતીક-રૂપકે પ્રણયાનિરૂપણ :

લોકગીતોમાં વિવિધ પક્ષીનાં પ્રતીકો - રૂપકો પ્રેમીનાં પ્રતીકો તરીકે યોજાયા છે. લોકજીવનમાં વર્ણવાયેલી પક્ષી-સૂષ્ટિ અહિં પ્રેમીનું આલંબન લાને આવે છે. જીવનરીતિમાં પ્રેમની અભિવ્યક્તિ સિધ્ધિ રીતે ન કરી શકાય, ત્યારે આવા પ્રતીકો યોજી પ્રેમની અભિવ્યક્તિ લોકગીતોએ કરી છે. તેમાં મોર, પોપટ, હોલો, ઢેલ, કોયલ, બગલો અરે ક્યારેક તુચ્છ જીવ-જંતુ પણ પ્રેમીનાં આલંબન રૂપે પ્રણયની અભિવ્યક્તિ થઈ છે.

મોર મોર ક્યાં થઈને જઈશ ! આ કથાગીતમાં નાયિકા પૂછે છે. "મોર ક્યાં થઈને જઈશ ? મોર કહે છે. ઘરા ઠેકીને જઈશ, નાયિકા ડર દેખાડે છે કે ઘર પાછળ તો નાગ માર્ગ રોકીને બેઠો છે, બીજું વિદ્યન દર્શાવતા કહે છે કે ઘર પાછળ તો નવાણ છે; મોર એને ઠેકીને જવાનું કહે છે. વચ્ચે પાછી કાંટાળી વાડ છે. ઝાડ છે, મોર એ બધુ ઠેકીને જવાનું કહે છે. કેમકે મોર કહે છે 'એમાં બેઠી છે મારી ઢેલ, ઢેલ મારી જોઈ રહી વાટ રહીશ ત્યાં દિવસ ને રાત !

મોર ! મોર ! ક્યાં થઈને જઈશ ?

કળાયેલ મોરલો રે !

ઘર પાછળ કાળુડો નાગ !

કળાયેલ મોરલો રે !

નાગ રોકી બેઠો છે માગ, કળાયેલ મોરલો રે !

મારગ એ ઊડીને જઈશ, કળાયેલ મોરલો રે !

અહીં પક્ષી મોર-ઢેલના પ્રતીક દ્વારા પ્રિય મિલન માટે ગમે તેવા વિઘ્ન પાર કરીને પણ મળવાની આશ વ્યક્ત કરતી પ્રેમીની પ્રણય અભિવ્યક્ત છે.

જારનાં સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે,
હોલડાની બોલી મને બો પિયારી લાગે !
આ સેઢે જાઉં તાણે સામાં સેઢે બોલે,
જારનાં સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે.

× × ×

ડુંગરની કળવાંઈટે મૂવો મોરુલો રે બોલે,
હું રે જાણુ રે મારો છેલિયો બોલે

× × ×

પોપટ બોલેને પીંજર ડોલે,
પોપટ બોલે છે, પડથારે, નણંદબાઈ
મારા પિયરનો પોપટ બોલે.

પક્ષીની બોલી મિલન સંકેત છે. પ્રેયસીને કામીના આગમનની જાણ થાય એ માટે તે પશુ-પક્ષીનાં ધ્વનિનું અનુકરણ કરે અને અન્યકામા કે પ્રિયતમાં ચાલી નીકળે. પછી તે આવા ધ્વનિ-સંકેતો થાય. ખેતરનાં મોલ વચ્ચે આ રીતે હોલા બોલે, ડુંગરની કળવાંઈટે મોર બોલે. પ્રેમી-પ્રેયસીની આંતર-પ્રણયની અભિવ્યક્ત સાંકેતિક ભાષામાં લોકગીતોએ અભિવ્યક્ત કર્યું છે.

ભોમાંથી નીકળ્યો ડોલરિયો દેડકો,
તારે મારે શું છે. અલ્યા, ડોલરિયા દેડકાં,
આખ્યુંની ઓળખાણ ડોલરિયા દેડકા.

× × ×

ક્યાં દેશથી આવ્યો રે, માંકડ ઢચૂક ઢોલિયે,
મરતો મરતો હાલે રે, માંકડ ઢચૂક ઢોલિયે.

આમ, ઉપર ચર્ચેલા ગીતોમાં મોર, પોપટ, હોલો, બગલો, માંકડ, દેડકો જેવા પ્રાણી વિશેષ માત્ર નહીં, પણ વ્યક્તિ વિશેષ પ્રતીક છે. ગીતનો પ્રેમસંબંધ પરકીય હોય, એવું પણ સ્પષ્ટ કરી શકાય. પારસિક બોલી અને સંજ્ઞાભાષાના પ્રયોગને કારણે પ્રેમી અને પતિને સ્થાને મોર, પોપટ, મરઘો જેવા પ્રતીકો લોકબોલી અને લોકગીતોમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોવાની સંભાવના છે. ગ્રામ્ય અને ભદ્ર સંસ્કૃતિમાં પ્રેમ અને પ્રેમીની વાત અન્યથી છાનીછપની રાખવી પડતી હોય છે ને ત્યારે સખીઓ - તારો પોપટ, તારો મોર કે તારો પાળેલો મરઘો જેવા શબ્દ પ્રયોગે ઠકામશકરી કરે છે. અને બીજાની ઉપસ્થિતિમાં પણ પ્રેમ-પ્રેમી વિશેની વાત કરી શકે. લિખિત પ્રવાહમાં પણ પ્રેમી, દૂતી, સંદેશ, સંકેત સ્થળ વગેરે વિશે આ પ્રકારની સાંકેતિક સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ થતો હોય છે. એમાંથી જ કાળક્રમે સાહિત્યમાં તેમજ લોકસાહિત્યમાં મોર, પોપટ, મરઘો, હોલો, ઢેલ જેવા પ્રતીકો ઉતરી આવ્યાં છે. લોકકળાઓમાં ભરત-ગૂંથણ, છાપ, વુડકાવિંગ, શિલ્પ વગેરે પણ આવાં પક્ષીઓ ક્યાંક મૂળ પક્ષીરૂપે તો ક્યાંક નિશ્ચિતની અવેજીમાં પ્રતીકરૂપે પ્રયોજાયા છે.

દેવી પાત્રનાં પ્રતીકરૂપે માનુષી પ્રેમનું નિરૂપણ :

ગુજરાતી લોકનારીમાં કૃષ્ણ પ્રેમીપાત્ર તરીકે વધારે પસંદ થયેલું લાગે છે. આમેય લિખિત પ્રવાહનું સાહિત્ય તેમજ કંઠસ્થ પરંપરાનાં સાહિત્યમાં જેટલા કૃષ્ણ પ્રણયનાં ગીતો રચાયા છે એટલાં બીજા પાત્રનાં નથી. લોકગીતો - કથાગીતોમાં નાયિકા પોતાના પ્રેમીને કૃષ્ણની ઉપમા આપી પોતાની આંતરિક પ્રણય સંવેદનાને મોહક વાંચા આપતી જણાય છે; ને તે દ્વારા

પોતાનું પ્રિયપાત્ર જ પોતાને માટે સર્વસ્વ છે એવી અભિવ્યક્તિ આવા ગીતોએ આપી છે. નાયિકા એક તરફથી તેના પ્રિયતમ સાથે રમવા આતુર છે. પ્રણયાનુસંગે રમત રમવી છે. ત્યારે મનમાં સંદેહ-શંકા છે કે પ્રિયતમ - રમતમાં ભંગ પાડે, મસ્તીખોર સ્વભાવ પ્રેમની વાત-સમજશે કે કેમ ? જૂઓ આ રહ્યું તેનું ચિત્રણ..

કાન સોના દળુલીયો રે
રૂપલાની ગેડી,
કાન અમારી શેરીએ રે,
રમવા આવજો રે,
કાન આવો તો રમજો રે,
વઢવેર કરશોમાં... !

પ્રિયતમ-પ્રેમીના સ્વભાવની હૃદયગમ્ય રજૂઆત છે. જીણી સલાહમાં પ્રેમની મસ્તી ગવાણી છે. આમેય સ્ત્રી સ્વભાવ શાંત, ઋજું, કોમળ ને પુરુષ સ્વભાવ નટખટ - તોફાની Psychologically ભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ આવા ગીતોએ જીલ્યો છે.

વળી, ક્યારેક પ્રિયતમ નારાજ ન થઈ જાય તેવા ભાવોનું સંવેદનાત્મક વર્ણન પણ આવા લોકગીતોમાં ઝીલાયો છે. લોકગીત એ સ્ત્રી હૃદયમાં ઘબકતો સંવેદનાનો સૂર છે, અને આ સૂર વિવિધ ભાવે લોકગીતોમાં વ્યક્ત થયો છે. નાયિકા એક તરફથી પ્રેમની સંવેદના અનુભવે છે, તો બીજી તરફ આજ સંવેદનાને મુખોમુખ વાચા આપવાને બદલે પોતાનાં મનોભાવને ભાવાત્મક અભિવ્યક્તિએ ગીતમાં આલેખે છે, અને સામે પક્ષે પ્રિયતમ તરફથી પણ પ્રણયની સંવેદના અનુભવતી નાયિકાના મુખેજ ભાવની અભિવ્યક્તિ જોઈએ !

ચંદન તલાવડી રોકી કાનુડે,
જળ ભરવાના દિયે, કાનુડો મારે ખેદે પડ્યો છે.
ખેદે પડ્યો છે ગુણગારો, હઠીલો મારા ખેદે પડ્યો છે.

અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પાત્ર દ્વારા હકિકતે તો નાયિકાના પ્રેમીનું જ પ્રતીક છે. નાયિકા પોતાના પ્રેમીમાં કૃષ્ણના દર્શન કરી પ્રણયની અભિવ્યક્તિ સાધે છે. ગુણગારો, હઠીલો જેવા શબ્દપ્રયોગો યોજી પ્રેમી તરફની લાગણી છતી થાય છે. આવા ગીતોમાં એક તરફથી નાયિકાની પ્રેમની નારાજગી છે તો, અંતરમાં પ્રણયની સંવેદનાનાં જ દર્શન થાય છે.

રૂડીને રંગીલી રે વાલા ! તારી વાંસળી રે લોલ !
વાંસલડી મારે મંદિરીયે સંભળાય રે જો,
પાણીડાની મસે રે જીવણ, જોવા નીસરી રે લોલ !

× × ×

કાન તારી રે મોરલીયે મોહીને ગરબો ઘેલો કીધો,
એવા સરવર સાંદની રે માઝમ રાતની
રે વાંસલડી ક્યાં રે લાગી ?

× × ×

ખમ્મા મારા નંદજીના લાલ, મોરલી કાં રે વગાડી ?
દોણી લઈને ગાય દોહવાને બેઠી,
નેતરાં લીધા હાથ, મોરલી કાં રે વગાડી ?
વાછરું વરાણે મે તો છોકરાને બાંધ્યાં,
નેતરા લઈને હાથ, મોરલી કાં રે વગાડી ?

નાયિકા બંસીના સૂરમાં પ્રણયઘેલી બની ભાન ભૂલી જાય છે. પરંતુ નાયિકા 'નંદજીના લાલ' શબ્દપ્રયોગ યોજી ક્યાંય પોતાના પ્રિયતમનો અણસાર આપતી નથી. બસ કેવળ પ્રણયની મીઠી વાત કરી જાય છે.

મોરલી વાગે ને મારા મન હરે,
તેથી મારું દલળું જાશે દૂર રે,
આંખળીનો ચાળો વાલો મારો બહું કરે !

નાયિકા બંસીના સૂરે મુગ્ધ પ્રણયભાવ અનુભવતી જણાય છે. કેવળ પ્રેમીના આંખનો ઈશારો નાયિકા માટે કામણગારો થઈ પડે છે. અને પ્રેમમય બની જાય છે.

આમ, સંસારજીવનની વિવિધ પ્રણયભાવના દિવ્યપાત્રોના આલંબરૂપે લોકગીતોએ અભિવ્યક્ત કરી છે. તેમાં કોમાર્યનો મધુર પ્રણયભાવ, યુવાનીની તલસાટ, તાલાવેલી કે દામ્પત્યપ્રણયની ભીનાશ, સ્નેહનું આરોપણ મુક્તપણે ગવાણું છે. જ્યાં સાંસારિક સંબંધે પ્રિયતમનું આરોપણ મુક્ત રીતે ન કરી શકાય ત્યાં આવા દિવ્યપાત્રોનું આરોપણ કરી પ્રણયની નાજુક ભાવના મુક્તપણે લોકનારીએ કશાજ છોછ વગર પ્રસન્નપણે ગાઈ છે. તેમાં દામ્પત્યની મીઠી વડછડ છે. કામનો મધુર આવેગ છે. પ્રણયની નિવ્યાજ મસ્તી છે. ઉમંગ છે અને અતે તો પ્રેમનો જ એકરાર છે અને આ અંગે લોકસાહિત્યનાં સંશોધક અને મરમી વિવેચક શ્રી ઝવેરચંદભાઈ મેઘાણીનાં શબ્દોમાં...

"એમા દંપતી - જીવન ગવાયું, કૌટુંબિક જીવન કવિતામાં ઊતર્યું. સ્નેહ જીવનનો શૃંગારરસ પણ એટલી જ તીવ્રતાથી ગવાયો. એ શૃંગાર ગવાયો પોતાના જીવનને વિશે, પણ ચડી ગયો રાઘાકૃષ્ણને નામે, વિયોગના મહિનાઓ ગવાયા, સૂની સેજલડીની વેદનાનો ગવાઈ, ગોપીઓને નામે અભિસાર ગવાયા, રિસામણાં અને મનામણાં પણ એ પ્રભુને આરોપાઈને ગવાયા, એનો આખો વિભાગ જ નિરાળો અને બહોળો છે. એમાં આપણા અસલી લોકસંસારની નબળી-સબળી ચારિત્ર્ય-નીતિની તસ્વીર ઊઠી છે. પણ એવો અમર્યાદ શૃંગાર એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો છતાં સ્ત્રીઓને મોંએ ગવાઈને આવું રૂપ" ઘરે છે.

દામ્પત્યજીવનનો પ્રણય :

પ્રેમ એ વ્યક્તિનિષ્ઠ અને પ્રાકૃતિક એવું લાગણી-તત્વ છે, સહજસ્ફૂરણાં છે અને પ્રણય તેનું જ કૌટુંબિક એવું સાંસ્કૃતિક અંગ છે. સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય બન્નેમાં આ બન્ને જનક-જન્ય એવા ભાવોનું નિરૂપણ મુખ્ય જ નહીં, પ્રાણભૂત રહ્યું છે. પ્રેમનો અહીં અર્થ બે વિજાતીય વ્યક્તિઓનું પારસ્પરિક અદમ્ય અને ઉત્કટ આકર્ષણ એવો છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેની લાગણીમાં જ મુખ્યત્વે સમાજ અથવા તો કુટુંબ ક્યાંક પ્રેરક અને સહાયક તો ક્યાંક બાધક બને છે, કેમકે ભારતીય સમાજમાં કે પછી કોઈપણ સંસ્કૃત સમાજમાં પ્રણયભાવ પ્રત્યક્ષ રીતે જ કુટુંબ અને સમાજને સ્પર્શે તેવો ભાવ છે, કેમ કે પ્રણયભાવની આશ્રયસ્થિતિ તે દામ્પત્ય છે. એ છે તો વ્યક્તિ-વ્યક્તિ સંબંધ પરંતુ દામ્પત્યનું રૂપ પામ્યા પછી તે વ્યક્તિઓ પૂરતો જ મર્યાદિત ન રહેતાં કુટુંબપણું સંસિદ્ધ કરનારું મુખ્ય ઘટક બની રહે છે. પ્રેમ આડે જે સામાજિકતાનું વિઘ્ન આવતું હોય છે, મુખ્યત્વે વિશ્વની કોઈપણ પ્રેમકથામાં તે આ કારણે જ. વિજાતીય વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ બિનસામાજિક સંબંધ રહી જ શકતો નથી. એ સંદર્ભમાં સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યમાં પ્રણયભાવ દામ્પત્યનો જ પર્યાય બની રહે છે. તેમાં પણ લોકસાહિત્ય ક્યારેય સામાજિકતાની પૃષ્ઠભૂની વાસ્તવિકતા છોડી શકતું નથી. આથી લોકગીતોમાં જે પ્રણયભાવનું નિરૂપણ છે તે દામ્પત્યની ભૂમિકા પર જ થયેલું જોવા મળે છે.

આ સંબંધના અવનવા ઈન્દ્રધનુષ્યીરંગો આવા ગીતો આપે છે. ઈચ્છા, આકાંક્ષા, લાડકોડ સાથે હળવી મજાકમસ્તી ઉન્મત શૃંગાર સાથે મનામણા - રીસામણાં એમાં આલેખાય છે. પતિ-પત્નિનો પરસ્પર પ્રેમ જ સ્વના અને અન્યના જીવનને સુહાગી બનાવે છે. રસદષ્ટિએ આ પ્રણયગીતોમાં શૃંગારનાં લલિત ભાવોનું આલેખન નથી પરંતુ દામ્પત્ય જીવનની સાફલ્યની શુભ અને

ગંભીર અનુભૂતિનું નિઃશકપણે કાવ્યમય બની છે. લગ્નની ઉદાત ભાવના વ્યક્ત થઈ છે. દામ્પત્ય પ્રણયની સાર્થકતા, કૃતજ્ઞતા, પરિપક્વતા અને ઉજ્જવલતાની ભાવના જીવનને ઉર્ધ્વગામી બનાવે છે. પિયુ પરણ્યો જ તેને મન સમગ્ર જીવનનું ચાલક બળ છે. પરસ્પરનો સ્નેહ, અનુરાગ ક્યાંક કોક ગીતમાં મીઠાં ઝઘડા રૂપે વ્યક્ત થાય છે. મીઠા અબોલા-રીસામણા-મનામણા પરસ્પરનાં ગાઢ પ્રયણની અભિવ્યક્તિ છે. દા.ત.

કૈડ કૈડ સામી સેજલ ડુંગરી,
 હૈડા સામેલા ભેડા જો
 ભેડે ચડીને ગોફણ ફેરવી,
 સેજલ, નાર ! ઢોરું પાછા વાવ્ય જો !
 નથી વાળ્યાં રે મારા બાપના,
 તું હેઠો, ઉતરીને વાવ્ય જો !
 હેઠો ઉતરીને સોટો વાઢિયો !
 સંબોડયો સેજલનાં બરડામાં જો !

×××

મે તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યા.
 મે તો આંભના કર્યા રે કમાંડ,
 સાયબા, અબોલા ભવ રિયા !

× × ×

અમે રે વાવશું બાજરોને મારી કરમણ લાવશે ભાત,
 બાજરો વાવી તમે વેલેરા વરજો ઘેર,
 હું નહીં લાવું ભાત,
 ઘરનાં ખેડું ને મારો નથી ખેતરમાં ભાગ !

અહીં દામ્પત્યજીવનની કલ્યાણકારી મંગળભાવનાં પ્રણયકલહનું નિમિત્ત બને છે. એક કથાગીતમાં પત્નિને પૂનમની અજવાળી રાતે રમવાનાં કોડ છે. પતિ પ્રિયતમાનો સહવાસ ઝંખે છે. થોડી ચક્રમક ઝરે છે અને દામ્પત્યનો મીઠો કલહ જન્મે છે. તો અન્ય કથાગીતોમાં પત્ની-પતિની પ્રણયની પરીક્ષા લે છે ને કલહ જન્મે. પત્ની પ્રત્યેના અનુરાગને માટે સંસારનો સમગ્ર સંબંધ છોડે એવું ચિત્રણ લોકગીતો કરે છે અને અંતે દામ્પત્ય પ્રણયની ઉજળી બાજુનું ચિત્ર અર્પણ કરે છે. આવા ગીતોમાં ઘટના - પ્રસંગ કે વિષયવસ્તુ બિબાઢાળ છે. માત્ર ગીતનું મૂખડું બદલે, શબ્દો બદલે, ભાવ હંમેશા સરખો રહ્યો છે. આવા ગીતોની થોડી ઈમેજ જોઈએ.

આવી રૂડી અજવાળી રાત,
 રાતે તે રમવાં સાંચર્યા રે, માણારાજ,
 રમ્યાં રમ્યાં પો'ર બે પો'ર
 સાયબોજી તેડાં મોકલે રે, માણારાજ.
 ઘેર આવો ઘરડાની નાર,
 અમારે જાવું ચાકરી રે, માણારાજ.
 વળી વળી હીરલાની ગાઠ,
 તૂટે પણ છૂટે નહિ રે, માણારાજ.
 પડી પડી દલડામાં ભાત
 અબોલા ઓ ભવ ભાંગરો રે, માણારાજ !

× × ×

જુગારિયા જુગટું મેલ્ય
 ઘરે તારી ગોરી મૂઈ છે રે, માણારાજ.
 હાય હાય, હું રે હત્યારો.
 ગોરાંદેને શું થિયું રે, માણારાજ.

કરડયો ઈ કાળુડો નાગ,
કરડયો જીભને ટેરવે રે, માણારાજ.
દેરીડાં તું મા મેલ્ય આગ,
પરણ્યાના લઉં છું પારખાં રે માણારાજ.

જૂના સમયમાં સમાજમાં લગ્ન બાળવયે થતાં અને સામાજિક બંધનને કારણે મિલન સંજોગો ભાગ્યે જ બનતા ક્યારેક જળાશય કિનારે કે કૂવા કાંઠે અજાણતા મળવાનું બને. પરસ્પરનો અપરિચિત પ્રણયસંવાદ અને અંતે ઘટનાસ્ફોટ થાય કે અજાણ્યું પાત્ર બીજું કોઈ નહી પણ પોતાનો પતિ કે પત્ની જ છે ત્યારે પરસ્પર ઘન્યતા અનુભવે. આમા ભારતીય આર્યનારીનાં આદર્શનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આવા લોકગીતો આપે છે. જૂઓ તેની ઈમેજ.

સાતે સેયર, જળ ભરવા જાય.
છયેના પરણ્યા ઘેર છે. પંખીડાલાલ
સાતમીનો પરણ્યો પરદેશ,
છયેના વાન ઉજનળા, પંખીડાલાલ.
સાતમીનો ભીનેરો વાન,
ફોડ ઘડોને કર કાયલડી, શામલડી.
તુ ચાલ મારલી સાથ.
સોનું પે'રાવું તને શોભતું, કામલડી.
રૂપલાનો નહી પાર....

લાજે મારું અટમકટમ રે પંખીડાલાલ
લાજે મારા મા ને મોસાય
લાજે મારો કાકોને કાકી રે, પંખીડાલાલ.
લાજે મારા ભાઈને ભોજાઈ,
લાજે મારી વડેરી બેને રે પંખીડાલાલ.

લાજે મારો પરણ્યો પરદેશ,
વારી જાઉ તારા વેણને શામલડી,
રાખ્યો મારા ઘરડાનો રંગ !

આવો, પ્રણયકલહ એ જાણેકે દામ્પત્યનો અતુટ રાખનારું તત્વ બને છે.
પ્રેમકલહો દામ્પત્યનો અભેદ બખતરની ગરજ સારે છે.

સ્નેહલગ્ન એ તો કદાચ છેલ્લા સોએક વર્ષમાં પ્રચલિત થયેલ શબ્દ છે.
પણ જૂનો શબ્દ તો શુભ લગ્ન જ છે. અગ્નિની સાક્ષીએ, સૂર્યની સમક્ષ,
ઉપસ્થિતી આપ્તજનોના સાનિધ્યામાં થયેલા લગ્ન અતૂટ રહેવાની અપેક્ષાથી
થતા.

શું પૂર્વના દેશોમાં કે પશ્ચિમનાં પ્રદેશોમાં લગ્નની ભાવના એ ભવાયના
ખેલ જેવ ન હતી, પશ્ચિમના લગ્નની ભાવના એટલે Till death do us part
મૃત્યુપર્યન્તની હતી. પૂર્વની ભાવના પણ 'અંગાગને સાથે હૃદયને હૃદયની
સાથે અને ત્યાર પછી 'આત્માના તે આત્માનં સંદધામિ' - એ પ્રકારની હતી.

તે છતાં પશ્ચિમમાં છુટાછેડાને સરળ, સરલતર, સરલતમ, બનાવવાની
જાણે કે સ્પર્ધા ચાલે છે.

દામ્પત્યમાં તો બેય માનવીઓ છે, બધા માનવી પ્રેમનાં ભૂખ્યા હોય
છે, પ્રેમીની ખૂબી જ એ છે કે તે દઈને લેવાય છે. જેમ પ્રવાહીઓનું 'ઉત્કલન'
બિન્દુ હોય છે. 'બાખ્પીભવન' બિંદુ હોય છે, 'હિમીભવન' બિંદુ હોય છે. એ
પ્રમાણે જ માનવીઓનું પણ કોઈક 'સાનુકૂલન' બિંદુ હોય છે.

દામ્પત્ય પ્રણયનો આવો 'પ્રેમકલહ' સાનુકૂળ બિંદુએ સ્પર્શે છે.
દામ્પત્યપ્રણયનું આવું બિલોરી કાચ જેવું પારદર્શક ગીત :

લવિંગ કેરી લાકડીયે રામે સીતાને માર્યા જો !

ફૂલ કેરે દળુલીયે સીતાએ વેર વાળ્યાં જો !

આ કેવી ગલગલિયાં થાય એવી વાદવાદામણી છે, રામ જેવા રસિક પતિને પણ સીતા જેવી સન્નારી ઉપર પ્રહાર કરવાનું મન તો થાય જ, કાંઈ નહિ તો લવિંગની લાકડીયે !

અને જેવો મધુર - મધૂરો આઘાત છે, એટલે જ પ્રણયના પોલ જેવા પ્રત્યાઘાત છે.

પરપીડનપ્રિય કોઈ પ્રાકૃત પતિની અને સ્વપીડનપ્રિય - સ્વપીડનમસ્ત પત્નીને આ પંકિતઓ સાંભળીને કોઈ અવનવા ઓરતા જરૂર થતા હશે.

હે રામ ! તમારાં મેણાંની મારી હું આકાશવીજળી થઈશ ! તો રામ એવો જ રસિયો ઉતર આપે છે, હે સીતે ! જો તું વીજળી થઈશ તો હું મેઘ થઈને તારું પડખું સેવીશ !

આવી રીતે મીઠડાં રુસણાં લઈને દંપતી જાણે કે સાસરિયાની ગીચ ગિરદીમાંથી આભના ઉંચેરા એકાન્તની બે ઘડી કાલ્પનિક મોજ માણી લે છે.

લોકમાનસ કેવું સાનુકૂલન સાધે છે ! આ કડીઓ સાંભળીને છેલ્લી કડીમાં 'જે બળીને ઢગલો થવાની અને સાથે' ભભૂતિયો થવાની જે વાત આવે છે ! તે ઉપરની પંકિતઓમાં ભાવ સાથે આપણને 'સૌષ્ઠવભરી' નથી લાગતી મેઘવીજળીની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા પછી એ પગથિયું અનુચિત લાગે છે - ખાસ કરીને રામસીતાના સંદર્ભમાં પણ લોકગીતોમાં એવાં, સૌષ્ઠવ ન પણ જળવાય, ત્યાં તો પતિપત્ની એકબીજા માટે કેટલી હદ સુધી જવા તૈયાર છે - એ જ કહેવાનું છે. જે સીતા બળીને ઢગલો થાય તો પછી રામને સંસાર અસાર થઈ જાય.

આવા પ્રશ્નચકલહનું બીજું ગીત જેમાં ઘમકી આપતા પતિ સાથે પત્ની જીભાજોડીમાં ઉતરે છે, પણ તેમ છતાં પોતાની જીભ ઉપર જોઈતો કાબુ પણ રાખે છે એ છે મારવાડી લોકગીત.

અંબાજી પણ વનડી ! નીંબુજી પાકાં,
લાગી લડાલડ લુંબો માલવાણી !
નીંબુ બોરંગ પાકા...

વસંત જામી છે, પ્રેમની ઋતું ચોમેર પાંગરી છે, એવા સુંદર સમયે માલવણના મિથ્યાભિમાની કથામાં 'King Lear'નો વાસો આવે છે એ રાજાએ પુત્રીઓને પૂછ્યું હતું.

Which of you shall we say doth love most ?

કકોણ છે તમ તણી આ ત્રિપુટી મહી
જે મને ચ્હાય છે અધિકતમ પ્યારથી,

તે જ રીતે વસન્ત માણવાની ભૂલીને એ કંથ માલવણ પત્નીને પૂછે છે.

"થારે પિયરિયે કુણ કું પ્યારાં"

પૂછતાં વેત માલવણ જવાબ આપે છે.

"મારે પિયરિયે મારો બાવોજી પ્યારા,
જાણાનું સવાઈ મારી માતા."

પણ કંથને આ ઉતર ન રુચ્યો, એને તો એવો ઉતર જોઈતો હતો કે, સાસરે આવ્યાં પછી એને પિયરિયામાં કંઈ પ્યારું નથી, એટલે ઉતાવળો પિયુ એનું એવું ઈષ્યાળું રૂપ પ્રગટ કરે છે.

"જુઠી હૈ વનડી થૈય તો જૂઠવું બોલે !
ફેરે પરણીશું દોહયારે"

એણે ફટ દઈને ફૂંકાડો ફગાવ્યો, તો તે હે વનડી ! જો તું એમ કહીશ
તો મારે ને તારે નહીં બને, તો તો હું બીજી બે-ચાર પત્નીઓ પરણીશ.

પણ આ વનડી એમ ખાધી જાય તેવી ન હતી. એને તો ગૌરવભેર કહી
દીધું,

એક પરણીતા, ચારુંજી ! દો દો પરણીજા,
થારી ડરાવાં નહી ડરું...

ભલે, ભલે હું ક્યાં ના પાડું છું ? એકને બદલે બે પરણજે, હું તારી
ઘમકીથી ડરી જાઉ તેવી નથી.

એટલે શેખીખોર, શોહર જરા ખચકાય છે, જરાં ઢીલો પડે છે, તે
વનડીને પૂછે છે,

તારે સાસરીયે કુણ કુણ પ્યારાં ?

તો તરત વનડી જવાબ દે છે.

"મારે સાસરીએ મારો સસરોજી પ્યારા,
જણાયું સવાઈ મારી સાસું.

બસ એ જવાબ મળતાં જ મારલયુનો મિજાજ ઉત્કલનબિંદુએ ઊતરીને,
હિમબિંદુએ સરી પડે છે.

આ પ્રેમ કલહમાં નારી તડનો 'ળ' જ જવાબ આપે છે, છતાં એ બેફામ
થઈને એમ નથી કહેતી કે - તું બીજી પરણીશ તો હું એ પરણીશ.

દામ્પત્યકલહમાં ક્યારેક હસવામાંથી ખસવું પણ થઈ થતું હોય છે. પત્ની ગુસ્સામાં આવેશમાં આવી પતિને બીજી પરણી લાવવાનું આહ્વાન આપે અને સામે પક્ષે રોષમાં પતિ એ પડકાર ઝીલી પણ લે છે.

"હું બળુકી હું જોરાવર, હું સાહબો વઢયાંજી,
ઈ રે બોલડિયે બીજી પરણજો રે સૈરાંજી."

પણ ત્યાં તો બળુકીનાં જોરની ચાવી ઉતરી જાય છે. શોક્ય લઈને સાહબો સીમડીએ પહોચ્યો ત્યાં તો "બળુકી"ની આંખમાં ઝાળ ઉઠે છે; પણ હવે થાય શું ? જોરાવર 'જૂની', 'સમરથ', સસરાની સહાયથી મઝિયારો વહેચાવે છે." સારું તે મારું - એ ન્યાયે એ મઝિયારો વહેચવામાં ફાવી પણ જાય છે.

"ભગરઠી ને ભૂરઠી ભેંસ્યું તે અમારી જી,
ખાંડુડી ને બાંડુડી તે શોક્યની રે સૈરાંજી."
ઓસરિયાળા ઓડા તે સંઘાય અમારા જી.
ન પડેલ ખંડેરિયાં તે શોક્યનાં રે સૈરાંજી"

પછી વાત એટલેથી પતતી નથી, જાણે 'બળુકી' ની બાધા આખડીથી શોક્યને જમનાં તેડાં આવે છે અને શોક્ય માટે રોતાં સાહબાને જોઈને 'જૂની' ને હવે ટાઢક થાય છે.

ફરીથી જૂના સ્નહનો તાર સંઘાય છે. 'જૂની સાહબાને મનાવી લે છે અને એનાં મનમાં તો છે કે 'શોક્ય' મૂઈ તો ભલે મૂઈ' પરંતું ખોટાં ખોટાં, 'મોઢા વાળીને' લોકો સામે દેખાડો કરવામાં ઊંડો સંતોષ અનુભવે છે.

દામ્પત્યપ્રણય કલહનું એક બીજું ગીત, જેમાં પત્ની બગડેલી બાજીને પોતાની મેળે જ સુધારી લે છે.

ખેડુત પત્ની ખેતરે ભાત દેવા જાય છે, ભાતમાં ભાવતાં ભોજનને બદલે, કોરલી કોઠીની હલકી બંટી આખીપાખી ભરડાવીને, ભૂંડી ભૂખ જેવા રાખડી રાંધીને લઈ જાય છે. ખેડુત સારા ભોજનની આશામાં સાંતી છોડીને આવે છે. ત્યાં શું જૂએ છે ! ડોડિયાને કૂલડીમાં ભાવ ભરેલ છે, અને કર્કશોએ એ ભાત બાળોતિયામાં બાંધ્યા છે અને ભાતામાં છે, અળખામણી બંટીની ઢોરે ન સુંઘે તેવી રાખડી ! પછી તો છેડાયેલ કણબી પટલાણીનો વાંસો હળવો કરે છે.

મને શીંકલે શીંકલે મારી, મથુરાં મોરલી વાગે છે.

હું તો રોતી કકળતી ઘેર આવી,,.... મથુરા...

પણ લોકગીત ત્યાં જ અટકતું નથી, પત્નિને ડહાપણ સૂઝે છે. ઘેર આવી બગડેલી બાજી સુધારવા માટે કોઠીમાંથી ઘઉં કાઢીને ઝીણાં દળીને -

તેની આછી ને લાપસી રાંધી... મથુરા મોરલી...

એમ મજાની લાપસી રાંધીને બજારમાંથી રૂડો રેશમી રૂમાલ વહોરીને, રૂપાળી વાંસળીમાં ભરીને એ પછી ?

મથુરાને મારગે એના કાનુડાને મનાવવા જાય છે.

ને કાનુડો તરત માની જાય છે, હવે તો આસોપાલવને છાંયે બેસીને જમવાની તૈયારી કરે છે.

ગોરી ત્યાં રે બેસીને જમશું,

મથુરા મોરલી વાગે છે.

પીટયો કૂદે ને કોળીયા ભરે... મથુરા...

હવે રાજના રેડ થયેલ પતિની મુખમુદ્રા જોઈ પટલાણી મીઠું વેર વાળે છે -

મે તો વાંકી વળીને પાણો લીધો રે... મથુરા..

મે તો તાકીને તુંબડીમાં માર્યો રે... મથુરા...

મે તો શીંકલીનું સાટું વાળ્યું... મથુરા...

આપણે અહીં ખુશીથી કલ્પી શકીએ કે, એણે જે પાણો માર્યો એ કેવળ કાંકરો કે કાંકરી જ હશે.

આવા દામ્પત્યપ્રણય કલહનું છેલ્લું ગીત ! એમાં કલહની માત્રા બહું જ હળવી છે. વર-વહુને જોડે રહેવા વીનવે છે અને બહું બાનાં આપી જોડે ન રહેવાનું કહે છે. તરત જ વર તેની વહુને ગમતાં રદિયા આપે છે.

જોડે રે'જોહો રાજ !

ભાનુભાઈની પ્રેમ વહું ! જોડે રેજો રાજ !

તો વહુ જવાબ આપે છે.

જોડે ને રહું રાજ !

શિયાળાની ટાઢ પડે, ને જોડે કેમ રહું રાજ !

આવી રીતે ત્રણેય ઋતુને વણી લઈ રદિયો આપે છે અને કોમળ ઋતુભીરુ પત્નીને રસિક વર જોડયે રહેવા માટે મનાવે તેમાં પ્રણયકલહની સરગમના કોમળ ને શુદ્ધ સ્વરો છે. પરંતુ બધામાં દામ્પત્યની મધુર રાગણીમાં કલહનાં વર્જ્ય સ્વરોને લેવાતાં જોય શકાય છે.

એ બધા વર્જ્ય સ્વરોને કુશળતાથી, પતિ-પત્ની પાછાં વાદી-સંવાદી સ્વરનાં આલપમાં લીન થતાં પણ જોઈ શકાય.

ક્યારેક લડી પડાય, ઝઘડી પડયા, કટું વચન પણ બોલાય જાય, આવેશમાં ભાન પણ ભુલાય, પરંતું છેવાટે તો,

'લડયાં, રોયાં પાછાં,
વરવહું અમે તો હસી પડયાં''

એ જ બને છે - દામ્પત્યપ્રણયકલહનું ભરત વાક્ય.

પતિ-પત્ની વચ્ચેનાં પ્રેમકલહો એ safely value જેવાં છે, પ્રેમકલહો, નિત્યની જીવનજંજાળની કટુતામાંથી જન્મે છે. પત્ની, પોતાની તબિયતને કારણે કે બાળબચ્ચાંની પળોજણનાં કંટાળાને કારણે ક્યારેક અસહિષ્ણું બને છે. એજ પ્રમાણે પતિ પણ પોતાનાં વ્યવસાયી ભીંસને કારણે સહજમાં છેડાય જાય એવો બની જાય છે. આવા પ્રસંગે, તડાફડી જ બોલી જાય છે, પરંતુ ત્યાર પછી બહું થોડા વખતમાં મિજાજે ઠરે છે, પરંતું બહું થોડાં ગરજે બંને દિલને કૂણાં બનાવે છે.

એમ આપણે સાંભળ્યું છે કે જડ સંચાને પણ ક્યારેક થાક લાગે છે - લાંબો સમય કામ કર્યા પછી પરંતું એમનો થાક થોડો વખત એમને બંધ રાખવાથી ઊતરી જાય છે. કશાય ખોટકા વગર બંધ પડેલા એ સંચા ફરી સ્વયં ચાલતા થાય.

એવું જ છે આ પ્રેમકલહનું એ પણ દામ્પત્યનાં યંત્રને લાગેલા થાકનું દુષ્પરિણામ છે. એ કલહ લાંપણાની આગ પેઠે ઘડીમાં ભભૂકી ઉઠે છે. ઘડીક પછી એ શમી જાય છે. પછી તો મનામણા - શરૂ થાય છે અને પુરુષ, પુરુષ મટીને મૃદું બને છે.

આમ, આવો દામ્પત્યપ્રેમકલહ લોકગીતોએ ખૂબ હળવી, વાસ્તવિકતાની પરિપાટીએ આલેખ્યો છે.

પુરુષના ચંચળ માનસને તેની પત્નિ સિવાઈ બીજું કોણ જાણે, નારી હૃદયની કોમળ લાગણી અને પતિ પ્રત્યેનાં સંવેદનને, પ્રેમને પણ મીઠી સલાહ ભાવાત્મક લાગણીને વ્યક્ત કરતાં ઘણાં ગીતો લોકગીતોએ આપ્યાં છે.

માનેતીના મોલે ઉતારા કરજો, દાંતણિયા ભોજનિયા કરજો,
રમતિયાં રમજો તમો રાજી થઈને, આજ જરૂર જાજો,
માનેતીનાં મોલે;
ખોટા સોગંધ ખાજો ને મેલજો !

×××

તમારા સમ જો તમે મને વાલા !
જૂઠડા સમ સીદ ખાવ છો જી !

તમારું મન માને ત્યાં જાવ છો !
હો રંગરસીયા ક્યાં રમી આવ્યાં રાસજો !
આ આંખલડી રાતીને ઉજાગરો ક્યાં કીધો !

× × ×

આપણા મંદિરિયામાં સોળસે સાહેલી !
પારકે મંદિર સીદ જાયે ! મારા વાલા !

અહિં દામ્પત્યનો પતિ પ્રત્યેનો તીવ્રતમ લાગણીનો પડઘો સંભળાય છે. પત્ની વહેમાય છે. પતિને અન્યનાં બાહુપાશમાંતો કેવી રીતે જોઈ શકાય ? ભારતીય નારીજીવનની ઊંચ ભૂમિકાં આવા ગીતોએ ભાવાત્મક ભૂમિકાએ અભિવ્યક્ત કર્યું છે.

લોકગીત નિરૂપિત દામ્પત્યપ્રણયભાવ આમ તો સ્ત્રીકેન્દ્રી જ રહ્યો છે. તેમાં તેના પિયું, પરણ્યા પ્રત્યેનો અનહદ અનુરાગ ગવાયો છે. ક્યાંક પ્રકૃતિનાં તૂચ્છ જંતું પણ તેને શોકય જેવા લાગે છે. અતિ ભાવાત્મક લાગણીની ઉચ્ચ ભૂમિકા તેના અંતરનેય કેટલી હદે શંકાશિલ બનાવે છે. તેની ઈમેજ આ ગીતમાં જોઈ શકાય -

હું રે વાલાજીને દાતણ દેતી'તો,
માખી આવી સોના ઝારીએ,
માખી મારી હજારણ શોકય રે, સાયબા,

× × ×

મારી નણંદલનો વીરો દાતણ કરે,
એની ઝારીએ બેઠી માખી, હો સાયબા,
એરે માખલડી અરજુ કરે,
એ તો અરજુ કરે ને હું રીસે બળું,
માખલડી હજારણ શોકય, હો સાયબા-એ રે માખલડી

અતિ સ્નેહ કેટલી હદે પાપ શંકી બને છે. એકલા પોતાના જ પ્રેમપાશમાં પુરૂબને ઝકડી રાખનારી કંજૂસમાં કંજૂસ પત્ની પોતાનો સ્વામી અન્ય કોઈ સ્ત્રી સાથે વાતો કરે કે હસે બોલે તે પણ સહેલી નથી. વહેમાય છે. એ વહેમ અને સેક્સ જેલસી, સ્ત્રી સહજ ઈર્ષ્યા - વૃત્તિની અવધિ તીવ્રતમ લાગણીનો પડઘો છે.

દામ્પત્યનો વિરહભાવ :

વિરહભાવ નિરૂપિત પ્રણય ગીતોમાં પતિને ચાકરી નિમિત્તે કે અર્થોપાજન માટે બહાર જવાનું થતું હોય છે કે જવું પડતું હોય છે; એને કારણે વિયોગની સ્થિતિ આવી પડે છે. તેનું વર્ણન આલેખન કરતાં ઘણા ગીતોમાં વિપ્રલંબ શૃંગારનું નિરૂપણ છે. આવા ગીતોની રચના ગેયનૃત્ય નિમિત્તની હોવાથી એમાં આછી પાતળી કથા અને રૂઢ માળખાનો જ અવકાશ રહે છે. જે પ્રણયભાવનામાં કોઈ સૂક્ષ્મ તન્તુને સ્પર્શવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોતી નથી. પરંતુ પતિને બદલે અન્યને મોકલવાની ઈચ્છા-ઉક્તિમાં પતિ પ્રત્યેની અદમ્ય લાગણી એમાં હૃદયસ્પર્શી બનતી હોય છે. કોઈ ગીતમાં

પ્રકૃતિનું આછુપાતળું ઉલ્લેખ જેવું ચિત્રણ પણ આવા ભાવની ઉત્કટતાનો સ્પર્શ કરાવવામાં સૂક્ષ્મ બનતું હોય છે. ખાસ કરીને બારમાસી વિરહની લોકગીત રચનામાં પ્રકૃતિ આલંબન વિભાવરૂપે આવે છે. તો અન્ય ગીતોમાં -

આંભમાં ઝીણી જબૂકે વિજળી રે
ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ
ગુલાબી કેમ કરી જાશો ચાકરી રે...!

× × ×

આવ્યાં આવ્યાં કંઈ વિલાયતુંના વહાણ જો
નાવ્યાં રે નાવલિયા તારા નાવડાં (૨)

પરણ્યો મારો જાણે કોડીલો કાન જો !
આ રાધા રે જૂએ રે તારી વાટડી... આવ્યાં..

× × ×

ફૂલ્યાં તે વનમાં કેસુડાં ને
કાંઈ ફૂલ્યો આંબે મો'ર રે
નાવલો ના'વ્યો ફરી રે...
દુઃખના દા'ડા તો વઈ ગિયા,
મારે અમૃત વરસ્યા મેહ રે,
નાવલો આવ્યો ઘેર રે... !

× × ×

મોર બોલે મઘુરી રાતે, કે નિંદરા ના આવે !
હું તો સૂતી'તી સેજ પલંગ, કે નિંદરા ના આવે !

× × ×

ભાઈ રે કુકડ વીરા વીનવું રે
ઘડીએક મોડેરો બોલ્ય વા'લા

વાલ્યમને જાવું નોકરી રે,
સવારે વાર-કવાર વા'લા !

.... જેઠ કે વઉંને શું થિયું રે
જેઠાણી કે વઉંને આવ્યો તાવ વા'લા
ચતુર હોય તો સમજી રે લેજો,
મુરખ કરે વિચાર વા'લા !

આમ પ્રકૃતિનાં મુખે જ નાયિકાના વિરહભાવનું આલેખન પણ આવા ગીતો દ્વારા વ્યક્ત થતું જોઈ શકાય છે. જેમાં નાયિકાના મનોવિશ્વમાં વિરહની, તિવ્રતમ વેદનાની સ્થિતિનું ચિત્રણ આવા ગીતો આપે છે. દા.ત.

કુંજલડી રે સંદેશો મારો,
જઈ વાલમને કે'જો હો જી રે ! (૨)

માણસ હોય તો મુખ મુખ બોલે,
લખો અમારી પાંખે હો જી રે... !

દામ્પત્યપ્રણયનાં વિરહગીતોમાં ચાકરી કે નોકરી ગયેલો પતિ પાછો ફરે ત્યારે પત્નીની કૂર અપમૃત્યુ નાયકની ગોઝારી માતાના હાથે જ થઈ ચૂક્યું હોય એવી કડ્ડણ ઘટના "માડી હું તો બાર-બાર વર્ષ આવિયો' જેવાં કથાગીતમાં છે. માતા-પુત્રની સંવાદોક્તિ જ કથાની કોઈપણ જાતની માંડણી વગર જ આખી વાતને પ્રગટ કરી મૂકે છે. કોરી ટીલડી, ચૂંદડીનાં પ્રતીકો પણ કેટલાં અર્થસભર જ નહીં, પરંતુ વિસ્તારતા સંદર્ભવાળા; એટલે ચાકરીએ ગયેલો પતિ પાછો ફરે, વળતા દિવસો થાય, મિલન થાય એ માટે સાચવી રાખ્યા છે. પરંતુ એ સંયોગ કે સંજોગો આવે ત્યારે તો પતિ 'ત્રિશુલ તાણી' બાવો બનવાનો સંકેત આપે છે. 'મોલ્યુમા દીવો સગ બળે' એ પંક્તિ જ કેટલી ભવસઘન, અર્થસભર, ગહન પ્રણયભાવના વ્યક્ત કરે છે. મહેલ નથી, ઝૂપડું

છે, દીવો સગે બળે, ઘરમાં બધુ યથાવત છે. આનંદભર્યું છે એનો સંકેત, પરંતુ પત્ની તો મૃત્યુ પામી છે. પત્ની પ્રિયતમ પતિની યાદનો વિરહનો સગ જલતો રાખી તેની પ્રતિક્ષામાં આજદિન સુધી ઝૂરતી રહી છે. કેટલી ભાવની તીવ્રતમ ગહનતા ! કળવા સાસરિયામાં જીવવું, વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા પણ આવી જ દામ્પત્ય પ્રણયની કલંક કથા છે. વહુએ કોઈ પિયરિયા સાથે માત્ર વાત કરી એ પરથી ચાડીખોર નણંદ વહુએ ખોરડા વગોવ્યાનું આળ મૂક્યું. સંસાર સળગ્યો, કલેશથી કંટાળેલ પતિ ઝેરનો વાટકો ઘરી ગૌરી તમે પીવો કાં હું ! એવો લાગણી વટાવવાનો કૂર માગ લે છે. દામ્પત્ય પ્રણયનો વિરહભાવતો છેલ્લી પંકિતમાં અર્થસભર રીતે વ્યક્ત થાય છે. અહિ સામાજિકતાનાં બંધને બંધાયેલો પતિની લાગણીનું બલિદાન છે.

પશુ-પંખીનાં પ્રતીકો - કામભાવ અને અનૈતિક પ્રણય :

આપ જોઈએ તો લોકગીતોમાં ગજબનું તાટસ્થ હોય છે. એ જેમ પુરુષની લોલુપ પરકીયતા આલેખે છે. તેમ સ્ત્રીનો કામ-ભાવ અને પુરુષ પ્રત્યેનો પરકીય પ્રેમનાં ચિત્રો પણ ખુલ્લાં કરે છે. સ્ત્રી કાં તો કોઈનાં પૂર્વરાગમાં કે પ્રેમમાં હોય, અથવા તો એનો પતિ શારીરિક રીતે કામ જવરને તૃપ્તિ કરવા કે સંતોષવા અસમર્થ, અસક્ત હોય. લાંબા સમય માટે અર્થોપાજન કે ચાકરી નિમિત્તે પરદેશ ગયેલો હોય કે કોઈના વાહન કે તન્ત્રમંત્ર અથવા સમૃદ્ધિએ સ્ત્રીનું મન લલચાવ્યું હોય ત્યારે જ એ બેવફા કે સખલનશીલ બને છે. આમ જોઈએ તો સ્ત્રીને કાંતો પૂર્વરાગ હોય અથવા તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એને બીજે પરણાવી દીધી હોય; તો સતત એના હૈયાના હાર, પાળેલા પોપટ કે મોરને ઝંખતી હોય છે. મોર, પોપટ, હોલો વિગેરે ક્યાંક પૂર્વ પ્રેમીનાં તો ક્યાંક અન્ય કામાના લગ્ન બાહ્ય સંબંધે જીવનના પ્રતીક રૂપે લોકગીતોમાં આલેખાયા છે.

મારી કાંબિયુ ઉપર મોર, મોર ચ્યાં બોલે ?

મારી કડલે બડી લે'ર, જનાવર જીવતો હાલ્યો જાય.

કે મોર ચ્યાં બોલે ?

× × ×

મોર મોર ક્યાં જઈને જઈશ ? ઘર પછવાડે કાળુડો નાગ !

નાગ શેરી રોકીને બેઠો છે માગ !

મારગ એ ઊઠીને જઈશ કળાયલ મોરલો રે !

× × ×

બ્રાહ્મણની શેરીએ ના જઈશ મારા પોપટ,

બ્રાહ્મણની બાયડી હરાય મારા પોપટ,

મારશે લાડુનો માર, મારા પોપટ.

× × ×

હોંઘી મે શેરિયું ને હોદયો વનવગડો,

મીંદુ બોલનારો, ચ્યાંય ના મલ્યો રે ?

મારા, પાંજરાનો પોપટ ચ્યાં જયો રે ?

× × ×

જારનાં ઝેરામાં મને હોલરું બોલાવે જો !

દાદા રે દાદા, મને ગોફણ ગૂંથી આલી જો !

આમ, ઉપર મુજબના ગીતોમાં પશુ-પક્ષીની પ્રતીકો કે બોલી પ્રેમીનાં મિલન સંકેતો છે. પ્રેયસીને કામીનાં આગમનની જાણ થાય એ માટે તે પશુ-પક્ષીનાં ધ્વનિનું અનુકરણ કરે છે અને અન્યકામા ચાલી નિકળે છે. પછી તે આવા સંકેતો થાય, પ્રેમીનો સંકેત મળતાં પરણીતા છતાં અન્યકામા જારકર્મ માટે જતી હોય, એવાં નિર્દેશો. લોકગીતો આપે છે. તેમાં, મારા ખેતરમાં હોલરું બોલે, દ્વારા આવા પરણિત સ્ત્રીનો પૂર્વપ્રેમીનાં હોલાની

બોલીનાં સંકેતે ખેતરમાં મિલન સંયોગ સઘાતા હોવાનું દર્શાવે છે. વાણિયાને ઘેર જઈશ મારા પોપટ જેવા ગીતોમાં અન્યકામાનો જાર બીજાનાં મોહમાં ન સપડાય એના દરકાર - દહેશતનું પ્રણયભાવે નિરૂપણ છે.

ક્યારેક કોઈ પરણેતરને સાધુ-બાવા આવી સંસારની દાજેલી કે પછી પતિથી અતૃપ્ત રહેલી પરણિતાને ખોટા-પ્રલોભનો આપી ભોળવી ઉઠાવી જાય, કોઈ વળી ભવાયા - તરગાળા પાછળ સાનભાન ભૂલે તો કોઈ વળી જન્તર વગાડનાર કે ગાનારનાં મોહપાશમાં પોતાનો ભર્યોભાદર્યો સંસાર છોડે; તો ક્યારેક કોઈ પરણેતર આભૂષણની ભૂખે કે એવા બીજા કોઈ કારણે પરધર્મી જોડે પણ પણ નાસી જાય. આવી રોજંદા જીવનમાં બનેલી ઘટના પર તે સ્થળ અને પાત્રના નામ સાથેના ગીતો રચાયા છે. પથમલ એના પૂર્વ બાળપ્રેમી સાથે નાસીગઈ, મોચણ લંગડા જમાદારની રખાત બની, કણબણ કડવલી ગરાસિયા સાથે ભાગી ગઈ, ચાંપલી અને મેડુડી, ખડુંડી, પ્રેમમાં પણ પરધર્મી બન્યા અને વટલાણી, જીજૂડી બાવણ વાણિયા સાથે ભાગી ગઈ, પાર્વતી પાવો વગાડતાં, નારાયણનાં પાવે મંત્રમુગ્ધ બની અને એની સાથે નાસી છુટી - આવી કેટલીય ઘટનાઓ આ ગીતોએ પ્રણય પ્રસંગે આલેખી છે. આમ સમાજમાં પ્રણયાનુંસંગે બનતી ઘટનાઓ વાસ્તવિકતાનાં પાયા પર નિરૂપાય છે. અને તેમાં પ્રણયની કલંકીત ઘટનાઓનું પ્રતિબિંબ છે.

ક્યારેક સ્ત્રીનો પતિ શંકાશીલ હોય કે પૂર્ણ પુરુષ ન હોય અથવા પત્નિની કામાગ્નિને સંતોષી શકતો ન હોય એવી સ્થિતિ સ્ત્રીને અન્ય સાથે સંબંધ જોડવા પ્રેરે છે. આ અનૈતિક પ્રણય પણ લોકગીતોમાં કોઈ સંકોચ વગર યર્થાથતાની સ્થિતિએ આલેખાયો છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં પરિણીતાની નજીકની હસી-મજાકનું પાત્ર આમ તો દેવર, પણ પરસ્પરનો વાત્સલ્ય ને સ્નેહ ઘણીવાર પરિણયમાં પલટાતાં હોવાનાં ઘણું કથાગીતો આવા પ્રણયનું વાસ્તવિકતાનું ચિત્રણ કરે છે. અરે ક્યારેક તો જેઠ સાથેના આવા સંબંધો પણ

લોકગીતો છતાં કરે છે. હકિકતે તો આવા અનૈતિક પ્રણયગીતો શુદ્ધ પ્રેમની અપેક્ષાએ પરિણતાનો કામાગ્નિ જ પ્રગટ કરે છે.

ઘરનો ઘણી હીજરો મારો, દેવળ કયાયેલ મોર,
મનડું મારું માનતું નથી., નામણિયું નાયતું નથી.
પરણ્યો મારો વાડીએ હાલ્યો, દેવળ લડાવે લાડ,
નાનડિયો દેવળ એવો અટારો મારો,
મોગરિયુનો માર,
દારડો મને ચડતો નથી, મનડું મારૂ માનતું નથી,
નામણિયું નાયતું નથી.

× × ×

ચાલો ભાભલડી વનમાં જાવી,
વનમાં તડકાં ઘણાં રે દિવરિયાં,
નાના દિવરિયે, આંબા રોપાવિયા,
છાંયે ચાલજો, તમે રે ભાભલડી !

× × ×

સેલ જાણીને મેં તો છેડતો ઝાલ્યો,
નેકલ્યો સગો જેઠ,
શરમ મને લાગતી નથી મનડું મારૂ માનતું નથી.

ઢોલ ઘડૂકયા પણ નાયવાનું મન ન થયું એ ઉલ્લેખ જ આ તડજોડ સ્ત્રીનું મન ભરી શકતી નથી. તે પૂરવાર કરે છે - ઢોલ ને નૃત્ય તો સ્ત્રીના સાત યુગના એક માત્ર આનંદના આવિષ્કરણો હતાં. પતિ ગાવા-રમવા જવા ન દે તેની કેટલી ફરિયાદો છે ? અરે, ઢોલ લાવી ન શકતા પતિને તો રાસલુબ્ધ પરિણીતા ખેતર -પાઘર-બળદ વેચીને પણ ઢોલ લાવવાનું કહે છે. જ્યારે અહિં એથી વિપરિત પરિસ્થિતિનું પરક્રિયપ્રણયનું ચિત્રણ મળે છે.

ક્યારેક પતિની નપુસંકતા સ્ત્રીને લાચાર બનાવે છે. પરણિતા યૌવનથી તરબતર છે. પુરુષ તેની કામાગ્નિને શાંત કરી શકતો નથી. આવી ઘટનાઓનું આલેખન અન્ય રૂપકો દ્વારા કામભાવે પ્રણય આલેખનનું ચિત્રણ મળે છે. દા.ત.

ઊડો કૂવો જળ સાંકડો રે, સિંદુરિયો સેવાલ મજમારા વાલા,
મારે ખાવાના કોદરા રે, ચોખલીયે મન જાય, મજમારા વાલા,
મારે ખાવાનું ડોરિયું રે, ધીયણીયે મને જાય, મજમારા વાલા,

મારે રહેવાની ઝુંપડી રે, હવેલીયે મન જાય, મજમારા વાલા,
મારે સુવાને ખાટલો રે, પલંગિએ મન જાય, મજમારા વાલા,

× × ×

મારો હફાંળિયારો કુંપડો ઠેઠી આવ
વાઘજી, તું કીમ ડરકે છે ?
માર હાહુડી તો ઓરાને પડથળ,
વાઘજી, તું કીમ ડરકે છે ?
મારૂ પરણ્યું તે ગદેડાં ગુવાળ,
વાઘજી, તું કીમ ડરકે રે ?

આમ અહિં વેદના કઈ છે તે કળી શકાય છે. ક્યાંક અતૃપ્ત કામનું પ્રતીકાત્મક આવિષ્કરણ ટોપરા અને ગોળનાં દષ્ટાંતરૂપે પ્રગટે છે. અશક્ત કે અર્ધસક્ષમ પતિ સાથેની રતિને એકલું - ટોપરું ખાતા ગળે કૂચા વળે તેની સાથે અને પૌરુષેય પ્રેમી સંગને ગોળ સાથે સરખાવાય છે. એ ગીત ભવાઈમાં પણ મળે છે.

પણ્યો જયો છે પાલમે,
પડોશી જયો ગુજરાત રે, જલેબી ભીંગે,
પણ્યો લાઈવો કોપરાં,
પડોશી લાઈવો ગોળ રે !
કોપરા ખાય તો કૂંચા વળે,
ગઈળો લાઈગો તારો ગોળ રે, જલેબી ભીંગે !

તો દામ્પત્યજીવનની કામમસ્તીને અન્ય પ્રતીકો દ્વારાં પણ યથાર્થ રીતે લોકગીતોએ કશા જ સુગ વગર આલેખયાં છે. જેમાં 'અજબ લડાઈ' અને 'ભાગ્યો ભાગ્યો મોરખલીનો કાંટો' જેવાં ગીતોમાં દામ્પત્યની કામમસ્તી અને સંભોગશૂંગારનું રૂપેરી આલેખન છે.

ઢોલિયા ઉપર ઢોલ તળાઈ,
નાનુભાઈના ઘરમાં હુઈ લડાઈ,
કો'ને નાનુભાઈ શેણે લડિયા,
લવિંગની લાકડીયે લડિયા,
સોપારીને સોટે લડિયા,
એલચીને ડોડે લડિયા,
પાટલાને પાયે લડિયા,

× × × × ×

ભાગ્યો ભાગ્યો મોરખલીનો કાંટુડો,
નહિ જિવાય હો નણંદીના વીરા, કાંટુડો હાલે છે.

ક્યારેક પ્રકૃતિના મનોહર રૂપો પણ કામ જવરનાં ઉદ્દીપન રૂપક તરીકે પ્રયોજાયાં છે. અને કામપ્રણયનું નિમિત્ત બને છે. તેનાં બિંબો પણ લોકગીતોએ આપ્યા છે જેવા કે,

લાગી હૈયેને અંગે ઝાળ, ઝાળ ખૂબ આકરી રે લોલ.

આવી ત્યાં સંઘ્યાની અવકાશ, હૈયે શાંતા વળી રે લોલ.

વ્હાલા મારા રજની પાછી લાવ્યા, પરોઢિયં નથી જોતું રે લોલ.

રજનીમાં વિતાવો આયખું આંખું, પરોઢિયે નથી રોવું રે લોલ.

દામ્પત્યજીવન સંલગ્ન આવી કાળી બાજુનાં ગીતો આપ્યાં છે. વસ્ત્રાભૂષણ એષણાં જો પતિ દ્વારા ન સંતોષાયી હોય અને સ્ત્રીનું મન લાલચ રોકી શકતું ન હોય તો અન્યકામા બને છે. મોરવાડી વાણિયાર ઘોડાપાવા આવેલા રાજાના કાંકરીયાળે વશ થાય છે અને એ સ્ત્રી જ્યારે પુત્રને જન્મ આપે છે ત્યારે એને રાજા રમાડવા આવે છે. વાંસળી વગાડતા વાણિયા પર મોહીને જીજી આઠમે બેડે ભાગી ગઈ, એવા પણ ગીત છે. પાર્વતી પાણી ભરવા જતાં નારણને મોહે છે. આણંત તેજલી પ્રેમી સાથે ભાગી અને પરણી ગઈ એ ઘટના છે. અને આવી જ રાયલાની કથાનો નિર્દેશ છે. તો સામે પક્ષે ગમે તેવા પ્રલોભન સામે અડગ રહેતી નારીનાં ગીતો પણ છે. મોરબીના ઠાકોર અને વાણિયારના ગીતમાં મોજડીના મૂલે રાજાની રાણી અને આખું રાજય ડૂલ કરતી અડગ નારી પણ છે. ગુજરીએ બાદશાહનાં અનેક પ્રલોભનો નકાર્યા અને હાથી સામે ભગરી અને બકરીનું મૂલ્ય પ્રમાણ્યું તે જાણીતી કથા રચનાઓ છે. આવાં ગીતોમાં ક્યાંક અડગ પ્રણયની ભાવના સૂક્ષ્મ પણ હોય છે. મૂલ્ય વસ્તુમાં, આભૂષણમાં નથી; એને પરિધાન કરતા લહેરાતા યૌવનમાં છે. તેવું નિરૂપણ પણ અડગ પ્રણયની ભાવનામાં વ્યક્ત થાય છે. પરણિત સ્ત્રીને મન તો તેનો પિયુ-પરણ્યો જ જીવનનું ચાલક બળ છે. આથી પરણ્યો આવેતો તૃચ્છમાં તૃચ્છ વસ્તુએ પણ પતિ સાથે ચાલી નિકળવાની ભાવના ભારતીય આર્યનારીની પતિ પરમેશ્વરની ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે. દામ્પત્યજીવનનાં આણંત પ્રસંગોનું નિરૂપણ ગીતોમાં દામ્પત્યજીવનની શુદ્ધ પ્રણયભાવનું યથાર્થ આલેખન છે.

કુટુંબસંસાર નિરૂપિત પશ્ય (કેન્દ્રસ્થાને પતિ) :

સાંસારવાના સંબોધો વિશેષના લોકગીતોમાં પતિ, સસરા, સાસુ, જેઠ, જેઠાણી, નણંદ, નણંદોઈ, દિયર અને દેરાણીનો જ સવિશેષ ઉલ્લેખ આવે છે. સાસરવાસના સંબંધીઓ વિષય કરતી રચના ઓમાં પિયરપક્ષી અને સાસરપક્ષના સંબંધીઓનાં સામ્યભેદ વર્ણવાય છે આવા પ્રકારનાં ગીતોમાં સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક એવો પક્ષપાત પોતાનાં ભાઈ અને પતિ પ્રત્યે હોય છે. આ બંને સ્ત્રી માટે તો વહાલ વરસાવતા સગા છે. લોહીસંબંધે અને લગ્નસંબંધે સ્ત્રીને ભાઈ અને પતિ પ્રત્યેનો વિશેષ લાગણીશીલ બનાવે છે. પરણીને આવેલ વધૂના મનમાં સાસું, સસરા, જેઠ, જેઠાણી માટેનો હરખ અને પ્રિયતમ પતિને મળવાનો કે મળ્યાનો આનંદ ઉમંગ હોય અને પિયુ પરણ્યો તો ગમે છે; એની ઝંખના હોય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આ તબક્કે તો સાસરવાસના નવા વિસ્તરેલા સંબંધો પ્રત્યે પણ મુગ્ધતા હોય છે. "આજ રે સપનામાં મેં તો ડલોતો ડુંગર દીઠો જો" ના સમસ્યામૂલક લોકગીતો આ ઝંખના મૂર્ત કરે છે. અન્યત્ર પણ આવી મુગ્ધતા અને એનાં આનંદો અછતાં નથી.

મારા રે જેઠનાં છોકરા, મને કાકી કહે તો આપું,
મારા વાડામાં ગૂંદી, લાલ ગૂંદા લ્યો !
મારી રે નણંદનાં છોકરા, મને મામી કહે તો આપું,
મારા વાડામાં ગૂંદી, લાલ ગૂંદા લ્યો !

xxx

સખી, સસરા વિના સુના ડાયરા રે,
સખી, સાસુ વિના સૂના હેત રે,
સખી, જેઠ વિના સુના ધૂંધટા રે,
સખી , જેઠાણી વિના સુના વાદ રે,

સખી, દેર વિના સુની ઠેકડી રે,
સખી, દેરાણી વિના સુની જોડય રે,
સખી, નણંદ વિના સુના મેણલાં રે,
સખી, નણદોઈ વિના સુના મે'માન રે,
સખી, આળે પાળે ચાર આંબલા રે,
ઈની ડાળખિયું નમી નમી જાય રે,
ચાંદલિયો લાગે સોહામણો રે !

પિયર અને સાસરપક્ષ પ્રત્યેનું આનંદસભર સ્ત્રી હૈયું જૂઓ.

એક ઝાડ સાથે ઝુમખડું, ઝુમખડે રાતાં ફૂલ રે,
ભંવર રે રંગ ડોલરિયો.

એક ગોખ માથે ભાભલડી, ભાભીના રાત રંગ રે,
એક બેની માથે ચૂંદલડી, ચૂંદડીએ રાતાં ફૂલ રે,
એક ઓરડે ઊભાં જેઠાણી, એને સેંથે લાલ સિન્દુર રે.

મનનો મોરલો તો ભંવર ડોલરિયો, પણ એ મોરનાં પીંછા પ્રત્યે પણ
રાગ છે, રાતો રંગ સાસુના કડપ માટે પણ કેવી કૂણી હળવાસ છે ! ઘરકુટુંબ
આવાં ભર્યા ભાદર્યા ન હોય તો ઘર કેવું લાગે છે તે જૂઓ.

એક સસરા વનાનાં સૂનાં સાસરિયાં,
એક સાસુ વનાનાં લાડ,
એક જેઠ વનાનાં આંગણિયા,
એક જેઠાણી વનાનાં વાદ,
એક દેર વનાના શેરીડા,
એક દેરાણી વનાની જોડ,
એક પરણ્યાં વનાનાં મંદિરિયા !

કયાંક કુટુંબજીવનમાં હાસ્ય-હળવાશ આ રીતે આલેખાય છે.

ઘમ્મ ઘમ્મ ઘંટી ઘમ્મર થાય,
ઝીણું દળું તો ઊડી ઊડી જાય,
જાડું દળું તો કોઈના ખાય,
સસરાજી એવા સવાદિયા,
હાલતા જાય, ચાલતા જાય,
લાડવાનું બટકું લેતા જાય.

ને રાંધ્યાના ટીકા-ટિપ્પણ થાય એનાં દુઃખનું હાસ્યથી આમ કેથારસીસ થાય.

લાવો વહું દહી કે સૂરતી માદળિયું,
દહી વહું ખાટું કે ખાટું ખાટું શું કરો છો !
મેલીશ એક પાટું.

નણંદ નવવધૂને મન આંગણાનો મરવો છે. એ ફૂલેફાલે, મધમધે ત્યારે ભ્રમર એને ઘેરીને ન ભરમાવે એની જવાબદારી ભાભીની છે, કેમકે એ એનું હૈયું જાણી, એને સમજીને સમજાવી શકે છે.

આમ લોકગીત નિરૂપિત પ્રણયભાવ એટલે દામ્પત્ય અને કુટુંબભાવનાનો સમન્વય. આ રહી તેની થોડીક ઈમેજ;

બંટી ઝૂડવા જવાં મેદાનમાં,
બંટી ઝૂડવા જવાં રે,
અસરો બંધીખાને પડયા મેદાનમાં,
પગોનાં સાંકળા મેલું ઘરેણે,
દિયોર બંદીખાને પડયા મેદાનમાં,

હાથોના વાંકડા મેલું ઘરેણે,
જેઠ બંધીખાને પડયા મેદાનમાં,
કોટોની હાંસડી મેલું ઘરેણે,
પરણ્યો બંધીખાને પડયાં મેદાનમાં
પરણ્યાને કોણ છોડાવી લાવે મેદાનમાં,
પરોણે પરોણે મારે રે !

સંગીત-લય-ઢાળ અને સાહિત્યિક અલંકાર :

સંગીતજ્ઞશ્રી અમુભાઈ દોશી લોકગીતનાં લોકસંગીતની શુદ્ધતાં અંગે લખે છે. "આમ જીવનના દરેક પ્રસંગે, શબ્દ, સ્વર અને તાલ સાથે વણાયેલ લોકગીતો એ ગુજરાતની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. જૂદાં જૂદાં ગીતોમાં તેને અનુકૂળ સ્વરો છે. હારમોનિય ન આપી શકે તેવા શ્રુતિ સ્વરો છે. અને શાસ્ત્રીય સંગીતકારોને પણ મુશ્કેલ પડી જાય એવો લય અને ખંડો અને તાલ પદ્ધતિ છે.

પ્રસ્તુત લોકગીતમાં એકંદરે આવા જૂદાં-જૂદાં રાગ, લય અને ઢાળનું મિશ્રણ છે. લોકગીતમાં પ્રયોજાવા તાલમાં, દાદરા, ખેમટા, હીંચ, અર્ધહીંચ જેવા તિસ્ત્રજાતિના તથા કહરમાં (કેરવા) જેવા ચતુસ્ત્રજાતિનાં તાલ મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત રૂપક જેવા સાત માગનો દીપચંદી જેવા ચૌદ માત્રાનો અને ઝંપલાવ જેવા દશ માત્રાનો તાલ પણ તેમાં પ્રયોજાયેલ છે. હીંચ અને કેરવા બહું જ વ્યાપક રીતે પ્રયોજાયેલ છે. તો રૂપક અને ઝપતાલનું પણ પ્રમાણ કંઈ ઓછું નથી.

તેમાં શબ્દ ને સ્વર ઓતપ્રોત થઈને આવે છે. ભાખાનો મરોડ એની વિશિષ્ટ શ્રુતિ એનો ઉચ્ચાર, એની કુદરતી મીઠા - આ બધાને સાચવીને જ જાણે તેની સ્વરરચના થઈ છે. એના ઢાળો સાદા, સોસરવા, શ્રમરહિત,

આરોહ, અવરોહવાળાને બહુધા દાદરા, હીંચ ને કેરવા તથા દીપચંદીના તાલ પ્રવાહમાં છે. વિશેષત ! સોરઠા, કાફી, ખમાજ, મહક, પીલું, કલ્યાણ, સારંગ એ રાગોના અંગો વારંવાર એનાં ઢાળોમાં ગૂંજે છે. પ્રથમ પંકિતનો ઉઠાવ હંમેશા આકર્ષક રહ્યો છે. કાવ્યની દષ્ટિએ તેમ સંગીતની દષ્ટિએ પણ એ પ્રથમ પંકિતએ જગાડેલ ભાવ આખા ગીત પર એક જાતનું કવચ મઢી આપે છે. એના પર જાદુઈ રસાવણ ઓઢાડે છે, તેમાં કાકૂ સ્વરનું પ્રાધાન્ય પણ છે. આ ઉપરાંત રાગ, માઢ, મારું, ઘનાશ્રી, ભીમપલાસી, બિહાગ વગેરે રાગોની પ્રગટ છાયા પણ દેખાય છે.

લોકગીતો એ લોકસંગીતનો દેહ છે અને ઢાળ એ આત્મા છે. આથી તેમાં શબ્દ અને સ્વર પરસ્પર ગૂંથાયેલાં રહે છે. પ્રથમ સ્વર અને પછી શબ્દ આવે છે. સ્વરો થોડાં અને ઢાળ વૈવિધ્ય ઘણું છે. સાહજિક સ્વયંસ્ફૂરણાથી નીપજેલા શુદ્ધ સ્વરૂપે શુદ્ધ સ્વરો આવે છે. સ્વર સ્થળ પરંપરાગત રીતે સુનિશ્ચિત થયેલું છે. સ્વર, લય અને શબ્દ સેકડો વર્ષથી નિયત થયેલા લોકઢાળો દ્વારા પ્રયોજાયા છે. ત્રણ ચાર કે પાંચ સ્વરમાં ગીત ધૂમે છે. ભાવ સાથે સ્વર અને સ્વર સાથે લય આપોઆપ ઉદ્ભવે છે, તેમાં લય બદલાતો નથી, જે લયમાં ગીતનો ઉપાડ થયો હોય તે જ લયમાં પુરૂ થાય છે. આમ, લોકગીતનું સંગીત સાદું, ભાવભરેલું અને જીવનનાં અનુભવના નીચોડમાંથી વહેતુ હોવાથી અંતરના ઉદ્ગાર હૃદયસ્પર્શી ગવાયા છે. લોકબોલીનો મરોડ એની વિશિષ્ટ શ્રુતિ એનો લહેકો, એની કુદરતી મીઠાશ આ બધાને સાચવીને જ તેમાં સંગીતની રચના પરંપરાગત ઉતરી છે.

તેમાં ગતિ ગતિ બસ ગતિનાં જ સ્પંદનો છે. ભારોભાર કંપ છે. ભેદક તીવ્રતા, નાદની તોફાની સુરાવલિઓ છે. સમુદ્રકિનારાનાં લોકોના સૂરો સાગરનાં મોજાના આવનજાવનમાંથી પ્રગટયાં છે, વંટોળીયાના સુસવાટામાંથી પ્રગટયાં છે. ડુંગર ને જંગલોનાં લોકોના સૂરો પાણીના ઘોઘ અને

પશુ-પક્ષીઓનાં અવાજોમાંથી પ્રગટયાં છે. કુદરનાં સાનિધ્યે વસીને લોકસમુદાયે અવાજ ઉપર અસાધારણ કાબૂ મેળવી ભાષાનો મરોડ એની વિશિષ્ટ શ્રુતિ, ઉચ્ચાર કુદરતી સ્વરમાધુર્ય તેમજ પરંપરાગત ઉતરી આવેલા લયને કારણે નિશ્ચિત સ્વર અને તાલની લયબદ્ધ રજૂઆત લોકગીતોમાં અદ્ભૂત પામી છે. આવી લય-તાલની રજૂઆતને કારણે જ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાબુ ભગવાનદાસ કહે છે કે "લોકગીત એ તો પ્રકૃતિનું નિરંતર ગાન છે એની સાર્વજનિકતા, સરળતા, પ્રવાહિતતા અને સંઘોર્મિની ભાવવાહકતાને કારણે પૃથ્વીનાં અંત સુધી તો એ ટકશે જ."

લોકગીતોનો પ્રસાર-પ્રચાર મુખ્યત્વે ગ્રામવિસ્તારોમાં છે. આથી તેમાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વો, ઉપમાનો, રૂપકો, કલ્પનો, પ્રતીકો તરીકે અલંકારોમાં અનાયાસે નિરૂપાયાં છે. તેના નિરૂપણમાં વાસ્તવિકતા અને વેદકતા છે. તેમજ નવીનતા, વિવિધતા અને વાજબી છે. વર્ણસગાઈ, શબ્દાનુપ્રાસ, યા યમક જેવા શબ્દલંકાર અને રૂપક, ઉપમા, ઉત્પેક્ષા, અન્યોક્તિ અતિશયોક્તિ, વિરોધાભાસ, દ્વિધ્યંત, અર્થાન્તરન્યાસ, આદિ અનેક અર્થાલંકાર લોકગીતોમાં પ્રયોજાયા છે.

લોકગીતો ગેય હોય છે, વર્ણ-શબ્દ-ઢાળનું માધુર્ય ગેયતા માટે તેમા અનિવાર્ય લેખાય. સમાન વર્ણવાળા માધુર્ય અને ગેયતાનો પોષક છે. એટલે તેનું નિરૂપણ લોકગીતોમાં વારંવાર થયું છે. દા.ત.

આંબવો મ્હોર્યો રે મારા મહિયરનો,
આંબલાનાં લાંબેરા પાન....
મારું મન મોહું છબીલાને છોગલે...

લોકગીતોમાં સમાન ઉચ્ચારણવાળા શબ્દોના યોગથી બનતો શબ્દાનુપ્રાસ યા યમક અલંકાર પણ વર્ણસગાઈની જેમ વારંવાર યોજાયો છે. ગીતનાં

શબ્દ-અર્થ-ભાવ માધુર્યમાં તેથી ઉમેરો કરે છે. ઉપરાંત નિરૂપિત પાત્ર પ્રસંગ
યા કાર્યમાં જીવંતતા અને ગતિશીલતા પણ આવે છે. અર્થહીન શબ્દ પણ સૂચક
સંદર્ભને લઈ તેમાં ભાવવાહી બની આવે દા.ત.

અદલ સોનારણ બદલ સોનારણ
સોનારણ ફૂલનો ગજરો રે,
મારી અદલ સોનારણ.

પરંતુ આવા શબ્દાલંકાર કરતાં અર્થાલંકારનું નિરૂપણ ઝાઝું થયું છે.
તેમાં રૂપક અલંકાર વધુ યોજાયો છે. તેમાં સ્ત્રી પતિ યા પિયુ, પ્રેમ સંજોગ,
વિયોગ, સાસુ, સસરા આદિ પરીવાર વગેરેનું ઉપમેયને ઉપમાન બનાવી દેતું,
રૂપકાત્મક ચિત્રણ અનેકવાર વાસ્તવિક ઉપરાંત હૃદય અને વેધક બન્યું છે.

પહેલો પો'રો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ,
પિયું કાંટોળો કેવડો, ઘણ કંકૂની લોળ.
બીજો પો'ટો રેનરો, વઘિયા નેહ-સનેહ,
ઘણ ત્યાં ઘરણી, હો રહી પિયુ અખાઢી મેહ.

રૂપક પછી ઉપમા અલંકારનું ધ્યાનપાત્ર નિરૂપણ થયું છે. તેમાં તેનાં
પ્રિયતમને કોઈ માનવતેર સત્ય કે વસ્તુ સાથે સરખાવાય છે. શિષ્ટ સાહિત્યની
કલાત્મક કવિતામાં પણ ભાગ્યે જોવા મળી શકે તેવાં ઉપમેય માટેનાં -
કેટલાંક અનોખાં ઉપમાન તેમાં નિરૂપાય છે.

પાન સરીખી હું તો પાતળી રે,
મને બીડલે વાળી લઈ જાવ.
સોપારી સરીખી હું તો વાંકડી રે,
મને ગજવે વાલી લઈ જાવ.

એલચી સરીખી હું તો મઘમઘું રે,
મને દાઢમાં ઘાલી લઈ જાવ.

જ્યારે કેટલાંક લોકગીતોમાં ઉત્પેક્ષા અલંકારનો પણ આકર્ષક વિનીયોગ થયો છે. તેમાં ઉપમેય જાણ કે ઉપમાન હોય તેવી કલ્પના થઈ છે. તો અન્યોક્તિ અલંકારોનો આશ્રય લેવાયો છે. પ્રકૃતિનાં આલંબન દ્વારા યૌવન, પ્રેમ, સંવનનનાં ભાવ સૂચવવા માટે પ્રસ્તુતાનાં નિરૂપણ દ્વારા અપ્રસ્તુતતાનું વ્યંજનાત્મક રૂપમાં આલેખન થયું છે.

સાગનો સોટો પાતળો રે, કાંઈ ખીલ્યો ગોટાગોટ
ખોળો વાળીને વીતણાં રે, મને ડસિયો કાળુડો નાગ,
અખોવન રોઝડી રે, રંગમાં રેલી જાય.

આમ, આવા પ્રણય લોકગીતોમાં શિષ્ટ, કવિતાની જેમ અલંકારોનું આકર્ષક નિરૂપણ થયું છે. તે એકંદરે ઓછા-આછા પાતળા યોજાયા છે. છતાં જ્યાં જ્યારે યોજાયા છે ત્યાં ત્યારે ધ્યાનપાત્ર બન્યાં છે. અજાણ્યા, ઘણે ભાગે ગ્રામીણ અને અશિક્ષિત યા અલ્પશિક્ષિત લોકકવિઓ દ્વારા, તેમનાં રચેલાં લોકગીતોમાં આ અલંકારો વાસ્તવિકતા અને કલાત્મકતાં બેઉનો તેમાં સુભગ સુયોગ સઘાયો છે. તેમાં નિરૂપિત રૂપક, ઉપમાન, પ્રતીક સુપરિચિત અને સુબોધક ઉપરાંત સુરેખ, સજીવ, ગતિશીલ સચોટ લાગે છે. કૌશલ્યયુક્ત, સંવેદનાત્મક, સ્વાભાવિક, નિરૂપણને લઈ તે નવીન તાજગીસભર માર્મિક અને હૃદય લાગે છે.

સંદર્ભગ્રંથ સુચી :

૧. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ - ડૉ. હસુતાબેન શશીકાંત સેઘાણ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૧.
૨. આપણી લોકસંસ્કૃતિ - જયમલ્લ પરમાર - નવ સંસ્કારણ - ૨૦૦૨
૩. ગુજરાતનું સંસ્કૃતિદર્શન - ડૉ. જોરાવરસિંહ જાદવ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૧
૪. લોકસાહિત્ય : વિભાવના અને પ્રકાર : ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૨
૫. ગુજરાતી પ્રેમકવિતા : પ્રથમ આવૃત્તિ
૬. સંસ્કૃતકાવ્યશાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્રમાં ભક્તિરસની વિચારણા. ડો. હેમરાજભાઈ આર. પટેલ. પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૧.
૭. નાટક લક્ષણરત્નકોષ : સાગરનંદી - સંસ્કરણ - પ્રથમ વિ.સં.૨૦૨૮
૮. ગુજરાતી લોકગીત - ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૯૭.
૯. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય - ડો. હસુ યાજ્ઞિક - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૯૫.
૧૦. લોકસાહિત્ય - પ્રભાશંકર તેરૈયા, નરોત્તમ પલાણ - બીજી આવૃત્તિ-૨૦૦૩
૧૧. રઢિયાળી રાત - ઝવેરચંદ મેઘાણી - બૃહદ્ આવૃત્તિ-૧૯૯૭
૧૨. લોકગુર્જરી - અંક -પંદર સં.ડૉ. બળવંત જાની - રાજુલ દવે.
૧૩. ભમ્મરિયા કૂવાને કાઠડે - સંપાદન - સુરેન ઠાકૂર 'મેહુલ' પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૮
૧૪. લોકગુર્જરી - અંક - સોળ, સં.બળવંત જાતી
૧૫. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર, સં.બળવંત જાની, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૬
૧૬. ગુજરાતનાં લોકગીતો. સં. ખોડીદાસ પરમાર. પુનમુદ્રણ - ૨૦૦૬
૧૭. લોકગુર્જરી - અંક સતર - સં. બળવંત જાની
૧૮. આપણું લોકસંગીત - જયમલ્લ પરમાર - આવૃત્તિ પ્રથમ-૨૦૦૭

૧૯. લોકસાહિત્ય : આલોક : જશવંત શેખડીવાલા - આવૃત્તિ - ૨૦૦૭
૨૦. લોકગુર્જરી - વાર્ષિક અંક - અઢાર. સં.બળવંત જાની - ૨૦૦૫-૦૬
૨૧. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ - લક્ષ્મણ પીંગળશી ગઢવી - આવૃત્તિ-૧૯૯૭,
પૃ.૫૯-૬૩.
૨૨. લોક સાહિત્ય - 'ઘરતીનું ઘાવણ' : ઝવેરચંદ મેઘાણી - પૃ.૯
૨૩. લોકસાહિત્ય જીવનચક્ર અંતરગત રચનાઓ -ભા.૧-૨, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૬.
૨૪. ગુજરાતી લોકસાહિત્યની ઋતુચક્ર અંતર્ગત રચનાઓ - પ્રથમ આવૃત્તિ -
૧૯૯૫.
૨૫. ગુજરાતી લોકસાહિત્યનાં કથાગીતો - હસુ યાજ્ઞિક - આવૃત્તિ-૧૯૯૪
મું તો ઢોલે રમુ ! અમૃત પટેલ - પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૫
લોક સાહિત્ય એક અભ્યાસ - ડૉ. કુમુદ પરીખ : પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૮૮

प्रकरण-५
अभ्यासनां तारणो अने तारतम्य

પ્રકરણ-૫

અભ્યાસનાં તારણો અને તારતમ્ય

સમસ્થ જનસમાજની જે ભાવનાઓ ગીતોમાં ગૂંથાઈ વ્યક્ત થઈ, તેને જ આપણે લોકગીત કહીએ છીએ. આ લોકગીતો પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. તેમાં સમસ્ત લોકસૃષ્ટિ જીવંત બનીને આવે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રજાજીવનનાં વિવિધ અંગોને તે સ્પર્શે છે. એથી જ તેમાં પ્રજાજીવનનો, સમાજજીવનનો ઈતિહાસ ગૂંથાઈ ગયો છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ આ ગીતોનું મહત્વ ઘણું છે. સમયના વહેણમાં પ્રજાજીવનનો કેટલોક ઈતિહાસ વીલાઈ ગયો છે, પણ તેને જો કોઈએ સજીવ રાખ્યો હોય તો તે લોકગીતો એ જ.

આ લોકગીતોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન અણશોધ્યાં જ રહ્યાં છે. એમાં વ્યક્તિ વિશેષના હૃદયગત ભાવો સમષ્ટિનાં ભાવોમાં લીન થઈ જાય છે. તેથી લોકોની જ મુખપરંપરાએ ચાલ્યાં આવતાં લોકગીતો લોકોએ જ રચ્યાં છે. લોકો માટે જ રચાયેલાં છે.

લોકગીતોમાં માનવહૃદયનાં સનાતન ભાવો જ ગૂંથાયા હોય છે. માનવી ગમે તે દેશનો હોય, ગમે તે ભાષા બોલતો હોય, પણ એનાં હૃદયમાં મૂળ ભુત સ્થાયીભાવો એના એ જ હોય છે. માનવહૃદય સર્વત્ર સમાન છે. પ્રાકૃતિક અને ભૌગોલિક વિભિન્નતાઓ લોકહૃદયને વિભિન્ન નથી બનાવતી, તેથી જ તેમાં માનવ ભાવનાઓ, ઈચ્છાઓ અને આકાંક્ષાઓ સ્વાભાવિક રૂપમાં પ્રગટે છે. મનુષ્ય હૃદયનો સ્થાયીભાવ 'પ્રેમ' પણ લોકગીતો - કથાગીતોમાં કંઈક આવી જ પરીપાટી એ નિરૂપાયો છે તેવું કહી શકાય. જે સમગ્ર બાબતને નીચેનાં મુદ્દાઓ પ્રમાણે તારવી શકાય.

પ્રણય મનુષ્ય હૃદયનો સનાતન અને સ્થાયીભાવ છે. પ્રસ્તુત ભાવ લોકગીતો અને કથાગીતોમાં ખૂબજ રસાળ અને હળવી શૈલીમાં નિરૂપાયો છે.

સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય વચ્ચે જે કેટલોક પાયાનો તાત્ત્વિક કહી શકાય એવો ભેદ છે. એ કારણે સાહિત્ય નિરૂપિત પ્રણયભાવ કરતાં લોકસાહિત્ય નિરૂપિત પ્રણયભાવ ખાસ તો લોકગીત નિરૂપિત પ્રણયભાવ એનાં વૃત્તિ-વલણમાં એનાં ક્ષેત્રવિસ્તાર - ઘટના- - પ્રસંગ - વલણમાં અને સ્વરૂપમાં જૂદો પડે છે. પ્રેમભાવમાં સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યમાં નિરૂપણમાં જે કેટલીક મૂળભૂત એકરૂપતા અને સમાનતા છે, તે પ્રણયભાવમાં નથી.

લોકગીત-કથાગીતનો પ્રણયભાવ એટલે કુલવધૂ બનેલી નારીનું સાનુરાગી મનોવિશ્વ અને એમાં એનો સ્નેહભાવન પિયુ, પરણ્યો તો હોય છે, સાથે સાસુ-સસરા, જેઠ, જેઠાણી, નણંદ, ભોજાઈ, દેરાણી, જેઠાણી, ભાઈ, ભાભી, માતા, પિતા, દાદા, દાદી એમ આખું કુટુંબ જ વિસ્તરેલું જોવા મળે છે.

લોકગીત-કથાગીતમાં પ્રણયાનુસંગે લોકજીવન, સમાજ અને સંસ્કૃતિની ઝાંખી થાય છે તેમાં લોકજીવનનાં વાણી-વર્તન, જીવનશૈલી, ઘટના પ્રસંગો - ક્રિયા કલાપોનો હુબહુ ચિતાર વર્ણવાયો છે. સાથે લોકજીવનની સોચ-સમજ અને અનુભવ - અનુભૂતિનો સીધો પડઘો છે.

લોકગીતો-કથાગીતોની શબ્દપદાવલી, લલિત, કોમલ તો ક્યાંક ગંભીર - માધુર્યભાવયુક્ત છે. લોકબોલીનાં શબ્દોનો વિપુલ પ્રમાણમાં વિનિયોગ છે. ક્યારેક તો એ શબ્દોનાં અર્થ કરવાં પણ મુશ્કેલ થઈ પડે દા.ત.અદણ-અદણનાં ઓટા, તારલું.

લોકગીત-કથાગીત નિરૂપિત પ્રણયભાવ એટલે પ્રણયાનુસંગે લોકસમાજમાં બનેલી ઘટનાઓનો નિયોડ, તેમાં પ્રણયની લત્કટ ભાવના, તીવ્ર લાગણી, પ્રણયનું મનોમંથન, પ્રણયનું ગહન ચિંતન કે પ્રેમની ઉચ્ચભાવના કે હૃદયમાં વલોવાતી પ્રણયની આંતર ઝંખના નથી. તેમાં તો લોકજીવને જે જીત્યું, જે અનુભવ્યું તેનું સિદ્ધું જ પ્રતિબિંબ છે. તે પણ સાદી, સીધી, સરળ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે.

કોમાર્ય સંલગ્નગીતોમાં કુમારીકાની પ્રણયની અભિવ્યક્તિ તેનાં હૃદયમાં ઉદ્ભવતાં ભાવિજીવનની કાલ્પનિક પ્રણય ચિનગારી છે. તેમાં નિદોર્ષ - રમતિયાળું - વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ છે. પરંતું ભાવિ જીવનની ગંભીર પ્રણયાનુંભૂતિનું આલેખન નથી. માત્ર ભાવિ લગ્ન જીવનની મધૂર કલ્પના છે, તે પણ પરણ્યાનુંસંગે અને ઘર-સંસાર સંબંધે જ.

યુવાવસ્થા સલગ્ન પ્રણય લોકગીતો - કથાગીતોમાં યુવાન હૈયાની પ્રણયમસ્તી છે. પ્રણયની આરતભરી ઝંખના છે. યુવાન હૃદયનાં ભાવોલ્લાસ, પ્રણયોલ્લાસ, મસ્તી અને વિલાસનો પણ સુરુચિપૂર્ણ રીતે આલેખાયાં છે. તેમાં યુવાનીનો માદક સ્પર્શ, પ્રણયાત્સુક હૈયાની મુગ્ધ ઝંખના, આરત, મુગ્ધ પ્રણયલીલા અને પ્રણયની લલિત અનુભવોની વ્યંજનાત્મક આલેખન છે.

કથા-ઘટના વાળા પ્રણયગીતોમાં કથા ઘટનાનો વિસ્તાર, ભાવની મધુરતા, ગંભીરતાં ઘટનાપ્રવાહ ખૂબ જ ઓછો છે; જે કંઈ ગીતો મળે છે. તેમાં લોકસમાજમાં બનેલી ઘટનાઓનો ચિતાર છે. પરંતું પ્રણયનું ભાવજગત ખૂબ જ સંકુલ છે. એક જ ભાવ જૂદા-જૂદા ગીતોમાં વર્ણવિષય બની આવે છે. તેમાં રોજંદાજીવનની ઘટમાળ વચ્ચે જ પ્રણયપ્રસંગોનું આલેખન છે. મધુરભાવની કલ્પના નહિવત છે. પરંતું વાસ્તવિકતાનો ચિતાર છે.

લોકગીતો અને કથાગીતોનો પ્રણયભાવ મુખ્યત્વે રોજંદી જીવનનાં ઘટનાંકમ વચ્ચે જ પ્રાગર્યાના ઈંગીતો મળે છે આથી તેમાં પ્રણયની કોઈ ખાસ સુક્ષ્મ વેદના કે સંવેદના નથી કે નથી પ્રણયની સુક્ષ્મ વેદકતા, પરંતું પ્રણયની સાદી અનુભૂતિને માત્ર શબ્દદેહે અભિવ્યક્તિ છે. શબ્દો પણ ગ્રામ્યજીવનની બોલીનું જ છે.

દામ્પત્યજીવનાં પ્રણયગીતોમાં ભારતીય આર્યનારીનાં આદર્શનું મૂતિમંત સ્વરૂપ છે. ભારતીય આર્યભાવનાની, લગ્નજીવનની ઉદાત ભાવના, પ્રણયની સાર્થકતા, કૃતજ્ઞતા, પરિપકવતા અને ઉજ્જવલતાની ભાવના જીવનને ઉદ્ધર્વગામી બનાવે છે. તેવી ભાવના વ્યક્ત છે.

નારીદ્વયનાં અતઃતલની સમર્પણ ભાવના, તેના કૌટુંબિક જીવનની તપશ્ચર્યા, એકનિષ્ઠા, કર્તવ્યભાવનાની ઉન્નત છાયાચિત્રો લોકગીતો આપે છે. તપસ્વિની પત્નીનો જીવનનો મંગલ પમરાટ, કુટુંબ અને સંસ્કૃતિમાં વિકાસનું વિધાયક બળ છે તેવી ભાવના પણ તેમાં જોઈ શકાય છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય અને સંસ્કૃત કવિઓની કામોદીપકતા તેમાં નથી, તેમ ઈન્દ્રિયસંતર્કતાનો સંસ્પર્શ પણ નહિ જેવો છે. સ્ત્રી સૌંદર્ય, સાત્વિક સુમિતાભર્યું તથા લજામય હોવું જોઈએ. એવો લોકકવિનો અંગત અભિગમ છે. પતિ સ્નેહની ઉત્સુક સૌભાગ્યવતીના સુવિકસિત અંગલાવણ્યનું કમનીય દર્શન લોકગીતોમાં આસ્વાર્થ છે. પરંતુ પ્રણાત્સુક સૌભાગ્યવતી અને કોડામણા કન્યકાના મિલનમાં ઉછળતાં ઉમંગ અને રસમય ચેતનાનાં થરકાટના અનુભવો લોકકવિ આલેખતા નથી.

ગુજરાતી લોકગીતોમાં કૃષ્ણ - ગોપીનું યુગલ ખુબજ ગવાયું છે. કૃષ્ણ-ગોપીમાં પોતાનાં પ્રણયભાવનું આરોપણ કરીને લોકગીતનાં આ સર્જક સમૂહએ પોતાનાં જ પ્રેમની આડકતરી અભિવ્યક્તિ સાધી છે. ક્યારેક શિવ-ભિલડી, રામ-સીતા કે ઠાકર-તુલસીનું આલંબન પણ લીધું છે.

લોકસાહિત્ય એ પ્રકૃતિને ખોળે ઉછરતા લોકસમાજની કળા છે. આથી આ પ્રકૃતિના તત્ત્વો લોકગીતોમાં ઉદીપન વિભાવ તરીકે પ્રયોજાતાં જોવા મળે છે. નાયક-નાયિકાના દેહ સૌંદર્યનાં વર્ણનો, પ્રથમ મિલનની ઘટના, પ્રેમારતભરીયુક્તિઓ, અંતરની પ્રેમાકુરિત ઊર્મિઓની અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ મનોમન વરપ્રાપ્તિનો સંકલ્પ, પ્રેમ, મિલન, મસ્તીની ઝંખનાઓ અને તલસાટ, વિયોગની ચિંતન તંદ્રામાં અભાન દેહ-મનની દશાનાં ઉદ્ગારો, સંદેશાઓ આપનાર વ્યક્તિઓ સાથે પશુ-પક્ષી જેવી તિર્થક સૃષ્ટિ સાથેના આત્મસંભાક્ષણો લોકગીતો-કથાગીતોનો વર્ણવિષય રહ્યો છે.

આ ગીતોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ શૃંગારરસ નિરૂપાયો છે. સંયોગ-શૃંગાર અને વિપ્રલંભ શૃંગાર પામી શકીએ છીએ. ઉપરાંત વિરહિણીમાં ઉદ્ગારોમાં કરુણ રસ પણ ઉભરાય છે. મુગ્ધપ્રણયની સાથે સાથે પકવ પ્રણય પણ ઉલટથી ગવાયો છે.

નાયક-નાયિકાનાં દેહ-સૌંદર્યનું વર્ણન પણ લોકગીતોનો મહત્વનો હિસ્સો છે. દેહ-સૌંદર્યનું વર્ણન અનેક લોકગીતો-કથાગીતોમાં મળે છે. એમાં નારી સૌંદર્યની છટાદાર રેખાઓ, અંગ-ઉપાંગો, દેહભંગીઓ અને અલંકારોથી લોકનારીનું સૌંદર્ય, ચિતાકાર્ષક બને છે. પરંતુ આ વર્ણન પરંપરાથી ઉતરી આવેલું બિંબાઢાળ જેવું છે.

પ્રકૃતિજીવનના તત્ત્વો જેવા કે કોયલ કુંજડી, ઢેલ નાયિકાનાં પર્યાય તરીકે તો મોર, પોપટ, સૂડો, હોલો, બપૈયો વગેરે નાયકના પર્યાય તરીકે પ્રયોજાયા છે.

ગુજરાતી લોકગીતો-કથાગીતો સાથે ગુજરાતનાં અન્ય પ્રદેશો સાથે જેવા કે માલવી, આદિવાસી, ભીલોડી તેમજ રાજસ્થાની લોકગીતો સાથે સરખાવતાં પ્રણયનું તત્ત્વ લગભગ સાર્વત્રિક સમાન ભાવે દ્રષ્ટિગત થાય છે. માત્ર પ્રદેશ ભિન્નતા, ભાષાગત ભિન્નતા અને નિરૂપણ શૈલી જૂદાં પડે છે. પરંતુ પ્રણયભાવનું તત્ત્વ બધી જ જગ્યા પર સરખા ભાવે જોવા મળે છે.

ગુજરાતી લોકગીતો - કથાગીતોમાં સાહિત્યિક અલંકારોનું વૈવિધ્ય વિપુલ માત્રામાં છે. ખાસ કરીને તેમાં વર્ણસગાઈ, શબ્દાનુપ્રાસ યા યમક જેવા શબ્દાલંકાર અને રૂપક, ઉપમા, ઉત્પેક્ષા, અન્યોકિત, અતિશયોકિત, વિરોધાભાસ, દષ્ટાંત, અર્થાન્તરન્યાસ આદિ અનેક અર્થાલંકાર વિશેષ પ્રયોજાયેલાં છે.

પ્રણયકથાગીતોનું સ્વરૂપ વૈવિધ્ય પણ ખૂબ જ છે. સામાજિક, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક પાત્ર સંદર્ભે પ્રણયનું પ્રગટીકરણ છે. સામાજિક

પ્રણયકથાગીતોમાં પ્રણયનું સ્વરૂપ વૈવિધ્ય ખૂબ જ ઓછું છે. તેમાં રોજંદી જીવન-ઘટના પ્રસંગો સ્વરૂપે પ્રણયાભિવ્યક્તિ છે. તેમાં કથાવસ્તુનું નહિ જેવી આછી-પાતળી ઘટના પ્રસંગો છે. પંકિત-વાક્ય, શબ્દની પુનરકિત વારંવાર થતી જોઈ શકાય. જુદી જુદી ઘટના પ્રસંગે પ્રણયનો ભાવ બધા જ કથાગીતોમાં સમાન સ્વરૂપે જોવા મળે છે. પ્રણયની પ્રથમ અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. તેમાં સ્વપ્ન પ્રદાર્થદર્શનની ચિત્રાત્મકતા દ્વારા પ્રથમ સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ છે. તો સામાજિક સંદર્ભો અને જીવનરીતિનાં ખ્યાલો સાથે હૃદયમાં ઉછળતાં તરલ અને પ્રણય તરંગોનાં લય-હિલોળો લોકબોલીના શબ્દો અને જીવનરીતિનાં માધ્યમોએ પ્રણયની આડકતરી અભિવ્યક્તિ છે. રોજંદી ક્રિયા-કલાપો સાથે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો પણ સમાન ભાવે વર્ણવિષય બની શક્યો છે. તેમાં લોકસંસ્કૃતિની જીવનશૈલી, રીત, ભાવ, વસ્ત્રાભૂષણો, અલંકારો, રોજંદીક્રિયા સાથે પ્રણયની અભિવ્યક્તિ છે. તેમાં મુગ્ધપ્રણયની મસ્તી, દૈનિકક્રિયા સાથે અંગભૂત બની અભિવ્યક્ત પામી છે. તેમાં યુવાનીનો ઉછળ તો ઉમંગ છે. પ્રણયની ઘિંગી મસ્તી છે. પ્રણય વિરહની વેદના છે. કામનો પ્રગલ્ભ જવર છે. તેમજ દામ્પત્યનો જીવન સાફલ્ય અને પતિ વિયોગની વેદના પણ છે. પતિ-પત્નિનો પ્રણયનો મીઠો સૂર પણ એટલો જ આહ્લાદક સ્વરૂપે વ્યક્ત થયો છે. સામાજિક પ્રણય કથાગીતોમાં ઘટના તત્ત્વનો ઉપાડ કયાંય ત્વરિત ગતિએ તો કયાંક મંદગતિએ આગળ વધી સિદ્ધિ જ પ્રણયનો સ્ફોટ સિદ્ધિ બાનીમાં રજૂઆત પામ્યો છે. ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિની તળપદી બોલી-ભાષાનાં શબ્દો પ્રયોગોનું વિપુલ પ્રમાણમાં વૈવિધ્ય જોઈ શકાય છે. તેમાં ગ્રામ્ય બોલીનાં શબ્દ પ્રયોગો કલાત્મક રૂપ અર્પિત કરે છે. શબ્દ અને અર્થનું ભાવ સાયુજ્ય કલાત્મક રૂપે જોઈ શકાય છે. પ્રણયની અભિવ્યક્તિ સિદ્ધિ બાનીમાં જ કથાનાત્મક રીતે અભિવ્યક્તિ પામી છે. ભાવનું માધુર્ય અને શબ્દની ગૂંથણી પ્રણયાભિવ્યક્તિ માટે "પાવતી પરમેશ્વરો" સાયુજ્ય

રૂપે અવિભાવ પામી છે.

તો ક્યારેક ઐતિહાસિક બનાવ પ્રસંગોનો આધાર લઈ વાસ્તવિક જીવનની પ્રણયકથા, કથાગીત સ્વરૂપે સમસ્ત નારી હૃદયની પ્રણયાભિવ્યક્તિ વ્યક્ત કરી છે. તેમાં નારી હૃદયનાં અંતઃસ્થલની ભાવના વ્યક્ત થતી જોઈ શકાય છે તેમાં ઘટનાપ્રવાહ ક્યારેક અતિશય વેગવંતો છે, તો કોઈ કથાગીતમાં સિદ્ધો જ પ્રણયનો રહસ્યસ્ફોટ વ્યક્ત થતો જોઈ શકાય છે. ભાવ-લયનાં હિલોળ વચ્ચે પ્રણયનું માર્મિક સૂચન છે. ઐતિહાસિક પાત્ર સંદર્ભે સમસ્ત નારી હૃદયની પ્રણયવેદના છે તો પ્રણયનો મધુર સ્પર્શ એટલો જ લૌકિક ભાવે આર્વિભાવ પામ્યો છે. જીવતા જીવન સાથે પ્રણયનો સ્થાયીભાવ રસિકપણે ગવાયો છે. તેમાં ઐતિહાસિક સ્થળ, નામ, પાત્રનો નિર્દેશ છે. પણ મુખ્ય તત્વ તો પ્રણયનું જ રહ્યું છે, તેમાં ચિત્રાત્મકતા છે, પ્રણયની રંગદર્શીતા છે તો ક્યાંક કામુક તત્વ પણ પ્રણય ઉદ્ભવનનું મુખ્ય કારણ કે નિમિત્ત બને છે. કોઈ કથાગીતમાં ભારતીય નારી જીવનની ઉચ્ચ ભૂમિકા અને એક પતિત્વની ભાવના લઈ પ્રણયની અભિવ્યક્તિ છે. આવી ઘટના - પ્રસંગના પ્રણયગીતોમાં નારી હૃદયની પ્રણયની ઉચ્ચભૂમિકાનાં દર્શન થાય છે.

પૌરાણિક કથા - ઘટનાવાળા પ્રણય કથાગીતોમાં પૌરાણિક પાત્રો રામ-સીતા, કૃષ્ણ-રાધા, કૃષ્ણ-રુકમણિ, શીવ-ભીલડી કે તુલસી-ઠાકોરનાં પાત્રો દ્વારા માનુષી પ્રણયની અભિવ્યક્તિ છે. પૌરાણિક પાત્રોનાં આલંબન રૂપે લૌકિક - જીવનનાં માનુષી પ્રણયની રીસામણા - મનામણા વડછડ કે પ્રણયની મસ્તી ગવાણી છે. તો ક્યાંક રાધા ભાવે લોકનારીની વિરહ વેદના ગવાણી છે રાધા કૃષ્ણને નિમિત્ત બનાવી માનુષી પ્રણયની આરત, ઝંખના, પ્રેમની ગહનતા, પ્રેમની સૂક્ષ્મવેદના, પ્રણયનો મુઘર સ્પર્શ, યુવાનીની પ્રણય માદકતા, એમ વિવિધ ભાવે પ્રણયની અભિવ્યક્તિ છે. તો તુલસી-ઠાકોરનાં પ્રતીક દ્વારા કુમારીકાની આંતર પ્રણયની ઝંખના અભિવ્યક્ત પામી છે. શીવ-ભીલડી જેવા કથાગીતોમાં માનવ પ્રણયની વડછડ રીસામણા-મનામણા

કે દામ્પત્ય પ્રણયની મધુર ભાવના આવા કથાગીતોમાં આર્વિભાવ થતી જોઈ શકાય છે. તેમાં ઘટના કે પ્રસંગો લોકજીવન રીતિનાં છે. પાત્રો પૌરાણિક છે પણ આલંબન વિભાવ રૂપે આવે છે. સિદ્ધી જ કથા કે ઘટના દ્વારા પ્રણયનો સ્ફોટ રજૂઆત પામ્યો છે એક પછી એક ઘટના પ્રસંગો દ્વારા પ્રણયની અભિવ્યક્તિ કેન્દ્રબિંદુને સ્પર્શે તેવી કલાત્મક રીતે લોકબોલનાં શબ્દોનું શબ્દગૂંથન છે. પાત્રો પૌરાણિક છે પણ ભાવ લોકજીવનનો છે.

આમ પ્રણયકથાગીતોનું સ્વરૂપ વૈવિધ્ય પણ ખૂબ જ છે. તેમાં સમાજમાં બનતી ઘટનાનું યથાર્થ નિરૂપણ છે. સમાજજીવનમાં બનતાં પ્રસંગો ઘટનાનું સિદ્ધું જ બયાન છે. આવા ગીતો રચાયા પાછળ ક્યાંય લોકજીવનમાં, લોકસમાજમાં ઘટેલી ઘટનાનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ છે. તેમાં ઘટના કે પ્રસંગ સંબંધે પ્રણયનું તત્વ અભિપ્રેત છે. લોકકવિએ આવી ઘટના - પ્રસંગોનો આધાર લઈ પ્રણયની અભિવ્યક્તિ શબ્દદેહે અભિવ્યક્તિ કરી છે. આવી ઘટના પ્રસંગો સમાજમાં અને લોકજીવનમાં અવાર-નવાર બનતી હોય છે. પ્રણય માનવજીવનનો સાર્વત્રિક ભાવ છે. પરંતુ સામાજિક બંધન મર્યાદાને કારણે આવા ભાવની અભિવ્યક્તિ ખૂલ્લી રીતે કે છળે ચોક ન કહી શકાય કે ન વ્યક્ત થઈ શકે, ત્યારે સમાજમાં આવી ઘટના કે બનાવ પ્રસંગોનું વર્ણન લોકકવિએ શબ્દદેહે વ્યક્ત કર્યું છે. તેમાં પ્રણયની વાસ્તવિક જીવનરીતિનો ચિતાર છે. સામાજિકતાની પૃષ્ઠભૂ સાથે વર્ણવિષય બન્યો છે. સાથે ક્યારેક કોઈ ઘટના - પ્રસંગ પાછળ અંધ આવેશમાં ઘણી યુવતીનાં જીવન રોળાયાં છે તેવી ઘટનાને નિરૂપિત કરતી કથા છે. આવી કથા-ઘટનાવાળા ગીત રચાયા પાછળ પ્રણયનું તત્વ ગૌણ બની રહે છે જ્યારે પ્રણયના ઓથાળ તળે કે અંધ આવેશ પાછળ સુધારાપણાનો તત્વો વધુ ગૂંથાયો છે. તેમાં ઘટના પ્રવાહ ક્યારેક વેગવંતો છે તો ક્યારેક કોઈ ઘટના-પ્રસંગનું આછા-પાતળા તંતુ સાથે પ્રણયનું તત્વ ગૂંથાયેલું છે.

એમાં પ્રકૃતિ તત્વોની રમણીયતાનાં વર્ણનો સરળ અને લોકભોગ્ય અલંકારોથી તાદશ થયાં છે. પ્રણય પ્રસંગે ઋતું ઋતુંના ચિત્રો ભાવસભર ભૂમિકા સર્જે છે શબ્દગૂંફન અને ઊર્મિસભર ભાવલુબ્ધ થતાં સંવેદનો ચિરંતર લયની છટાંમાં ગુંજે છે - આમ પ્રકૃતિ, ઋતું નર, નારી અને પ્રણયાનુસંગે વિરહ અને મિલનનાં ભાવોર્મિકથનોમાં આવી ગીતકથાઓ સભર છે.

તેમાં ભાવપલટા પ્રમાણે ઋતુપલટા, ભાવનું સભર વર્ણનછટા, ભાવરૂપ અલંકારમયતા, ભાવનિબંધ, રસનિરૂપણ ભાવાનુસારી કથાપાત્રો અને કથાપ્રસંગોની માવજત લોકગીત ને ગીતકથામાં એકીભૂત તત્વ - રસાયણ સિદ્ધ કરે છે. વૈશ્વિક જગતના પ્રણયભાવ, ફેરફારો, મનની ગડમથલો, મિલનની પિયાસી અંખિયાં અને વિરહનાં ઝૂરાંપા લોકગીત ને લોકગીત - કથાઓમાં વર્ણવિષય બન્યો છે.

લોકગીત ને ગીતકથામાં તત્કાળ આરંભ અને વેગવંત પ્રવાહમાં ગૂંથાતું ઘટના વસ્તું પ્રદેશ ને બોલીભેદનાં રંગે વ્યક્ત થાય છે. એમાં અનેક પાઠાંતરો છે, પ્રણય પ્રસંગે સંઘની ઊર્મિના સંવેદનો છે. એમાં નારી હૃદયની હર્ષોન્માદી ભાવાભિવ્યક્તિ અને મિલનની આરત પ્રણયનું નાજુક સંવેદન અને વિરહનાં દર્દભર્યા ઉદ્ગારો છે મન, દેહને આત્માને સ્પર્શે તેવી સ્વર, શબ્દ, લય-લીલાં છે. હૈયે ને હોઠે ચડે તેવી પંડિત-ટેકનો ઉપાડ લોકહૃદયને પરંપરાના અનેક યુગલથી સૈકાઓથી સાંકળે તેવો ભાવ છે. લોકગીત અને લોકગીતકથાઓમાં પુનરાવર્તન છે. એની પ્રક્રિયામાં પંકિત સામ્ય, વર્ણનોની પુનઃપુન થતી ઘૂંટાયેલી અભિવ્યક્તિ લોકપ્રતિભાનું નૈસર્ગિક કલાવિધાન છે. મુખ પરિપાટીમાં આ લોકગીતો અને ગીતકથાઓ લોકસંગીતના કાકૂ સ્વરમાં અલંકારની સરળતાને જીવંત કરે છે. સંગીત તત્વનું આવું સહજ લોકસ્વરૂપ શિષ્ટ સંગીતનાં કલાતત્વને પણ અનેક દષ્ટિએ સ્પર્શે છે. લાઘવ ને સ્વાભાવિક સ્વર-નાદ પ્રક્રિયા ગેયતાની સરળતાને છતી કરે છે. સર્વ મનોહર ને સર્વતોભર્યું ધ્વનિરમણા કવિતાની ધ્વનિ પરંપરાનું કામણ છે. એની પ્રતીતિ એટલે આ

લોકગીતો ને ગીતકથા. જેમાં સર્વભોગ્ય લોકસંવેદનાનું ચિત્રણ છે. તેમાં લોકજીવનના અને સમગ્ર માનવમનનાં આદિમબિંબ છે. એટલે ગીતકથાઓમાં પુરાણકથાનાં પુરાકલ્પનો છે. ઈતિહાસનાં જીવન પાત્રો છે. અગ્નિના, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ જેવી ઋતુલીલાના મનોહર રૂપો પ્રણયનાં આલંબન રૂપે વ્યક્ત થયાં છે. આકાશી તત્વો, ગ્રહો, તારા, નક્ષત્ર, વાદળો પણ એમાં એક પાત્ર સ્વરૂપે સ્થાન પામ્યા છે. નારીનાં અંતરતલમાં ઉદ્ભાવના પ્રણય ઉદ્ગારો યુવતીનાં પ્રેમમય દર્શનચિંતનની અને મિલન ઝંખનામાંથી પ્રકટતી વિરહની દગ્ધ ઉકિતઓ લોકગીત ને ગીતકથાનું અદ્વિતીય કમનીય રૂપવિધાન છે. મનોવૈજ્ઞાનિક લોકતત્વ માનુષી પ્રણય પ્રક્રિયાનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ ગીતકથાઓ છે. તેમાં સંસાર વ્યવહારનાં સત્યો, પ્રસંગચિત્રો સ્વકીય ને પરકીય પ્રેમલીલાની ચાતુરીઓ પણ છે.

અલંકાર અને વસ્ત્રોનું કામણ લોકનારીને છે. એટલે લોકગીતમાં અને કથાગીતમાં વસ્ત્રાલંકારનાં કામગરાં ચિત્રો છે. તેમાં પ્રેમભાવની રસિકતાનાં ને દેહ સૌંદર્યની મધુરતાનાં નમણાં ચિત્રો છે. કમનીય દેહછટામાં ઓપતી ઊર્મિના ઉછળતા ભાવપ્રવાહમાં શરમ, સંકોરનાં મનોમંથનોમાં લોકગીતની - કથાગીતની નાયિકાનાં ચિત્રો મનોહર નમણાઈનું લજ્જાનું રૂપ નિખારે છે. એમાં ભીતરનાં પડઘા પાછળ વહેતો ભાતીગળ લોકસંસ્કાર અવિરત વહે છે. પ્રત્યેક નવયૌવનાના અંતરમાં સંગ્રહીત થતી સ્વપ્નલીલા લોકગીત - કથાગીતમાં છે. તેમાં રિસામણાં અને મનામણાનાં રંગબેરંગી ભાવચાંચલ્યોની રસકીય લીલા તો દામ્પત્યપ્રેમની મનોહારિતા છે. પ્રણયભાવે વડછડ, રીસાવું - મનાવું અને અબોલાની ઊર્મિનો ઉમંગ વર્ણવાયો છે. લોકનારી રાધાભાવની મસ્ત મનોદશામાં અનુભવે છે. પ્રતિપ્રેમરૂપ કૃષ્ણનાં કજીયાળાને નખરાળા - વઢકણારૂપનો તેમાં પ્રેમ-મસ્તીનો આર્વિભાવ સહજપણે ગેયરૂપ ઘરે છે. પ્રેમ - ઘેલછા - નફફટવૃત્તિ, અલંકારનાં ઉમળકા જેવા ભાવ સંવેદનો છે.

લોકગીત - કથાગીતોમાં પ્રણયભાવનું ભાવ વૈવિધ્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે. તેમાં નારીજીવનની વિવિધ અવસ્થા પ્રમાણે પ્રણયની ભાવાભિકિત અભિવ્યક્ત પામી છે. કૌમાર્ય સંલગ્ન પ્રણય ગીતોમાં પ્રથમ પ્રણયનો આર્વિભાવ મધુર કલ્પનામાં અભિવ્યક્ત પામ્યો છે. પ્રણયનો મધુર સ્પર્શ કાલ્પનિક ભાવાભિવ્યક્તએ રજૂઆત પામ્યો છે. કન્યામાનસમાં ભાવિજીવનની મધુર કલ્પના પિયુ-પરણ્યાની કલ્પના સાથે પ્રથમ પ્રણયની આહ્લાદકતાં તેના અંતરમાં મધુર કલ્પનાનાં ઉમંગોનો ઉછળાટ જોઈ શકાય છે. તેમાં મધુર પ્રણયની કલ્પના છે. ભાવિ જીવનનાં પ્રણયનો સળવળાટ છે. સાથે સાથે સમગ્ર કુટુંબ પ્રત્યેનો પ્રણયભાવ પણ મનોહર કલ્પના અને અર્થ નિર્દેશો સાથે દષ્ટિગોચર થાય છે. પણ તેનાં કેન્દ્રોમાં તો તેનો સ્નેહ ભાજન પિયુ-પરણ્યો જ છે.

યુવાવસ્થા સંલગ્ન પ્રણયગીતોમાં પ્રણયભાવનું સ્વરૂપ વૈવિધ્ય પણ વિવિધ ભાવે દષ્ટિગત થાય છે. તેમાં મુગ્ધપ્રણયની મનોહર, મોહિત અને મધુર કલ્પના છે. પરસ્પરનો અતિ સ્નેહને અનુરાગ છે. પ્રથમ પ્રણયની મસ્તી - મિજાજ, ખુમારી અને યુવાનીનો તલસાટ છે. પરસ્પરનો અનુરાગ પરાકાષ્ઠાએ પહેચો તેવો પ્રણય વિરહભાવ છે. સારા નરસાનું ભાન ભૂલાવે તેવો પ્રગાઢ કામભાવ પણ પ્રણયાભિવ્યક્તનાં માધ્યમે અભિવ્યક્ત પામ્યો છે. તેમાં ભાવલક્ષીતાની દષ્ટિએ જોતાં લોકજીવન અને માનવમનનાં વિવિધ પ્રણયભાવો જોઈ શકાય છે.

દામ્પત્ય સંલગ્ન પ્રણય ગીતોમાં દામ્પત્યજીવનનો પ્રણયભાવ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ અભિવ્યક્ત પામ્યો છે. પતિ-પત્નિનો મુઘર સહવાસ સ્વને અને અન્યને સુહાગી બનાવે છે. તેવી મધુર પ્રણયાભિવ્યક્ત તેમાં છે. પતિ-પત્નિ વચ્ચેનો મીઠો કલહ - રીસામણાં - મનામણા જેવા પ્રણયગીતોએ પ્રણયભાવ અભિવ્યક્ત થયો છે. પતિ પ્રત્યેનો અતિ સ્નેહભાવ શંકા-સંદેહ જેવાં ગીતોમાં અભિવ્યક્ત પામ્યો છે. તો ચાકરી જેવા ગીતોમાં વિરહીણી પત્નિનો વિરહભાવ

સુક્ષ્મ રીતે પતિ પ્રત્યેનો સ્નેહભાવ આર્વિભાવ પામ્યો છે તેમાં વિરહની વેદના છે, આંતર ઝંખના છે પતિ પ્રત્યે અતિશય અનુરાગ છે. પરંતુ આ સઘળું સામાજિકતાની પૃષ્ઠભૂમિએ અભિવ્યક્ત પામ્યું છે તેમાં દામ્પત્યનો કામભાવ છે પણ પશુ-પક્ષીનાં યા પ્રકૃતિનાં પ્રતીક રૂપકે કશું જ અશ્લિસ લાગ્યા વગર કામ જવરની અભિવ્યક્તી છે. અતિશય કામભાવ અનૈતિક પ્રણયગીતોમાં જોઈ શકાય છે. તેમાં કામજવરની તીવ્ર આશકિત છે. પણ શુદ્ધ પ્રણયની સૂક્ષ્મતમ ભાવે અભિવ્યક્ત પામી છે.

લોકગીતો-કથાગીતો સહજ સ્વાભાવિક સરળ પણ મધુર માર્મિક લોકબોલીમાં રચાયાં હોય છે. આથી તેમની બોલી ઈન્દ્રિયસંવેદ અને ભાવવાહી હોય છે. તેમાં લાઘવ, વ્યંજના, વેદકતા છે. તેમાં ઘટના-પાત્ર, ભાવ પરિસ્થિતિનાં ઘોતક અને પોષક રવાનુકારી શબ્દોનું અને દ્વિરુક્ત પ્રયોગોનું કુશળ સંયોજન છે. માધુર્યપોષક વર્ણાનુપ્રાસયુક્ત પંકિતઓ અને અનાયાસ પ્રાસ-અનુપ્રાસ યોજાયા છે. 'ડી' 'લી' આદિ વિવિધ પ્રત્યયોથી શબ્દોને અને 'રે' 'જી રે', 'લોલ', 'જો' જેવા કર્ણપ્રિય લટકણિયામાંથી પંકિતઓને લાડ લડાવાય છે. ભાષા અને ભાવનામાધુર્યથી રેલાતી 'ટેક'ની પંકિત યોજાય છે. વ્યક્ત, ઘટના, પ્રકૃતિનાં સંક્ષિપ્ત છતાં સુરેક્ષ સુંદર સજીવ ગતિશીલ શબ્દચિત્રો આલેખાયા છે. મોહક, માર્મિક સંબોધન ઉદ્બોધન છે. તેમાં સરલ, સુગમ મધુર, પ્રાસાદિક શબ્દ-વાક્યની સાથો-સાથ પ્રસંગોપાત અનોખા માર્મિક શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગો, રૂપક, ઉપમાન, વાક્યરચના વગેરેનું પણ દર્શન થાય છે. તેમનાં વ્યુત્પત્તિ, ઉચ્ચારણ, જોડણી, વાચ્યાર્થ તેમજ લાક્ષણિક અને વ્યંગ્ય અર્થ, આદિના તેમાં વિનિયોગ છે. તેમાં લોકબોલીનાં અને પ્રદેશભિન્નતાં શબ્દો પ્રયોગોનું વિપુલ માત્રામાં વિનિયોગ થયો છે. બોલીભેદ અને પ્રદેશ ભિન્નતાને કારણે કેટલાક શબ્દો બદલાય છે. જેમકે ઉત્તર ગુજરાતમાં 'વિહોંમા' તો સૌરાષ્ટ્રમાં 'વિસામો' શબ્દ પ્રયોજાય છે. તેવી જ રીતે ખાસ કરીને શબ્દાર્થશાસ્ત્રનાં વિષયમાં કેટલાંક લોકગીતોમાં યોજાયેલ

કેટલાક પુરાણા કાલગ્રસ્ત વિલક્ષણ શબ્દો જેવા કે 'સબોડિયો', 'વરાહે', 'બેડલું', 'શગબળે', 'મોડીઓ', 'તારલું', 'મોલ્યું', 'વળુંભ્યો', 'મૈયારી', 'ગોણીયો', 'ઘુંબડી', 'ઘુંબડ' વગેરે શબ્દપ્રયોગો યોજાયા છે. આવા શબ્દો પાછળ તેમનાં કુળ, વ્યુત્પત્તિ, મૂળરૂપ, મૂળ અર્થ, સંદર્ભિત નવીન અર્થ-ભાવ વર્તમાન સ્વરૂપ વગેરે દષ્ટિએ અભ્યાસપાત્ર લાગે છે. તેમનાં વિશેની ચર્ચા-વિચારણાં અવશ્ય ઉપયોગી બની રહે, તે ઉપરાંત લોકગીતો - કથાગીતોમાં અન્ય અનેક શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ રૂપક ઉપમાન, વાક્યરચના વગેરે યોજાયેલ જોવા મળે છે. તેમાં લોકબોલીનું શબ્દમાર્ઘ્ય પણ એટલું જ આકર્ષક અને અર્થ સભર છે. લોકગીતો-કથાગીતો છંદ કે અલંકારનાં વળગાડ વિનાના હોય છે, જેવી લોકગીત કે કથાગીતની ગાનારી લોકનારી સીધી સાદી ને સરળ છે તેવા જ સરળ ને સાદા લોકગીતો - કથાગીતની ભાષા છે. તેમાં અલંકારની છાંટ છે. પણ તે તો અનાયાસે ઉભો થયેલો યોગ છે. આ અલંકાર ગૂંથણી જાણી જોઈને થતી નથી, આથી લોકગીત - કથાગીતની ભાષા સાદી સીદી અને સરળ ભાષામાં રજૂઆત પામી છે. તેમાં ભાવ અને ભાષાની અનેક પ્રકારની પુનરુક્તિ છે. લોકોર્મિગીત કે રાસડામાં અનેક પ્રકારની પુનરુક્તિઓ જોવા મળે છે. આ પુનરુક્તિઓની કરામતને કારણે ગીત વધુ સંગીતાત્મક ને ચોટદાર બન્યું છે. આ પુનરુક્તિઓ ગાયકસંઘ અને શ્રોતાસંઘ ઉભયને આનંદ આપે તેવું છે. આમા પુનરુક્તિ અનેક પ્રકારની છે. અક્ષર પુનરુક્તિ, શબ્દ પુનરુક્તિ, પંક્તિ પુનરુક્તિ અને કડી પુનરુક્તિ પણ આવે છે. આમ તેમાં પ્રદેશ ભિન્નતાના શબ્દપ્રયોગો અને પ્રદેશ બોલીની લઢણોનો વિપુલ માત્રામાં અર્થ સભર રીતે વિનિયોગ થયો છે.

પ્રસ્તુત લોકગીતો અને કથાગીતોમાં અર્થસભર પ્રતીકોનો પણ વિનિયોગ વિપુલ પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે. તેમાં થનગનતી જુવાની, મોહક, ઉતેજક નખરા અને કામાંગો, કામ પ્રેમની ભૂખ, કામકીડા, આદિના ઘોતક પ્રતીકો અને રૂપો દ્વારા એકંદરે રુચિર આલેખન થયું છે. સમૂહમાં અને

જાહેરમાં સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો દ્વારા ગવાતાં આ લોકગીતો કામવૃત્તિ પ્રવૃત્તિના સ્થૂળ અશ્લીલ, ગ્રામ્ય, અશિષ્ટ નિરૂપણથી પ્રતીકાત્મક વ્યંજનાત્મક, કલાત્મક આલેખન લઈ લગભગ મુક્ત રહ્યાં છે. રૂપક, કલ્પન, પ્રતીક, અલંકારોનો સૌથી વધુ કલાત્મક અને હૃદયગમ વિનિયોગ, આ પ્રકારનાં લોકગીતો - કથાગીતોમાં થયો છે. તેમાં જુવાનીથી ઉભરાતી સ્ત્રીની યુવા-કાયા, 'નવરંગ વાડી', 'કોરી ગાગરડી', 'લળી લળી જતો કેવડો', 'લીલો છોડ', 'સાગનો સોટો' વગેરે જેવા રૂપકો દ્વારા નવોદિત તીવ્ર વાસના અને 'પ્રેમ કેવડાની મહેક કેસરિયો રંગ, ઘોળેલો કેસર, ખીલેલ ગોટાગોટ જેવા પ્રતીકો દ્વારા સ્ત્રીના સ્તન, સોના વટાકડી, 'ટોડલા', 'ઉંમર (ઉમરડા) ફૂલ કરા દડૂલિયા જેવા પ્રતીકો દ્વારા અને કામ-કલહ માર અને વેરનાં વર્ણન દ્વારા પરોક્ષ છતાં સ્પષ્ટ રૂપમાં આલેખાયાં છે.

આમ અંતે લોકગીત - કથાગીતનો પ્રણયભાવ એટલે લોકગીતનાં જ શબ્દોમાં કહીએ....!

ઘાયલ

ચાંદો ઉગ્યો ચોકમાં ઘાયલ ! ચાંદો ઉગ્યો ચોકમાં,
 એ લેરીડા ! હરણ્યું આથમી રે હાલાર શે'રમાં અરજણિયા !
 ઝાંપે તારી ઝૂપડી ઘાયલ ! રે ઝાંપે તારી ઝૂપડી,
 એ લેરીડા ! આવતાં જાતાનો નેડો ! લાગ્યો રે અરજણિયા !
 ભેંસુ તારી ભાલમાં ઘાયલ ! રે ભેંસુ તારી ભાલમાં !
 એ લેરીડા ! પાડરું પાંચાળમાં ઝોલા ખાય રે અરજણિયા !
 ગાયું તારી ગોદરે ઘાયલ ! રે ગાયું તારી ગોંદરે !
 એ લેરીડા ! વાછરું વઢિયારમાં ! ઝોલા ખાય રે અરજણિયા !
 પાવો વગાડય માં, ઘાયલ ! રે પાવો તું વગાડયમાં !
 એ લેરીડા ! પાવો રે પરણ્યેતર ઘરમાં સાંભળે રે અરજણિયા !

ચીતું રે લગાડય માં ઘાયલ ! ચીતું તું લગાડયમાં !
 એ લેરીડા ! ચીતું સાસુડી ઘરમાં સાંભળે રે અરજણિયા !
 બખિયારું (તારું) કડીઉ ઘાયલ ! રે બખિયારું કડિયું !
 એ લેરીડા ! તેદુનું છાંટેલ અમારુ ફળિયું રે અરજણિયા !
 ખંભે તારે ખેસડો ઘાયલ ! રે ખંભે તારો ખેસડો,
 એ લેરિડા ! તેદુનો છાંટેલ અમારો નેસડો રે અરજણિયા !
 રૂપાળીને મોઈશમાં ઘાયલ ! રે રૂપાળીને મોઈશમાં !
 એ લેરિડા ! રૂપાળી બાવડાં બંધાવશે રે અરજણિયા !
 કુંવારીને મોઈશમાં ઘાયલ ! રે કુંવારીને મોઈશમાં !
 એ લેરીડા ! કુંવારી કોરટુ દેખાડશે રે અરજણિયા !
 ખોળામાં બાજરી ઘાયલ ! રે ખોળામાં બાજરી !
 એ લેરીડા ! લીલી લીંબડીએ લેવાય હાજરી રે અરજણિયા !
 ખોળામાં ખજૂર રે ઘાયલ ! રે ખોળામાં ખજૂર રે
 એ લેરીડા ! તારા જેવા મારે મજૂર છે રે અરજણિયા !
 પાવો તૂં વગાડયમાં ઘાયલ ! રે પાવો તૂં વગાડયમાં,
 એ લેરીડા ! પાવો સાંભળીને પ્રાણ વીંધાય રે અરજણિયા !
 તારે મારે ઠીક છે ઘાયલ ! રે તારે મારે ઠીક છે !
 એ લેરીડા ! ઠીકને ઠેકાણે વે'લો આવજે રે અરજણિયા !
 લીલો સાહટિયો ઘાયલ ! રે લીલો સાહટિયો,
 એ લેરીડા ! લીલે રે સાહટિયે, મોજું માણશું રે અરજણિયા !

અપરિચિત શબ્દો :

૧. હરણી - એક નક્ષત્ર
૨. નેડો - સ્નેહ
૩. હાલાર - પાંચાળ - વઢિયાર એ નામનો પ્રદેશ
૪. નેસડો - નેસ, વનવાસીઓનું નાનું જંગલ, ગામડું, કસબો
૫. સાહટિયો - ઉનાળુ જુવારનો મોલ
મૂળ શબ્દ 'છાસઠિયો' 'છાસઠ' દિવસમાં પાકનારુ ધાન્ય.
૬. ચીતું - સીટીનાં રૂપમાં હોવું જોઈએ.

પ્રકરણ-૬

લોકગીત, કથાગીત, પ્રણયગીતોનું સંપાદન એક મૂલ્યાંકન

પ્રણયગીતો :

૧. કોર્મીયવસ્થાનાં પ્રણય લોકગીતો
૨. મુગ્ધાવસ્થાનાં પ્રણય લોકગીતો
 ૧. કામાંઘ/મોહિત પ્રણયનાં લોકગીતો
 ૨. વિરહભાવનાં પ્રણય લોકગીતો
 ૩. કામ-ક્રિડાનાં પ્રણય લોકગીતો
 ૪. દેવી પાત્રોનાં પ્રતીક રૂપકનાં પ્રણય લોકગીતો
 ૫. પશુ-પક્ષીનાં પ્રતીકરૂપે પ્રણય લોકગીતો
૩. દામ્પત્યજીવનનાં પ્રણય ગીતો
૪. અનૈતિક પ્રણય લોકગીતો
૫. કુટુંબ સંસાર નિરૂપિત પ્રણય લોકગીતો
૬. અન્ય પ્રણય લોકગીતો

પ્રણય કથાગીતો :

૧. કોર્મીયવસ્થાનાં પ્રણય કથાગીતો
૨. મુગ્ધાવસ્થાનાં પ્રણય કથાગીતો
 ૧. કામાંઘ/મોહિત પ્રણયનાં કથાગીતો
 ૨. વિરહભાવ નિરૂપિત પ્રણય કથાગીતો
 ૩. કામ-ક્રિડાનાં પ્રણય કથાગીતો
 ૪. દેવી-પાત્રોનાં પ્રતીક-રૂપકનાં પ્રણય કથાગીતો
 ૫. પશુ-પક્ષીનાં પ્રતીક રૂપકનાં પ્રણય કથાગીતો
૩. દામ્પત્યજીવનનાં કથાગીતો

પ્રકરણ-૬

લોકગીત, કથાગીત, પ્રણયગીતોનું સંપાદન એક મૂલ્યાંકન

કોમ્પ્યુટરવિધાનનાં પદ્મય લોકગીતો :

હાલું હાલું ને ઊડી જાયે !

હાલું હાલું ને ઊડી જાયે રે ઘોઘટડું મારું,

હાલું હાલું ને ઊડી જાયે

સનેડાથી નીર ભર્યું, લેરંતી લે'રુમાં

મારા સાળુડાની કોર ઊડી જાયે રે !

ઘોઘટડું મારું હાલું હાલું ને ઊડી જાયે

હાલું હાલું ને ઊડી જાયે,

ઘોઘટડું મારું, હાલું હાલું ને ઊડી જાયે !

અજાણ્યું આયું કોઈ, રૂઢિયે તે ભાર્યું,

આંસે નેહાવ્યું, ને હિયું હરખાયું,

ઘોઘટડું મારું હાલું હાલું ને ઊડી જાયે

હાલું હાલું ને ઊડી જાયે ,

ઘોઘટડું મારું હાલું હાલું ને ઊડી જાયે ...!

અપરિચિત શબ્દો :

ઘોઘટડું - ઘૂંઘટ

આસે - આંખે

સનેડાથી - શરમથી

હિયું - હૃદય-દિલ

સાળુડાની - સાડીની

નેહાવ્યું - જોયું

ઝીલણિયા

એક વણજારી ઝીલણ ઝીલતી'તી

મે'તો પે'લે પગથિયે પગ દીધો.

મારી ખોવાણી નવરંગ નથ, માણારાજ,

વણજારી ઝીલણ ઝીલતી'તી

મારા સસરાના ઝીલણ ઝીલતી'તી

મારી ખોવાણી નવરંગ નથ, માણારાજ - વણજારી

મેં તો બીજે પગથિયે પગ દીધો,

મારો તૂટ્યો તે નવસરો હાર, માણારાજ - વણજારી

મારી સાસુંના ઝીલણ ઝીલતી'તી,

મારું ખોવાણું મોતીડું લાખ, માણારાજ - વણજારી

મેં તો ત્રીજે પગથિયે પગ દીધો,

મારી ખોવાણી હાથ કેરી વીંટી, માણારાજ - વણજારી

મારા નણદીના ઝીલણ ઝીલતી'તી

મારી ખોવાણી કાંડા કેરી કાંકણી હો રાજ - વણજારી

મેં તો ચોથે પગથિયે પગ દીધો.

મારો મચકાણો કેડ કેરો લાંક, માણારાજ - વણજારી

મારા પરણ્યાના ઝીલણ ઝીલતી'તી

મારે ઊગ્યો તે સોળરંગો સૂર, માણારાજ - વણજારી

અપરિચિત શબ્દો :

નથ - નથડી

નવસરો હાર - નવ સર (દોરીવાળો) હાર (કિંમતી)

સાગનો સોટો તાણળો રે

સાગનો સોટો પાતળો રે, કાંઈ ખીલ્યો ગોટાગોટ,
ખોળો વાળીને વીણતી રે, મને ડસિયો કાળુડો નાગ,
અખોવન રોજડી રે, રંગમા રેલી જાય.

બાર પટાનો મારો ઘાઘરો, રે કાંઈ ભમરિયાળી ભાત,
સાટું કરીને સૂઈ ગૂંથજે, મારે રે'વું આજુની રાત,
અખોવન રોઝડી રે, રંગમાં રેલી જાય.

કાળા લપેટાનું કાપડું ને કાંઈ ભમરિયાળી ભાત,
સાટું કરી સૂઈ સીવજે રે, મારે રે'વું આજુની રાત,
અખોવન રોઝડી રે, રંગમાં રેલી જાય.

વાંદરા ઠેકે વાડિયુ ને કાંઈ હણકા ઠેકે વાડ,
મારી જુવાની ઠેકે ઘરતી રે મારું દિલ હિંચાળા ખાય.
અખોવન રોઝડી રે, રંગમાં રેલી જાય.

સોળ વરસની હું સુંદર રે કાંઈ નાવલિયો નાનેરું બાળ.
બાર બાર વરસે તે આણા વળે, મારું કાળજ કટકા થાય.
અખોવન રોઝડી રે, રંગમાં રેલી જાય.

સાગનો સોટો પાતળો રે કાંઈ ખીલ્યો ગોટાગોટ
ખોળો વાળીને ફૂલ વીણતી રે, મને ડસિયો કાળુડો નાથ
અખોવન રોઝડી રે, રંગમાં રેલી જાય.

કૂવાને કાંઠે કેવોડો વરણાગિયા !

કૂવાને કાંઠે કેવોડો વરણાગિયા !
કેવડો લોરી લે'રી જાય, કેવડો લેને ગોવાગિયા !
છાનો માનો તો મૂવા કલિયા વસાળ દે,
બાપા દેખેને કેમ પે'રું, મીઠાલાલ ખેઘે પડયો છે.
દેખે તો દેખવા દે હાવ કેમ છોડું બાલમજી !
કાગિયા ખેતરમાં વાટ, કેસરિયો ઘોડો બાલમજી
છાનો માનો તો મૂવા હાંસલી વસાવી દે,
બાપા દેખેને કેમ પે'રું, મીઠાલાલ ખેઘે પડયો છે.
દેખે તો દેખવા દે હાવ, કેમ છોડું બાલમજી !
કાગિયા ખેતરમાં વાટ, કેસરિયો ઘોડો બાલમજી !
છાનો માનો તો મૂવા, દોરલા વસાવી દે,
બાપા દેખેને કેમ પે'રું, મીઠાલાલ ખેઘે પડય છે.
દેખે તો દેખવા દે હાવ કેમ છોડું બાલમજી !
કાગિયા ખેતરમાં વાટ, કેસરિયો ઘોડો બાલમજી.

મુઘાવસ્થાના પ્રણયગીતો :

હાંકેડી સેરયાં રાત અંધારી

(પ્રેમી જોડાનું ગીત)

હાંકેડી સેરયાં, રાત અંધારી,

પલો મારો ઝાલીઓ રે લોલ.

છોડો છોડો રસિયા મારેડો છેડો,

મારો બાપો લડશે રે લોલ.

તારા બાપાને રોકડા ગણાઈ દઉં;
શેનો સાડુ લડશે રે લોલ.
હાંકેડી સેરયાં, રાત અંધારી,
પલો મારો ઝાલીઓ રે લોલ.
છેડો છેડો રસિયા મારેડો છેડો,
મારો કાકો લડશે રે લોલ.
તારા કાકાને ડોબલું દોરાઈ દઉં;
શેને સાડુ લડશે રે લોલ.
હાંકેડી સેરયાં, રાત અંધારી,
પલો મારો ઝાલીઓ રે લોલ.
છેડો છેડો રસિયા મારેડો છેડો.
મારી માડી લડશે રે લોલ.
તારી માડીને હાથીડા દોરાઈ દઉં.
શેને સાડુ લડશે રે લોલ.

હું તો પેપરાની પોણી પાણી જઈ'તી

હું તો પેપરાની પોળ પાણી જઈતી રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે
મને તારી તો માયા લાજી રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે
તારી પાઘડીએ સોગલાં ચાર રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે

મારા બેડલિયે, નામ તારા કોર્યા રે
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે
હું તો પેપરાની પોળ પાણી જઈ'તી રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે
મને કડલાં તે લાઈ આલ્યાં રે,
મને કાંબિયુંની ઘણી હોશ રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે.
મને હાંહડી તો લઈ આલી રે,
મને દાણિયાની ઘણી હોશ રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે
મને તારી તો માયા લાજી રે,
રાયલા, ઘડીક ઊભલો રે'જે.

અદલાબદલી

મારી સગી રે નણંદના વીરા, રૂમાલ મારો લેતા જાજો,
મારી નાની નણંદના વીરા, રૂમાલ મારો લેતા જાજો.
દેતા જાજો રે, દિલ લેતા જાજો - મારી...
વાણિડાના હાટનો લીલો રૂમાલ મારો લેતા જાજો.
દેતા જાજો રે, દિલ લેતા જાજો - મારી...
ચોકસીના હાટનો પીળો રૂમાલ, મારો દેતા જાજો.
દેતા જાજો રે, દિલ લેતા જાજો - મારી...

કેવડો

કૂવાને કાંઠે કેવડો, ગોવાળિયા,

કેવડો લળી લળી જાય,

કેવડો લે ને ગોવાળિયા,

કૂવાને કાંઠે કેવડો, ગોવાળિયા,

વાઢુ તો બે ભર થાય,

કેવડો લે ને ગોવાળિયા,

પગ પરમારે કડલાં, ગોવાળિયા,

કાંબિયું ફરી ઘડાવ,

કેવડો લે ને ગોવાળિયા,

નાક પરમાણે નથડી, ગોવાળિયા,

કુલડું ફરી ઘડાવ,

કેવડો લે ને ગોવાળિયા,

હાથ પરમાણે ચૂડલી ગોવાળિયા,

ગૂજરી ફરી ઘડાવ,

કેવડો લે ને ગોવાળિયા,

રાજ, આજ મળજો વેલેરા વાટમાં

રાજ, આજ મળજો વેલેરા વાટમાં

ખોલશું આજ હેડા કેરાં હાટ જો, રાજ.

ખોલશું આપણા હેડા કેરા હાટ જો.

એણે પેરે ઘરેણાં શોભતાં,
હેમનો રૂડો મઢેલ તારો હાથ જો.
રાજ આજ મળજો વે'લેરા વાટમાં.

સળકે મજરિયે જાનુ પયરી

સળકે મજરિયે જાનુ પયરી, સળકે મજરીએ,
જાનુ તાય ચાર જોળ જાનુ, પયરી જાનુ તારા ચાર જોળ,
તો હારું ભજીયે લાવું, પયરી તો હારું ભજીયે,
તો હારું પીજરો રોયકો પયરી તો હારું પીજરો,
જાબુળો પીજરો રોયકો પયરી તો હારું પીજરો
તો વન ગમતો નાહા પયરી, તો વન ગમતો નાહા,
તો હારું ભજીયે લાવું, પયરી તો હારું ભજીયે.
પાવલા ભજીયે લાવું પયરી, પાયલા ભજીયે

હે પ્રિયે ! આપણે મજૂરી કરવા જઈશું અને જઈશું ત્યારે ચાર જોડી સાથે
જઈશું. તારે માટે હું ભજિયા લાવીશ, ને મેળામાં જઈશ ત્યારે ચગડોળમાં બેસવા
તારે માટે હું એક પાંજરું અલગ રાખીશ, હે પ્રિય મને તારા વિના જરાય ગમતું
નથી.

એ નાનપણમાં માયા લાગી

એ નાનપણમાં માયા લાગી નાનપણમાં માયા લાગી
તારે મારે પ્રીત બંધાઈ, ઘૂળકી તારી માયા લાગી.
એ તાંબા પીતળ બેલા ઝલકે, તાંબા પ્રીતલ બેલા ઝલકે.
તેને જોઈને દિલ મલકે, નાથ્યા ભૈની ગોદડી.

એ અમદાવાદમે, મજીદ બંધાય, અમદાવાદમે મજીદ બંધાય.
 કળિયા કામે આવજે'લી ઓ મામા ભૈની ગોદળી.
 એ... બારે આને મજૂરી આલું, બારે આને મજૂરી આલું.
 ચારઆનાનો લટકો આલું, ફકિરાની ગોદળી,
 એ.. કૂવો ઊંડોને રાસ ટૂંકી, કૂવો ઊંડોને રાસ ટૂંકી
 કામ કરીને પાણી કાળું, ઓ ઘૂળકી તારી માયા લાગી.
 એ.. પાણી પીવા જીવ તલશે, પાણી પીવા જીવ તલશે.
 કામ કરી પાણી પાવું, ઓ ઘૂળકી તારી માયા લાગી.
 એ.. હાલ્યા બેટયે મીઠાયે વેચાય, હાલ્યા બેટયે મીઠાય વેચાય
 ખાવું હોય તો આવજે'લી ઓ ઘૂળકી તારી માયા લાગી.
 એ... ઈલો પીલો બાવટો ફરકે, ઈલો પીલો બાવટો ફરકે
 તંઈ નીશાન્યે આવજે'લી ઓ ઘૂળકી તારી માયા લાગી
 એ... છેલાવેલા રામે રામને પે'લાવેલા રામે રામ.
 મલવું હોય તો આવજે'લી ઓ મોટા ભૈની ગોદળી.
 એ... તો વગર ગમતો નાહાવ, તો વગર ગમતો નાહાવ.
 વે'લી વે'લી આવજે'લી ઓ ઘૂળકી તારી માયા લાગી.

અપરિચિત શબ્દો :

માયા	-	સ્નેહ, પ્રિત	આલું	-	આપું
બેલા	-	બેડું	કમ	-	કેમ
ઝલકે	-	ચમકે	કાળું	-	બહાર કાઢવું
મલકે	-	હરખાય	ઈલોપીલો	-	લીલો-પીળો
નીશાન્યે-		નિશાને	છેલાવેલો	-	છેલાછેતા- અંતિમ
			પે'લાવેલા	-	પ્રથમ

કરમત નાય

ગંગુ તારું ન તુજા દે પ્રેમ
જરા હિયકેત હે બેફામ,
માજે પાસુન દૂર નોકો જાઉ ગંગુબાઈ,
તુ જે સિવાય માલા કરમત નાય (૨)

ગંગુ તારું..

લાજુ નોકો જવળ હો હૈ, ગંગુ બાઈ,
તુ જે સિવાય માલા કરમત નાય (૨)

ગંગુ તારું..

દોવું નોકો આડો સાલા, એનાર બી નાથ
દૂસરે રો જાતિયા ભરોસા નાય, બાબા,
દૂસરે રો જાતિયા ભરોસા નાય (૨)

અર્થાથ હે ગંગુ તારો મને પ્રેમ આપ ! તું મનમાં જરા પણ હિયકિયાટ કરીશ નહી, તું મારી પાસેથી દૂર થઈશ નહી, કારણે તારા વગર મને ગમતું નથી, હે ગંગુ તું શરમાઈશ નહી, ને મારાથી દૂર થઈશ નહી ! તુ મને ખૂણામાં લઈ જઈશ નહી, આ બીજા લોકોનો કોઈ ભરોસો નથી.

કામાંઘ મોહિત પ્રણયનાં લોકગીતો :

અમ રહીએ ગુરુ વના

અમ રહીએ ગુરુ વના, અમ રહીએ ?

કૂવાને કાંઠે ચાર સાઘુડા આયા.

બૂન બોન આલો પાણી, ગુરુ.

ચીર સાંઘીને મી રે, પાણીડાં કાઢયા,

લ્યો લ્યો સાઘુડિયા પાણી ગુરુ.

કંઠી તોડો તો મારા ઘરમાં પેહો,

ઝાંપે ઝૂંપડા બાંધો.

કંઠી ના તોડું, તારા ઘરમાં ન પેહું,

ઝાંપે ઝૂંપડા બાધું... ગુરુ.

ખોળો વાળીને મીરા વાડી પઘાર્યા,

વેણી તાંદળજાની ભાજી. ગુરુ.

સરવે સંતોને સીરા ને પૂરી,

ગુરુજીને સેવ સુંવાળી, ગુરુ.

અપરિચિત શબ્દો :

ચીર	-	સાડલો	આયા -	આવ્યા
પેહો	-	પ્રવેશો		
અમ	-	કેમ		

તારી સોબતુમાં

તારી સોબતુમાં... સખના ભાવ્યું, હૈડું લે-રાલેય.

હૈ... સાથીડા... હેડું લે-રાલેય.

પોતીકી માનીને પરિત કરી'તી, હરણી હરણી રાજ;

હૈ... સાથીડા, હરખી હરખી, રાજ, તારી.

જીવતાં જીવતાં મીએ માણી લીધો,

થોડોક શણનો સાથ.

હે સાથીડા, થોડોક શ'ણનો સાથ...તારી

તોય તારી મીએ સોબતું રાખી, શ'ણ શોહતા રાજ

હે ... સાથીડા, શ'ણ સોહંતા રાજ... તારી...

તારી સોબતુમાં સખ ના ભાવ્યું, હૈડું લે'રા લેય

હે .. સાથીડા, હેડું લે'રાયેલ... તારી...

અપરિચિત શબ્દો :

પોતીકી- પોતાની શણ - ક્ષણ

પરિત - પ્રીત સખ - સુખ

મી - મે

પારવતી

ધાન ન ભાવે પાણી ન ભાવે.

સૂતાં નીંદરા ન આવે,

પારવતીનો પવન - દીવડો બળે.

સથવારા પારવતીને ગમતા નથી,

મારે જરૂર કોળીડાને જાવું - પારવતીનો.

ભલુ રે કરજો શરમાળિયા બાપજી,

અમારી ભીરું રે'જે - પારવતીનો.

સાસુ રે મેલ્યાં સસરો રે મેલ્યાં.

મેલી નણદીની માયા - પારવતીનો.

દેર રે મેલ્યા, જેઠ રે મેલ્યા.

મેલી જેઠાણીની જોડયું - પારવતીનો.

આડોશી મેલ્યાં, પાડોશી મેલ્યા,

મેલી બજારિયાની માયા - પારવતીનો.

ભીમો પારવતીને ગમતો નથી,

એને જરૂર રામજીને જાવું - પારવતીનો.

ડોકમાં છે કંઠી, નાડીએ છે ફૂમકાં,

રામજીની રઢયું લાગી - પારવતીનો.

અપરિચિત શબ્દો :

શરમાળિયા - શ્રી માળિયા નામે નાગદેવતા

ભીરું - મદદ

ખતુડી (પ્રેમગીત)

આપે મેમણીયાણી થઈ પોતે મેમણીયાણી થઈ.

છોરી ખતુડી આપે તે મેમણીયાણી થઈ.

હારૂન જા ગડોડા ન ખપે, તોકે ખતુડી,

મુંજે ઘોડે મથ ચડીવિઈ, ખતુડી આપે મેમણીયારી.

પગ કેરા કડલા તોકે ન ગમ્યા રે ખતુડી,
મુંજે ઝીઝર મથે મોહી. વઈ, છોરી ખતુડી.
આપે મેમણીયાણી થઈ.

હાથજો મૂઠીયો ન ગમ્યો રે ખતુડી.
મુંજી ગૂજરી મથે મોહી. વઈ, છોરી ખતુડી,
આપે મેમણીયાણી થઈ.

હારૂનજી ઘડકી ન ગમઈ રે ખતુડી.
મોજે ઢોલીએ મથે મોહિ વઈ, ખતુડી.
આપે મેમણીયાણી થઈ.

અપરિચિત શબ્દો :

આપે	-	પોતે
ખતુડી	-	છોકરીનું નામ
ગડોડા	-	ગઘેડા
ખપે	-	જોઈએ.
તોકે	-	તને
મથે	-	માથે
ઘડકી	-	ગોદડું
વઈ	-	ગઈ

લાંબા સેતરનો સેઢો

લાંબા સેતરનો સેઢો, જડિયેલ, લાંબા સેતરનો સેઢો,
તારા સેઢે નેડો લાજયો, જડિયેલ મારુજી!
જેવા ઓનાળાના તડકા, જડિયેલ, જેવા ઓનાળાના તડકા,
એવા તારા જીવના ફડકા, જડિયેલ મારુજી !
તારી ડોકે હોનાની કંઠી, જડિયેલ, ડોકે હોનાની કંઠી,
કંઠી તૂટીને વાત, વંઠી, જડિયેલ મારુજી.
તારી કેડે સાંઢીનો દોરો, જડિયેલ, કેડે સાંઢીનો દોરો.
એવો બાંધ્યો નેડાનો દોરો, જડિયેલ મારુજી.
તારી સોબતુંમા નેડો લાજયો, જડિયેલ સોબતુંમા લાજયો.
તારી હનેડાના સપના આવે, જડિયેલ મારુજી.
તૂં તો મારા હિયામાં વસિયેલ, જડિયેલ હિયામા વસિયેલ.
એવો રે હનેડો મારો જાળવે, જડિયેલ મારુજી.
લાંબા સેતરનો સેઢો, જડિયેલ લાંબા સેતરનો સેઢો,
તારા સેઢે નેડો લાજયો, જડિયેલ મારુજી.

અપરિચિત શબ્દો :

સેતર	-	ખેતર	ઓનાળો	-	ઉનાળો
નેડો	-	સ્નેહ	સાંઢી	-	ચાંઢી
હોનાની-		સોનાની	સોબત	-	સંગાથ, સાથ
હનેડો	-	સથવારો - સ્નેહ			
લાજયો	-	લાગ્યો			

સોનાનાં બેડાં નાનુંબા

સોનાના બેડાં નાનુંબા, રૂપાની ઉઢોણી જો.

સરલી સૈરું પાણીડાં, જયાતા, ભરી આઈ જો.

પે'લુ બેડુ નાનુંબા વેલેરી ભરી આઈ જો,

બીજા બેડે નાનુંબાને વારું લાજી રે ભરથરી.

આવલડી વારું ચ્યાં લાજી રે સેયર મોરી જો ?

ઘેરે રે મેલ્યા શે બેટડા રોતા રે ભરથરી.

હાંસું બોલો તો નાનુંબા, સોના ભરી મોંઢી આલું જો.

જૂઠું રે બોલો તો તમારી જીભલડી વાઢું રે ભરથરી.

સરોવરિયાની પાળે એક બેઠો રે ભરથરી,

જંતલડી વગાડે ને મન મારા હર્યા રે ભરથરી.

મનડા મો'ર્યા ને દલડાં મારા ખોયાં જો.

જંતલડીના સૂરમાં મન મારા મોયાં રે ભરથરી.

સરોવરની પાળે હીરિયો, જંતલડી વગાડે જો.

ઈ રે જંતલડીએ મારાં મનડાં મોયાં રે ભરથરી.

મનડાં મો'યા ને દલડાં મારાં ખોયા જો.

હીરિયાની જંતલડીએ મનડાં મોયા રે ભરથરી.

અપરિચિત શબ્દો :

૧.	ઉઢોણી -	ઈઢોણી	૫.	ચ્યાં	-	ક્યાં
૨.	સૈરુ	-	સાહેલી - સખી	૬.	આવલડી -	આવડી,
૩.	જયો'તા-	ગયા હતા				આટલી
૪.	લાજી	-	લાગી			

જા જા ને સૂકા ભાય બાવા લંગોટિયા

જા જા ને સૂકા ભાય, બાપા લંગોટિયા,

તું તો કે-તો તો ન મૂવા ઈટોલી બંગલો.

ઘર આવી ન જોયું, તારે તાળછાની જુપડી;

જા જા ને બાવા લંગોટિયા,

તું તો કે'તે તો ને મુવા ભુરકી તો ભેસ સે

ઘેર આવી ન જોયું તારે બોકળી નું બચ્યું.

જા જા ને બાવા લંગોટિયા,

તું તો કે'તે તો ને મુવા કાળીયો તો બળદ સે.

ઘેર આવીને જોયું તારે કાળીયો કૂતરો;

જા જા ને બાવા લંગોટિયા,

મને સેતરીને લાવીયો મુવા,

જા જા ને બાવા લંગોટિયા.

અપરિચિત શબ્દો :

સેતરી : છેતરી

આજ રે મને મેલી...!

આજ રે મને મેલીને વયા તમે ન જાવ જમાદાર

આજ રે મને મેલીને, વયા તમે ન જાવ, જમાદાર રે.

નેણો લગાડયો મને, નાનપણનો.

આજ રે મને ઊંડા કૂવામાં ઉતારી, જમાદાર રે,

નેણો લગાડયો મને નાનપણનો.

આજ રે મને ભોળીને ભરમાળ, જમાદાર રે.

નેણો લગાડયો મને નાનપણનો.

આજ રે મને મોચણને વટલાવી જમાદાર રે,

નેણો લગાડયો મને નાનપણનો.

આજ રે મારે અવળે ઘંટૂડે મરી દળાય, જમાદાર રે

નેણો લગાડયો મને નાનપણનો.

આજ રે મારે મઘદરિયે, ડોલે વા'ણ જમાદાર રે,

નેણો લગાડયો મને નાનપણનો.

આજ રે હું તો કેને જઈને કરું વાત, જમાદાર રે.

નેણો લગાડયો મને નાનપણનો.

વિરહભાવનાં પ્રણય લોકગીતો :

હેડીનાની વાટડી

વાટડી જોતી રે, હેડીનાની વાટડી જોતી

છેલ માયલો છેલ માધુડો હજી યે નાંવ્યો

વાટડી જોતી રે હેડીનાની વાટડી જોતી

વાટડી જોઈ જોઈને મારાં માથડાં દુઃખે.

માથડાં દુઃખે રે હેડીનાનાં માથડા દુઃખે

આછે ને રૂમાણીએ રે વાલમનાં માથડાં દુઃખે

સીમાડાની વાટયું રે હેડીનાની સીમાડાની વાચ્યું

સીમાડે જોઈ જોઈને મારી ઓડયું દુઃખે

બંદગી કરી રે હેડીના ! બંદગી કરી.

વાટલડી જોઈ જોઈને રે મારો જલમ ગિયો
હજી યે ના'વ્યો રે હેડીનો હજી યે નાવ્યો.

છેલ માયલો છેલ છોગાળો હજી યે નાવ્યો.

નાવલિયાના નાવડાં

આવ્યાં આવ્યાં કંઈ વિલાયતુંના વહાણ જો.

નાવ્યાં રે નાવલિયા તારાં નાવડાં. (૨)

હનુમાનજીને ચડાવું તેલ સિંદૂર જો,

ફૂલડાં રે ચડાવશું દરિયાદેવને, આવ્યાં...

સસરો મારો દેશ માંયલો દેવ જો.

સાસુજી મારા દેશ માંહેની પૂતળી...આવ્યાં...

પરણ્યો મારો જાણે કોડીલો કાન જો.

આ રાધા રે જૂએ રે તારી વાટડી... આવ્યાં.

વાટલડી

સૈયર મોરી રે.

ચાંદલિયા પછવાડે સુરજ ઊગિયો રે લોલ.

સૈયર મોરી રે,

વાટલડી જોઈ જોઈને મારો જલમ ગિયો રે લોલ.

સૈયર મોરી રે,

ઉતારાનો કરનારો વાલમ વાડીએ રે લોલ.

સૈયર મોરી રે,

દાતણનો કરનારો વાલમ વાડીએ રે લોલ.

પછી તે પાવા વાજયા

પછી તે પાવા વાજયાં જીવુડી, પછી તે પાવા વાજયાં,

મારા હીયાને હરનારી, જીવુ તું કાંટાની કુવેલડી

પ્રીત્યુના પાવા વાજયાં, જીવુડી, પ્રીત્યુના પાવા વાજયાં.

સૂતી જીવું તું જાગશે, જીવું તું કાંટાની કુવેલડી,

સૂતી જીવું તું જાગશે, જીવું તું કાંટાની કુવેલડી,

માયા રે નો'તી કરવી, જીવુડી, માયા નો'તી કરવી.

મારા મનડાની માનેલી જીવું તું કાંટાની કુવેલડી

આરે લગણ જોઉં વાટયું, જીવુડી.

આરે લગત જોઉં વાટયું.

મારી આસ્યુમાં આંજેલી, જીવું તું કાંટાની કુવેલડી,

વગડો વેઠી વેઠી જીવું.

મારી ભવે ભવની ભેરૂ, જીવું તું કાંટાની કુવેલડી.

જાબા કોળાય બોહીર અલી

જાબા કોળાય બોહીર આલી હી હોરો પીયા આવુંવા

મા રોડાલી જોળી.

ચાંકી આવી આંચ જુગારી ખેલે રોવા બોઠોવા

મા રોડાલી જોળી

રોવા બોઠો આંચ આવાલ્યો કોણો હરાય ગીચોવ.

મા રોડાલી જોળી.

સાક્યા ઉચક્યા મે હાહારાલે ગાઈ દેહો રાજરા.

મા રોડાલી જોળી.

જાબા કોળાય બોલી આલી હી હોરો પીયા આવુંવા

મા રોડાલી જોળી.

હે વ્હાલી, કાળા ઘોડા પર બેસી હું આમલીના ઝાડ નીચે દારૂ પીવા આવ્યો.
પછી નશામાં ને નશામાં આપણે જુગાર રમતા બેઠાં, પણ હું મારા હાથનું કડું હારી
ગયો. હે પ્રિયે આ બધુ તને યાદ છે.

ડોલરિયો

દળ હાલ્યાં ને વાદળ ઊમટયાં,

મઘદરિયે વહાલાનાં વહાણ, મોરલી વાગે છે.

એ જી હાલાર શહેરનાં હાથીડાં,

કંઈ આવ્યા અમારે દેશ, મોરલી વાગે છે.

છેલછોગાળો હોય તો મૂલવે,

ડોલરિયો દરિયાપાર, મોરલી વાગે છે.

એ જી ઘોઘા તે શહેરના ઘોડલા

કંઈ આવ્યા અમારે દેશ, મોરલી વાગે છે.

છેલછોગાળો હોય તો મૂલવે,

ડોલરિયો દરિયાપાર, મોરલી વાગે છે.

દળ હાલ્યાંને વાદળ ઊમટયાં,

મઘદરિયે વહાલાનાં વહાણ, મોરલી વાગે છે.

એકલી જી રે...

નણદલના વીર વિના એકલા હો જી રે,

સૂના મંદિર ખાવા ધાય હો જી રે...

કેદૂનિ જોતી'તી એક વાટ

વેલા વાલમ ઘરે આવજો, જી રે...

ઉતારા દેશું ઓરડા હો જી રે...

દેશું મેડી કેરા મોલ હો જી રે...

કેદૂનિ જોતી'તી વાટ

વેલા વાલમ ઘરે આવજો જી રે...

કામ-ક્રિડાનાં પ્રણય લોકગીતો :

વાડીના ભમરા

મારી રે વાડીના ભમરા, વાડી વેડીશમાં

મારી રે વાડીમાં ગંગા ને જમના

નાજે ઘોજે પણ પાણીડાં ડોળીશ માં. મારી રે...

મારી રે વાડીમાં મેના ને કોયલ.

ટહુકા સાંભળજે, પણ પીંજરે પૂરીશમાં. મારી રે...

મારી રે વાડીમાં, ચંપોને મરવો,

સુવાસ લેજે, પણ ફૂલડાં વેરીશમાં. મારી રે...

અજબ લડાઈ

ઢોલિયા ઉપર ઢોલ તળાઈ

નાનુભાઈના ઘરમાં હુઈ લડાઈ,

કો'ને નાનુભાઈ શેષે લડિયા,

લવિંગની લાકડીએ લડિયા,

સોપારીને સોટે લડિયા,

એલચીને ડોડે લડિયા,

પાટલાને પાચે લડિયા.

બોરડી વનમે જઈ'તી

બોરડી વનમે જઈ'તી રઘીયરીએ,

બોરડી કાંટો વાગ્યો રે લોલ,

બર્યા તારા બોર ખાવા રઘીયરીએ,

બોરડી કાંટો વાગ્યો રે લોલ,

ચાલો પેલી ટેકરે, કાળો મારો કાંટો

બોરડી કાંટો વાગ્યો રે લોલ,

જાળ તારો પટકો, બાંધ મારો પાટો,

બોરડી કાંટો વાગ્યો રે લોલ,

જાળ તારો રૂમાલ, બાંધ મારો પાટો.

બોરડી કાંટો વાગ્યો રે લોલ,

તાણી બાંધો પાટો, પગામ નીકળે રેલો.

બોરડી કાંટો વાગ્યો રે લોલ.

ढोरलडलं जेલો હાંડ

ढોરલडलं જેલો હાંડ ઢોરલडલં જેલો
ढોરલडલં જેલો તારે બોર ભાળી આઈવો.
સાલો રે વેવાણ આપણ બોરલં ખાવા જાજયે.
ઉ સડે ઉપર ને તું રીજે ઁઠળ
બવ્યાં તારા બોરા મને કાંટો ભાગી ગીયો.
આવ રે વેવાઈ, મરે કાંટો કાઠી આલો.
બળ્યો તારો કાટો મને માયા તારી લાગી.
માયા તારી લાગીને સાલ જાતાં રીજયે.

અપરિચિત શબ્દો :

સાલો - ચાલો
જાજયે - જઈએ
ઉં સડે - હું ચડીશ
ઁઠળ - નીચે

ભાગ્યો ભાગ્યો મોરખલીનો કાટુડો

ભાગ્યો ભાગ્યો મોરખલીનો કાટુડો,
નહિ જિવાય હો નણદીના વીરા, કાટુડો હાલે છે ?
મારી સાસુને ઓરી બોલાવો.
આ ડોયો ને ચાટવો તમ્મારો.
નહિ જિવાય હો નણદીના વીરા, કાટુડો હાલે છે !
મારી જેઠાણીને ઓરી બોલાવો,

આ ઘંટીને ખાંડણિયો તમ્મારો

નહિ જિવાય હો નણદીના વીરા, કાટુડો હાલે છે !

મારી દેરાણીને ઓરી બોલાવો,

આ ખાટલો ને ગોદડાં તમ્મારાં,

નહિ જિવાય હો નણદીના વીરા, કાંટુડો હાલે છે.

મારા સસરાને ઓરા બોલાવો.

આ બળદોને જૂસરાં તમ્મારાં,

નહિ જિવાય હો નણદીના વીરા, કાટુડો હાલે છે !

દેવી પાત્રોનાં પત્રિક-રૂપનાં પ્રણયગીતો :

કાન સોના દળુલીયો રે !

કાન સોના દળુલીયો રે

રૂપલાની ગેડી

કાન અમારી શેરીએ રે,

રમવા આવજો રે,

કાન આવો તો રમજો રે,

વઢવેરા કરશોમાં

અમે નાના વવારું રે

લેલમ લાજે ભર્યા

મારા સસરાજી જૂઠળા રે

જૂઠળાં બોલશો માં.

કાન સોના દળુલીયો રે

મારા જેઠજી જૂઠળા રે
જૂઠળા બોલશો મા.

કાન સોના દળુલીયો રે
રૂપલાની ગેડી
કાન અમારી શેરીએ રે..
રમવા આવજો રે...
કાન આવો તો રમજો રે.
વઢવેર કરશો માં.

અપરિચિત શબ્દો :

દળુલિયો - દડો
વવારું - વહુંઆરું, પરિણિત સ્ત્રી
વઢવેર - ઝઘડો
લેલમ - શરમ, મર્યાદા

ખેઘે પડયો છે.

ખેઘે પડયો છે ગુણગારો, હઠીલો મારે ખેઘે પડયો છે !
જળ ભરવા ન દિયે કાનો, હઠીલો મારે ખેઘે પડયો છે !
વનમાં કાનો દાતણ મંગાવે,
વનમાં દાતણ ક્યાંથી ?
કાનુડો મારે ખેઘે પડયો છે.
વનમાં કાનો નાવણ મંગાવે,
વનમાં નાવણ ક્યાંથી ?

કાનુડો મારે ખેઘે પડયો છે.

(એ જ રીતે ભોજન, પોઢણ વગેરે મૂકીને ગવાય છે.)

રૂડી ને રંગીલી

રૂડીને રંગીલી રે વાલા ! તારી વાંસળી રે લોલ !
વાંસલડી મારે મંદિરિયે સંભળાય જો....
પાણીડાની મસે રે, જીવણ જોવા નીસરી રે લોલ ! રૂડીને.
બેડા મેલ્યાં માનસરોવર પાળ જો,
ઈઢોળી વળગારી, આંબલિયાની ડાળીએ રે લોલ. રૂડીને.
વાગે તારો ઝાંઝરનો ઝણકાર જો,
હળવે હળવે હાલો રે, રાણી તમે રાધિકા રે લોલ ! રૂડીને.
ગોરી હાલ્યાં વનરા તે વનની મોઝાર જો,
સાસુડી હઠીલી રે, નણદલ મહેણાં મારશે રે લોલ, રૂડીને.
કેડો મેલો પાતળિયા ભગવાન જો....
કાનવર કોડિલા રે, મારગ મારો રોકી ઉભા રે લોલ, રૂડીને.
જીવલડો મારો આકુળવ્યાકુળ થાય જો,
અહીં તો મે દીઠા રે, કામણગારા કાનને રે લોલ ! રૂડીને.

અપરિચિત શબ્દો :

મસે - ને માટે, કારણ
મોઝાર - વાટ, રસ્તો

એક ચંપોને મરવો ડોલરિયો

એક ચંપો ને મરવો ડોલરિયો !

વાવ્યો વાવ્યો રે રખમાબાઈને આંગણિયે - એક ચંપો.

એના ફૂલ ઉઘડયાં રે દશ પાંખડિયે,

વાલે પાયો રે દશવીશ ત્રાંભડિયે - એક ચંપો...

વાલે સઉને મેલ્યા છે વિસારી

રાણી રાઘાજીને તે મેલ્યાં રિસાવી - એક ચંપો...

કાળા કરશનજી, તમથી નૈ બોલું - એક ચંપો...

ચિતડાના ચોર ! તમથી નૈ બોલું.

કામણગારા કાનજી ! તમથી નૈ બોલું, - એક ચંપો...

જમો તો જમાડું હો !

જમો તો જમાડું હો ! જીવન વા'લા !

રમો તો રમાડું હો ! જીવન વા'લા !

વાલા મારા તુરની દાળ છે ઝીણી,

જમો તો લાવું છું વીણી હો ! જીવન વા'લા જમો.

વા'લા મારા લાવું, તાંદળિયાની ભાજી.

જમો તો લાવું હું તાજી હો ! જીવન વા'લા જમો.

વા'લા મારા સાટા જલેબી ને ખાજા

જમો તો લાવું, તાજા હો ! જીવન વા'લા જમો.

વા'લા મારા લાવું નગરની બુંદી

શ્યામાના તો પ્રેમ હુંદી, હો જીવન વા'લા જમો.

વા'લા મારા શોક્યની શેરીએ ના જાશો,

જાશો તો ગાળ ખાશો હો ! જીવન વાલા, જમો...

હરણી લળીને હેઠી આવી

હરણી લળીને હેઠી આવી, વા'લમ લેરખડા રે,
હું તો વાટડી જોઈ જોઈ થાકી, વામલ લેરખડા રે,
પીતાંબર ક્યાં વીસારી આવ્યા ? વાલમ લેરખડા રે,
કોનો ચણિયો ચોરી લાવ્યા, વાલમ લેરખડા રે,
હરણી લળીને હેડી આવી, વાલમ લેરખડા રે,
હું તો વાટડી જોઈ જોઈ થાકી, વાલમ લેરખડા રે,
મોરલી ક્યાં વિસારી આવ્યા ? વાલમ લેરખડા રે,
કોનુ વેલણ ચોરી લાવ્યા, વાલમ ભેરખડા રે
હરણી લળીને હેઠી આવી, વાલમ લેરખડા રે
હું તો વાટડી જોઈ જોઈ થાકી વાલમ લેરખડા રે
બેડી ક્યાં વિસારી આવ્યા ? વાલમ લેરખડા રે
કોનાં ઝાંઝર ચોરી લાવ્યા ? વાલમ લેરખડા રે
હરણી લળીને હેઠી આવી, વાલમ લેરખડા રે.

અપરિચિત શબ્દો :

હરણી - નક્ષત્ર (હરણ)

બેડા - પગમાં પહેરવાનું એક ઘરેણું

પશુ-પક્ષીના પ્રતીકરૂપે પ્રણય લોકગીતો :

ઢેલડ રિસાણી

મોર બોલે ને ઢેલડ રિસાણી,
તમે શાનાલીઘા છે વાદ !
એક વાર બોલોને ! ઢેલડ રિસાણી
મારા નાક પરમાણે નથડી,
મેં તો ટીલીએ લીઘેલ વાદ,
એક વાર બોલોને ! ઢેલડ રિસાણી
મોર, બોલે ને ઢેલડ રિસાણી.

ડુંગરની કળવાઈટે મૂવો મોરુલો રે બોલે

ડુંગરની કળવાઈટે મૂવો મોરુલો રે બોલે
હું રે જાણું રે મારો છેલિયો બોલે.
ડુંગરની કળવાઈટે મૂવી ઢેલડી રે બોલે
હું રે જાણું રે મારી છેલડી બોલે.
પઈણાં તારાં પઈણામણ લીજો,
નાતરિયાં તારા નાળેલાં લીજો,
લાગતિયો મને સાંભળે,
પઈણો મારો સામે ઓટલે સૂતો,
લાગતિયો મારી સોઈડોમે રે.

અપરિચિત શબ્દો :

- કળવાંઈટે - ટેકરી
મૂવો - ઉદ્દગાર વાચક પ્રિયું માટે વપરાતો શબ્દો
પઈણાં - પરણીયો
સોઈડો મે - પથારી, સોડમાં

ક્યાં જયો રે ક્યાં જયો રે !

ક્યાં જયો રે, ક્યાં જયો રે ?

મારા પિંજરાનો પોપટ ક્યાં જયો રે ?

કેવડાની પાંખ એને માણેકની ચાંચ છે.

ખોલીને બાર્ય, ક્યાં ઊડી જયો રે ?

મારા પિંજરાનો પોપટ ક્યાં જયો રે ?

નમણી છે ડોક, ને કાળો છે કાંઠલો,

ભૂસ્યો ને તરસ્યો ભાગી જયો રે,

મારા પિંજરાનો પોપટ ક્યાં જયો રે ?

શોધી મીંએ શેરીઓ, શોધ્યાં મીંસે જંગલો,

મીઠાં બોલો ક્યાંય ના મલ્યો રે,

મારો પિંજરાનો પોપટ ક્યાં જયો રે ?

સોનાનું પિંજરું, એને શા કામનું ?

બાંધેલા બંધનને છોડી જયો રે,

મારો પિંજરાનો પોપટ ક્યાં જયો રે ?

અપરિચિત શબ્દો :

બાર્ય - બારણું, દરવાજો

ભૂસ્યો - ભૂખ્યો

મીંએ - હું

જારના ઝેરામાં

જારના ઝેરામાં મને હોલડું બોલાવે જો,

દાદા રે દાદા, મને ગોફણ ગૂંથી આલો જો

જારના ઝેરામાં,

આ કાંઠે ઉડાડું તો ઓલ્યાં કાંઠે બેસે જો;

જારના ઝેરામાં મને હોલડું, બોલાવે જો,

જારના ઝેરામાં,

કાકા રે કાકા, મને ગોફણ ગૂંથી આલો જો;

આ કાંઠે ઉડાડું તો ઓલ્યા કાંઠે બેસે જો.

જારના ઝેરામાં,

વીરા રે વીરા મને ગોફણ ગૂંથી આલો જો,

આ કાંઠે ઉડાડું તો ઓલ્યા કાંઠે બેસે જો.

જારના ઝેરામાં.

અપરિચિત શબ્દો :

ઝેરામાં - ક્યારો - ચાસ

આલો - આપો

દરિયો ડોળાડોળ રે

દરિયો ડોળાડોળ રે, બગલો કે મારી બગલડી,

મારે સુતારીની ભાઈબંધી, મારે લાકડાં ઘડવા જાવું રે.

બગલો કે મારી બગલડી.

મારે દરબારુની ભાઈબંધી, મારે ડેલીએ બેસવા જાવું રે,

બગલો કે મારી બગલડી.

મારે સતવારાની ભાઈબંધી, મારે ડુંગળી વેચવા જાવું રે.

બગલો કે મારી બગલડી.

મારે ગોવાળોની ભાઈબંધી, મારે ઢોરા ચરાવવા જાવું રે.

બગલો કે મારી બગલડી.

મારે કુંભારોની ભાઈબંધી, મારે માટલા ઘડવા જાવું રે.

બગલો કે મારી બગલડી.

ભોમાંથી નીકળ્યો ડોલરિયો દેડકો

ભોમાંથી નીકળ્યો ડોલરિયો દેડકો,

તારી મારે શું છે અલ્યા ડોલરિયો દેડકા,

ભોમાંથી નીકળ્યો....

આખ્યુની ઓળખાણ ડોલરિયા દેડકા,

ભોમાંથી નીકળ્યો....

કડલા ઘડાવી દે અલ્યા ડોલરિયા દેડકા,

ભોમાંથી નીકળ્યો....

ઘાઘરો સિવડાવી દે અલ્યા ડોલરિયા દેડકા.

ભોમાંથી નીકળ્યો....

દામ્પત્યજીવનનાં પશ્ચય લોકગીતો :

તમારા સમ જો...

તમારા સમ જો તમે મને વાલા !

જૂઠડા સમ શીદ ખાવ છો જી

તમારું મન માને ત્યાં જાવ છો.

આવો તો રૂડા ઓરડા મેલીને

છાપરામાં સૂવા જાવ છો જી. - તમારું મન

આવા તો રૂડાં દાંતણ મેલીને

આવળ બોરડી ચાવવા જાવ છો જી - તમારું મન

આવા તે રૂડાં નાવણ મેલીને

ખાડે ખાબોચિયે ના'વ છો જી. - તમારું મન

આવા તે રૂડાં ભોજન મેલીને,

ટાઢા ટૂકડા ખાવા જાવ છો જી. - તમારું મન

આવાં તે રૂડાં પોઢણ મેલીને

ટૂટેલ ખાટલે સૂવા જાવ છો જી. - તમારું મન.

મનામણા

વહુઆરુને કોણ મનાવા જાય,

ચૂંદડલી નૈ રે ઓઢું દીનાનાથ !

ચૂંદડલીમાં કાળી કસુંબલ ભાત.

વહુઆરુને સસરો મનાવા જાય,

ચૂંદલડી નૈ રે ઓઢું દીનાનાથ !

ચૂંદડલીમાં કાળી કસુંબલ ભાત !
વહુઆરુંને જેઠ મનાવા જાય.
ચૂંદડલી નૈ રે ઓઢું દીનાનાથ;
ચૂંદડલીમાં કાળી કસુંબલ ભાત.
વહુઆરુંને પરણ્યો મનાવા જાય;
ચૂંદડલી ઝટ રે ઓઢું દીનાનાથ !
ચૂંદડલીમાં રાતી કસુંબલ ભાત.

માખડલી શોક્ય

મારી નણદલનો વીરો દાતણ કરે
એની ઝારીએ બેઠી માખી હો સાયબા,
એ રે માખડલી અરજું કરે.
એ તો અરજું કરે ને હું રીસે બળું
માખડલી હજારણ શોક્ય હો સાયબા - એ રે માખડલી.
મારી નણદલનો વીરો નાવણ કરે
એની કૂંડીએ બેઠી માખી હો સાયબા - એ રે માખડલી
એ તો અરજૂં કરે ને હું રીસે બળું,
માખડલી હજારણ શોક્ય હો સાયબા - એ રે માખડલી
મારી નણદીનો વીરો પોઢણ કરે
એને ઢોલિયે બેઠી માખી, હો સાયબા - એ રે માખડલી
એ તો અરજૂં કરે ને હું રીસે બળું,

માખડલી હજારણ શોક્ય, હો સાયબા - એ રે માખડલી
એરીતે - ભોજન કરે - કોળીએ બેઠી

મુખવાસ કરે - એલચીએ બેઠી.

મારી નણદલબાના વીરા

મારી નણદલબાના વીરા, લાવો મારી અંગૂઠડી
તમે પાતરડીના પરણ્યા, લાવો મારી અંગૂઠડી,
અંગૂઠડીને કારણે મેં તો મેલ્યાં સે ઘર ને બાર,
લાવો મારી અંગૂઠડી રે.
અંગૂઠડીને કારણ મેં તો મેલ્યાં સા માં ને બાપ
લાવો મારી અંગૂઠડી રે,
અંગૂઠડીને કારણ મેં તો મેલ્યા સે ભાઈ ને ભોજાઈ,
લાવો મારી અંગૂઠડી રે,
અંગૂઠડીને કારણે મેં તો મેલ્યો સૈયરુંનો સાથ રે,
લાવો મારી અંગૂઠડી રે,
મારી નણદલબાના વીરા, લાવો મારી અંગૂઠડી રે.

નાવલિયાનાં નાવડા

આવ્યા આવ્યાં કઈ વિલાયતુંનાં વહાણ જો.
નાવ્યાં રે નાવલિયા તારાં નાવડાં (૨)
હનુમાનજીને ચડાવું તેલ સિંદૂર જો,
ફૂલડાં રે ચડાવશું, દરિયાદેવને, આવ્યાં...

સસરો મારો દેરા માયલો દેવ જો,

સાસુજી મારા દેરા માંહેની પૂતળી.. આવ્યાં.

પરણ્યો મારો જાણે કોડીલો કાન જો

આ રાધા રે જૂએ રે તારી વાટડી... આવ્યાં.

મોરલિયા જાજે વા'લાજીના દેશમાં

મોરલિયા જાજે વા'લાજીના દેશમાં,

વા'લાજીનાં દેશ, રૂડા આંબાનાં ઝાડ છે, ડાળે બેસીને ટહુકજે,

મોરલિયા, જાજે વા'લાજીના દેશમાં,

જા તો સંદેશો જઈને કહેજે, મોરલિયા જાજે વા'લાજીનાં દેશમાં,

તમો વસો વા'લા દેશ-પરદેશમાં, અમો વસીએ એકલ વાસમાં રે.

મોરલિયા, જાજે વા'લાજીના દેશમાં,

તમો વિનાના સૂનાં આંગણિયાં, વળી સૂના છે હૈયા આવસ રે.

મોરલિયા, જાજે વા'લાજીના દેશમાં,

કરૂં ઉજાગરા ને વાટડી જોઉં, હજૂ ન આવ્યા દીનાનાથ રે.

મોરલિયા, જાજે વા'લાજીના દેશમાં,

ઝૂરી ઝૂરીને ઝેર થયાં છીએ, છેલુકા મળવાની આશ રે.,

મોરલિયા, જાજે વા'લાજીના દેશમાં,

આટલો સંદેશો જઈને કે'જે, મોરલિયા, જાજે વા'લાજીના દેશમાં

કાચલીમાં કંકોડીને વાડકીમાં પાણી

નહાનો વર નવડાવવા બેઠી, સમડી લઈ ગઈ તાણી

લાલ, કેમ કરીએ !

મારે કરમે કજોડું, લાલ કેમ કરીએ !

મારે જુગમા વગોણું, લાલ કેમ કરીએ !

મારે સેયરોમાં મેણું, લાલ કેમ કરીએ !

ટોપલામાં ઘાલી હું તો કાકાબળિયા ગઈ'તી

કાંકેબળિયે પૂછ્યું તારો શો સગો લાગે.

લાલ કેમ કરીએ ! - મારે કરમે.

બાઈજીનો બેટડો ને નણંદીનો વીરો.

નાનો છે પણ કંઘ લાલ કેમ કરીએ ! - મારે કરમે.

રોટલા ઘડું તારે ચાનકી રે માંગે.

ઘબ્બ દઈને ઢીકો મારું, હૈયડામાં દાઝે.

લાલ કેમ કરીએ ! - મારે કરમે.

પાણીડાં જાઉં તારે છેડે વળગે આવે

ઘબ્બ લઈને ઢીકો મારું, હૈયડામાં સાલે.

લાલ કેમ કરીએ ! - મારે કરમે.

હાથ પગ દોરડી ને પેટ મોટું ગોળી,

ઉકરડે જઈ હગવા બેસે, સમડી પાડે ટોળી.

લાલ કેમ કરીએ ! - મારે કરમે.

ક્યાંથી

ઊની ઊની દાળ મારી ચડતી ગલાલી ?

શોક્યએ સાયબાને ઘેર્યો, ગલાલી ?

મારા સાયબાની મોજડી, ગલાલી ?

તે તારી ઓસરીએ ક્યાંથી, ગલાલી ?

મારા સાયબાનો ફેંટો, ગલાલી,

તે તારા ઢોલિયે ક્યાંથી, ગલાલી ?

મારા સાયબાની વીંટી, ગલાલી,

તે તારી આંગળીએ ક્યાંથી, ગલાલી ?

મારા સાયબાની પોચી, ગલાલી ?

તે તારા હાથમાં ક્યાંથી, ગલાલી ?

ભાગ્યો ભાગ્યો મોરખણીનો કાંટુડો

ભાગ્યો ભાગ્યો મોરખણીનો કાંટુડો,

નહિ જિવાય હો નણંદીના વીરા, કાંટુડો હાલે છે !

મારી સાસુને ઓરી બોલાવો.

આ ડોયો ને ચાટવો તમ્મારો,

નહિ, જિવાય હો નણંદીના વીર, કાંટુડો હાલે છે ! ભાગ્યો.

મારી જેઠાણીને ઓરી બોલાવો

આ ઘંટી ને ખાંડણિયો તમ્મારો.

નહિ, જિવાય હો નણંદીના વીરા, કાંટુડો હાલે છે ? ભાગ્યો.

મારી દેરાણીને ઓરી બોલાવો

આ ખાટલો ને ગોદડા તમ્મારાં

નહિ જિવાય હો નણંદીના વીરાં કાંટડો હાલે છે ! ભાગ્યો !
મારા સસરાને ઓરા બોલાવો
આ બળદો ને જૂસરાં તમ્મારાં,
નહિ જિવાય હો નણંદીનાં વીરાં, કાંટુડો હાલે છે ! ભાગ્યો.

અનૈતિક પુણ્યગીતો :

પરણ્યો જયો છે પાલમે.
પઈણો જયો છે પાલમે,
પાડોશી જયો ગુજરાત રે, જલેબી ભીંગે !
પઈણો લાઈવો કોપરાં,
પાડોશી લાઈવો ગોળ રે, જલેબી ભીંગે !
કોપરાં ખાય તો કૂંચા વળે,
ગઈળો લાઈગો તારો ગોળ રે, જલેબી ભીંગે !
પઈણો જયો છે પાલમે,
પાડોશી જયો ગુજરાત રે, જલેબી ભીંગે !
પઈણો લાવો લૂંગળાં,
પાડોશી લાઈવો ઘાંઘરો, જલેબી ભીંગે !
લૂંગળું ઓળું તો ઢળી પળે,
સારો શોભે તારો ઘાઘરો, જલેબી ભીંગે !

મારો હંફાળિયાળો કુંપડો

મારો હંફાળિયાળો કુંપડો ઠેકી આવ,

વાઘજી તું કીમં ડરકે રે ?

મારો ઘૂઘરિયાળો ઝાંપો સડી આવ,

વાઘજી તું કીમ ડરકે રે ?

તું આવે તો સાંનો સાંનો આવ,

વાઘજી, તું કીમ ડરકે રે ?

મારો હાહરો તો ઓરાને પડહાળ,

વાઘજી, તું કીમ ડરકે રે ?

મારી હાહુડી તો ઓરાંને પડહાળ,

વાઘજી, તું કીમ ડરકે રે ?

મારૂં પરણ્યું તે ગદેડા ગુવાળ,

વાઘજી, તું કીમ ડરકે રે ?

મારા તે વાડામા રંગનો સોડ

માર તે વાડામા રંગનો છોડ,

વાલમે રોળ્યા કેશરિયે રંગ,

મારા મીયરની કાપડી રે,

ઓઢણીએ, આશેરા રંગ, વાલેમેં રોવ્યાં કેશરિયો રંગ,

મારા મીયરનો ઘાઘરો રે,

મારે તે કમખે, આશેરા, રંગ, વાલમ રોવ્યાં કેશરિયે રંગ,

મારા તે વાડામો રંગનો છોડ, વાલમે રોવ્યાં કેશરિયો રંગ,

દીર મારો હોલી ખીલવતો રે,
દીરે તે રંગમાં રોળી, વાલમે રોવ્યાં કેશરિયે રંગ,
રે'વા દો દેરજી, મત સાંટો રે,
પરણ્યો જાણે તો પડશે ભંગ, વાલમે રોવ્યાં કેશરિયે રંગ !
મારા તે વાડામાં રંગનો સોડ, વાલમે રોવ્યાં કેશીરયે રંગ !
વીરોજી જાણે તો સોને જાણે રે,
ભાભલડી નઈ જાવા દુ કોરી, વાલમે રોવ્યા કેશરિયે રંગ !
મારા તે વાડામાં રંગનો સોડ, વાલમે રોવ્યા કેશરિયે રંગ !

માંહરી માંમીઝીને સોહી રૂડાં હાંકેળા

માંહરી માંમીઝીને સોહી રૂડાં હાંકેળા રે,
તેને જેવા તેવાં કઢલાં ઘડી આલ.

પીટયું છાનું માનું રહેજે, મલક સાંભરે છે.

માંહરી માંમીઝીને સોહી રૂડા દોરડાં રે,
તેને જેવી તેવી આંસકી ઘડી આલ.

પીટયું છાનું માનું રહેજે, મલક સાંભરે છે.

માંહટી મામીઝીને સોહી રૂડા સુઢીલા રે,
તેને જેવી તેવી, કાંકેલી ઘડી આલ,

પીટયું છાનું માનું રહેજે, મલક સાંભરે છે.

કુટુંબસંસાર નિરૂપિત પ્રણયગીતો :

કુટુંબ વડલો

મારે આંગણ - વડ - પીપળની છાંય જો,
પાંદડે થોડો ને ડાળે અત ઘણો રે લોલ.

ડાળે ડાળે પરભુજનો વાસ જો,
પાંદડે ને પાંદડે દીવા બળે રે લોલ.

સાસરો મારો અરજણ ભીમ જો

સાસુડી સમદરિયા માયલી વેળડી રે લોલ.

જેઠ મારો અખાઢીલો મેઘ જો,

જેઠાણી ઝબૂકે ઝીણી વીજળી રે લોલ.

દેર મારો દેવળસંગનું દેરું જો,

દેરાણી દેવળસંગ માયલી પૂતળી રે લોલ.

નણંદ મારી વાડી માયલી વેલ્ય જો,

નણદોઈ મારો વાડી માયલો વાંદરો રે લોલ.

ચાંદલિયો

આસો માસો શરદ પૂનમની રાત જો,

ચાંદલિયો ઊગ્યો રે સખી મારા ચોકમાં,

સસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ જો,

સાસું રે ઓલ્યા જલમની માવડી.

જેઠ મારો અખાઢીલો મેઘ જો,

જેઠાણી ઝબૂકે વાદળ વીજળી.

દેર મારો ચાંપલિયાનો છોડ જો.

દેરાણી ચાંપલિયા કેરી પાંદડી.

નણંદ મારી વાડી માયલી વેલ્ય જો,

નણદોઈ મારો વાડી માયલો વાંદરો.

પરણ્યો મારો સગી નણંદનલો વીર જો,

તાણીને બાંધે રે નવરંગ પાઘડી.

બંટી ઝૂડવા જવાં મેદાનમાં

બંટી ઝૂડવા જવાં મેદાનમાં,

બંટી ઝૂડવા જવાં રે,

સસરો બંધીખાને પડયા મેદાનમાં,

સસરો બંધીખાને પડયા રે,

પગોનાં સાંકળાં મેલું ઘરેણે,

સસરો છોડાવી લાવું રે,

દિયોર બંધીખાતે પડયા મેદાનમાં (૩)

હાથોના વાંકલા મેલું ઘરેણે

દિયોરને છોડવી લાવું રે,

જેઠ બંધીખાને પડયા મેદાનમાં (૩)

કોટોની હાંસડી મેલું ઘરેણે.

જેઠોને છોડાવી લાવું રે,

પરણ્યો બંધીખાને પડયાં મેદાનમાં (૨)

પરણ્યાને કોણ છોડાવી લાવે મેદાનમાં,

પરોણે પરોણે મારે રે !

અન્ય પુણ્ય લોકગીતો :

હોય તમારાં રૂપનાં તે શાં કરું વખાણ

હોય તમારા રૂપનાં તે શા કરું વખાણ રે, રાજવણ
તમારા માથા કેરી વેણો કાળા નાગ કેરી ફેણો,

એમને ગોકૂળ સોહે રે બહુ બા.

હોય, તમારા નાકની તે દાંડી, જાણે દીવાસગ્યું માંડી

એમને વાળીઓ સોહે રે બહુ બા.

હોય, તમારી આંખોનાં નયણાં, જાણે રણવસ્યો ઉનાળો,

એમને કાજળ સોહે રે, બહુ બા.

હોય, તમારા હાથની હથેળી, જાણે વીજાપુરની થાળી,

એમને સુખડા સોહે રે બહુ બા.

હોય, તમારી છાતી કેરાં ઉર, સાબર નદીએ આવ્યાં પૂર

એમને આંગીયા સોહે રે બહુ બા.

હોય, તમારી કેડો કેરાં લાંહ, જાણે કરેણાની કાંબ્ય,

એમને ચણીઆ સોહે રે બહુ બા.

હોય, તમારા પગાં કેરાં પંજા, જાણે કેળો કેરા થંભા,

એમને લંગરો સોહે રે બહુ બા.

હોય, તમારો વડાનો હલકારો, એમનાં સ્વામીજીને વા'લો

એ તો સેજ મોઘાં રે બહુ બા.

હોય, એમના મોઢાની વાણી, એના કટમને વા'લી

એવાં કટમની મોંઘારી વહુ બા.

અપરિચિત શબ્દો :

લાંહ - લાંક

કટમ - કુટુંબ

પીથલપરનો પાવો રે માલિયા

પીથલપરનો પાવો રે માલિયા, પીથલપરનો પાવો,
તારા પાવાને રાગે હાલી આવું રે, મારી હેડી !

પછવાડે પાવા વાગે રે, માલિયા, પછવાડે પાવા લાગે,

તારા પાવાને લીલા પીળાં મોતી રે, મારી હેડી !

હાલ્યને ભાગી જાયે રે માલિયા ! હાલ્યને ભાગી જાયે.

આપણ ભાગીને ભાલ ભેળા થાય રે, મારી હેડી !

તારા પગની બેડી રે માલિયા ! તારા પગની બેડી.

તેનાં મુને કડલા ઘડાવો રે, મારી હેડી !

તારા અંગનો રે રૂમાલ માલિયા, તારા અંગનો રે રૂમાલ,

તારા રૂમાલિયા દેખી રૂંગા આવે રે, મારી હેડી.

પલપલિયો તારો ઊગ્યો મારા સેલ

પલપલિયો તારો ઊગ્યો મારા સેલ રે,

પલપલિયો તારો ઊગ્યે રે લોલ.

આંબાવાડીમાં રાત રે'શું મારા સેલ રે.

આંબાવાડીમાં રાત રે'શું રે લોલ.

વે'લા ઊઠીને શે'ર જાશું મારા સેલ રે

વે'લા ઊઠીને શે'ર જાશું રે લોલ.
ખરચી ખૂટીને માયા ટૂટી મારા સેલ રે,
ખરચીખૂટીને માયા ટૂટી રે લોલ.

પૂનમની અજવાળી રાતે

પૂનમની અજવાળી રાતે,
કે જોડિયો પાવો વાગ્યો રે લોલ.
બઈ, મારા હૈયાને હરનારો,
કે જોડિયો પાવો વાગ્યો રે લોલ.
બઈ, મારાં દલડાંને દમનારો,
કે જોડિયો પાવો વાગ્યો રે લોલ.
બઈ, મુને ભોળીને ભરમાવી,
કે જોડિયો પાવો વાગ્યો રે લોલ.
બઈ, મારી નીંદરાયું નંદવાણી,
કે જોડિયો પાવો વાગ્યો રે લોલ.
બઈ, મારી આંખોની અલગારી,
કે જોડિયો પાવો વાગ્યો રે લોલ.
પૂનમની અજવાળી રાતે,
કે જોડિયો પાવો વાગ્યો રે લોલ.

કાંતણિયા રે કોડિયુંના દામ

કાંતણિયા રે કોડિયુંના દામ, નણંદ ભોજાઈ હાલ્યાં કાંતવાં,
નણંદ કાંતે રે સાચા હીરના દોર, ભોજાઈ કાંતે રે જાડાં કોકડાં,
પાદર આવી પરદેશીની પોઠય, એક આવ્યો રૂડો સુમરો.
સો સયરું જોવા ઘોડી જાય, નણંદી ઊભાં રે ઊતાવળાં
તોડી તોડી લોઢા કેરી ત્રાંક, માળ તોડી રે સાચા હીરની,
નણંદી જાશ્યે સુમરાની સાથ, સુમરો ઓઢાડે રે નવરંગ ચૂંદડી.
દાદા મારા દેવું હોય તો દે, અમારે વરવો રે વર સૂમરો.
ઘેલી દીકરી, કોણે દીઘી ગાળ ? કોણ દીકરીને મેણાં બોલિયું ?
કાકા મોરા દેવું હોય તો દે, અમારે વરવો વર સુમરો.
ઘેલી ભતરીજ કોણે દીઘી ગાળ ? કોણ ભતરીજને મેણાં બોલિયાં.
સુમરાણા, પાછું વાળીને દેખ, વાંહે તો આવે રે સુહાગણ સુંદરી
સુંદરી તો મારે મને બેન, સુંદરી જેવડી રે મારે ઘેર દીકરી,
સુમરીઆના જાજો રે નખ્ખોદ, સાતે ને જન્મારે જાજો વાંઝીઓ.

કોમાર્યવસ્થાનાં પ્રણયકથાગીતો :

આજ રે સપનામાં મે તો ડોલતો ડુંગર દીઠો જો.

ખળખળતી નદીઉં રે સાહેલી મારા સપનામાં રે.

આજ રે સપનામાં મે તો ઘમ્મર વલોણું દીઠું જો.

દહીંદૂઘના વાટકા રે સાહેલી મારા સપનામાં રે.

આજ રે સપનામાં મેં તો લર્વીંગ લાકડી દીઠી જો.

ઢીંગલા ને પોતિયા રે સાહેલી મારા સપનામાં રે.

આજ રે સપનામાં મે તો જટાળો જોગી દીઠો જો.

સોનાની થાળી રે સાહેલી મારા સપનામા રે.

આજ રે સપનામાં મે તો પારસ પીપળો દીઠો જો.

તુલસીનો ક્યારો રે સાહેલી મારા સપનામાં રે.

આજ રે સપનામાં મે તો ગુલાબી ગોટો દીઠો જો.

ફૂલડિયાની ફોર્યુ રે સાહેલી મારા સપનામાં રે.

ડોલતો ડુંગર ઈ તો અમારો સસરો જો.

ખળખળતી નદીએ રે સાસરાજી મારા નાતા'તા રે.

ધમ્મર વલોણું ઈ તો અમારા જેઠ જો

દહીં-દૂધના વાટકા રે જેઠાણી મારા જમતા'તા રે.

લર્વીંગ લાકડી ઈ તો અમારો દેર જો.

ઢીંગલે ને પોતિયે રે દેરાણી મારા રમતા'તા રે.

જટાળો જોગી ઈ તો અમારો નણંદોઈ જો.

સોનાની થાળીએ રે નણંદી મારા ખાતા'તા રે

પારસ પીપળો ઈ તો અમારો ગોર જો.

તુલસીનો ક્યારો રે ગોરાણી મારા પૂજાતા'તા રે.

ગુલાબી ગોટો ઈ તો અમારો પરણ્યો જો.

ફૂલડિયોની ફોર્યુ સાહેલી મારી ચૂંદડીમાં રે.

કૂવે પાણીડાં કીં વિંઝા ?

કૂવે પાણીડાં કીં વિંઝા ? પવન તો લાગે,

પવન તો લાગે રે, નજર તી લગે - કૂવે.

મુંજી વેણી વીંખાજે પવન તો લાગે.

મુંજા ફૂલડા કરમાજે, નજરતી લાગે.

મુંજી મેંદી ઝંખાજે, પવન તો લાગે.

રતો રંગ રજોટાજે, નજર તી લગે..

મુંજી ચેલ લચકાજે પવન તો લાગે,

મુંજી હેલ કીં ભરાજે, નજર તી લગે.

અપરિચિત શબ્દો :

ચેલ - કમર

બીજો પાઠ :

ગામને કૂવે રે, પાણીડાં નહી ભરું, મને પવન લાગે.

પવન લાગે રે, મને શરમ લાગે, ગામને કૂવે રે.

મને માટીના બેડે રે, શરમ લાગે.

મને તાંબાની હેલ્યના કોડ જાગે... ગામને કૂવે રે.

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી !

મન ગમતું મોતી, આલો મને ગોતી,

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી !

પે'લુ મોતી મારું મીઠું માણેકડું

જોઈ જોઈ તેને હું મનથી મો'તી

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી !

બીજું મોતી, મારું લીલું લીલમડું,

જોઈ જોઈ હું તો હરખાતી,

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી !

તીજું મોતી મારું પીળું પદમડું,

એની ચમકમાં ચિતડું પ્રોતી,

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી !

ચોથું મોતી મારા હિયાનો હારલો,

હસી હસી ખોલું હૈયાનું હાટ

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી !

મન ગમતું મોતી આલો મને ગોતી,

મારા ચલાણામાં ચાર ચાર મોતી !

હું તો બોર વીણવા ગઈ'તી

હું તો બોર વીણવા ગઈ'તી કે રાજલ મારવાડી,
હું તો વનવગડામાં ગઈ'તી કે રાજલ મારવાડી,
મને બોરડીનો કાંટો લાવ્યો કે રાજલ મારવાડી,
કોઈ પરદેશી પંખીડો આવ્યો કે રાજલ મારવાડી,
એ પંખીડે કાંટો કાઢ્યો કે રાજલ મારવાડી.
ઓલ્યાં પંખીડે નેડલો લાગ્યો કે રાજલ મારવાડી
મેં તો કહી મનડાની વાતું, કે રાજલ મારવાડી
મારા દાદા દેશે ત્યાં જઈશું, કે રાજલ મારવાડી
નઈ તો બાળકુંવારા રઈશું, કે રાજલ મારવાડી.

પાણી ગ્યા'તાં રે

પાણી ગ્યાં'તા રે બેની ! અમે તળાવના રે !
પાળેથી લપસ્યો પગ, કે બેડા મારા નંદવાણાં રે !
ચોરે બેઠાં રે, બેની ! મારા સસરાજી રે
કેમ કરી ઘરમાં જઈશ કે, બેડા મારા નંદવાણાં રે !
લાંબા તાણીશ રે, બેની, મારા ધૂમટા રે !
રૂમઝૂમ કરતી જઈશ, કે બેડા મારા નંદવાણાં રે !
ડેલીએ બેઠા રે, બેની ! મારા જેઠજી રે !
કેમ કરી ઘરમાં જઈશ ! કે બેડા મારા નંદવાણાં રે !
લાંબા તાણીશ રે બેની ! મારા ધૂમટા રે
રૂમઝૂમ કરતી જઈશ, કે બેડા મારા નંદવાણાં રે !
ઓસરીએ બેઠાં રે, બેની ! મારા સાસુજી રે !

કેમ કરી ઘરમાં જઈશ, કે બેડા મારા નંદવાણાં રે !
 લાંબા તાણીશ રે, બેની ! મારા ધૂમટા રે !
 રૂમઝૂમ કરતી જઈશ, કે બેડાં મારાં નંદવાણાં રે !
 બીજો પાઠભેદ :
 ડેલીએ બેઠા રે, બેની ! મારા જેઠજી રે !
 કેમ કરી ઘરમાં જઈશ, બેડા મારા નંદવાણાં રે... પાણી
 સરડક તાણીશ રે, બેની મારાં ધૂમટા રે.
 હળવી હળવી જઈશ, બેડાં મારા નંદવાણાં રે... પાણી
 મેડીએ બેઠો રે, બેની ! મારો પરણ્યો રે,
 કેમ કરી ઘરમાં જઈશ ? બેડાં મારા નંદવાણાં રે... પાણી
 આછા તાણીશ રે બેની મારા ધૂંધટા રે,
 રૂમઝૂમ કરતી જઈશ, બેડાં મારાં નંદવાણા રે.. પાણી
 પાણી ગ્યાં'તા રે બેની અમે તળાવનાં રે.... !

મુઘવાવસ્થાનાં પ્રણયનિરૂપિત કથાગીતો

ગિંચા ગિંચા છે મોલ

ગિંચા ગિંચા છે મોલ, બારી પડે બજારમાં રે.

ઢાવ્યા ઢાવ્યા બાજોઠ, ઢાળ્યા ઢાવ્યા બાજોડ.

સાવ સોનાનાં સોગઠા રે.

રમ્યાં માઝમ રાત, રમ્યાં માઝમ રાત,

તેડા આયા દરબારનાં રે

ઝાઝા મોટિયારડાં હોય, ઝાઝા મોટિયારડા હોય.

સાહેબ ! તમને ચ્યાં ઓળખું રે ?

લાલ ફેટાવાળો હોય, લાલ ફેટાવાળો હોય.

માંય રે ખોસેલો છે કેવડો રે,

ગોરી એટલે એઘાણ ગોરી એટલે એઘાણ

ગોરી ઓળખો તો આવજો રે.

ગિંચા ગિંચા છે મોલ, બારી પડે બજારમાં રે,

ઢાવ્યા ઢાવ્યા બાજોઠ, ઢાવ્યા ઢાવ્યા બાજોઠ,

સાવ સોનાનાં સોગઠાં રે,

રમ્યાં માઝમ રાત, રમ્યાં માઝમ રાત,

તેડા આયાં મહિયરનાં રે.

સાહબ જાઉં છું. મહિયર, સાહબ જાઉં છું. મહિયર

સાહબ ! ઓળખો તો આવજો રે.

સરખી સાહેલી હોય, સરખી સાહેલી હોય,

ગોરી ! તમને ચ્યાં ઓળખું રે.

ઘન વાદળ હોય, ઘન વાદળ હોય.

માય ઝબકે વીજળી રે,

સાહબ, એટલે એઘાણ સાહબ એટલે એઘાણ

સાહબ ! ઓળખો તો આવજો રે...

સરાહને મન મો'યું

સરાણ્યે મન મો'યું શંકરિયાની સરાણ્યે દલ ખોયું
વાડામઈ મેણકી મરયું રે ખોડે; ખોડતાં ગોડલા ઊડયું.

સરાણ્ય બૌ સારી લાજી.

હેળવી હેળવી ખોડ મેણકી, ઘેમી ઘેમી ખોડ જો
મરયું મજને લાગે તો મને લાયું બળે જો,

સરાણ્ય બૌ સારી લાજી.

મરયું લાગે તો લાગવા દે, શંકર મરસાથી શીદ બીયેશ ?
મરસાંથી મેણકી તીખી, ચ્યમ કરી દા'ડા કાદેશ !

સરાણ્ય બૌ સારી લાજી.

સરાણ્યે મન મો'યું શંકરિયાની સરાણ્યે દલ ખોયું.
હેંડને નાહી જાયે મેણકી, સરાણ્યે પેટિયું રળહું,
એક બરદિયારું ગાલ્લું શંકરા, બીજરો ચ્યોથી લાયેશ ?

સરાણ્ય બૌ સારી લાજી.

સરાણ્યે મન મો'યું શંકરિયાની સરાણ્યે દલ ખોયું !
ડાબુ બરદિયો જોતરું મેણકી જમણું ઘુંહરી લેઈશ.
તારા જેવી ઘરુંની બાયડી, ઘન ઘન વન ગણે.

સરાણ્ય બૌ સારી લાજી.

સરાણ્યે મન મો'યું શંકરિયાની સરાણ્યે દલ ખોયું,
તારી સરાણ્યે મને વા'લી શંકરા સરથવાહે આયેશ.
હેંડને ગાલ્લે જુતીએ મેણકી, હેંડને પરગમ જાયે.

સરાણ્ય બૌ સારી લાજી.

સરાણ્યે મન મો'યું શંકરિયાની સરાણ્યે દલ ખોયું.

અપરિચિત શબ્દો :

નાહી જાવું - ભાગી જવું

વા'લી - વહાલી

પરગમ - પરગામ, બીજે ગામ

ગોયગોવાલણનો પ્રણય

"સખી અમે દેરાણી - જેઠાણી બન્ને બેનડી રે લોલ.

સખી અમે સરોવર પાણીલાં જતાં કે

પાળે ઊભો ગોવાળિયો રે લોલ.

ગોવાળિયો મનમે કરે વિચાર કે ગોવાલણ ક્યાં રેવું રે લોલ.

ગોવાળિયા તારે સુ, પણપૂછ કે

ગોકૃળ મારું સાસરું રે લોલ.

લૂપરાં લૂપરાં ચારે ખંડ કે

એક ખંડ રે ગયો રે લોલ.

એ તો મારા સસરાના દરબાર કે

તે એક ખંડ રે ગયો રે લોલ.

સસરો સોનીડા દુકાને ઘરાવે ઝલદામણી

દામણીનો ઘડનારો ગુજરાત કે

સુરતમાં હીરા જડે રે લોલ.

માલધારીઓની જુલગ - મોજ

બકરા તરસ્યા જાય છે રે સોમલ

બકરા તરસ્યા જાય છે.

જાય છે રે મારા ઘેલીડા, રે રબારી !

ખોબલે પાણી પાય છે રે સોમલ,

ખોબલે પાણી પાય છે.

પાય છે રે મારા ઘેલીડા રે રબારી !

વેળુમાં વીરડા ગાળશું રે સોમલ,

વેળુમાં વીરડા ગાળશું !

ગાળશું રે મારી સોમલડી રે, હજારણ !

અડધાના લાડવા લેશું રે સોમલ,

અરધાના લાડવા લેશું,

આરે બેસીને આપણ જમશું રે મારી

સોમલડી, રે હજારણ !

પહલીએ પાણીડા પીશું રે સોમલ,

પહલીએ પાણીડાં પીશું,

પીશું રે મારી સોમલડી રે, હજારણ !

અપરિચિત શબ્દો :

વેળુ - વેણુ - નદી

પહલ - એક હાથનો ખોબો - ના જેવું વાસણ

કાળી કંથાર એક જાળુ રે

કાળી કંથાર એક જાળુ રે, શેલ સોરી

કંથારે કંથારા લાગા રે, શેલ સોરી

કંથારે કંથારા રે, શેલ સોરી

હાળી, બનેવી વાળી જોડી રે, શેલ સોરી

કંથારા, ખાવાનું મન થઈયું રે, શેલ સોરી !

સાલોને કંથારા ખાવા જાઈએ રે, શેલ સોરી !

કંથારા ખાતે માયા લાગી રે, શેર સોરી !

જતાં રેહું ને હું દલ થયું રે સેલ સોરી !

ટકા રે પૈસાની ગાંઠ લેહું રે, શેર સોરી !

સાવળ કેરા સોખા ખાંડી લેહું રે શેલ સોરી !

એ રે ખાઈને શું ખાહું રે ? શેલ સોરી !

કેડોનો કંદોરો વેસી વેસી ખાહું રે, શેલ સોરી !

કોટનો દોરડો વેસી ખાહું રે, શેલ સોરી !

જહું ને કેને ટકે જહું રે ? શેલ સોરી !

તો મારા કાકાનો હૈ ટેકો રે, શેલ સોરી !

અપરિચિત શબ્દો :

(૧) ટકા - જૂના સમયનું એક ચલણ

(૩) છેલ - છેલછબીલો

(૨) કોટ - ડોક ગળું

(૪) સોળી - છોકરી

(૫) હાળી - સાળી

બીજો પાઠ :

હેલું પેલું તારિયું ઉડોલું રે, રતન તારિયું,
તારિયું ઉજયું ને વાણા વાયા રે, રતન તારિયું,
તારા રેંડાને મારા પાડાં રે, રતન તારિયું,
ભેળા કરીને આપણ સારહું રે, રતન તારિયું.

અપરિચિત શબ્દો :

કંથાર - એક જાતનું બોરડીનાં જેવું કાંટાવાળું, પણ આસપાસ જાળાની
માફક પથરાઈ જતું ઝાંડ,
સાવળ - સાળના - શાખના ચોખા

ભાવેણામાં રે'તી મીઠડી

ભાવેણામાં રે'તી મીઠડી, ભાવેણામાં રે'તી
રે દેહાની મીઠડી, ભાવેણામાં રે'તી જો.
અહુરી પાણી ગઈથી મીઠડી, અહુરી પાણી ગઈ'થી
રે દેહાની મીઠડી, અહુરી પાડી ગઈ'થી જો.
કાંઠે નાથિયો ઊભો મીઠડી, કાંઠે નાથિયો ઊભો.
રે દેહાની મીઠડી, કાંઠે નાથિયો ઊભો.
કેવું કાપડું લાવું મીઠડી, કેવું કાપડું લાવું ?
રે દેહાની મીઠડી, કેવું કાપડું લાવું જો ?
કેવો સાડલો લાવું મીઠડી, કેવો સાડલો લાવું ?
રે દેહાની મીઠડી, કેવો સાડલો લાવું જો ?
કેવો ઘાઘરો જોહે મીઠડી, કેવો ઘાઘરો જોહે ?

રે દેહાની મીઠડી, કેવો ઘાઘરો જોહે જો ?
હોટલ મેલીને ભાગ્યો નાથ્યો, હોટલ મેલી ભાગ્યો
રે દોહાની મીઠડીને હારે લઈને ભાગ્યો જો.

બામણિયા રે ઊંચાનીચા સરોવરિયા

બામણિયા રે ઊંચાનીચા સરોવરિયા,
એ રે પાળે બામણ ઘોવે ઘોતિયા,
સરખી સરખી સાહેલિયું, રે પાણીડાની હાર,
બામણિયા રે કે હળવો હળવો
ઘોવે તારા ઘોતિયાં.

છાંટા ઊડે રે મારા બેડલે,
ગોરી મોરી રે, ઊડે એટલા ઊડવાને દો.
બેડલાં બીજા લઈ આલું, સવા લાખનાં,
બામણિયા રે તારા દેશમાં કન્યાયુંનો કાળ,
કેટલે આવે રે બામણ તારો દેશડો.
બામણિયા રે હેડી દુઃખે મારા પગ.
કેટલે આવે રે બામણ તારો દેશડો.
ગોરી મોરી રે, હેડયા એટલા હેડવાને દો.
સામે આવે રે, મારા દેશડા

અપરિચિત શબ્દો :

(૧) બામણિયા - બ્રાહ્મણ (૨) આલું - આપું

હેડવું - ચાલવું

કામાંઘ / મોહિત પ્રણયનાં કથાગીતો :

જવલ

તલાળામાં તરગાળા રમ્યાને

જવલ જોવા હાલી, જવલ ઘોડે ધૂધરો

સૌ સહિયરો પાણી ભરેને,

જવલ માથા ગૂંથ રે, જવલ જોવા ગઈ'તી !

સૌ સહિયરો ભાત બાઘે ને,

જવલ બચકો બાંઘે રે, જવલ જોવા ગઈ'તી !

સૌ સહિયરો ભાત લઈ હાલીને

જવલ ત્રાઠી ભાગી રે, જવલ જોવા ગઈ'તી !

સામો મળ્યો ભીમો કાઠી રે,

બોલ્યો જવલ પાછી વળ રે, જવલ જોવા ગઈ'તી

હું તારો થઈશ બોલનો વીરો રે,

તું મારી જીભની માની બેન રે, જવલ જોવા ગઈ'તી

હવે તારી વાળી પાછી નહિ વળું,

મારે તરગાળાને સંઘ વયો જાય રે, પાછી વળ રે.

તૂં કુમારિયા કૂળની દિકરીને,

છો વઘાસીયાની વહું રે, જવલ પાછી વળ રે,

કુમારીયાને મે ઠેબે ઉડાડયા ને

વઘાસીયા વશ કીધા રે, હવે પાછી નંઈ વળું,

તેરઘરીમાં જઈ ખીચડી રાંધી ને,

ત્યાં જવલ જઈ વટલાણી રે, જવલ જોવા ગઈ'તી

અદડી ને હરિસંગ

કોરા કાયનું બેડું અદડીને

કોરા કાયનું બેડું જો.

સ્ત્રોવર પાણી હાલી અદડી,

ઓવર - પાણી હાલી જો.

ઘોડા પાવા આવે હરિસંગ

ઘોડા પાવા આવે જો !

બેડલીઆ ચડાવે હરિસંગ,

બેડલીયા ચડાવે જો !

તારા બેડાનો નેડો લાગ્યો રે ! અડદડી !

તારા બેડાંનો નેડો લાગ્યો જો !

હાલ્યાને ભાગી જાયે હરિસંગ,

હાલ્યાને ભાગી જાયે જો !

અડધાના લાડવા લીધા હરિસંગ

અડધાના લાડવા લીધા જો.

પાળે બેસી ખાધા અદડી ભેળા જો.

પાળે બેસી ખાધા અદડી ભેળા જો.

હવે તરસ્યું લાગી હરિસંગ,

હવે તરસ્યું લાગી જો.

વેળુંમાં વીરડા ગાયા હરિસંગ

વેળુમાં વીરડા ગાવ્યાં જો.
ખોબડે પાણી પીધાં હરિસંગ
ખોબડે પાણી પીધાં જો.
હવે તડકા લાગ્યા હરિસંગ.
હવે તડકાં લાગ્યા જો.
તારી છતરીના છાયા હરિસંગ
તારી છતરીનાં છાંયા જો.

સરોવરની પાળે

સરોવરની પાળે કોઈ આવે રે ભાભી
માથે ગુલાબી સે ફેટો રે ભાભી
ખાંધે સે ભમ્મરિયાળો ભાલો રે ભાભી
હાથમાં કંકરિયાળી વીંટી રે ભાભી
વીટી જોઈ મનડા મોયાં રે ભાભી
જાય તો જાત પૂછી લે જે રે નણંદી
દેખું તો જાતનો રજપુત રે ભાભી
તારી દેખાય તે સુ રે ઠાકોરિયા ?
અમારા પિયર તમારા સાસરિયા ઠકરાણી
ઓટલે બેસેલા તે કોણ રે ઠાકોરિયા ?
અમારા બાપાને તમારા સસરા ઠકરાણી.
હિંડોળે બેસેલા તે કોણ રે ઠાકોરિયા ?
અમારા વીરાને તમારા નાના દિયેરિયા ઠકરાણી

પાણીલાં ભરે તેવ કોલા રે ઠાકોરિયા ?
 અમારી ભાભીને તમારી જેઠાણી ઠકરાણી
 ઢીંગલા રમે તેવ કોણ રે ઠાકોરિયા ?
 અમારી બેનીને ટમારી નાનેરી નણંદી ઠકરાણી.
 રાંઘણા રાંદે તેવ કોણ રે ઠાકોરિયા ?
 અમારી માડીને ટમારી હાહું ઠકરાણી
 ચૂલા ઉસળે તે સૂરે ઠાકોરિયા ?
 કાળિયા બળદનું માંસ રે ઠકરાણી
 લાવેલી દેશ મેલી આવ રે ઠાકોરિયા
 નઠી ખાદું નઠી પીદું રે ભાભી.
 સાંટા લાખી અમને લેજો રે ભાભી
 આગલે બાયણે કૂવો ને, પાસલે બાયણે વાવડી
 વાવડીમાં ડૂબીને તમે મરજો રે નણંદી

અપરિચિત શબ્દો :

ખાંધે - ખંભે

કોલા - કોણ

ટમારી - તમારી

ઉસળે - ઉકળે

નઠી - નથી

સાંટા - અદલા-બદલી - (એક લગ્ન સંબંધનો વ્યવહાર)

ઝાંપે નાયણો પાવા વગાડે

ઝાંપે નાયણો પાવા વગાડે,
પારવતી જોવાને આવે.
પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.
ઘડીક ઊભલો રે'જે નાયણ,
બેડલિયા મેલીને વે'લરી આવું.
પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.
ઘડીક ઊભલો રે'જે ઓ નાયણા,
ગાવડી દોઈને વે'લરી આવું.
પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.
ઘડીક ઉભલ રે'જે ઓ નાયણા,
સોરુડાં ઘવરાઈને વે'લરી આવું.
પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.
ઘડીક ઊભલો રે'જે ઓ નાયણા
ભાતીડાં કરીને વે'લરી આવું
પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.
ઘડીક ઊભલો રે'જે ઓ નાયણા
પડશીને હોપી હોપી આવું
પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.
ઘડીક ઊભલો રે'જે ઓ નાયણા,
સોરુડાં હંકોળી વે'લરી આવું.
પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.

સાંઢીડો હેકાર્ય રે ઓ નાયણા,
તારો તો દેહલડો ઝાઝો દૂર

પારવતીનો જીવડો પાવે ભમે.

અપરિચિત શબ્દો :

ઘોરીડા - ઘોળા બળદની જોડ

સોરુડા - છોકરાઓ

કાંતણિયા રે કોડિયુંના દામ

કાંતણિયા રે કોડિયુંના દામ, નણંદ ભોજાઈ હાલ્યા કાંતવા
નણંદ કાતે રે સાચા હીરાના દોર, ભોજાઈ કાંતે રે જાડા કોકડાં,
પાદર આવી પરદેશીની પોઠય, એક આવ્યો રૂડો સુમરો,
સો સયરું જોવા ઘોડી જાય, નણંદી ઊભા રે ઉતાવળા
તોડી તોડી લોઢા કેરી ત્રાડ, માળ તોડી રે સાચા હીરની,
નણંદી જાશ્યે સુમરાની સાથ, સુમરો ઓઢાડ રે નવરંગ ચુંદડી,
દાદા મારા દેવું હોય તો દે, અમારે વરવો રે વર સુમરો,
ઘેલી દીકરી કોણે દીઘી ગાળ ? કોણ દીકરીને મેણાં બોલિયું ?
કાકા મોરા દેવું હોય તો દે, અમારે વરવો વર સુમરો
ઘેલી ભતરીજી કોણે દીઘી ગાળ ? કોણ ભતરીજને મેણાં બોલિયાં?
વીરા મોરા દેવુ હોય તો દે, વડેરી ભોજાઈ રે મેણાં બોલિયાં.
સુમરાણા, પાછું વાળીને દેખ, વાહે તો આવે રે સુહાગણ સુંદરી
સુંદરી તો મારે મન બેન, સુંદરી જેવડી રે મારે ઘેર દીકરી
સુમરીઆના જાજો રે નખ્ખોદ સાતેને જન્મારે જાજો વાંઝીઓ.

અપરિચિત શબ્દો :

ઘોડી - દોડી

જાશ્યે - જાશે.

વિરહભાવ નિરૂપિત કથાગીત :

કુંજલડી રે ! સંદેશો મારો,

જઈ વાલમને કહેજો જી રે, કુંજલડી.

સામા કાંઠાના અમે પંખીડા,

ઊડી ઊડી આ કાંઠે આવ્યા જી રે, કુંજલડી.

માણસ હોય તો મુખોમુખ બોલીએ,

લખો અમારી પાંખડીએ જી રે, કુંજલડી.

કુંજલડીને વા'લો મીઠો મે'રામણ

મોરને વા'લું ચોમાસું જી રે, કુંજલડી.

રામ-લખમણને સીતાજી વા'લા

ગોપિયુંને વા'લો કાન હો જી રે, કુંજલડી.

પ્રીત કાંઠાના અમે રે પખીડાં,

પ્રીતમ - સાગર વિના સૂનાં જી રે, કુંજલડી.

ડોક પરમાણે હાંસડી ઘડાવજો

હારલે હીરલા જડાવજો જી રે, કુંજલડી.

નાક પરમાણે નથડી ઘડાવજો.

ટીલડીમાં રતન જડાવજો જી રે, કુંજલડી.

હાથ પરમાણે ચૂડલો ઉતરાવજો,

ગુજરીના રતન જડાવજો જી રે, કુંજલડી.

પગ પરમાણે કડલા ઘડાવજો,

કાંબિયુમાં ઘૂઘરી બંધાવજો જી રે, કુંજલડી.

કુંજલડી રે ! સંદેશો અમારો.

જઈ વાલમને કહેજો જી રે, કુંજલડી.

પેલાણે બી ઉત્યારે ડોગુંલી

પેલાણે બી ઉત્યારે ડોગુંલી ઊંચો

કેહે જાહે બાહાકા કેહે નેચ બાહાકા,

યાહાકો આથી તેણી હોરગી કોલી પોચી

બાહકો હાય તોણી તારાસ દેખાવે,

દોબા ગિયો કાહીશ, દિલાય દિલેદિને દોગો દેદો દામોર્યા,

ખેતે જાવે ખેતે રાજા, ખેતે હુનો દેખાય

કોઓ આવું રાજારા, કોઓ હુનો દેખાય.

દોણી ગિયો કાહીશ, દિલામદિલે, દિને દોગો દેદો દામોર્યા

માંડો ખાવે રાજારા, કોળેવોર ઝેર લાગે.

પાઈ પીયું રાજારા, ગુણેણી નેચ લાગે.

દોગી ગિયો કાહીશ, દિલામ દિલે, દિને દોગો દેદો ડામોર્યા !

સામે કિનારે ઊંચા ડુંગરો છે. ત્યાં મારું ખોરડું મારા માતા સ્વર્ગ
સિંઘાવીને મારો બાપ મને છોડી ચાલ્યો હે પ્રિયતમ ! તું પણ મને છોડીને
ચાલ્યો ગયોને ! શું આવી હતી તારી પ્રિત ? હે પ્રિય હર પળે તારી યાદ સતાવે

છે. ખેતરે જાઉં છું. પણ ખેતર સૂનું લાગે છે. ઘેર આવું છું તો ઘર પણ તારા વિના,
હે રાજા, ખાવા ધાય છે. હે વહાલા તું ક્યાં ચાલ્યો ગયો ? તારા વિના ભોજન
પણ ઝેર જેવા લાગે છે. અને પેલું પાણી તો પેટમાં ઠરતું જ નથી. હૈ પ્રિય જલદી
આવ.

મોરલિયા જાજે વા'લાજના દેશમાં

મોરલિયા જાજે વા'લાજના દેશમાં

વા'લાજના દેશ રૂડા આંબાના ઝાડ છે;

ડાળે બેસીને ટહુકજે;

મોરલિયા, જાજે વા'લાજનાં દેશમાં,

જા તો સંદેશો જઈને કહેજે, મોરલિયા,

જાજે વા'લાજનાં દેશમાં,

તમો વસો વા'લા દેશ - પરદેશમાં,

અમો વસીએ એકલ વાસમાં રે,

મોરલિયા જાજે વા'લાજનાં દેશમાં

તમો વિનાના સૂના આંગણિયાં,

વળી સૂનાં છે હૈયા આવાસ રે,

મોરલિયા, જાજે વા'લાજના દેશમાં,

કરૂં ઉજાગરા ને વાટડી, જોઉ હજુ ન આવ્યા દીનાનાથ રે

મોરલિયા, જાજે વા'લાજના દેશમાં,

ઝૂરી ઝૂરીને, ઝેર થયાં છીએ,

છેલુકા મળવાની આશ રે,

મોરલિયા, જાજે વા'લાજના દેશમાં,

આટલો સંદેશો જઈને કે'જે,

મોરલિયા, જાજે વા'લાજીના દેશમાં,

દામ્પત્ય વિરહભાવનાં કથાગીતો :

વેરણ ચાકરી

ઊભી ઊભી ઉગમણે દરબાર

રે કાગળિયા આવ્યા રાજના રે લોલ !

ઊઠો ! દાસી, દીવડિયા અજવાસો,

રે કાગળિયા આવ્યા રાજના રે લોલ !

શે'ની કરું દીવડિયાની વાટયું,

રે શેણે રે દીવો પરગટું રે લોલ !

અઘમણ રૂની કરી છે વાટયું

રે સવા મણ તેલે પરગટયો રે લોલ !

બાવ્યાં બાર ઘાણીનાં તેલ,

રે તો યે ન કાગળ ઉકેલ્યો રે લોલ !

ઊગ્યો ઊગ્યો પૂનમ કેરો ચંદર

રે સવારે કાગળ ઉકેલ્યો રે લોલ !

કોરે મોરે લખિયું છે સો સો સલામું,

રે વચાળે વેરણ ચાકરી રે લોલ !

ચાકરીએ મારા સસરાજીને મેલો,

રે અલબેલો ને જાય ચાકરી રે લોલ !

સસરા ઘેરે દરબારી છે રાજ,

રે દરબારી પૂરા ને પાડે રે લોલ !
 ચાકરીએ મારા જેઠીડાને મેલો
 રે અલબેલો ને જાય ચાકરી રે લોલ !
 જેઠ ઘેરે જેઠાણી ઝીણા બોલી
 રે ઊઠીને ઝઘડો માંડશે રે લોલ !
 ચાકરીએ મારા દેવરજીને મેલો.
 રે અલબેલો ને જાય ચાકરી રે લોલ !
 દેર ઘેરે દેરાણી નાનું બાળ,
 રે મો'લુમાં એકલા નૈ રહે રે લોલ !
 આવશે રે કાંઈ શિયાળાનાં દા'ડા,
 રે ટાઢડિયું તમને લાગશે રે લોલ !
 સાથે લેશું ડગલા ને કાંઈ ડોટી,
 રે ગોરાંદે ટાઢયું શું કરે રે લોલ !
 આવશે કાંઈ ઉનાળાનાં દા'ડા
 તડકલિયા તમને લાગશે રે લોલ !
 સાથે લેશું છતરી ને કાંઈ છાયા
 રે ગોરાંદે તડકા શું કરે રે લોલ !
 આવશે કાંઈ ચોમાસાના દાંડા,
 રે મેવલિયા તમને ભીંજવે રે લોલ !
 સાથે લેશું, મીણિયા ને કાંઈ માફા,
 રે ગોરાંદે મેવલા શું કરે રે લોલ !
 લીલી ઘોડી પાતળિયા અસવાર,

રે અલબેલો ચાલ્યો ચાકરી રે લોલ !
ઝાઝી ઝાલી ઘોડિલિયાની વાઘું,
રે અલબેલો ! ક્યારે આવશો રે લોલ !
ગણજો ગોરી પીપળિયાનાં પાન,
રે એટલે તે દાંડે આવશું રે લોલ !
ગોરી મોરી આવડલો શો હેડો,
રે આંખોમાં આંસું બહુ ઝરે રે લોલ !

મારી ફળીમાં લીલો લીંબડો રે
મારી ફળીમાં લીલો લીંબડો રે,
ન્યાં રે કૂકડિયાનો વાસ વા'લા.
ભાઈ રે કુકડ વીરા વીનવું રે,
ઘડીએક મોડેરો બોલ્ય વા'લા.
વાલ્યમને જાવું, નોકરી રે,
સવારે વાર-કવાર વા'લા.
વાલ્યમ વળાવાને ગઈ'તી રે.
ઊભેલી વડલાની હેઠય વા'લા.
વડલો વરહે સાચાં મોતીડે રે,
ભીંજાય દખણનાં ચીર વા'લા.
આંસુડે ભીંજાય મારી ડામણી રે,
ઘુસકે તૂટયો મારો હાર વા'લા.
વાલ્યમ વળાવીને હું આવી રે,

ઊભેલી નેવા હેઠય વા'લા.
સસરા કે વઉને શું થિયું રે.
સાસુ કે વઉને વળગ્યું ઝોડ વા'લા
જેઠ કે વઉને શું થિયુ રે,
જેઠાણી કે વઉને, આવ્યો તાવ વા'લા
ચતુર હોય તો સમજી રે લોજો.
મૂરખ કરે વિચાર વા'લા....

કામ-ક્રિડાના પ્રણય કથાગીતો :

રજમાં કયા રમી આવ્યા ?

સાંભળ રે મારી સજની નાર, રજમાં કયાં રમી આવ્યા જી
હમણાં ચીર પેર્યા'તા ને ચીર કયાં ચોળાણા જી !
વનરાવનને મારગ જાતા સામી મળી ચાર સૈયરું જી,
સૈયરું દેખીને હમચી ખૂંદી, ચીર ત્યાં ચોળાણાં જી !
સાંભળ રે મારી સજની નાર, રજમાં કયાં રમી આવ્યા,
હમણાં કાજળ આંજ્યાં'તા ને કાજળ કયાં રોળાણાં જી !
વનરાવનને મારગ જાતા સામા મળ્યાં મા-બાપ જી !
મા-બાપ દેખી આંસુ આવ્યાં, કાજળ ત્યાં રોળાણાં જી !
સાંભળ રે મારી સજની નાર, રજમાં કયાં રમી આવ્યા જી.
હમણાં વેણી વાળી'તી ને વેણી કયાં વીંખાણી જી ?
વનરાવનને મારગ જાતા સામો મળ્યો વનભમરો જી !
ભમરો મારી વેણીએ બેઠો, વેણી ત્યાં વીંખાણી જી !

સાંભળ રે મારી સજની નાર, રજમાં ક્યાં રમી આવ્યાં ?
હમણાં ટીલી ચોડી'તી ને ટીલી ક્યાં ખોવાણી જી ?
વનરાવનને મારગ જાતાં, સામા મળ્યા મા'દેવ જી !
મા'દૈવ દેખી પગડે પડીને ટીલી ત્યાં ખોવાણી જી !
સાંભળ રે મારી સજની નાર, રજમાં ક્યાં રમી આવ્યા ?
હમણાં ચૂડી પેરી'તી ને ચૂડી ક્યાં નંદવાણી જી ?
વનરાવનને મારગ જતાં સામાં મળ્યાં ગૌધેન જી;
ગૌધેન દેખી દૌવા બેઠી, ચૂડી ત્યાં નંદવાણી જી.

બીજો પાઠ :

ટીલડી અમરાની વોરેલી રે,
આવડી ચ્યાંને રોળાયી રે.
એ તો પેલા આસોપાલવને ઝાડ રે,
ભમરે પાંખ લગાડી રે.... (૨)

ગોરી મોરી રજની વીતી જાય !

ગોરી મોરી રજની વીતી જાય,
પરોઢિયું કોણે દીઠું રે લોલ.
ગોરી મારા હૈયું હિલોળા ખાય,
હીલોળું લાગે મીઠું રે લોલ
ગોરી મોરી હૈયું લળી લળી જાય,
લળવું ક્યાં લગી રે લોલ ?
વ્હાલા મારા લળવું આયખું આખું,

જીવનના આરા લગી રે લોલ.
 ગોરી મોરી રજની વીતી જાય,
 પરોઢિયું આવી જશે રે લોલ.
 વ્હાલા મારા અઘીર શાનો થાય ?
 રજની ઘણી આવશે રે લોલ.
 પરોઢિયે ગોરીને મૂકી ઘેર,
 પાતણિયો ખેતર ગયો રે લોલ
 એકલું લાગે અસુરું ઘેર,
 બપોરે સૂરજ તપ્યો રે લોલ.
 અંગે લાગે સૂરજની ઝાળ,
 હૈયે વિરહ તપ્યો રે લોલ.
 ક્યારે આવે વિરહનો અંત,
 અજંપો નહિ જપ્યો રે લોલ.
 લાગી હૈયે ને અંગે ઝાળ,
 ઝાળ ખૂબ આકરી રે લોલ.
 આવી ત્યાં સંઘ્યાની અવકાશ,
 હૈય શાંતા વળી રે લોલ.
 વ્હાલા મારા રજની પાછી લાવ્ય.
 પરોઢિયું નથી જોતું રે લોલ.
 રજનીમાં વિતાવો આયખું,
 આખું પરોઢિયે નથી રોવું રે લોલ.

અપરિચિત શબ્દો :

આયબુ - જીવન

અધીર - ઉતાવળ

અસુરું - સૂનું

ઝાળ - લહાય, વેદના

પથમલ પાણી ગ્યાંતા

પથમલ પાણી ગ્યાંતા ઝીલણિયા તળાવ

કાંટો વાગ્યો રે પગની લાંકનો.

પથમલ, અમદાવાદી વઈદરિયા તેડાવ

કાંટો કાઢ રે પગની લાંકનો.

પથમલ, ઘોરકા શે'રની ઘોતિયું મંગાય.

પાટો બાંધ રે પગની લાંકમાં,

પથમલ, તારે ને મારે બાળપણની પ્રીત.

પ્રીત છોડી નઈ જાઉં સાવરે

પથમલ, તું રે ઊભો વાડીના વડ હેઠ,

હું રે ઊભી'તી ગઢના કાંગરે.

પથમલ, તું રે આય તો બાંધુ હેંદોરા ખાટ

પરણ્યો આવે તો ઢાળું ઢોલિયો.

પથમલ, તું રે આવ તો રાંધુ ઝીણી સેવ.

પરણ્યો આવે તો રાંધુ ઝીણી સેવે,

પથમલ, તું રે આવ તો લાવું ગવરીનાં ઘી;

પરણ્યો આવે તો લાવું તેલડા,

પથમલ, તારે ને મારે બાળપણની પ્રીત,

કાંટો વાગ્યો રે પગની લાંકનો.
પથમલ, ઝીલણિયો તલાવ કેરી પાળ,
વિસરી નઈ જાઉં પગની લાંકનો.

છેલ દરવાજે ઢોલચી વાગે

છેલ દરવાજે ઢોલચી વાગે રે,
છેલ દરવાજે ઢોલચી,
હાર્યે વાગે ગજરા રો ઢોલ રે,
નાચણિયું નાચતું નથી,
ચંદરમાં ઉગતો નથી.

નાનો દેવરીયો લાડકા મારો,
એ તો લાખેણા કરતો લાડ;
દેરાણીને રીહલડી ચડતી નથી.

નાચણિયું નાચતું નથી,
ચંદરમાં ઉગતો નથી.

પરણેતરની પે'લ રાતડિયે મુને
કાળા વેછુડે માર્યો ડંખ,
પીયુજી મારો જાગતો નથી,

નાચણિયું નાચતું નથી,
ચંદરમાં ઉગતો નથી.

સામી મો'લાતુમાં દીવડો સગ બળે,
મારી નણદી જોવે છે વાટલડી

પરણ્યો મારો જાગતો નથી,
નાચણિયું નાચતું નથી,
ચંદરમાં ઉગતો નથી.

સેલ જાણીને છેડલો ઝાલ્યો
નેકવ્યો સગો જેઠ.

મારું મન માનતું નથી.

નાચણિયું નાચતું નથી,
ચંદરમાં ઉગતો નથી.

અપરિચિત શબ્દો :

રીહલડી - રીસ

પે'લ - પ્રથમ

મો'લાતુ - અગાસી - મહેલ

દેવી પાત્રોનાં પ્રતીક રૂપકનાં પ્રણય કથાગીતો :

પરભુજી વનમાં ચારે ઘેન !

પરભુજી વનમાં ચારે ઘેન, વગાડે રૂડી વાંસળી રે લોલ !
રાધાગોરી ભાતડિયા લઈ જાય, ચલાણે ચોલ્યાં ચૂરમાં રે લોલ.
પરભુજી ક્યાં રે ઉતારું ભાત કે ક્યાં બેસી જમશો રે લોલ.
રાધા ગોરી આસોપાલનને ઝાડ, કે ફરતી છાંયડી રે લોલ.
રાધા ગોરી ત્યાં ઉતારો ભાત, કે ત્યાં બેસી જમશું રે લોલ.
રાધા ગોરી ડુંગર ચડિયેલ ઘેન કે, ઘેન પાછી વાળજો રે લોલ
પરભુજી તમારી ચારેલ ઘેન, કે અમ થકી નહિ વળે રે લોલ.
પરભુજીને ચટકે ચડિયલ રીસ, કે જમતા ઉઠિયા રે લોલ.

મારી મારી અવળાસવળી ઠો'સ, કે ડાભા પગની મોજડી રે લોલ
રાધાજીને ચટકે ચડિયલ રીસ, કે ભોગળ ભીડિયા રે લોલ.
ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ, પરભુ ભીંજાય બારણે રે લોલ
રાધા ગોરી ઉઘાડો જોડ કમાક, પરભુ ભીંજાય બારણે રે લોલ.
જાવ જાવ માનેતીને મોલ કે આંહી શીદ, આવિયા રે લોલ
જાશું જાશું માનેતીને મોલ કે પર થાસે ઓરતા રે લોલ
પરભુજીને આંગણ ઊંડી કૂઈ કે કંકર નાખિયા રે લોલ
ઘબકે ઉઘડયા જોડ કમાંક કે વાગે રૂડી વાંસળી રે લોલ.

તુલસી

સરખી સૈયરુંમાં તુલસી જળ ભરવા ગ્યા'તા

સૈયરુ મેણલા બોલી રે, તુલસી બાળકુંવારાં,

આટલી સૈયરુંમા કોણ કોણ કુંવારું ?

આટલી સૈયરુંમાં તુલસી કુવારા રે તુલસી...

ઘરે આવીને તુલસીએ ઢોલિયો ઢાવ્યો

તાણી પામરિયુંની સોડયું રે, તુલસી.

કો' કો' તુલસી દીકરી માથા શે દુખ્યાં ?

ચ્યા તમને કાંટડા લાગ્યા રે, તુલસી.

નથી બાપા, મારાં માથા રે દુખ્યા,

નથી અમને કાંટા વાગ્યા રે, તુલસી.

આટલી સૈયરુંમાં મેણલા બોલ્યા,

આટલી સૈયરુંમાં તુલસી કુંવારા રે, તુલસી.

કો' તો તુલસી, તમને સૂરજ વેરે પરણાવું.

ચાંદલિયો વર પરણાવું રે, તુલસી.

સૂરજ ને તો બાપા, તેજ ઝાઝેરા,

ચાંદલિયો જળ ઝાંખો રે, તુલસી

કો'તો તુલસી તમને શિવજી પરણાવું,

હનુમાન વર વો'રી લાવું રે, તુલસી.

શિવજીને તો બાપા, જટા ઝાઝેરી,

હનુમાન ભર્યા તેલ સિંદુર રે, તુલસી.

દ્વારકાની વાટે, કરશનજી કુંવારા,

ત્યાં મારું સગપણ કરજો રે, તુલસી.

લર્વીંગ કેરી લાકડીએ

લર્વીંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યા જો !

ફૂલ કેરે દડૂલિયે સીતાએ વેર વાવ્યાં જો !

રામ, તમારે બોલડીએ હું નદીએ નાળું થઈશ જો !

તમે થાશો જો નદીએ નાળું હું ઘોલીડો થઈશ જો !

રામ તમારે બોલડીએ હું પર ઘેર દળવા જઈશ જો !

તમે જશો જો પરઘેર દળવા, હું ઘંટૂડો થઈશ જો !

રામ, તમારે બોલડીએ હું પરઘેર ખાંડવા જઈશ જો !

તમે જશો જો પરઘેર ખાંડવા, હું સાંબેલું થઈશ જો !

રામ, તમારે બોલડીએ, હું રણની રોઝડી થઈશ જો !

તમે થાશો જો રણની રોઝડી, હું સૂંડલિયો થઈશ જો !

રામ, તમારી બોલડીએ, હું જળમાછલડી થઈશ જો !
તમે થાશો જો જળમાછલડી, હું માછીડો થઈશ જો !
રામ, તમારે બોલડીએ, હું આકાશવીજળી થઈશ જો !
તમે થાશો જો આકાશવીજળી, હું મેહુલિયો થઈશ જો !
રામ તમારે બોલડીએ હું બળીને ઢગલો થઈશ જો !
તમે થાશો જો બળીને ઢગલો, હું ભભૂતિયો થઈશ જો !

પશુ-પક્ષીનાં પ્રતીકરૂપે પ્રણય કથાગીતો :

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે
હોલરાની બોલી મને બો પિયારી લાગે;

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે,
આ સેઢે જાઉં તાણે સામા સેઢે બોલે.

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે
સુપડા જેવા કાન રોયું નત ફફડાવે,
ડુંગળી જેવા ડોળા એતો નત બીવડાવે.

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે
ચમરી જેવી મોંસ પીટયુ નત મચેડે,
મરચા જેવું નાક એ તો નત ફૂંગરાવે,

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે
હોલડાની બોલી મને બો પિયારી લાગે,

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે.
લોટી જેવી ડોટી રોયું નત ફૂલાવે,
સળી જેવા પગ એ તો નત હલાવે,

જારના સેતરમાં પીટયું હોલરું રે બોલે,
હોલડાની બોલી મને બૌ પિયારી લાગે,
જારના સેતરમાં પીટયું હોલડું રે બોલે.

અપરિચિત શબ્દો :

સેતર - ખેતર

હોલરું - હોલો

બ્રાહ્મણની શેરીએ ના જઈશ મારા પોપટ

બ્રાહ્મણની શેરીએ ના જઈશ મારા પોપટ

બ્રાહ્મણની બાયડી હરામ, મારા પોપટ.

મે તને વારિયો રે, મારા લીલુડા પોપટ

સુતારની શેરીએ ના જઈશ, મારા પોપટ

સુતારની બાયડી હરામ, મારા પોપટ

મારશે વાંહલાની માર, મારા પોપટ,

મે તને વારીઓ રે, મારા લીલુડા પોપટ

પાટીદારની શેરીએ ન જઈશ, મારા પોપટ,

પાટીદારની બાયડી હરામ, મારા પોપટ

મારશે તને હળનો માર, મારા પોપટ

મે તને વારીઓ રે, મારા લીલુડા પોપટ

દરબારના મહેલમાં ના જઈશ, મારા પોપટ

દરબારની રાણીઓ હરામ, મારા પોપટ

મારશે બંદુકનો માર, મારા પોપટ

મે તને વારીઓ રે, મારા લીલુડા પોપટ

રજપુતની શેરીએ ના જઈશ, મારા પોપટ
રજપુતની બાયડી હરામ, મારા પોપટ
મારશે તને તલવારનો ઘા, મારા પોપટ
મે તને વારીઓ રે મારા લીલુડા પોપટ
વાણિયાની શેરીએ ના જઈશ, મારા પોપટ.
વાણિયાની બાયડી હરામ, મારા પોપટ,
મારશે કાટલાનો માર, મારા પોપટ.
મેં તને વારિયો રે, મારા લીલુડા પોપટ.

મોર, મોર ક્યાં થઈને જઈશ

મોર ! મોર ! ક્યાં થઈને જઈશ !
કળાયેલ મોરલો રે !
ઘીરુભાઈનું ઘર ઠેકી જઈશ !
કળાયેલ મોરલો રે !
ઘર પાછળ કાળુડો નાગ !
કળાયેલ મોરલો રે !
નાગ રોકી બેઠો છે માગ, કળાયેલ મોરલો રે !
મારગ એ ઉડીને જઈશ, કળાયેલ મોરલો રે !
ઘર પાછળ નદીના નવાણ, કળાયેલ મોરલો રે !
વચમાંથી ચાલે છે, વા'ણ કળાયેલ મોરલો રે !
વા'ણ હું તો ઠેકીને જઈશ, કળાયેલ મોરલો રે !
ઘરની પાછળ કાંટાવાળી વાડ, કળાયેલ મોરલો રે !
ઝાઝા છે ઝાડીને ઝાડ, કળાયેલ મોરલો રે !

ઝાડ મારા મેડી ને મો'લ કળાયેલ મોરલો રે !
એમાં બેઠી છે મારી ઢેલ, કળાયેલ મોરલો રે !
ઢેલ મારી જોઈ રહી વાટ, કળાયેલ મોરલો રે !
રહીશ ત્યાં દિવસને રાત, કળાયેલ મોરલો રે !

કાળી કાળી માટીનો કાઢવીયો વીંછીયો

કાળી કાળી માટીનો, કાઢવીયો વીંછીયો,
વીંછીડે ડંખ માર્યો રે, ઝેરી વીંછીયો !
પગ પરમાણે કડલા લઈ આવો,
કાંબડીનો લા'વ લેવરાવો રે ઝેરી બંછીયો !
કાળી કાળી માટીનો, કાઢવીઓ વીંછીયો !
વીંછીડે ડંખ માર્યો રે, ઝેરી વીંછીયો !
હાથ પરમાણે ચૂડલો લઈ આવો,
બંગડીનો લા'વ લેવરાવો રે, ઝેરી વીંછીયો !
કાળી કાળી માટીનો, કાઢવીયો વીંછીયો,
વીંછીડે ડંખ માર્યા રે, ઝેરી વીંછીયો !
નાક પરમાણે નથડી લઈ આવો !
ટીલડીનો લા'વ લેવરાવો રે, ઝેરી વીંછીયો !
કળી કાળી માટીનો કાઢવીઓ વીંછીયો !
વીંછીડે ડંખ માર્યો રે, ઝેરી વીંછીયો !
ડોક પરમાણે ઝૂમણાં લઈ આવો,
કાંઠલીનો લા'વ લેવરાવો રે ઝેરી વીંછીયો !

અપરિચિત શબ્દો :

લા'વ - લહાવો,

ઝૂમણા - ગળામાં પહેરવાનું એક આભૂષણ

દામ્પત્યજીવનનાં કથાગીતો :

પાસસ પીળા હેઠ

જૂગારી રમે જુગટાં રે, માણારાજ

જૂગટિગા, જૂગટું મેલ્ય,

ઘરે તારી માડી મૂઈ છે રે, માણારાજ !

મૂઈ હોય તો મરવા રે દેજો,

પાસા મારા રંગે ચડયા રે, માણારાજ !

બાઈ ભરવાડ્ય, ઝાંપલા ઉઘાડય,

મારે વોરવી ઘાંબળી રે, માણારાજ !

તેડાવો કંઈ રંગારાનો બેટો,

માતાને લાવે ગજિયો રે, માણારાજ !

વાંઢો વાંઢો આલા લીલા થોર,

ડોશીને કાઢો છીંડીએ રે, માણારાજ !

બાળો બાળો બાવળિયા હેઠ,

વળતાં રે લાગે તડકલા રે, માણારાજ !

જૂગટિયા જુગટું મેલ્ય,

ઘરે તારી ગોરી મૂઈ છે, રે માણારાજ !

હાય હાય હું રે હત્યારો
 ગોરાદેને શું થિયું રે, માણારાજ !
 કરડયો છે કાળુડો નાગ,
 કરડયો જીભને ટેરવે રે, માણારાજ !
 તેડાવો કોઈ દોશીડાના બેટા,
 રૂડી તે લાવે ચૂંદડી રે, માણારાજ !
 તેડાવો કાંઈ મણિયારાનાં બેટા,
 રૂડી તે લાવે ચૂંડલી રે, માણારાજ !
 તેડાવો કાંઈ કંસારાના બેટા,
 રૂડી તે લાવે તાંબડી રે, માણારાજ !
 વાઢો વાઢો આલા લીલા વાંસ,
 ગોરીને કાઢો ઝાંપલે રે, માણારાજ !
 બાળો બાળો વાડીના વડ હેઠ,
 વળતાં તે લાગે છાંચડી રે, માણારાજ !
 દેરીડા, તું માં મેલ્ય આગ,
 પરણ્યાનાં લઉં છું પારખાં રે, માણારાજ !

અપરિચિત શબ્દો :

- જૂગટિયા - જૂગારીનું ટોળું
 વોરવી - લેવી
 ગજિયો - એક પ્રકારનું ઓજાર
 તોલડી - એક પ્રકારનું વાસણ

ક્યાં રે ગાજયો ને...

ક્યાં રે ગાજયો ને ક્યાં વરસિયો રે,
કયે ગામ ભરિયાં તળાવ રે, મેવાડા,
ઓતર ગાજયો ને દખણ વરસિયો રે,
રાણપર ભરિયા તળાવ રે, મેવાડા,
પાદરડાં ખેતર ખેડિયાં રે,
વાવી ઘોળુડી જાર રે, મેવાડા
ત્રણે ગોઠિયા તેવતેવડા રે,
પોક તે પાડવાને જાય રે મેવાડા,
પોક પાડીને ખાવા બેસિયા રે,
સાંભળી ઘરડાની નાર રે મેવાડા,
ત્રણે ગોઠિયા તેવતેવડા રે,
વડતાળ ભાડાં ભરવા જાય રે, મેવાડા
ઊંચી ગોરી ને કેડય પાતળી રે,
વચલીનો ભીનલો વાન રે, મેવાડા
ભાઈ રે ભાડાતી વીરા વીનવું રે,
મુજને ઘડુલો ચડાવ્ય રે, મેવાડા,
ફોડય ઘડો ને કર કાછલા રે,
મારી વેલ્યે બેઠી આવ્ય રે, મેવાડા,
ઘડો ફોડે તારી માવડી રે,
વેલ્યમાં બેસે તારી બેન રે, મેવાડા,
ભાડા ભરીને ઘરે આવ્યા રે,

દાદા વહુને તેડવા જાય રે, મેવાડા,
 ઘોળા ને ઘમળા જોડિયા રે,
 વહુને તેડી આવ્યા ઘેર રે, મેવાડા
 ડાબા તે હાથમાં થાળ રે, મેવાડા
 રમઝમ કરતાં મેડીએ ચડયા રે,
 દીઠાં દીઘેલા બાર રે, મેવાડા,
 કાં તો ઘોંટયો ને ધારણ મેલિયા રે,
 નથી ઘોંટયો ને ધારણ મેલિયા રે
 નથી ડસ્યો કાળો નાગ રે, મેવાડા !
 વનરા તે વનને મારગે રે,
 ગોરી ! તારા બોલડિયા સંભાળાં રે ! મેવાડા !
 તમે તે વનના મોરલા રે,
 અમે ઢળકતી ઢેલ્ય રે મેવાડા,
 તારી તલવારે ત્રણ ફૂંમકા રે,
 તારી મૂછે ત્રણ લીંબુ રે, મેવાડા

અપરિચિત શબ્દો :

(૧) પોક- એક સેકેલુ ધાન્ય

કેડે કેડ સામી સેજલ ડુંગરી

કેડે કેડ સામી સેજલ ડુંગરી

હેડા સામેલા ભેડા જો.

ભેડે ચડીને ગોફણ ફેરવી
 સેજલ નાર ! ઢોરું પાછા વાવ્ય જો !
 નથી વાળ્યાં રે મારા બાપનાં,
 તું હેઠો ઊતરીને વાળ્ય જો !
 હેઠો ઊતરીને સોટો વાઢિયો,
 સબોડયો સેંજલના બરડામાં જો !
 સામે શેઢે રે નાનકો દેરીડો,
 દેરી ! તારા બેલીને વાર્ય જો
 અમારા વાર્યા રે, ભાભી ને વરે.
 લેજો, ભાભી ! મેયરિયાના મારગ જો !
 છાણા ! થાપે રે ડોસલડી,
 કેજો માડી ! મેયરિયાના મારગ જો !
 છાણા ! થાપે રે, ડોસલડી,
 કે'જો માડી, મેયરિયાના મારગ જો !
 ડાબા મેલ્યે રે સેજલ ડુંગરા !
 જમણા મેયરિયાના મારગ જો !
 ગાયું ચારે રે ગોવાળિયો,
 કે'જો વીરા ! મેયરિયાના મારગ જો,
 ડાબા મેલ્યે રે સેજલ ડુંગરા,
 જમણા મેયરિયાના મારગ જો !
 પાણી ભરે રે પાણિયારિયું,
 કે'જો બેની દાદાજીનાં ડેલા જો !

ડાબા મેલો રે સેજલ ઝાંપલા,

જમણા દાદાજીના ડેલા જો !

ચોરે ચોવટ બેઠા દાદાજી,

કાં રે ઘીડી, વગર તેડયા આવ્યાં જો !

સાંગામાચીએ બેઠાં માતાજી,

કાં રે ઘીડી, વગર તેડયા આવ્યાં જો !

બેટડો ઘવરાવે ભાભલડી

કાં રે નણદી, વગર તેડયાં આવયાં જો !

ઢીંગલ રમે રે, નાની બેનડી,

કાં રે બેની, વગર તેડયાં આવ્યાં જો !

ઘોડલાં ખેલવતાં, બોલ્યા વીરોજી

ભલે રે બેની વગર તેડયા આવ્યાં જો !

ઊઠો વહુજી! ઊનાં પાણી મેલો ને !

સેજલને ચોળીને નવરાવો જો !

સાચું બોલ્યે રે સેજલ નણંદી,

વાંસામાં આવડી સી લોવ્યું જો !

તરકુંના ખેતર ભાભી ખેડતાં,

તરકડે દીઘેલ ગાવ્યું જો !

ચાબખડાની ઊડે છામક છોડ્યું ત્યાં,

મેં આડા દીઘેલા અંગ જો !

અપરિચિત શબ્દ :

ભેડો - માચડો ઘીડી - બેટા (આમ તો બહેન)

બેલી - ભાઈ, બંધુ

સાતે રે સમદર જળે ભર્યા ...

સાતે રે સમદર જળે ભર્યા પંખીડા લાલ

પંખીડો બેઠો તળાવ

સોના ઈઢોળણી રૂપા બેડલું, પંખીડા લાલ

સાતે સૈયર જળ ભરવા જાય.

છયેના પરણ્યા ઘેર છે, પંખીડાલાલ

સાતમીનો પરણ્યો પરદેશ.

છયેના વાન ઊજળા, પંખીડાલાલ

સાતમીનો ભીનોરો વાન,

ફોડ ઘડોને કર કાયલડી, શામળડી

તું ચાલ મારલી સાથ,

સોનું પે'રાવું તને શોભતું, શામળડી.

રૂપલાનો નહી પાર.

મોતી પે'રાવુ તને નરમળાં, શામળડી.

મગિયાનો નહી પાર,

ચીર પે'રાવું તને શોભતાં, શામળડી

ઘરચોળાંનો નહી, પાર,

છાણું બુડે ને છલ્લો તરે પંખીડાલાલ

તોય ના'વું તારલી સાથ,
ભર્યે સમદરિયે દીવડો પ્રગટે, પંખીડાલાલ
તોય ના'વું તારલી સાથ
બાળ્યું તારું સોનું શોભતું, પંખીડાલાલ
બળ્યો તારો રૂપલાનો પાર,
બળ્યાં તારા મોતી નરમળા, પંખીડાલાલ
બળ્યો તારો મગિયાનો પાર,
બળ્યો તારા ચીર શોભતાં, પંખીડાલાલ
બળ્યો તારો ઘરચોળાનો પાર
લાજે મારું સાયર સાસરું, પંખીડાલાલ
લાજે મારા મા ને બાપ
લાજે મારું અટમકટમ રે, પંખીડાલાલ
લાજે મારા મા ને મોસાળ

રિસામણા

આવી રૂડી અજવાળી રાત
રાતે તે રમવા સાંચર્યા રે, માણારાજ
રમ્યા રમ્યા પો'ર બે પો'ર
સાયબોજી તેડાં મોકલે રે, માણારાજ
ઘેરે આવો ઘરડાની નાર !
અમારે જાવું ચાકરી રે, માણારાજ
આવો રૂડો સૈયરુનો સાથ.

મેલીને, સાયબા નહીં આવું રે, માણારાજ
 સાયબાજીને ચડિયલ રીસ,
 ઘોડે પલાણ નાખિયાં રે, માણારાજ
 રોઝી ઘોડી પિતળિયાં પલાણ
 અલબેલો ચાલ્યાં ચાકરી રે, માણારાજ
 ઘોડી મેલો ઘોડલાની વાઘ,
 લશ્કર પૂગ્યું વાડીએ રે, માણારાજ
 મારે સાયબા, ચૂંદડીની હોશ
 ચૂંદડી મોઘા મૂલની રે, માણારાજ
 રિયો રિયો આજૂની રાત,
 ચૂંદડી તમે મૂલવો રે, માણારાજ
 મેલો મેલો ઘોડલાની વાઘ,
 લશ્કર પૂગ્યું સીમડીએ રે, માણારાજ
 તમે ચાલ્યા બરબારી સાથ
 અમને કોને સોપિયા રે, માણારાજ
 તમને સોપ્યો સૈયરુનો સાથ
 સોપ્યાં ઢીંગલા-પોતિયાં રે, માણારાજ
 ઘરે નથી નણંદી કે સાસું,
 કોની રે સાથે બોલશું રે, માણારાજ
 તમારે છે રે સૈયરુંનો સાથ,
 એની રે સાથે બોલજો રે, માણારાજ
 હોકો ફોડયો ડેલીને દરબાર

ચલમ ફોડી ચોકમાં રે, માણારાજ
વળી વળી હીરલાની ગાંઠ,
તૂટે પણ છુટે નહિ રે, માણારાજ
પડી પડી દલડામાં ભ્રાંત
અબોલા ઓ ભવ ભાંગશે રે માણારાજ

વાલ્યમનાં વળામણાં

એક અંધારી ઓરડી રે,
બીજી વેરણ રાત વા'લા !
ત્રીજી ઝબૂકે વીજલડી રે
ચોથલા વરસે મેઘ વા'લા
કરસનજી કાગળ મોકલે રે,
રાધાજી ! રમવા આવ્યા વા'લા
આવું તો ભીંજાય ચૂંદડી રે,
ના'વું તો ટૂટે નેહ વા'લા !
સસરો તે રણમલ રાજિયો રે,
સાસુડી સમદર લે'ર વાલા !
જેઠ અખાઢીલો મેવલીઓ રે
જેઠાણી વાદળ વીજ વાલા !
દેર દડૂલા દોટવે રે
દેરાણી મારલી જોડય વા'લા !
નણદી તે ઊંડણ ચરકલડી રે
ઉડી જાશે પરદેશ વા'લા !

નણદોયો વાડીનો વાંદરો રે
 ઠેકીને વનફળ ખાય વા'લા !
 પાંકા પાકાં તો ખાઈ ગીઓ રે
 કાચાનો વાળ્યો સ્ત્રોડ વાલા !
 તમથી ભલા ઓલ્યાં પંખીડાં રે
 માળો મેલી નવ જાય વા'લા !
 પારેવડા પગ ટૂકડા રે,
 બેસતા એલાડય વા'લા
 હાલું હાલું હરિ કરી રિયા રે,
 હાલ્યાનો નહિ જોગ વા'લા !
 વાલ્યમ વળાવાને હું રે ગઈ'તી
 ઉભી રહી વડલા હેઠ વા'લા
 વડલે વરસે સાચે મોતીડે રે,
 એનો પરોવ્યો હાર વા'લા !
 આંસુડે ભીંજાઈ કાંચળી રે,
 ઘુસકે તૂટયો હાર વા'લા !
 વાલ્યમ વળાવીને ઝાંપલે આવી.
 ઝાંપલો ઝાંખો ઝબ્બ વા'લા !
 વાલ્યમ વળાવીને શેરીએ આવી.
 શેરીએ સૂનકાર વા'લા !
 વાલ્યમ વળાવીને ઘરમાં આવી.
 ઘરડું ખાવા ઘાય વા'લા.
 સાસુ કે વહું પીળાં પડયાં રે

સસરો કે વહું શા રોગ વા'લા !
જેઠ કે વહું કાં પીળા પડયાં રે
જેઠાણી કે વહું શાં દખ વા'લા !
દેરીડો કે દખ હું જાણું રે,
વાલ્યમનાં વજોગ વા'લા !

નટવર નાના રે ...

નટવર નાના રે કાનો રમે છે મારી કેડમાં
ફૂલકુવર, નાના રે ! કાનો રમે છે મારી કેડમાં
કે'તો ગોરી રે, તને હાલારી હાથીડાં મંગાવી દઉં.
હાથીડાનો બેસનાર રે ! કાનો રમે છે મારી કેડમાં
કે'તો ગોરી રે તને ટીકરની
ટીલડી મંગાવી દઉ !
ટીલડીનો વોરનાર રે !
કાનો રમે છે મારી કેડમાં,
કે'તો ગોરી રે તને ઘોઘાનાં ઘોડલાં મંગાવી દઉં
ઘોડલાનો વોરનાર રે, કાનો રમે છે મારી કેડમાં.

લાજે મારો કાકોને

લાજે મારો કાકોને કાકી રે, પંખીડાલાલ
લાજે મારા ભાઈને ભોજાઈ.
લાજે મારી વડેરી બેન રે, પંખીડાલાલ
લાજે મારો પરણ્યો પરદેશ,

વારી જાઉ તારાં વેણને શામળડી,
રાખ્યો મારા ઘરડાનો રંગ.

અપરિચિત શબ્દો :

અટમકટમ - સગાવહાલા, કુટુંબકબીલો

પરણો બાંધી પીળી

પરણો બાંધી પીળી પાઘળી રે લોલ

ઘોળલે થયો અસવાર

મુજા વાલમજી લોલ.

નહી રે જાવા દઉ વેરણ ચાકરી રે લોલ.

આટલી અરદશ મારી સાંભળો રે લોલ.

તમે મારા પ્રાણના આધાર, મુંજા વાલમજી લોલ.

નહી રે જાવા દઉ વેરણ ચાકરી રે લોલ.

પરદેશી પંથ ઘણા દોહલા રે લોલ

આડા ઓલા દરિયા તુફાન.

મુંજા વાલમજી લોલ.

નહી રે જાવા દઉ વેરણ ચાકરી રે લોલ.

ભોય પથારી ટાઢા જામવા રે લોલ.

કરનાર હાકમ કેરી થાળ,

મુજા વાલમજી લોલ.

નહી રે જાવા દઉ વેરણ ચાકરી રે લોલ.

દેણ પરાયા જેને જીવવું રે લોલ.

જીવન હળાહળ ઝેર,

મુજા વાલમજી લોલ

નહી રે જાવા દઉ વેરણ ચાકરી રે લોલ.

પરણે બાંધી પીળી પાઘળી રે લોલ.

ઘોળલે થયો અસવાર, મુજા વાલમજી લોલ

નહી રે જાવા દવ વેરણ, ચાકરી રે લોલ.

સરખાવો : આ લોકગીત

આભમાં ઝીણી ઝબુકે વીજળી રે

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ

ગુલાબી કેમ કરી જાશો ચાકરી રે.

અપરિચિત શબ્દો :

અરદશ - વિનંતી - અરજ

દોહલા - મુશ્કેલ

ટાઢા જામવા - ઠંડુ ભોજન

સદું

મેં તો કોરલી કોઠીની બંટી કાઢી,

મથુરા મોરલી વાગે છે.

મેં તો આખી ભાંગી ભરડાવી.

મથુરા મોરલી વાગે છે.

મેં તો બંટીની રાબડી રાંધી - મથુરા.

હું તો કુંભારવાડે હાલી - મથુરા.

હું તો કોડિયું ને કુરડી લાવી - મથુરા.

મેં તો બાળોતિયામાં ભાત બાંધ્યા	- મથુરા.
હું તો હાલી મથુરાને વાટે	- મથુરા.
હું તો ક્યાં રે ઉતારું ભાત	- મથુરા.
મથુરા ક્યારે બેસીને જમશો	- મથુરા.
રૂડો આસોપાલવનો છાંયો	- મથુરા.
ગોરી ત્યાં રે બેસીને જમશું	- મથુરા.
પીટયે ભાત ભાળીને સાંતી છોડયાં	- મથુરા.
મને શીકલે શીકલે મારી	- મથુરા.
હું તો રોતી કકળતી ઘરે આવી	- મથુરા.
મેં તો વચલી કોઠીના ઘઉં કાઢયા	- મથુરા.
એને ઝીણા કરી દળાવ્યા	- મથુરા.
તેની આછી તે લાપસી રાંધી	- મથુરા.
હું તો કંસારવાડમાં હાલી	- મથુરા.
મેં તો તાંસળી ને કળશો વોર્યો	- મથુરા.
હું તો વે'લી બજારે હાલી	- મથુરા.
મેં તો રેશમી રૂમાલ વોર્યો	- મથુરા.
મેં તો વાણીડાને હાટે હાલી	- મથુરા.
મેં તો તાંસળીમાં લાપસી લીધી	- મથુરા.
ઉપર ધીની તે ધારું કીધી	- મથુરા.
મેં તો રૂમાલિયામાં ભાત બાંધ્યા	- મથુરા.
હું તો હાલી મથુરાને વાટે	- મથુરા.
રૂડો આસોપાલવનો છાયો	- મથુરા.
ગોરી, ત્યાં રે ઉતારો ભાત	- મથુરા.

ગોરી, ત્યાં રે બેસીને જમશું - મથુરા.
 પીટયો કૂદે ને કોળિયો ભરે - મથુરા.
 મેં તો વાંકી વળીને પાણી લીધો - મથુરા.
 મેં તો તાકીને તુંબલીમાં માર્યો - મથુરા.
 મેં તો ચીંકલીનું સાટું વાવ્યું - મથુરા.

અપરિચિત શબ્દો :

વોર્યો - ખરીદ્યો
 તાંસળી- એક અર્ધગોળાકાર વાટકો
 તુંબલી - કપાળ, માથાનો ભાગ

પડોસણ આંગણો મેંદડી રે,

પડોસણ આંગણો મેંદડી રે,
 કંઈ મેંદીના મોટેરા ઝાડ. કે વાંસળી વાગે છે.
 તીમરી રે રંચગી ઓઢી આંગળી,
 ભોજાય રંગયા દાંતે, કે વાંસળી વાગે છે.
 દાંતે રે રંગીને ભાભી કોને દેખાડે,
 મારા વીરા ગેયલા પરદેશ, કે વાંસળી વાગે છે.
 વીરા ગેયલા તો તારા ભલે ગેયલા
 મે તો હરખે રંચગા દાંતે કે વાંસળી વાગે છે.
 સવાયા ચાલુ મારા ગાંઠના રે,
 કોઈ નવાનગર લગી જાય, કે વાંસળી વાગે છે.
 નવાનગર જે એટલું કે જે રે,
 તારી બેની પરણેને ઘેર આવ, કે વાંસળી વાગે છે.

બેની પરણે તો ભલે પરણે.
 કે એને આપજો કન્યાદાન, કે વાંસળી વાગે છે.
 સવાયા ચાલુ મારા ગાંઠના રે
 કે કોઈ નવાનગર લગી જાય, કે વાંસળી વાગે છે.
 નવાનગર જે એટલું કે જો રે,
 તારા વીરા પરણે ઘેર આવ.
 વીરા પરણે તો ભલે પરણે,
 કે એની જાનો કાઢો ઢામઢોલ, કે વાંસળી વાગે છે.
 સવાયા ચાલુ મારા ગાંઠના રે,
 કોઈ નવાનગર લગી જાય, કે વાંસળી વાગે છે.
 નવાનગર જે એટલું કે જો રે,
 તારા બાપા મરેને ઘેર આવ, કે વાંસળી વાગે છે.
 બાપા મરે તો ભલે મરે,
 એને ઘરજો લીમળિયા સાંચ, કે વાંસળી વાગે છે.
 સવાયા ચાલુ મારા ગાંઠના કે,
 કોઈ નવાનગર લગી જાય, કે વાંસળી વાગે છે.
 નવા નગર જે એટલું કે જે રે,
 તારી માડી મરેને ઘેર આવ, કે વાંસળી વાગે છે.
 માડી મરે તો ભલે મરે,
 એને દાટજો મોગરિયાની સાંચ, કે વાંસળી વાગે છે.
 નવાનગર જે એટલું કે'જો રે
 કે તારી ગોરી મરેને ઘેર આવ, કે વાંસળી વાગે છે.

બરીબરી રે તારી નોકરી રે,
મારી ગોરી મરેને ઘેર જાય, કે વાંસળી વાગે છે.
લીલો ઘોડોને પીળો ચાંબકો રે
આવી ચ્યા પાદર મોઝાર, કે વાંસળી વાગે છે.
પાંદરે આવી ને બાગ પોકારી રે
ગોરી બોલે છે બંગલાની માંચ, કે વાંસળી વાગે છે.
નાની ઉતી ને નખ જેવડીને
છેતરીને ગેયલા પરદેશ કે, કે વાંસળી વાગે છે.
મોટા થયા મગ જેવડા ને,
છેતરીને તેયરા આયરા દેસ, કે વાંસળી વાગે છે.

ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે

ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે, ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે
મિયાં તારા ગામ જગમલિયા ?ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે
ઝાંપલે આઈન પૂસિયું રે,
ચ્યાં જઈ ઘરની નાર, જગમલિયા !
ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે
હોંધી હોંધીને હું તો હાર્યો રે
જીવલડો ના બાવ્ય, જગમલિયા !
ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે
બાળકોને વા'લું ઘોડિયું રે
ઘોડિયાને વા'લી દોર જગમલિયા !

ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે

દોરને વા'લી ઘૂઘરી રે,

માને વા'લું બાળ, જગમલિયા !

ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે

પૈણ્યાને વા'લી પરમદા રે,

તને વા'લી તારી નાર, જગમલિયા !

ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે

નળના કાંઠડે લેબડો રે,

તીયા ગાળિયા એના હાડ, જગમલિયા !

ભાલ મઈથી ભૂલો પડયો રે.

અબોલડા ભંગાવો રે...

અબોલડા ભંગાવો રે,

બાર બાર વર્ષના અબોલડા રે !

ચોરે બેઠા ઓ સસરાજી,

અબોલડા ભંગાવો રે !

શેર સવાશેર ખીચડી રે રાંધજો;

અચ્છેર નાખજો મીઠું, ત્યારે નાવલિયો બોલશે રે !

સવારે ઊઠીને મેં ખીચડી રે રાંધી,

અચ્છેર નાખ્યું મીઠું, તોયે નાવલિયો ખાઈ ગયો રે !

સાંગામાંચી બેઠા ઓ સાસુજી

અબોલડા ભંગાવો રે,

સવારે ઊઠીને વહુજી, વાસીદું રે વાળજો,
 ટીલડી ચોડશો નહિ, ત્યારે નાવલિયો બોલશે રે !
 સવારે ઊઠીને વાસીદાં રે વાળ્યાં,
 ટીલડી ચોડી નહિ, તોયે નાવલિયો ના બોલિયો રે,
 ઘોડો ખેલતા ઓ રે દિયરજી
 અબોલડા ભંગાવવો રે,
 સવારે ઊઠીને ભાભી, પૂંજો રે વાળજો.
 કાપડું પહેરશો નહિ, ત્યારે નાવલિયો બોલશે રે
 સવારે ઊઠીને મેં પૂંજો રે વાળ્યો .
 કાપડું પહેર્યું નહિ, તોયે નાવલિયો નવ બોલિયો રે.
 બચૂડો ઘવરાવતા ઓ ભાભીજી અબોલડા ભંગાવો રે.
 ખરે બપોરે વહુ પાણીડાં ભરજો,
 મોજડી પહેરશો નહિ, ત્યારે નાવલિયો બોલશે.
 ખરે બપોરે મેં પાણીડાં રે ભરિયાં
 મોજડી પહેરી નહિ, ત્યારે નાવલિયો બોલિયો રે,
 ગોરી મોરી મોજડી પહેરતાં જાવ,
 નહિ તો તમે દાઝશો રે..

અપરિચિત શબ્દો :

અચ્છેર- અડધો શેર - એક માપ

પૂંજો - કચરો

સંદર્ભગ્રંથ સુચી

૧. લોકસાહિત્યચર્યા. ડૉ. રમણભાઈ પી. પટેલ, પૃ.૧-૨
૨. એજન
૩. લોકવાક્યમય. ડૉ. કનુભાઈ જાની, આ.૧૯૯૨, પૃ.૧, ૨
૪. એજન, પૃ.૫
૫. એજન, પૃ.૭
૬. એનસાઈકલોપીડિયા ઓફ બ્રિટાનિકા, વોલ્યુમ-૯, ૧૯૭૮, પૃ.૫૧૬
૭. લોકવાક્યમય. ડૉ. કનુભાઈ જાની, આ.૧૯૯૨, પૃ.૨
૮. લોકસાહિત્ય કા અધ્યયન. ડૉ. ત્રિલોચન પાંડેય, આવૃત્તિ-૧૯૭૮, પૃ.૯૧
૯. ઋગ્વેદ, ૧૦મું મંડલ, ૯૦મું શુક્ત, ૧૪મો શ્લોક.
૧૦. લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ. જયમલ્લ પરમાર, આવૃત્તિ-૧૯૭૬, પૃ.૧૩૯
૧૧. એનસાઈકલોપીડિયા ઓફ સોશયલ સાયન્ટિસ વોલ્યુમ-૫, પૃ.૪૯૬.
૧૨. મેઘાણી અને લોકસાહિત્ય. પૃ.૩૨.
૧૩. એજન, પૃ.૩૪, ૪૦
૧૪. એજન, પૃ.૪૩, ૪૪
૧૫. એજન, પૃ.૫૧
૧૬. લોકવાક્યમય. કનુભાઈ જાની, આવૃત્તિ-૧૯૯૨, પૃ.૬
૧૭. એનસાઈકલોપીડિયા ઓફ અમેરીકા. (લોકસાહિત્યશાસ્ત્ર) ડો.

બાપુરાવ દેસાઈ, આવૃત્તિ-૨૦૦૮, પૃ.૧૬.

૧૮. એજન. પૃ.૧૫
૧૯. એજન. પૃ.૧૫
૨૦. એજન. પૃ.૧૫
૨૧. એજન. પૃ.૧૫
૨૨. એજન. પૃ.૧૮
૨૩. એજન. પૃ.૧૭
૨૪. એજન પૃ.૧૮
૨૫. લોકસાહિત્યબોધ. રમેશ ગાનાકાર, પૃ.૩૩.
૨૬. મેઘાણી અને લોકસાહિત્ય. ડો. નલિન દેસાઈ. પૃ.૧૯, ૨૦, ૨૫, ૩૦, ૧૫૪, ૧૬૬.
૨૭. લોકસાહિત્ય : પગદંડીનો પંથ અને બીજા લેખો. ઝવેરચંદ મેઘાણી, પૃ.૭, ૧૫.
૨૮. લોકસાહિત્યવિર્મશ. ડૉ. જયમલ્લ પરમાર. પૃ.૫૧, ૭૧.
૨૯. લોકસાહિત્ય. જયમલ્લ પરમાર, પૃ.૨૨, ૨૪, ૨૭, ૫૫.
૩૦. લોકવાક્યમય. કનુભાઈ જાની, આવૃત્તિ - ૧૯૯૩, પૃ.૩, ૫
૩૧. એજન, પૃ.૭
૩૨. યાદી બોલી કા લોકસાહિત્ય, ડૉ. સત્યા ગુપ્તા, પૃ.૧, ૮
૩૩. સાહિત્યવિવેચન, લેખન : ડૉ. બર્હેચરભાઈ ર. પટેલ, પૃ.૨૮, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૮૪.

૩૪. લોકસાહિત્યવિજ્ઞાન. ડૉ. સત્યેન્દ્ર, આવૃત્તિ-૧૯૭૧, પૃ.૨, ૩
૩૫. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન. શ્રી ઝ.મેઘાણી, વ્યાખ્યાન, ત્રીજું - પૃ.૧૧૬
૩૬. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન - શ્રી ઝ. મેઘાણી, ભા.૧-૨
૩૭. રાયચૂરાની લોકવાર્તાઓમા પણ લોકશબ્દ.
૩૮. આપણી લોકસંસ્કૃતિ વગેરેમાં - લોકગીત - લોકવાર્તારૂપે.
૩૯. 'લોક' શબ્દની વિસ્તૃત ચર્ચા - 'લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ' શ્રી જગમલ્લ પરમાર - પૃષ્ઠ-૧૦૫.
૪૦. 'ભારતીય લોકસંસ્કૃતિ' ડૉ. શ્યામ પરમાર, પૃષ્ઠ-૧૨
૪૧. ગુજરાતી લોકગીતો - ખોડીદાસ પરમાર, પૃ.૬, આવૃત્તિ-૬, ૧૯૮૧.
૪૨. 'ઊર્મિ-નવરચના', દીપોત્સવી અંક - સં.૨૦૩૪, પાનું-૪૦૪
૪૩. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, પૃ.૧૨૩
૪૪. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર - પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૨, પૃ.૧૯
૪૫. બૃહદ ગુજરાતી કોશખંડ - ૨જો.
૪૬. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ.
૪૭. લોકગુર્જરી વર્ષ બીજું, અંક બીજો. માર્ચ-૧૯૬૯, પૃષ્ઠ-૬૭
૪૮. 'લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ' શ્રી જયમલ્લ પરમાર. પૃ.૧૪૦.
૪૯. એજન-પૃ.૧૪૦
૫૦. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિ વૈભવ - લક્ષ્મણ પીંગળશી ગઢવી. પૃ.૫૪.
૫૧. એજન. પૃ.૫૩
૫૨. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર, સં.બળવંત જાની. (લોકગીત : સ્વરૂપ સંદર્ભે જયમલ્લ પરમાર. પૃ.૧૮-૧૯)
૫૩. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ. લક્ષ્મણ પીંગળશી ગઢવી. પૃ.૫૪

૫૪. એજન. પૃ.૫૪.
૫૫. લોકસાહિત્યનાં સ્વરૂપ, લોકગુર્જરી અંક-૧૨, પ્રો. જશવંત શેખડીવાળા.
૫૬. 'વિદ્યાપીઠ' દ્વિમાસિક, અંક-૪ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-૧૯૭૩, પૃ.૪
૫૭. 'આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞાકોષ', ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા, ૧૯૮૬ પૃ.૧૦૬.
૫૮. મેઘાણી અને લોકસાહિત્ય, ડો. નલિન દેસાઈ, પૃ.૧૫૮.
૫૯. એજન, પૃ.૧૫૮
૬૦. એજન, પૃ.૧૬૬
૬૧. ડાંગી લોકગીતો (એક અભ્યાસ). ડૉ. પુન્ડલિક સી. પવાર
આવૃત્તિ-૧-૨૦૦૬-પૃ.૫૪
૬૨. 'લોક ગુર્જરી' એક સત્તર, સં. બળવંત જાની, પૃ.૧૪
૬૩. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર - સ.બળવંત જાની. લોકગીત સ્વરૂપ
સંદર્ભ-પૃ.૨૪.
૬૪. 'લોકવાર્તા વિજ્ઞાન', ડૉ. હરદ્વારીલાલ શર્મા. ઉત્તરપ્રદેશ હિન્દી સંસ્થાન,
લખમલ ૧૯૯૦ ખંડ-૧, પૃ.૬૪.
૬૫. લોકગુર્જરી, અંક સતર સં.બળવંત જાની.
૬૬. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર સં.ડૉ. બળવંત જાની, લોકગીત અને ભજનો,
ડો. નિરંજન રાજયગુરુ, પે.૪૪-૪૫, વર્ષ-૨૦૦૨.
૬૭. લોકસાહિત્ય વિમર્શ- જયમલ્લ પરમાર.
૬૮. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ - લક્ષ્મણ પીંગળશી ગઢવી - પૃ.૫૯.
૬૯. એજન, પૃ.૬૦.
૭૦. આપણી લોકસંસ્કૃતિ, જયમલ્લભાઈ પરમાર
૭૧. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ - લ. પી. ગઢવી - પૃ.૭૩

૭૨. લોકસાહિત્ય : તત્ત્વદર્શન અને મૂલ્યાંકન - જયમલ્લ પરમાર
૭૩. લોકસાહિત્ય વિમર્શ - જયમલ્લ પરમાર
૭૪. લોકસાહિત્ય ઘરતીનું ધાવણ - ઝ. મેઘાણી પૃ.૩૨
૭૫. એજન, પૃ.૩૭
૭૬. લોકસાહિત્ય ઘરતીનું ધાવણ - ઝ.મેઘાણી પૃ.૩૨
૭૭. એજન, પૃ.૩૨
૭૮. એજન. પૃ.૩૭
૭૯. એજન પૃ.૨૫૨.
૮૦. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ. ગુ.વિદ્યાપીઠ. આવૃત્તિ-૫, પૃ.૫૫૭
૮૧. Encylopaedia of Religion and Ethics : Vol. 8 p.151.

Love as a complex psychics experience may be classed as a "sentiment" or "passion the term" passion" being here understood not as an explosive emotional outburst, but as a deep and stead fast euthusiasm.

૮૨. ઋગ્વેદ : ૧૦ : ૧૦
૮૩. Treatment of Love in Sanskrit Literature (1929) S. K. De P.1
૮૪. "વાલ્મીકિ રામાયણ", ક્રિષ્ટકિંધા કાંડ : સર્ગ : ૧ અનુક્રમે શ્લોક ૬૮, ૬૯, ૭૧.
૮૫. The ability to love : Allan Fromme p.73

"This is exactly why sex is necessary for the deepest expression of love. The effection we feel in a relationship in strangest when we act it out, when we use our body. This use of body by a man and women for the purpose of seeking and expressing satisfaction in each other is what

we mean by sex."

૮૬. "કામાયની" શ્રી પ્રસાદજી : શ્રદ્ધાસર્ગ.
૮૭. "કામસુત્ર મૂળ લે. વાત્સ્યાયન અનુ. વસિષ્ઠ શાસ્ત્રી. પૃ.૯
૮૮. ભારતીય સૌન્દર્યશાસ્ત્ર. લક્ષ્મીનાથ બદ્રીનાથ શાસ્ત્રી. પૃ.૩૪
૮૯. The ability to love : Allan Fromme. P.19.
૯૦. ભારતીય દર્શન. પં. બળદેવ ઉપાધ્યાય. પૃ.૪૧૫-૧૬.
૯૧. નારદ ભકિતસુત્ર : ૪૬, ૪૭ અને ૫૦
૯૨. The psychology of sex : P.94, Oswald Schwarz Love is the very opposite of anguish to be in love means to be unchored in the safest anchorage that is, in complete union with another human being.
૯૩. The psychology of sex : Oswald schwal, P.100
૯૪. નાટ્યશાસ્ત્ર "ભરતમુનિ, અધ્યાય-૬
૯૫. "ભારતીય સૌન્દર્યશાસ્ત્ર", આ.૧, લક્ષ્મીનાથ બદ્રીનાથ શાસ્ત્રી, પૃ.૭૬-૭૭.
૯૬. "પ્રાચીન સાહિત્ય". રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. અનુ. મહાદેવભાઈ દેસાઈ. પૃ.૭૬-૭૭.
૯૭. નાટક લક્ષણરત્નકોષ - સાગરનંદી આવૃત્તિ-પ્રથમ, વિ.સંવત-૨૦૨૮, પૃ.૨૨૪ થી ૪૪.
૯૮. લોકસાહિત્ય ધરતીનું ધાવણ, ઝ. મેઘાણી
૯૯. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અને ભકિતશાસ્ત્રમાં ભકિતરસની વિચારણા. ડૉ. હેમરાજભાઈ આર. પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃ.૮૦
૧૦૦. એજન, પૃ.૮૦

૧૦૧. પશ્ચિમનું સાહિત્ય વિવેચન (પ્રાચીન કાળ). લે.શિરીષ પંચાલ. આવૃત્તિ - ૧૯૯૨. પૃ.૧૯૧
૧૦૨. The psychology of Sex. Oswald Sehwal. P.100. લોકસાહિત્ય - અલોક, પ્રા. જસવંત શેખડીવાલા - આવૃત્તિ-૨૦૦૭, પૃ.૧૦૧
૧૦૩. લોકસાહિત્ય - અલોક, પ્રા. જસવંત શેખડીવાલા - આવૃત્તિ-૨૦૦૭, પૃ.૧૦૨
૧૦૪. રઢિયાળી રાત - બૃહદ આવૃત્તિ, ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૦૫. લોકસાહિત્યનું સમાલોચન - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૦૬. સોરઠી ગીતકથાઓ - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૦૭. ગુજરાતનાં લોકગીતો - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૦૮. લોકસાહિત્ય - ઘરતીનું ધાવણ - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૦૯. સૌરાષ્ટ્રની પ્રેમકથાઓ - તારાચન્દ્ર પો. અડાલજા
૧૧૦. કાઠિયાવાડની પ્રેમકથાઓ - સં. ધીરસિંહ વહે. ગોહિત
૧૧૧. કાઠિયાવાડી સાહિત્ય - ભા.૧-૨, સં. કહાનજી ધર્મસિંહજી
૧૧૨. કાઠિયાવાડી દુહા. સં. ગોકુલદાસ દ્વા. રાયચૂરા
૧૧૩. નીંદણાનાં ગીતો - રેવાબહેન અને શંકરભાઈ તડવી.
૧૧૪. ગુજરાતી દુહા - સં. મોતીલાલ ન. કાપડિયા
૧૧૫. દુહા અને સોરઠા - સં.ગિજુભાઈ અને તારાબહેન
૧૧૬. સોરઠિયા દુહા - સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૧૭. દેશી ભવાઈ - પ્રથમ ભાગ પ્રક. પુરુષોત્તમ ગીગાભાઈ
૧૧૮. ભવાઈ - સુધા આર. દેસાઈ
૧૧૯. ગુજરાતી લોકગીતો - હસુ યાજ્ઞિક
૧૨૦. લોકસાહિત્ય - પ્રભાશંકર તેરૈયા - નરોત્તમ પલાણ

૧૨૧. ભમ્મરિયા કુવાને કાંઠડે.
૧૨૨. ગુજરાતી લોકસાહિત્યની જીવનચંક અંતર્ગત રચનાઓ - ભા.૧-૨, હ.યાષડ.
૧૨૩. ગુજરાતી લોકસાહિત્યની ઋતુચક્ર અંતર્ગત રચનાઓ.
૧૨૪. કામકથા - ભા.૧-૨ ડો. હસુ યાજ્ઞિક
૧૨૫. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય, ડો. હસુ યાજ્ઞિક
૧૨૬. સૌરાષ્ટ્રની રસઘાર (ભાગ-૧ થી ૫) બૃહદ્દ આવૃત્તિ - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૨૭. કચ્છની રસઘાર - દુલેરાય કાનાણી
૧૨૮. લોકગુર્જરી અંક - સત્તર - ડૉ. બળવંત જાની
૧૨૯. દુહો દશમો વેદ - જયમલ્લ પરમાર. પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૫.
૧૩૦. ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ - ડૉ. હસુતાબેન શશીકાંત સેઘાણ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૧.
૧૩૧. આપણી લોકસંસ્કૃતિ - જયમલ્લ પરમાર - નવ સંસ્કારણ - ૨૦૦૨
૧૩૨. ગુજરાતનું સંસ્કૃતિદર્શન - ડૉ. જોરાવરસિંહ જાદવ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૧
૧૩૩. લોકસાહિત્ય : વિભાવના અને પ્રકાર : ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૨
૧૩૪. ગુજરાતી પ્રેમકવિતા : પ્રથમ આવૃત્તિ
૧૩૫. સંસ્કૃતકાવ્યશાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્રમાં ભક્તિરસની વિચારણા. ડો. હેમરાજભાઈ આર. પટેલ. પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૧.
૧૩૬. નાટક લક્ષણરત્નકોષ : સાગરનંદી - સંસ્કરણ - પ્રથમ વિ.સં.૨૦૨૮
૧૩૭. ગુજરાતી લોકગીત - ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૯૭.
૧૩૮. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય - ડો. હસુ યાજ્ઞિક - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૯૫.
૧૩૯. લોકસાહિત્ય - પ્રભાશંકર તેરૈયા, નરોત્તમ પલાણ - બીજી આવૃત્તિ-૨૦૦૩

૧૪૦. રઢિયાળી રાત - ઝવેરચંદ મેઘાણી - બૃહદ આવૃત્તિ-૧૯૯૭
૧૪૧. લોકગુર્જરી - અંક -પંદર સં.ડૉ. બળવંત જાની - રાજુલ દવે.
૧૪૨. ભમ્મરિયા કૂવાને કાઠડે - સંપાદન - સુરેન ઠાકૂર 'મેહુલ' પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૮
૧૪૩. લોકગુર્જરી - અંક - સોળ, સં.બળવંત જાતી
૧૪૪. લોકગીત : તત્ત્વ અને તંત્ર, સં.બળવંત જાની, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૬
૧૪૫. ગુજરાતનાં લોકગીતો. સં. ખોડીદાસ પરમાર. પુનમુદ્રણ - ૨૦૦૬
૧૪૬. લોકગુર્જરી - અંક સતર - સં. બળવંત જાની
૧૪૭. આપણું લોકસંગીત - જયમલ્લ પરમાર - આવૃત્તિ પ્રથમ-૨૦૦૭
૧૪૮. લોકસાહિત્ય : આલોક : જશવંત શેખડીવાલા - આવૃત્તિ - ૨૦૦૭
૧૪૯. લોકગુર્જરી - વાર્ષિક અંક - અઢાર. સં.બળવંત જાની - ૨૦૦૫-૦૬
૧૫૦. સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ - લક્ષ્મણ પીંગળશી ગઢવી - આવૃત્તિ-૧૯૯૭, પૃ.૫૯-૬૩.
૧૫૧. લોક સાહિત્ય - 'ઘરતીનું ઘાવણ' : ઝવેરચંદ મેઘાણી - પૃ.૯
૧૫૨. લોકસાહિત્ય જીવનચક્ર અંતરગત રચનાઓ -ભા.૧-૨, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૬.
૧૫૩. ગુજરાતી લોકસાહિત્યની ઋતુચક્ર અંતરગત રચનાઓ - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૯૫.
૧૫૪. ગુજરાતી લોકસાહિત્યનાં કથાગીતો - હસુ યાજ્ઞિક - આવૃત્તિ-૧૯૯૪
- મું તો ઢોલે રમુ ! અમૃત પટેલ - પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૫
- લોક સાહિત્ય એક અભ્યાસ - ડૉ. કુમુદ પરીખ : પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૮